

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

2024 • Volume 29 • Issue 3(115)

ISSN 2518-198X (Print)

ISSN 2663-5127 (Online)

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2024

29-том • 3(115)-шығарылым

Том 29 • Выпуск 3(115)

Volume 29 • Issue 3(115)

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda

2024

Бас редакторы
PhD д-ры, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Жауапты хатишы
PhD д-ры **Г.С. Амангелдиева**

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғапов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: bolat_khassenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
В.М. Кобина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2024. — 29-т., 3(115)-шығ. — 193 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 24.09.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 24,12 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 91.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024

Главный редактор
д-р PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Ответственный секретарь
д-р PhD **Г.С. Амангельдиева**

Редакционная коллегия

Ж.Ж. Жарылгапов,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: bolat_khasenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Сайт: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
В.М. Кобина

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2024. — Т. 29, вып. 3(115). — 193 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 24.09.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 24,12 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 91.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© **Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2024**

Chief Editor

PhD, Assistant Professor **B.R. Khassenov**

Responsible secretary

PhD **G.S. Amangeldiyeva**

Editorial board

Zh.Zh. Zharylgapov,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia).

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: bolat_khassenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.

Web-site: <https://philology-vestnik.ksu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

V.M. Kobina

Bulletin of the Karaganda University. "Philology" series. — 2024. — Vol. 29, Iss. 3(115). — 193 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC "Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov".

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 24.09.2024. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 24, 12 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 91.

Printed in the Publishing house of NLC "Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov".
28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш.</i> Терминжасам үрдісіндегі будан терминдер мәселесі.....	6
<i>Аитова Н.Н., Байшұкурова Г.Ж., Иргебаева А.Б.</i> А. Байтұрсынұлы шығармаларын корпус- тық зерттеу («Қырық мысал», «Маса» жинақтары негізінде).....	14
<i>Nurgaliyeva S.Ye., Zhumasheva A.Sh.</i> Translation strategies for characters' names into Kazakh language in Disney animated pictures.....	24
<i>Күдерина К.Б., Байтөлеу Ж.Д.</i> Моңғолияның Баян-Өлгей аймағы қазақтарының тіліндегі дәстүрлі сөзсаптам бірліктері.....	31
<i>Zhanzhigitov S.Zh.</i> Analysis of linguistic strategies in legal communication (based on the materials of the Kazakhstan online forum «Pravmedia»).....	41
<i>Radchuk O.A., Lapshina N.V.</i> Comparative characteristics of Kazakh, Russian and English phraseological units with components of the sense organs.....	50
<i>Бейсембаева А.У., Ерофеева И.В.</i> Языковая репрезентация концептов маскулинности и фемининности: гендерные представления в социальной сети Твиттер.....	58
<i>Кенжеғалиев С.А., Бергібаева Д.Қ., Жартыбаев А.Е.</i> Ділдік лексиконның тіл үйретудегі ерекшеліктері.....	65
<i>Канафина З.Т., Шайбакова Д.Д.</i> Коммуникативный потенциал коммерческих эргонимов церемониальной сферы.....	74
<i>Баербекова А.Е., Ратишева Ж.Д., Акишева Ж.С., Кишенова А.Ю.</i> Қазақстан ұлттық концептосферасының құрамындағы «мемлекет» концептісінің жолдау мәтіндеріндегі тілдік көрінісі.....	85
<i>Ғабдрахман Т.С.</i> Жазушы К. Тоқаев шығармаларындағы сөздік құрамның сипаты.....	99
<i>Aushakhman A.T., Oldfield A., Tarakov A.S.</i> The Retention of Metaphorical Imagery in Translations of Pasternak's Works into Kazakh and English.....	107
<i>Lyapova T., Issina G., Bilyalova A.</i> The Phenomenon of National Identity in American Mass Media.....	117
<i>Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е.</i> Адамзат дүниетанымындағы «мінәжат» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты.....	128
<i>Жуманбаева Р.О., Еспекова Л.Ә.</i> Жарнама дискурсындағы визуалды код.....	141
<i>Оразбаева М.Қ., Құрманәлі А.А.</i> Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері.....	149

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Söylemez O., Faruk Ateş Ö.</i> Literature-History Relationship and Genghis Khan in Kazakh Literature.....	160
<i>Kdyralieva Zh.B., Baltabayeva G.S., Aitenova D.O., Mukhametkalieva G.O., Ashirbekova A.</i> Formation of moral values in the educational process through the ancient literary heritage.....	172
<i>Тлеубердина Г.Т., Нуржаксина М.К., Рахымов Б.С., Шахманова Г.Ш.</i> Қазіргі қазақ айтысының көркемдік-идеялық сипаты (Мұхамеджан Тазабек айтыстары негізінде).....	182

РЕТРАКЦИЯ RETRACTION

<i>Кенжеғалиев С.А., Нұржанова Қ.Қ.</i> Ретракция туралы мәлімет: Абайдың ділге қатысты дәйектемелері	193
---	-----

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Ғылыми мақала

ӨОЖ 81-114.2

<https://doi.org/10.31489/2024Ph3/6-13>

Мақаланың редакцияға түскен күні: 16.04.2024 ж.

Қабылданған күні: 26.05.2024 ж.

А.Н. Ахмет^{1*}, Ш. Құрманбайұлы²

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: ¹akjibekz@gmail.com, ²sheru_64@mail.ru)

Терминжасам үрдісіндегі будан терминдер мәселесі

Мақаланың мақсаты қазіргі қазақ тілінің терминжасам үрдісіндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыру, сипаттау және олардың пайда болу ерекшеліктерін, сөзжасамдық құрамын талдау. Сондай-ақ мақалада шет тілдік бірліктер негізінде қалыптасқан терминдердің бастапқы лексика-грамматикалық ерекшеліктерін ескере отырып, оларды қазіргі қазақ тілінің нормаларына сәйкес ресімдеу принциптері талданды. Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасында бұқаралық ақпарат құралдарында, сондай-ақ тарихи-мәдени, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық, саяси және басқа да маңызды салаларда, ғылым мен техникада белсенді қолданылатын будан терминдер алынды. Зерттеу барысында терминдерге қатысты талдау, синтез, интерпретация, жалпылау және абстракциялау амал-тәсілдері және қолданылған негізгі ұғымдарды ашу мақсатында теориялық түсіндіру, сипаттау тәсілдері қолданыс тапты. Жұмыс нәтижесінде тілдегі будан терминдердің құрамы талданып, олардың пайыздық көрсеткіші берілді.

Кілт сөздер: кірме лексема, терминжасам, будандастыру, термин бөлшек, будан термин.

Kipicne

Қазіргі кезде қазақ тілі тұрақты дамуда. XX ғасырдың соңғы он жылындағы еліміздің егемендік алуы, тіліміздің мемлекеттік мәртебесін иемденуі, сондай-ақ еліміздің Ата Заңын және мемлекеттік рәміздерді қабылдауы және де елімізде жүргізілген, жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық, тағы басқа реформаларға байланысты қазақ баспасөзі жаңа сөздер, жаңа қолданыстармен байи түсті. Бұл кезеңде баспасөз беттерінде, экстралингвистикалық факторлар, яғни қоғамда болып жатқан өзгерістер мен ғылыми-техниканың дамуындағы жаңалықтарға байланысты пейджер, ұялы телефон, плеер, бейнекамера, валюта, тендер, аукцион, бизнес т.б. жаңа сөздер пайда болды. Сондай-ақ лексикалық құрамның тілдік ішкі даму заңдылықтарына байланысты пайда болған жаңа қолданыстарды баспасөз беттерінен өте жиі кездестіруге болады [1, 10]. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қоғамда болған жаңа құбылыс, жаңа құрылыс, жаңа қарым-қатынас жаңа ұғымдарды туғызды. Бұл жаңа ұғымдарды белгілеу үшін жаңа атаулар қажет болды. Ресми іс қағаздары лексикасының құрамы жаңа ұғым, қолданыстарды белгілеу үшін жаңа атаулармен, жаңа терминдік тіркестермен толығы бас-тады [2, 33]. Соның ішінде лексикалық инновациялар арасындағы будан терминдері ерекше орынға ие. Терминдер, тілдегі барлық сөздер сияқты ұлттық тілді байытуға қызмет етеді. Олар тұтас ұғымдарды білдіретін және техниканың, ғылымның, саясаттың, өнердің және басқа салалардың кілті болып табылатын лексикалық бірліктер. Бұл тұрғыда лингвистикалық, мәдени және ғылыми комму-никация процестері айтарлықтай қарқындалады, бұл кәсіби салада жұмыс істейтін әртүрлі тілдерде жасалған ғылыми терминдер жүйесін жүйелеу және стандарттау қажеттілігіне әкеледі [3, 72]. Жаһандық ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы, сондай-ақ экономикалық және қоғамдық процестердің

динамикасы нәтижесінде, қазақ тілінде жаңа сөздер пайда болуда және орта есеппен олардың 90 %-ын терминдер құрауда [4, 20].

Қазақ тілінің терминологиялық жүйесі өткен ғасырдың 50-70 жылдарында қалыптасып, жүйеленді. Қазіргі қазақ терминологиясының 70-80 %-ын кірме, будан терминдер құрайды [5, 30]. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты — қазіргі қазақ терминжасам үрдісіндегі тілдік интеграцияның нәтижесінде пайда болған будан терминдерді сипаттау және олардың ерекшеліктерін зерттеу. Осы мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерде, негізінен, сөзжасам, қазақ тілінің термин жүйесі және кірме терминдер сөз етіліп жүр. Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесі будан терминдер тақырыбында ғылыми зерттеулердің жеткіліксіз екендігін көрсетті.

Г.Н. Күзембаева басқа тілдерден аударылған және латын тілінен шыққан ортақ тамыры бар қазақ тілінің лексикасындағы сөздердің құрамын талдайды. Автор кірме сөздердің ішінде грамматика жағы мен семантикалық мазмұны бойынша жеке топқа бөлінетін көптеген халықаралық сөздер бар екенін атап көрсетеді. Сондай-ақ, ғалым қазақ сөздігінде латын тілінен шыққан көптеген терминдер бар екендігін айтады [6, 154]. Ж.К. Нұрмахова сөздердің морфемалық, этимологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ терминдердің сөзжасамдық және морфемалық құрылымын, оларды қалыптастыру тәсілдерін игеру мәселелерін қарастырады [7, 73]. А.З. Бисенғали қазақ және түрік тілдеріндегі терминтанудың қалыптасу кезеңдерінің негізгі принциптерін анықтап, тілдік фактілерді салыстырмалы талдау арқылы автор осы екі тілдегі неоплазмалар процестерінің ерекшеліктері мен ортақтығын сипаттайды [8, 98]. А.Р. Кошекova «Қазақ тілінің қазіргі сөзжасамдық тенденциялары» мақаласында қазақ тіліндегі қазіргі сөзжасамдық үрдістерді талдайды және зерттеу барысында тілдік интеграция нәтижесінде ішкі және сыртқы лексемаларды (морфемаларды) біріктіру арқылы құрылған будан сөздерді бөліп көрсетеді [9, 91].

Зерттеудің деректері мен әдістері

Теориялық және практикалық зерттеу әдістерінің сапалы үйлесімі бұл ғылыми-зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құрайды. Атап айтқанда, «будан термин», «терминжасам» және «будандастыру» ұғымдарын түсіндірудің теориялық тәсілдерін анықтау үшін талдау, синтез, интерпретация, жалпылау және абстракциялау қолданылды. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдерді зерттеу және талдау мақсатында зерттеудің практикалық әдістері, атап айтқанда, проблемалық-салыстырмалы және құрылымдық әдістер пайдаланылды. Осылайша, бұл ғылыми жұмыстың әдістемесі теориялық талдауға, жүйелі талдауға, прогрессивті отандық және шетелдік тәжірибелер мен сипаттамалық әдістерді талдауға негізделген. Зерттеу үшін Қазақстан Республикасында бұқаралық ақпарат құралдарында, сондай-ақ тарихи-мәдени, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық, саяси және басқа да маңызды салаларда, ғылым мен техникада белсенді қолданылатын будан терминдер таңдап алынды. Осы ғылыми-зерттеу жұмысында будан терминдердің сөзжасамдық түрлеріне, қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің табиғатын қарастыруға, сондай-ақ қазіргі тілдегі будан терминдердің пайда болу себептерін, тәсілдерін анықтауға ерекше назар аударылды.

Ғылыми-зерттеу жұмысында 500 будан термин талданды, терминжасам тәсілдері жіктелді, өнімді және өнімсіз терминжасам түрлеріне сипаттама берілді. Зерттеуге арналған материалдар қазіргі қазақ тілінің кең таралған сөздіктерінен алынды, олардың ішінде:

1. Лингвистикалық терминдердің қазақша-орысша-ағылшынша сөздігі [10];
2. Қазақ-ағылшын-орыс дипломатиялық сөздігі [11];
3. Мұнай және газ бойынша қазақ-орыс-ағылшын сөздігі [12];
4. Қазақша-орысша-ағылшынша «Mass media және телекоммуникация терминдерінің анықтамалық сөздігі» [13].

Нәтижесі мен оларды талқылау

Жалпы тілдің дамуы, жаңа технологиялардың, техниканың, информатиканың және адам қызметінің ғылыми саласының дамуымен қатар жүретін процесс. Тілдердің бір-бірімен өзара әрекеттесуі, жаппай жаһандану, экономикалық, мәдени, саяси, техникалық және компьютерлік салалардың интеграциясы қазақ тіл жүйесіне кірме сөздердің үлес салмағын едәуір күшейтеді. Соның нәтижесінде жаңа атаулардың қарқынды пайда болуы көбіне термин мәселесіне келіп тіреледі [14, 74]. Терминдердің пайда болуының негізгі көзі — халықаралық лексика резерві (ағылшын, орыс және түркі тілдері) [9, 91].

Қазіргі кезде қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктеріне қатысты көптеген маңызды мәселелер ғылыми еңбектерде тиісті деңгейде қарастырылмай келеді, бұл әлі де болса тың ізденістерді талап етеді. Сол тұрғыда терминжасам үрдісіндегі тілдік интеграция және будан терминдердің зерттелуі мен қазіргі жай-күйінің зерделенуі мақаланың өзектілігін аңғартады.

«Будандастыру» және «будан термин» ұғымдарына келетін болсақ, көптеген отандық ғалымдар, солардың ішінде Г.Н. Күзембаева, А.Р. Кошекова, Ж.К. Нурмахова будандастыруды төл және кірме элементтердің қосылуынан тұратын сөзжасам әдісі, ал будан терминдерді бұл екі тілдің компоненттерінің қосылуынан туындайтын бірліктер немесе номинация деп есептейді. А. Абдульманов пен Ж. Саматов қазіргі қазақ терминологиясында терминдерді қалыптастырудың дәстүрлі тәсілдері кеңінен қолданылады деген қорытындыға келді. Ғалымдар синтаксистік, морфологиялық, калькуляция, лексикалық-семантикалық және т.б. терминдерді қалыптастырудың стандартты әдістеріне жатқызады. Ж. Саматов: «Әлемдік терминологиядағы лингвистермен салыстырғанда терминтану мәселелерімен айналысатын қазақ ғалымдары историзмдер, архаизмдер, диалектизмдер арасындағы лексикалық бірліктердің әлеуетін көтеру, қалпына келтіру принципін жиі қарастырады. Сондықтан, сөздің белгілі бір контексте қолданылуына байланысты оның семантикалық түсі өзгеріп, оның ішкі семантикалық әлеуеті жүзеге асырылуы мүмкін», – деген пікір білдіреді [4, 21]. А.Р. Кошекова: «Будан сөзжасам — қазіргі тілдердегі нағыз тренд», – дейді. Оның пікірінше, ол екі негізгі түрге бөлінеді: туынды будандар және будан композиттер. Сондай-ақ, А.Р. Кошекова жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ тілінде будан композиттер, контаминанттар, сондай-ақ дериваттар жиі кездесетінін жеткізеді [9, 91].

Будан терминдер мәселесін қарастырған алғашқы ғалымдардың бірі Э. Хауген болды. Э. Хауген: «Будан терминдер дегеніміз — төл және кірме бөлшектерден жасалған сөздер», – деп тұжырымдайды [15]. Белгілі неміс лингвисті И. Барц сөзжасамның қолданыстағы модельдеріне сәйкес төл және кірме лексика элементтерді біріктірудегі будандастыру процесінің мәнін көрсетеді [16]. Өзге де шетелдік ғалымдар, атап айтқанда, А. Августин, К. Санчес-Стокхаммер, В. Пульчини, К. Фуриасси, Ф.Р. Гонсалес будандастыруды көптеген мәдени салаларда болатын құбылыс деп санайды. Бұл ғалымдар, сонымен қатар будан терминдердің шығу тегін зерттеп қана қоймай, терминдердің басқа тілге қалай енуіне, жұмыс істеуіне және жаңа фонетикалық, грамматикалық, семантикалық белгілерге ие болуына байланысты бірқатар өзге де мәселелерді зерттейді.

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді және отандық, шетелдік ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын талдау қазіргі кезеңде тілдегі жаңа сөздердің жасалуын, сөзжасам мен терминдердің пайда болу тәсілдерін зерттеудің өте маңызды екенін көрсетті. Тілдік байланыстардың, жаһанданудың және интеграцияның тығыз болуына байланысты бүгінгі таңда қазақ тілінің ерекшеліктерінің бірі көптеген кірме сөздер мен будан терминжасам болып саналады. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы және әлемдік қоғамдастыққа, сондай-ақ мәдени, саяси, экономикалық және білім беру салаларына кезең-кезеңімен интеграциялануы нәтижесінде қазақ тілі шетелдік лексиканың белсенді тұтынушысы болды. Мұндай процестер қазақ лингвистерінің терминдерге қатысты зерттеуі мен талдауларын талап етеді. Осы ғылыми-зерттеу жұмысының аясында қазақ тілінің будан терминдеріне жүргізілген зерттеулер отандық ғалымдардың қазіргі қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуы мен көптеген будан терминдердің тек ғылым тілінде ғана емес, бұқаралық ақпарат құралдарында, газеттерде, жарнамалық мәтіндерде, көркем әдебиетте, ресми-іскерлік тілде және т.б. бар екендігін тағы да растайды.

Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамдық үлгілерге сүйене отырып, осы тілдің ресурстары негізінде ғана емес, сонымен қатар кірме лексика негізінде де қалыптасатын жаңа сөздермен, терминдермен және сөйлеу айналымдарымен белсенді түрде толықтырылатыны анықталды. Кірме лексиканың бір түрі — қазақ тілінің сөздік қорын белсенді түрде кеңейтетін будан терминдер. Номинация жүйесінде төл және кірме лексиканы нәтижелі пайдалану қазіргі қазақ тілінің корпусы жаңа лексикалық сөздермен — сөздік негізінде пайда болатын будан терминдермен толықтырылады [7, 73].

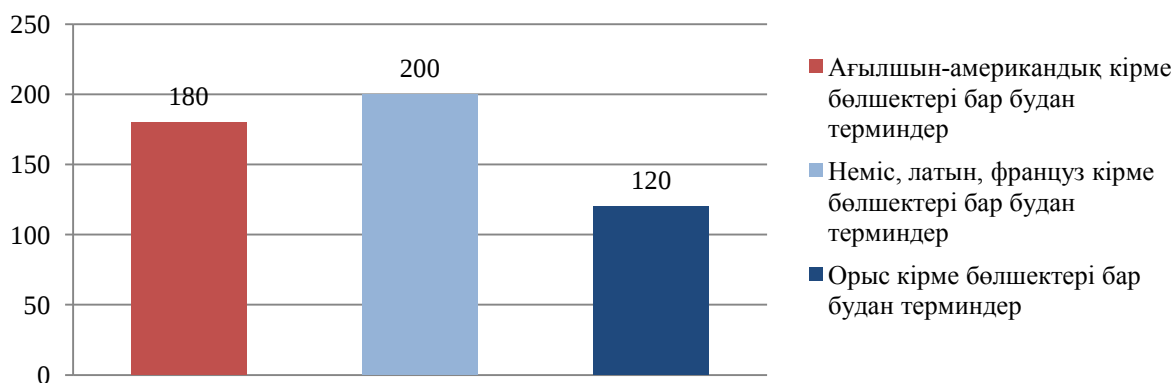
Будан термин — бұл екі тілдің компоненттерін қамтитын кірме және төл элементтерді біріктіру нәтижесінде пайда болған термин. Соңғы уақытта Қазақстан Республикасында жаппай жаңғыртуға байланысты қазақ тіліндегі будан терминдердің саны едәуір өсті. Будан терминдерін қазақ тілінің қазіргі даму кезеңінде әртүрлі салаларда табуға болады, мысалы, бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі көздері болып табылатын киноиндустрия, теледидар, радио, интернет-сайттар және электрондық басылымдар саласындағы будан терминдерді жиі кездестіруге болады. Бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылымда және техникада будан терминдер санының осындай үлкен дамуы

қазақ тілінің қазіргі әлемнің өте күрделі бейнесін бейнелейтін таңғажайып икемділігі мен үлкен ұтқырлығы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

«Будан термин» ұғымымен «терминжасам» және «будандастыру» сияқты ұғымдар тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Терминдік білім — бұл тілдік құралдардың көмегімен кодталған ақпаратты беруді және қабылдауды қамтитын құрылымдық когнитивті жүйе, оның ортасы мен шарттары маңызды рөл атқарады. Будандастыру — бұл сөзжасам әдісі, онда төл және кірме лексикадан алынған элементтердің қосылуы байқалады.

Қазіргі заманғы терминдерді қалыптастыру, будандастыру тенденциялары және көптеген будан терминдердің пайда болуы қазіргі қазақ тілінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатындығын, будан терминдердің ерекшеліктерін, олардың қалыптастыру және қолдану тәсілдерін, сондай-ақ тілдегі санының динамикалық өсу себептерін зерттеу өте маңызды міндет болып табылады. Сондықтан осы ғылыми-зерттеу жұмысының контекстінде қазақ тілінің қазіргі сөздіктерінен алынған 500 будан терминге зерттеу жүргізілді. Зерттеу негізі білімнің әртүрлі салаларындағы, атап айтқанда, ғылым, мәдениет, техника, өнер, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы терминдер болғанын атап өткен жөн. Қазақ тілінің будан терминдерін зерттеу нәтижесінде қазіргі заманғы қазақ терминологиясындағы будандастыру өнімдері 90 % жағдайда зат есім болып табылатыны анықталды. Будандастыру процесінде терминдік өнімнің сын есім не етістік болуы сирек кездеседі. Автордың пікірінше, бұл факт, ең алдымен, терминнің номинативті функциясын көрсетеді. Сонымен қатар, жүргізілген зерттеу шеңберінде қазіргі қазақ тіліндегі будан қосымшалардың едәуір қабаты кірме лексикадан алынған ағылшын-американизмдері бар будандар (180 бірлік). Мысалы, американизмдер, антропогендік фактор, ассессмент-орталық, компьютерлік жүйе, медиажоспар және т.б. Сондай-ақ, көптеген будан терминдердің құрамында неміс, латын, француз тілдерінің компоненттері бар (200 бірлік). Мысалы, автомектеп, автокөлік, автоқызмет, ампер-сағат, радиоарна, нанобөлшек. Халықаралық терминбөлшек бола отырып, бұл тілдердің компоненттері қазақ сөздерімен жаңа терминдерді оңай қалыптастырады, ал олардың терминологиялық семантикасы жаңа будан терминдердің мағынасын түсінуге ықпал етеді. Неміс, латын және француз қорының қазіргі қазақ тілін будандастыру үдерістеріне қатысуы ұғымдардың қысқалығы мен бірегейлігіне ұмтылумен ерекшеленеді. Бұл тілдердің құрамдас бөліктері барлық интернационализмдерге түсінікті. Интернационализмдер — бұл сыртқы формасы бойынша сәйкес келетін, толық немесе ішінара сәйкес келетін мағынаға ие және әртүрлі салалардан, мысалы, техника, ғылым, мәдениет, саясат, өнер сияқты әртүрлі ұғымдарды білдіретін және бір-бірімен байланысты емес тілдерде жұмыс істейтін сөздер. Осылайша, будан терминдерді құруда неміс, латын және француз тілдерінен алынған компоненттерді қолдану осы терминдерді жақсы түсінуге ықпал етеді. Айта кету керек, қазіргі қазақ тіліндегі ағылшын-американдық компоненттер халықаралық лексика мәртебесіне ие болады, оның ішінде ағылшын тілінің латын және грек сөздерін белсенді қолдануын айтуымызға болады.

Сонымен қатар, қазақ тілінде көптеген будан терминдердің (120 бірлік) құрамында орыс тілінің құрамдас бөліктері бар екені анықталды: жасыл экономика, рационалдау, типтендіру, рентабельділік, агрессиялық (1-сурет). Сондай-ақ, неміс, латын, француз, ағылшын-американдық және орыс кірме бөлшектері бар будан терминдердің корпусын талдау ішкі термин бөлшектер арасында нақты және абстрактілі атаулар бар екенін көрсетті.

1-сурет. Қазақ тілінің будан терминдерінің құрамының пайыздық көрсеткіші

Будан терминдердің құрамы бойынша төмендегі нәтижелер алынды:

1) шет (ағылшын, француз, неміс, латын) және орыс тілдерінен сөздерді жалғау арқылы қалыптасатын күрделі терминдер: креп-сәтен, телетұлға, этнотоп, агрегатшы т.б.;

2) қазақ тілі мен шет тілі сөздерінің бірігуі арқылы құрылған құрамдас терминдер: бейполярылық, жиіліктік-модуляциялық, серпімді-механикалық, серпімді-деформация т.б.;

3) шет тілінің сөздері мен қазақ тілінің сөздерінің бірігуі нәтижесінде пайда болатын күрделі терминдер: цифрлы-аналогты түрлендіргіш, аэрофототүсірілім, электрқозғалтқыш, атомтәрізді т.б.;

4) орыс тілінің сөздері мен шет тілінің сөздерінің бірігуі салдарынан қалыптасқан күрделі терминдер: шот-фактура т.б.;

5) қазақ тілі мен орыс тілінің сөздерін біріктіру арқылы пайда болған күрделі терминдер: біростық, айнаымалы-тоқтық т.б.;

6) шетелдік сөздерге қазақ жұрнақтарын қосу арқылы туындайтын терминдер: селфилету, американдану, таргеттеу т.б.;

7) орыс тілінің сөздері мен қазақ тілінің сөздерінің бірігуі салдарынан қалыптасқан құрамдас терминдер: микроағза, атаславян, минаіздегіш, славянтану, т.б.

Жоғарыда келтірілген деректер және будан терминдерді зерттеудің тікелей нәтижелерін ескере отырып, бұл терминдер негізінен екі элементтен тұрады: «кірме лексика+төл элемент», мұнда кірме лексика анықтаушы функцияны орындайтынын дәлелдейді.

1) қазақ тілінің қосымшасын қабылдаған орыс тілді тұлғалы дара терминдер — техникеші, бөлттік (вольтаж), синқырондас (синхронно) т.б.;

2) қос тілдегі сөздердің тіркесуінен жасалған күрделі терминдер — электір ағыны (ток), электір өткізгіш, электір саймандары, электір өріс басы (источник тока), жіберу (аттандыру) станциясы (отправительная станция), электір ағын қуаты (напряжение тока), алу стансасы (приемная станция), бөлт өлшеуіш (вольтметр), қызыл імпір нұры (инфракрасный луч), ауыспалы электір ағыны (переменный ток), тұрлаулы электір ағыны (постоянный ток), кәбіл желісі (кабельная сеть), беліс дөңгелегіне ұқсас ротыр (ротор в виде беличьего колеса), мәгніттік сыпат (магнетизм), мәгніт алаңы (магнитное поле), Галбан өлшеуіші (гальванометр), телепон ықпалшысы (телефонный индуктор), жіберме реостат (пусковой реостат) т.б.;

б) орыс тілі сөздерінің тіркесіп келуінен жасалған күрделі терминдер — электір техникесі, кәспіресір мәшинесі, телегірам аппараты, электір мотор, турбин мәшинесі, электір техник т.б. [17, 64].

Сонымен қатар, қазақ тіліндегі будан терминдерді талдау нәтижесінде будан терминдерді қалыптастырудың ең өнімді тәсілі туынды сөз жасау екендігін атап өту қажет. Осыған байланысты барлық талданған будан терминдердің ішінде туынды будандар (224 бірлік) бірінші орында. Айта кету керек, қазіргі қазақ тілінде әртүрлі халықаралық термин бөлшектер: дериваттар, мысалы, теле-, авто-, гидро-, сондай-ақ шетелдік сөздің морфологиялық және грамматикалық бейімделу процесінде жиі пайда болады, олар келесі модельдер бойынша қалыптасады:

а) термин бөлшек + төл лексема: мегажоба, нанокор, супертек, фотокондырғы, телехикая, киберқарашы, автошеберхана, автошеру, телемұнара;

б) төл жұрнақ + кірме лексема: награптау, гидрофобтық, зарядтау, асфальттау, авариялылық, инновациялылық, ортогоналдандыру.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңде қазақ тілінде будан терминдерді қалыптастырудың тағы бір нәтижелі тәсілі композиттік термин (182 бірлік) болып табылады. Будан композиттердің пайда болуының негізгі модельдері төмендегідей:

а) кірме лексема + төл лексема: киножоба, агроқұрылым, агросала, агроөнеркәсіп, агросаясат, дендробақ т.б.;

б) төл лексема + кірме лексема: бейнеконференция, бейнеклип, бейнесюжет т.б.

Осылайша, жүргізілген зерттеу қазіргі қазақ тіліндегі терминдердің алуан түрлі сипатымен ерекшеленетінін көрсетті. Будан терминдердің қалыптасуы қазіргі қазақ тілінде кеңінен ұсынылған және қазақ терминологиясын толықтырудың өте маңызды тәсілі болып табылады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі будан терминдердің саны неміс тілінің өзінің морфологиялық жүйесіне бөгде элементтерді біріктірудің бірегей қабілетін көрсетеді. Қазіргі қазақ терминологиясындағы будандастырудың негізгі өнімдері: зат есімдер, сын есімдер және етістіктер. Бұл терминнің номинативті функциясын көрсетеді. Сондай-ақ, қазіргі қазақ тіліндегі будан қосылыстардың едәуір үлкен қабаты кірме лексикадан алынған ағылшын-американдық компоненті бар будандар болып та-

былатыны анықталды. Көптеген терминдердің құрамында орыс, неміс, латын және француз тілдерінің компоненттері бар. Егер будан терминдердің түрлері туралы айтатын болсақ, онда будан туындылар жиі кездеседі, екінші орында будан композиттер, ал үшінші орында будан контаминанттар. Сондай-ақ, будан терминдерді зерттеу барысында осы терминдерді құрудың басқа әдістері анықталды, олардың ішінде ең көп тарағандары транслитерация, транскрипция, калькуляция және әртүрлі семантикалық тәсілдер. Осылайша, будан терминжасам қазақ тіліндегі заманауи үрдіс болып табылатынын, ал будан терминдер қазақ тілінің бейімділігі мен икемділігін көрсететінін атап өтуімізге болады.

Қорытынды

Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің ерекшеліктерін сипаттайтын зерттеу жұмысы келесідей тұжырымдарды ұсынуға негіз болды.

– Будан термині — бұл кірме лексика және төл элементтердің бірігуінен пайда болған сөз.

– Будандастыру — бұл төл және кірме лексикадан алынған элементтердің қосылуы жүретін терминжасам әдісі.

Осы ғылыми-зерттеу жұмысының контекстінде жүргізілген қазіргі қазақ тілінің будан терминдерін зерттеу қазіргі кезеңде қазақ тіліндегі терминдердің қарқыны және алуан түрлілігімен ерекшеленетінін көрсетті. Қазіргі қазақ терминологиясындағы будандастырудың негізгі өнімдері зат есімдер, сын есімдер мен етістіктер болып табылады. Қазіргі қазақ тіліндегі будан қосылыстардың үлкен қабаты кірме лексикадан алынған ағылшын-американдық компоненті бар будандар, сондай-ақ көптеген будан терминдердің құрамында орыс, неміс, латын және француз тілдерінің компоненттері бар. Будан терминдердің түрлеріне келетін болсақ, ең көп тарағандары туынды будандар, будан композиттер, сондай-ақ будан контаминанттар сияқты будан терминдердің түрлері болып табылады.

Зерттеу барысында ұсынылған тұжырымдар болашақта қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу үшін тиімді ғылыми база ретінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, осы мақаланың материалдары қазіргі қазақ тілінің будан терминдерін одан әрі мұқият талдау үшін сапалы негіз бола алады және будан терминдерді, ерекшеліктерін, білімі мен қызметін талдау процесінде әдістемелік көмек ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бұл зерттеудің перспективасы, ең алдымен, талданатын будан терминдер ауқымын кеңейту, сондай-ақ олардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау мен қазақ тілінің будан терминдерінің сөздігін жасау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Рапишева Ж.Д. Терминологиялық лексиканың бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылу ерекшеліктері / Ж.Д. Рапишева, М.Қ. Жүнісова, З.Қ. Сейдахметова, А.Ю. Кишенкова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2015. — № 2(78). — Б. 9-14.
- 2 Рапишева Ж.Д. Қазақ тіліндегі алғашқы іс қағаздарындағы терминдік атаулар / Ж.Д. Рапишева, С.А. Төленова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2013. — № 1(69). — Б. 29–35.
- 3 Kharitonova L.M. Terminosystems of literature as an object of comparative study / L.M. Kharitonova, K. Kaletkenova // Bulletin of the Karaganda university. Philology Series. — 2019. — No. 4(96). — P. 72-77.
- 4 Абдильманов А.А. Особенности развития казахской терминологии / А.А. Абдильманов, Ж. Саматова // Родные языки и культуры в современном изменяющемся мире. — 2022. — № 1. — С. 19–24.
- 5 Rapisheva Zh.D. About the borrowed terms in modern Kazakh language / Zh.D. Rapisheva, A. Tazhikeyeva, Z.K. Seidahmetova // Bulletin of the Karaganda university. Philology Series. — 2014. — No. 2(74). — P. 30-34.
- 6 Кузембаева Г.Н. Проблемы заимствованных слов в казахском языке / Г.Н. Кузембаева // Вестн. Ин-та законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2018. — № 4(53). — С. 151–154.
- 7 Нурмахова Ж.К. Вопросы терминообразования / Ж.К. Нурмахова // Global Science and Innovations: Central Asia. — 2021. — Т. 3, № 9(12). — С. 71–76.
- 8 Бисенгали А.З. Процесс терминообразования в казахском и турецком языках / А.З. Бисенгали // Междунар. журн. эксперимент. образ. — 2017. — № 6. — С. 96–99.
- 9 Кошекova А.Р. Современные словообразовательные тенденции казахского языка / А.Р. Кошекova // Вестн. Кокшетау. гос. ун-та им. Ш. Уалиханова. Сер. Филологич. — 2018. — № 1(1). — С. 89–94.
- 10 Қазақша-орысша-ағылшынша лингвистикалық терминдер сөздігі = Казахско-русско-английский словарь лингвистических терминов = Kazakh-Russian-English Dictionary of Linguistic Terms / А.Ә. Орынбаева, А.Н. Шманова, М.Ш. Сарыбай. — Алматы: Эверо, 2014. — 162 б.

- 11 Қазақша-ағылшынша-орысша дипломатиялық сөздік = Kazakh-english-russian diplomatic dictionary = Казахско-англо-русский дипломатический словарь / құраст. Б.Ж. Жәмкенов. — Астана: МИД РК, 2013. — 575 б.
- 12 Махамбет А.Қ. Мұнай мен газ бойынша қазақша-орысша-ағылшынша сөздік = Казахско-русско-английский словарь по нефти и газу = Kazakh-Russian-English dictionary on oil and gas / А.Қ. Махамбет. — Шымкент: «Кітап» баспасы ЖШС, 2011. — 748 б.
- 13 Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі = Казахско-русско-английский справочный словарь терминов Mass media и телекоммуникаций = Kazakh-russian-english references glossary Mass media and telecommunications / Ред.-құраст.: Қ. Тұрсын. — Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2015. — 632 б.
- 14 Nesipbay A.Sh. Linguistic features of hybrid terms in modern Kazakh language / A.Sh. Nesipbay // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”. — 2022. — No. 65(2). — P. 142–152.
- 15 Хауген Э. Языковой контакт / Э. Хауген // Новое в лингвистике. — Вып. VI. Языковые контакты. — М.: Прогресс, 1972. — С. 55–58.
- 16 Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, I. Barz. — Berlin/Boston: De Gruyter, 2012. — 484 s.
- 17 Насыритдинова Ә.Н. Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасу кезеңдері / Ә.Н. Насыритдинова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2011. — № 2(62). — Б. 58-67.

А.Н. Ахмет, Ш. Курманбайұлы

Проблема гибридных терминов в процессе терминообразования

Цель статьи — рассмотреть, охарактеризовать лингвистические особенности гибридных терминов в терминообразовательном процессе современного казахского языка, проанализировать особенности их возникновения и словообразовательный состав. Авторы изучили принципы их оформления в соответствии с нормами современного казахского языка с учетом исходных лексико-грамматических особенностей терминов, сложившихся на основе иноязычных единиц. В качестве материала исследования были взяты термины-гибриды, которые активно используются в средствах массовой информации Республики Казахстан, а также в историко-культурной, общественно-социальной, экономической, политической и других важных областях, науке и технике. В ходе исследования нашли применение подходы к анализу, синтезу, интерпретации, обобщению и абстрагированию к терминам и подходы к теоретическому объяснению, описанию с целью раскрытия используемых основных понятий. В результате работы был проанализирован состав гибридных терминов в языке и дана их процентная оценка.

Ключевые слова: заимствование, терминообразование, гибридизация, термин частица, гибридные термины.

A.N. Akhmet, Sh. Kurmanbayuly

The problem of hybrid terms in the process of term formation

The purpose of the article is to consider and characterize the linguistic features of hybrid terms in the term-formation process of the modern Kazakh language and analyze the features of their occurrence, word-formation composition. In the article the principles of their design in accordance with the norms of the modern Kazakh language were also analyzed, taking into account the initial lexical and grammatical features of terms formed on the basis of foreign-language units. The research material, hybrid terms were taken, which are actively used in the mass media, as well as in historical, cultural, public and social, economic, and political. In the course of the research, approaches to analysis, synthesis, interpretation, generalization and abstraction in relation to terms and approaches to theoretical explanation, description in order to disclose the used basic concepts were applied. As a result of the work, the composition of hybrid terms in the language was analyzed and their percentage estimate was given.

Keywords: borrowing, term formation, hybridization, term particle, hybrid terms.

References

- 1 Rapisheva, Zh.D., Zhunusova, M.K., Seidakhmetova, Z.K., & Kishenova, A.Yu. (2015). Terminologialyq leksikanyn buqaralyq apparat quraldarynda qoldanylu erekshelikleri [Features of the use of terminological vocabulary in the media]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filolologia seriasy — Bulletin of Karaganda University. Series “Philology”*, 2(78), 9–14 [in Kazakh].

- 2 Rapisheva, Zh.D., & Tulenova, S.A. (2013). Qazaq tilindegi algashqy is qagazdaryndagy termindik ataular [Term names in the first cases in the Kazakh language]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 1(69), 29–35 [in Kazakh].
- 3 Kharitonova, L.M., & Kaletkenova, K. (2019). Terminosystems of literature as an object of comparative study. *Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 4(96), 72–77.
- 4 Abdulmanov, A. & Samatova, Zh. (2022). Osobennosti razvitiia kazakhskoi terminologii [Features of the development of Kazakh terminology]. *Rodnye yazyki i kultury v sovremennom izmeniaiushchemsia mire — Native Languages and Cultures in Today's Changing World*, 1(1), 19–24 [in Russian].
- 5 Rapisheva, Zh.D., Tazhikeyeva, A., & Seidahmetova, Z.K. (2014). About the borrowed terms in modern Kazakh language. *Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 2(74), 30–34.
- 6 Kuzembayeva, G.N. (2018). Problemy zaimstvovannykh slov v kazakhskom yazyke [Problems of borrowed words in the Kazakh language]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 4 (53), 151–154 [in Russian].
- 7 Nurmakhova, Zh.K. (2021). Voprosy terminoobrazovaniia [Issues of term formation]. *Global Science and Innovations: Central Asia*, 3, 9(12), 71–76 [in Russian].
- 8 Bisengali, A.Z. (2017). Protsess terminoobrazovaniia v kazakhskom i turetskom yazykakh [The process of term formation in the Kazakh and Turkish languages]. *Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniia — International Journal of Experiential Education*, 6, 96–99 [in Russian].
- 9 Koshekova, A.R. (2018). Sovremennye slovoobrazovatelnye tendentsii kazakhskogo yazyka [Modern word-formation trends of the Kazakh language]. *Vestnik Kokshetauskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Sh. Ualikhanova. Seriya Filologicheskaya — Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau State University. Philological Series*, 1 (1), 89–94 [in Russian].
- 10 Orynbaeva, A.A., Shmanova, A.N., & Sarybai M.Sh. (Comp.). (2014). *Qazaqsha-oryssha-agylshynsha lingvistikalqyq terninder sozdigi = Kazakhsko-russko-angliiskii slovar lingvisticheskikh terminov = Kazakh-Russian-English Dictionary of Linguistic Terms*. Astana: Evero [in Kazakh, in Russian, in English].
- 11 Zhamkenov, B.Zh. (Comp.). (2013). *Qazaqsha-agylshynsha-oryssha diplomatiialyq sozdik = Kazakhsko-anglo-russkii diplomateskii slovar = Kazakh-English-Russian Diplomatic dictionary*. Astana: Ministerstvo inostrannykh del Respubliki Kazakhstan [in Kazakh, in Russian, in English].
- 12 Makhambet, A.K. (2011). *Munai men gaz boiynsha qazaqsha-oryssha-agylshynsha sozdik = Kazakhsko-russko-angliiskii slovar po nefti i gazy = Kazakh-Russian-English dictionary of oil and gas*. Shymkent: "Kitap" baspasy ZhShS [in Kazakh, in Russian, in English].
- 13 Tursyn, K. (2015). *Mass media zhane telekommunikatsia terminderinin qazaqsha-oryssha-agylshynsha anyqtamalyq sozdigi = Kazakhsko-russko-angliiskii spravochnyi slovar terminov Mass media i telekommunikatsii*. Almaty: "Qazaq entsiklopediasy" baspasy [in Kazakh, in Russian, in English].
- 14 Nesipbay, A.Sh. (2022). Linguistic features of hybrid terms in modern Kazakh language. *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series "Philological Sciences"*, 65(2), 142–152.
- 15 Khaugen, E. (2015). Yazykovoi kontakt [Language contact]. *Novoe v lingvistike. Vypusk VI. Yazykovye kontakty — New in Linguistics. Issue VI. Language contacts*, 55–58 [in Russian].
- 16 Fleischer, W., & Barz, I. (2012). *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin/Boston: De Gruyter, 484 s.
- 17 Nasyritdinova, A.N. (2011). Qazaq tilindegi gylimi-tehnikalyq terminderdin qalyptasu kezenderi [Stages of formation of scientific and technical terms in the Kazakh language]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"* 2(62), 58–67 [in Kazakh].

Information about the authors

Akhmet, Akzhibek Nurlankyzy — Doctoral student in “Training of teachers of the Kazakh language and literature”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akjibekz@gmail.com

Kurmanbayuly, Sherubay — Doctor of philology, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sheru_64@mail.ru

Н.Н. Аитова¹, Г.Ж. Байшукурова², А.Б. Иргебаева³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;
^{2,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: ¹nurlykhan.an@gmail.com; ²baishukurova@mail.ru; ³kaldanov70@mail.ru)

А. Байтұрсынұлы шығармаларын корпустық зерттеу («Қырық мысал», «Маса» жинақтары негізінде)

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» және «Қырық мысал» жинақтарындағы мәтіндеріне корпустық әдіспен квалитативті талдау жасалған. Корпустық әдіспен мәтіндерді зерттеу жалпы әлем тіл білімінде жиі қолданылғанмен, қазақ тіл білімінде дәстүрге айнала қойған жоқ. Жалпы мәтінді корпустық талдау тіл мен әдебиетті зерттеудің әдіснамалық маңызды құралы саналады. Корпустық талдау сөзформалар мен сөзқолданыс жиілігін сандық сипаттауға, мәтіннің лексикалық, құрылымдық ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының мақсаты — А. Байтұрсынұлының мәтіндеріне корпустық талдау жүргізу арқылы автордың сөзқолданыс, сөзформа жиілігін анықтау, қазіргі корпус базаларындағы мәтіндер жиілігімен салыстыру, сол бойынша автор қолданысы мен қазіргі қазақ тілінің қолданыс динамикасы жөнінде болжам жасау. Зерттеудің ғылыми, практикалық маңыздылығы да осыдан туындайды. Мәтіндердің белгілі бір тарихи кезеңдер мен қазіргі жай-күйіндегі сөздердің жиілігін автоматты сараптау біріншіден, белгілі кезеңдердегі сөзқолданыс жиілігінің сандық ақпаратын білуге мүмкіндік береді. Екіншіден, тілдік қолданыстардың белгілі бір уақыт аралығындағы теңгерімділігін, қоғамның түрлі саласында өмір сүру қабілетін, т.с.с. сапалық, сандық өзгерістерді анықтауға, тәпсірлеуге және болжауға септігі тиеді. Зерттеу барысында мәтінді корпустық зерттеу, сөзформалардың жиілігін талдау әдістері қолданылды. Арнайы бағдарламалық инструменттер көмегімен автордың шығармалары өңделіп, леммаларды сөзтізбелеу жүзеге асырылды. Зерттеуде талдаулар негізінде қол жеткізілген нәтижелерді А. Байтұрсынұлы шығармаларының жиілік сөздігін жасауда қолдану қарастырылған. Алынған нәтижелердің шығармалардың стилдік қырын танытуда, тақырыптық ерекшеліктерін танымдық, т.б. аспектілерде зерттеуде зор көмегі бар және сөздіктер құрастыру тәжірибесінде, оқу процесінде, тілдік, әдеби жобалар жасауда пайдалануға жаракты.

Кілт сөздер: А. Байтұрсынұлы, корпустық зерттеу, жиілік сөздік, сөзформа, сөзқолданыс, ұлттық корпус, мәтін, ішкорпус.

Kipicne

Қазақ тіл білімінде корпустық зерттеуге кейінгі уақытта ден қойыла бастады. Бұл қазақ тілінің мәтіндік корпустарының түрлі ұйымдар мен жекелеген зерттеушілер тарапынан қолға алынып, зерттеуші-ғалымдар үшін корпустық базаларды зерттеу мақсатына қолдануға тиімді етіп құруымен, программалауды, корпус интерфейстерін жетілдірумен де байланысты болып отыр.

Қазақ тіліндегі мәтіндерді корпустық зерттеу бойынша алынған өнім ретінде «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» атауға болады [1]. Бұл еңбек А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (ТБИ) тарапынан 2016 жылы жарық көрді. Сондай-ақ, Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерін корпустық зерттеу мәселесі де алғаш Тіл білімі институтында жүзеге асырылып, А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің ішкорпусы жасалды [2]. Бұдан кейінгі зерттеу — Абай атындағы ҚазҰПУ базасында гранттық қаржыландыру негізінде 2023 жылы басталған «А. Байтұрсыновтың конкордансы. Қазақша-орысша параллель корпус» ғылыми жобасы (жоба жетекшісі — Г.Ж. Байшукурова). Зерттеу тақырыбының таңдалуы Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығының мәдени, әдеби ортада құндылығымен, ұлттық мұра ретіндегі маңыздылығымен де байланысты. Зерттеудің өзектілігі А. Байтұрсынұлы шығармашылығына қызығушылықпен ғана байланысты туындап отырған жоқ. Ұлт ұстазы, біртуар ғалым А. Байтұрсынұлының еңбектері қазіргі зерттеу әдістерімен талдануы бұл уақытқа дейін қолға алынбаған. Аталған ғылыми жоба аясында орындалған зерттеу жұмысы бұл олқылықтың орнын толтырып, көптеген мәселелерді шешуге де септігін тигізеді. Қазіргі уақытта жоба бойынша А. Байтұрсынұлының қазақша-орысша параллель корпусының сайты жасалды, екі тілдегі шығармалар корпус талабына сәйкес өңделіп, базаға енгізілді. Сөзтізбесі әліпбилік ретпен түзіліп, мәтіндерді сәйкестендіру (туралау) жұмыстары жасалуда. Сайт

жабық режимде жасақталу үстінде [3]. Қазіргі кезде корпуслық зерттеу әдісімен А. Байтұрсынұлының жекелеген шығармалар жинақтары бойынша алғашқы жиілік сөздіктер түзіліп, нәтижесі осы мақалада көрініс тауып отыр.

Зерттеудің негізгі мақсаты — А. Байтұрсынұлының шығармаларына корпуслық әдіспен терең талдау жасау, мәтін талдаудың қазіргі әдістері мен инструменттерін қолдана отырып, автордың өзіндік тілдік қолтаңбасын, ерекшелігін қазақ тілінің қазіргі ахуалымен салыстыра отырып айқындау. Бұл жұмыс автордың шығармашылығын зерттеуде заманауи тәсілдерді қолданатын кейінгі ғылыми ізденістерге де жол ашады деп сенеміз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу материалы ретінде Ұлт ұстазы, мемлекет және қоғам қайраткері, түрколог-ғалым, ақын, аудармашы Ахмет Байтұрсынұлының 2013 жылы шыққан «Алты томдық шығармалар жинағының» 1-томына енген «Маса» (1911, 1922) және «Қырық мысал» (1909, 1913, 1922) жинақтары [4] алынды. А. Байтұрсынұлының шығармаларын жаңа әдіснамалық құралдармен зерттеуді тек екі жинаққа енген материалдар негізінде берудің негізгі себебі зерттеу жұмысы көлемінің шектеулі болуымен де байланысты. Зерттеушілер тарапынан бұл жұмыстар әрі қарай терең жүргізіліп, шығармалары толық зерттелу үстінде. Автордың зерттеуге алынған материалдарының көлемі талдау негізінде қорытынды жасауға жеткілікті.

Қазіргі уақытта «Til.alemi.kz» сайтында электрондық кітапханада орналастырылған А. Байтұрсынұлының «Таңдамалы шығармаларының» қазақ, орыс тіліндегі нұсқалары [5], [6] және басқа да аудармалары негізінде әзірленген А. Байтұрсынұлының қазақ-орыс параллель корпусы базасы бойынша дайындалған әліпбилік жиілік те талдауда ескерілді. Бұл жұмыс зерттеу жобамыздың бір бөлігі болып табылады. Зерттеу барысында біз параллель корпусқа корпуслық зерттеудің нақты құралы ретінде жүгінеміз. Сонымен қатар Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы әзірлеген «Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпусы» базасы [7], Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің ішкорпустары [2] базасы да дереккөз ретінде пайдаланылды.

Талдау барысында зерттеудің келесі әдістері мен инструменттер қолданылды: А. Байтұрсынұлының мәтіндерінен тілдік материалды корпуслық іріктеу әдісі; статистикалық әдіс, салыстыру, сөзформаларды жиілік талдау әдісі.

Нәтижелер мен талқылау

А. Байтұрсынұлының «Маса» және «Қырық мысал» жинақтарына енген шығармалардың сөздік құрамын корпуслық талдау мәтіндердің тарихи мәдени, тілдік мәнмәтінде өзіндік мазмұнға ие бола отырып, бірегейлігін сақтайтынын көрсетті.

Зерттеу кезеңдері мәтіндерді жинақтау, корпус базасына дайындап, өңдеу, корпуслық талдау, нәтижелерді салыстыра зерттеу және тәпсірлеу сатыларынан тұрады.

Біздің зерттеу нысанымызға алынған «Қырық мысал» жинағында жалпы 9939 сөзқолданыс, 4182 сөзформа бар. Демек, сөзтұлғаның бірегейлігі жалпы мәтіннің 42,08 %-ын құрайды. Бір ғана рет қолданылатын сөздер саны — 2769 сөз. Ол сөзтұлға санының 66,22 %-ына, ал жалпы мәтіндегі сөзқолданыстың 27,8 %-на тең. Төмендегі кестеге қараңыз (1-2-кесте):

1 - к е с т е

«Маса» жинағындағы сөзқолданыстардың қайталану жиілігінің көрсеткіші

Жалпы саны	Сөз саны/ пайыздық үлесі	Сөз саны/ пайыздық үлесі	Сөз саны/ пайыздық үлесі	Сөз саны/ пайыздық үлесі
<i>Қайталану дүркінділігі</i>	<i>1 рет</i>	<i>2 рет</i>	<i>3 рет</i>	<i>4-тен жоғары/</i>
8090 сөзқолданыс	38,22 %	13,18 %	7,78 %	40,82 %
4208 сөзтұлға	3092/73,49 %	533/ 12,68 %	210/4,99 %	372/8,84 %

«Маса» жинағында жалпы — 8090 сөзқолданыс, сөзформа саны — 4208 сөз. 1 ғана рет қолданылған сөздер саны — 3092, яғни сөзтұлғаның — 73,46 %-ы.

«Қырық мысал» жинағындағы сөзқолданыстардың қайталану жиілігінің көрсеткіші

Жалпы саны	Сөз саны/ пайыздық үлесі	Сөз саны/ пайыздық үлесі	Сөз саны/ пайыздық үлесі	Сөз саны/ пайыздық үлесі
<i>Қайталану дүркінділігі</i>	<i>1 рет</i>	<i>2 рет</i>	<i>3-рет</i>	<i>4-тен жоғары/</i>
9939 сөзқолданыс	27,8 %	12,7 %	7,7 %	51,8 %
4182 сөзтұлға	2769/66,22 %	623/ 14,9 %	258/6,17 %	532/12,72 %

«Қырық мысал» жинағында жалпы — 9939 сөзқолданыс, сөзформа саны — 4182 сөз. 1 ғана рет қолданылған сөздер саны — 2769, барлық сөзтұлғаның — 66,22 %-ына тең.

Кестелерден көріп отырғанымыздай, екі жинақ мәтіндеріндегі сөзтұлға санының арасында аса көп айырмашылық жоқ. «Қырық мысалда» сөзқолданыс саны 1849 сөзге артық болғанмен, «Маса» жинағында сөзформа қолданысы 26-ға артық. Екі жинақта да 1 рет қана қолданыс тапқан сөзтұлға жалпы сөзформалар пайызының орта есеппен 66–73 %-ын құрайды. Бұл — Ахмет Байтұрсынұлының тілді қолдану ерекшелігін танытады.

Енді жиіліктегі бірінші 20 сөздің екі шығармада берілуін қарастырайық (3-кесте).

А. Байтұрсынұлының жиілік сөздігіндегі және басқа дереккөздер бойынша алғашқы 20 сөзформа

№	сөзформа	қолданыс жиілігі	сөзформа	қолданыс жиілігі	сөзформа	қолданыс жиілігі	сөзформа	қолданыс жиілігі
	«Маса» жинағы		«Қырық мысал» жинағы		qazcorpora.kz (23 млн аса сөзқолданыс)		Жалпы жиілікті- әліпбилі сөздік	
1	<i>деп/ет</i>	95	<i>деп/ет</i>	123	<i>мен/ (ес), (шл)</i>	181935	<i>бол/ет</i>	108133
2	<i>жоқ/мд</i>	91	<i>бір/ (ес), (са)</i>	119	<i>деп/ет</i>	151235	<i>ол/ес</i>	62796
3	<i>бар/мд</i>	65	<i>мен/ (ес), (шл)</i>	83	<i>да/шл</i>	145206	<i>мен/шл</i>	58406
4	<i>да/шл</i>	59	<i>да/шл</i>	78	<i>бір/ (ес), (са)</i>	131437	<i>де/ет</i>	46200
5	<i>бір/ (ес), (са)</i>	58	<i>жоқ/мд</i>	65	<i>керек/мд</i>	127421	<i>ал/ет</i>	43359
6	<i>не/ (ес), (шл)</i>	52	<i>де/ (ет), (шл)</i>	63	<i>және/шл</i>	120780	<i>бер/ет</i>	40295
7	<i>тұр/ет</i>	45	<i>бар/мд</i>	62	<i>бар/мд</i>	119345	<i>және/шл</i>	39765
8	<i>де/ (ет), (шл)</i>	37	<i>бұл/ес</i>	57	<i>деген/ет</i>	110429	<i>кел/ет</i>	34526
9	<i>мен/ (ес), (шл)</i>	37	<i>не/ (ес), (шл)</i>	45	<i>бұл/ес</i>	109653	<i>де/шл</i>	33943
10	<i>көп/мд</i>	35	<i>еді/ет</i>	41	<i>болады/ет</i>	106573	<i>бұл/ес</i>	32850
11	<i>хан/зт</i>	35	<i>ақ/ (сн), (шл)</i>	37	<i>де/ (ет), (шл)</i>	103541	<i>да/шл</i>	32109
12	<i>шал/зт</i>	35	<i>емес/ет</i>	36	<i>ол/ес</i>	103095	<i>жыл/зт</i>	30882
13	<i>сөз/зт</i>	31	<i>енді/ет</i>	36	<i>қазақ/зт</i>	90837	<i>бір/ес</i>	30288
14	<i>бұл/ес</i>	28	<i>көп/мд</i>	36	<i>үшін/шл</i>	89612	<i>өз/ес</i>	29594
15	<i>деген/ет</i>	28	<i>болса/ет</i>	33	<i>жоқ/мд</i>	89005	<i>тұр/ет</i>	28643
16	<i>алып/ет</i>	25	<i>келді/ет</i>	33	<i>осы/ес</i>	87932	<i>сөз/зт</i>	23107
17	<i>деді/ет</i>	25	<i>соң/шл</i>	33	<i>емес/ет</i>	86472	<i>осы/ес</i>	25995
18	<i>емес/ет</i>	25	<i>деді/ет</i>	32	<i>сол/ес</i>	77952	<i>адам/зт</i>	25614
19	<i>ма/шл</i>	24	<i>ма/шл</i>	32	<i>ал/ (ет), (шл)</i>	75545	<i>қазақ/зт</i>	25069
20	<i>жұрт/зт</i>	22	<i>сол/ес</i>	32	<i>не/ (ес), (шл)</i>	73622	<i>айт/ет</i>	23421

«Маса» және «Қырық мысал» мәтіндеріндегі жоғары жиілікте қолданылатын сөзформалардың алғашқы 20 қатардағы өзара сәйкестігі — 65 %, 13 сөзформа (*сәйкестіктер курсивпен көрсетілген*). Ең жоғары жиіліктегі «деп» сөзі екі мәтінде де бірінші қатарда екенін көреміз. «Масада» бұл сөзформа 95 рет, «Қырық мысалда» 123 рет қолданылған. Сонымен қатар екі жинақта да бірінші рет-

те **ден**, төртінші ретте **да** шылауы орналасқан (кестеде қою курсивпен белгіленді). Сөз таптарына қатысы бойынша «Маса» мәтіндерінде 3 зат есім, 8 етістік, оның ішінде «де» сөйлеу етістігі 4 түрлі тұлғада келеді (*де, деп, деді, деген*), 3 модаль сөз, 4 шылау, 1 сан есім, 3 есімдік қолданылса, «Қырық мысалда» 7 етістік, оның ішінде «де» сөйлеу етістігі 3 түрлі тұлғада келеді (*де, деп, деді*) және *еді* көмекші етістігі 2 түрлі тұлғада (*еді, емес*), 3 модаль сөз, 7 шылау, 1 сан есім, 4 есімдік, 1 сын есім кездеседі.

Ал енді бұл шығармалар мәтіндерінің танымалдылығы жоғары сөзформалар жиілігін 23 миллионнан аса сөзқолданысы, 1014102 сөзформасы бар «Қазіргі қазақ тілінің кіші корпустары» [7] жиілігімен және 36265 сөз тізбекті «Жалпы жиілікті-әліпбилі сөздік» [1;735] жиілігімен салыстырайық: А. Байтұрсынұлы мәтіндеріндегі өте жоғары жиіліктегі 20 сөзформа «Қазақ тілінің ұлттық корпусының кішікорпусы» жиілігіндегі бірінші қатарлардағы 20 сөзқолданыспен 55 % сәйкестікте, ал «Жалпы жиілікті-әліпбилі сөздікпен» 35 % сәйкестік байқалады. Айта кету керек, «Жалпы жиілікті-әліпбилі сөздік» түбір негізді сөздермен шектелетіндіктен де сәйкестік салыстырмалы төмен деуге болады.

Бұл жерден шығарылатын қорытынды А. Байтұрсынұлының мәтіндерінің жиілігі қазіргі қолданыста бар сөйлеу тілі жиілігіне мейлінше теңгерімді.

Мақала көлемін ескере отырып біз алғашқы 20 қатардағы сөздерді салыстырумен шектелдік. Бұл қатардағы сөзформалардың кейбірі (*мен, бір, не*) омонимдік қатар түзетіндіктен, олар айырым белгімен (/) бөліп көрсетілді. Зерттеу барысында омоним сөздер мәнмәтінде қолдану мәніне қарай ажыратылды.

«Масада» 37 рет қолданылған «мен» сөзі 5 ретінде шылау, 32 ретінде жіктеу есімдігі, ал «Қырық мысалда» 83 рет қолданылып, 47 рет шылау, 36 рет жіктеу есімдігі ретінде кезігеді. Жалпы есеппен қазақ тілінің ұлттық корпусы жиілігінде де бұл сөздің абсолютті жиілігі алғашқы 10 қатарда кезігеді.

Төмендегі кестелерде корпуслық талдаудан ішінара мысалдар берілді. «Мен» омонимінің шылау ретінде қолданылуы курсивтеліп көрсетілді (4-кесте).

4 - к е с т е

А. Байтұрсынұлы мәтіндеріндегі «мен» сөзінің тіркесімде жұмсалымы мысалынан

«Маса» жинағынан			«Қырық мысал» жинағынан		
Өздерің біліп тұрсандар,	мен	несін айтайын» —	жұртты алдайды. ТҮЛКІ	мен	ҚАРАШЕКПЕН Түлкіге
деді, Мініп ап,	мен	бастайын сені, —	пен бақ. КІСІ	мен	КӨЛЕҢКЕ Айтайын
айтып, жөнді сілтеп,	мен	отырсам, Көзіңнің	қайтарып ап.	мен	ҚОЙ Шақырды
таразыға тартылмаған?	мен	жақсымын» толып	ҚАРАШЕКПЕН		
Дегендер «			жок па? ҚАЙЫРШЫ	мен	ҚЫДЫР Қайыршы
Не пайда, өнерің	мен	біліміңнен, Тиісті	келер сырттан. ӨЗЕН	мен	ҚАРАСУ Қарасу
көппен көрген жалғыз	мен	бе? — Деп	ақырында. МАЛШЫ	мен	МАСА Бір
Еңбекке егіз, тіл	мен	жақ, Ерінбесең,	текке қарап жатпадым	мен.	Толтырып ой-
емес, Орынсыз	мен	несіне?! ТІЛЕК	қарап жатып таппадым	мен.	Бойыммен осы
күйзелейін			неміз бар?» — деп,	Мен-	дағы ойлаушы
жақ, Өзіңе аян:	мен	нақақ. Аққа	Бәленің түрін көрген	мен -	Сары маса,
ем, Күдай-ау,	мен	қазаққа? Мүбтала	қоңырайма, құрбыларым!	мен	бір арық, Күй қайда
			Бабы жоқ жұмыстағы		

Қазіргі уақытта мәтінді корпуслық талдаудың дамуымен компьютерлік стилистика бағыты да жетіле түскенін білеміз. Мысалы, Масей Эдер, т.б. ғалымдар мәтін жазу стилін жоғары деңгейде талдауға арналған R стилметрия (есептеу стилистикасы) технологиясын қолданып жазу стилін сандық тұрғыдан зерттейтін еңбектерімен белгілі [8]. Зерттеу нәтижелері мәнмәтіндегі әлеуетті, лингвистикалық сараптамаға қатысты мәтіндерді, тарихи зерттеулерді, т.б. жүзеге асыруда аса қолайлы боп отыр. Соңғы кездері қазақ тілі материалдарын корпуслық зерттеушілер де заманауи лингвистикалық технологиялардың қарқынды дамуының түрлі құрылымды тілдердің тілдік деректерін жинау мен талдауды жеңілдететінін, ал корпуслық әдістің тілдің статистикалық мәліметтерін алудың ыңғайлы құралы екендігін мойындайды [9; 81].

Бұл бағдарламалық технологиялар автордың жазу стилін танытуда аса пайдалы. Бұның цифрлық гуманитарлық ізденістерде мәтін өңдеуге бағытталған зерттеу жұмыстарын оңтайландыруға септігі тиеді. Осы зерттеу жұмысында да біз корпуслық талдау, басқа да арнайы мәтін өңдеу

бағдарламаларына сүйеніп, А. Байтұрсынұлының мәтіндеріне түрлі сүзгіде өңдеу жасадық. Нәтижелері алдағы зерттеу жарияланымдарында беріліп отырады.

Авторлық қолданыстағы жиіліктерді айқындауда Ципф заңын қолдану дәстүрі бар. Ғалымдар кілт сөздерді анықтаудың семантикалық, аргументтік талдауларына қоса, Ципф заңын да бір әдіс ретінде дәйектейді [10; 80].

Ципф заңын мәтіндерді корпустық талдауда қолдану негізгі кілт сөздерді, тақырыптық аяны анықтауға, автордың лексикалық қорының әртүрлілігі мен байлығын бағалауға, сондай-ақ, мәтіннің құрылымы мен ұйымдастырылуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ципф заңын авторы америкалық ғалым Джордж Ципф 1935 жылы тұжырымдаған, 1949 жылдан бері белсенді танылған бұл заңдылық эмпирикалық сипатқа ие, мәтіндік ақпараттағы сөздердің жиілігіне қарай таралуындағы статистикалық заңдылықты айқындайды. Бұл заң бойынша қандай да бір ақпараттың сандық ұйымдасуында, мәселен тілдегі/мәтіндегі сөздік қордың аз ғана бөлігі жиі, көп бөлігі сирек қолданысқа ие деп тұжырымдалады. Оған қоса әр қатардағы сөздер қолданысының қайталану дүркінділігі белгілі бір тәртіппен құрылады. Нақты айтқанда, екінші рангідегі сөздің белсенділігі бірінші рангіге қарағанда шамамен екі есе, одан кейінгі қатарына қарағанда үш есе төмен жиілікте қолданылады. Ципф заңына сәйкес, мәтіндердегі сөздерді олардың жиілігінің төмендеуіне қарай орналастырғанда, n сөз жиілігі оның сөзтізбедегі реттік санына (рангісіне) кері пропорционал болатыны айтылады [11; 25]. Бұл заң қалалардағы халықтың орналасу жиілігін, адамдардың табысы мөлшерін салыстыруда қолданылып, XX ғасырдың басында бірқатар елдерде шындыққа сәйкестігі дәлелденген. Ципф заңы қарапайым формуламен өрнектеледі:

$$P_n = P_1/n.$$

Мұндағы P_n — n қатардағы (ранг) қала тұрғындарының саны. Мәтіндердегі сөз жиілігіне қатысты Ципф формуласы төмендегідей өрнектеледі:

$$F \times R = C.$$

Мұндағы F — сөздің жиілігі; R — дәреже — сөзтізбедегі сөздің реттік нөмірі [11; 25].

Көптеген зерттеуші Ципф заңын мәтінді корпустық талдауда, әсіресе жиілік сөздіктер құрастырғанда пайдаланып, предлогтар, көмекші сөздер (шылау, көмекші етістіктер мен көмекші есімдер) және есімдіктердің жиі, ал керісінше, арнайы лексика, жалқы есімдер, негізгі терминдер және т.б. төмен жиілікте қолданылатынын дәлелдейді.

Біздің зерттеуімізде де осы Ципф заңын қолданудың нәтижесі жоғарыда айтылғандармен негізінен сәйкес түседі. Мысалы, А. Байтұрсынұлы мәтіндерінде шамамен 69 % сөзформа бір-екі реттен қолданылады. Бірінші жүздікте кездесетін сөздердің талдауы төмендегідей:

«Маса» мен «Қырық мысал» мәтіндері сөзтізбесіндегі алғашқы жүз сөздің бір-бірімен сәйкестігі 53 %-ды құраса, корпус базасындағы алғашқы 100 сөзбен салыстырғанда, жиілік сәйкестігі — 48 %. Ал автордың екі жинағына енген мәтіндеріндегі сөзформа жиілігінің баламалығы — 32,13 %. Нақты айтсақ, «Маса» мәтіндерінде 4208 сөзформаның 1348-ы әртүрлі жиілікте «Қырық мысалда» да қолданылған. Осы жерде айта кетсек, қытай қазақтарының оқулықтарына жасалған «Қазақша сөздерді қолдану жиілігінің статистикалық зерттеулері» тақырыбындағы жұмыстарында ғалымдар жоғары жиіліктегі сөздердің барлық оқулықтарда бірдей екендігін, тек жиіліктерінде айырмашылықтар барын дәлелдеп, қазақ тілінің барынша тұрақты жиілікте қолданылатыны туралы тұжырым жасайды [12, 21]. Бұл тұжырыммен біз де келісеміз.

Төмендегі кестеден А. Байтұрсынұлы мәтіндеріндегі сөз жиілігінің теңгерімділігін (релеванттылығын) көруге болады (5-кесте).

5 - кесте

А. Байтұрсынұлы мәтіндері жиілік сөздігінің теңгерімділік көрсеткіші

Сөзтізбедегі реті	«Маса» мәтіндерінде					«Қырық мысал» мәтіндерінде				
	Type (сөз)	Rank (ранг)	Freq (жиілігі)	Norm Freq (қалыпты жиілік)	№	Сөзтізбедегі реті	Type (сөз)	Rank (ранг)	Freq (жиілігі)	Norm Freq (қалыпты жиілік)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	деп	1	95	11742.892	1	1	деп	1	123	12375.490
2	жоқ	2	91	11248.455	2	2	бір	2	119	11973.036
3	бар	3	65	8034.611	3	3	мен	3	83	8350.941
4	да	4	59	7292.954	4	4	да	4	78	7847.872

5 - кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
5	<i>бір</i>	5	58	7169.345	5	5	<i>жоқ</i>	5	65	6539.893
6	<i>не</i>	6	52	6427.689	6	6	<i>де</i>	6	63	6338.666
7	<i>тұр</i>	7	45	5562.423	7	7	<i>бар</i>	7	62	6238.052
8	<i>де</i>	8	37	4573.548	8	8	<i>бұл</i>	8	57	5734.983
10	<i>көп</i>	10	35	4326.329	9	9	<i>не</i>	9	45	4527.618
13	<i>сөз</i>	13	31	3831.891	10	10	<i>еді</i>	10	41	4125.163
14	<i>бұл</i>	14	28	3461.063	11	11	<i>ақ</i>	11	37	3722.709
16	<i>алып</i>	16	25	3090.235	12	12	<i>емес</i>	12	36	3622.095
19	<i>ма</i>	19	24	2966.625	13	15	<i>болса</i>	15	33	3320.254
20	<i>жұрт</i>	20	22	2719.407	14	18	<i>деді</i>	18	32	3219.640
21	<i>ақ</i>	21	21	2595.797	15	22	<i>айтты</i>	22	28	2817.185
25	<i>соң</i>	22	20	2472.188	16	26	<i>адам</i>	26	27	2716.571
26	<i>болар</i>	26	19	2348.578	17	28	<i>болып</i>	28	26	2615.957
29	<i>аз</i>	29	17	2101.360	18	30	<i>алмай</i>	30	25	2515.344
32	<i>бәрі</i>	32	16	1977.750	19	31	<i>келіп</i>	31	24	2414.730
38	<i>алмай</i>	38	15	1854.141	20	32	<i>екен</i>	32	23	2314.116
47	<i>айтып</i>	47	14	1730.532	21	34	<i>боп</i>	34	22	2213.502
53	<i>адам</i>	53	13	1606.922	22	38	<i>арыстан</i>	38	21	2112.889
59	<i>енді</i>	59	12	1483.313	23	42	<i>еткен</i>	42	20	2012.275
67	<i>ат</i>	67	11	1359.703	24	47	<i>ба</i>	47	19	1911.661
73	<i>ал</i>	73	10	1236.094	25	49	<i>болды</i>	49	18	1811.047
86	<i>Алек</i>	86	9	1112.485	26	55	<i>аз</i>	55	17	1710.434
98	<i>атын</i>	98	8	988.875	27	61	<i>артық</i>	61	16	1609.820
116	<i>айтады</i>	116	7	865.266	28	71	<i>ала</i>	71	15	1509.206
155	<i>адамға</i>	155	6	741.656	29	82	<i>ашып</i>	82	14	1408.592
199	<i>айдап</i>	199	5	618.047	30	95	<i>жатқан</i>	95	13	1307.979
266	<i>адал</i>	266	4	494.438	31	106	<i>біреу</i>	106	12	1207.365
374	<i>адамдар</i>	374	3	370.828	32	118	<i>аман</i>	118	11	1106.751
584	<i>абыройын</i>	584	2	247.219	33	131	<i>адамдар</i>	131	10	1006.137
1117	<i>сап</i>	1117	1	123.609	34	152	<i>ай</i>	152	9	905.524
4208	өңі	1117	1	123.609	35	171	<i>айтып</i>	171	8	804.910
<i>Ескерту</i> – Осы кестеде барлық сөзформалардың жиілігі екі мәтін үшін де қысқартылып берілді. Қысқарту ұстанымы: Сөзтізбелік қатарда кездесу жиілігі қайталанған жағдайда бірінші кездескені көрсетілді (мысалы, аз, алды, аю, дүниеде жатыр, көріп сөзформаларының реті (рангісі) — 17, яғни әрқайсысы 17 рет қолданылған, осы жағдайда тек біріншісін көрсеттік: аз. Сондай-ақ, ең соңғы реттегі сөзформа кестенің соңғы жағында берілді					36	202	<i>анау</i>	202	7	704.296
					37	239	<i>алыстан</i>	239	6	603.682
					38	302	<i>алатын</i>	302	5	503.069
					39	384	<i>адамның</i>	384	4	402.455
					40	533	<i>адамдарға</i>	533	3	301.841
					41	791	<i>адал</i>	791	2	201.227
					42	1414	<i>ала</i>	1414	1	100.614
					43	4182	өңім	1414	1	100.614

5-кестеден көретініміз, танымалдығы жоғары бастапқы жиілікте қолданылатын сөзформалар сөзтізбелік қатардың өсу ретімен орналасқан: «Масада» 1–7-қатар, ал «Қырық мысалда» бірінші 1–11-қатар (курсивтелген) бір-бір реттен қолданыс тапқан. Толық жиілік сөзтізбеде одан әрі қарайғы әр қатар екі не одан да көп қайталанып отырғандықтан бірдей реттік нөмірмен беріліп отырады (мысалы, 8-ретте тұрған — *де*, одан кейін келетін сөз — *мен*. Екеуі де сөзтізбеде 8-ранг, жиілігі — 37, т.с.с.). Сөзтізбенің реттік қатарларындағы 1–2 сөздердің жиілік айырымы 4-ке («Масада» 1-сөз 95, 2-сөз 91 рет; «Қырық мысалда» 1-сөз 123, 2-сөз 119 рет) тең болса, 3-сөздердегі айырымы («Масада» 2-сөз 91 рет; 3-сөз 65; «Қырық мысалда» 2-сөз 119, 3-сөз 83 рет) «Масада» 26-ға; «Қырық мысалда» 36-ға бірден төмен түседі. Ципф заңдылығы бойынша сөз жиілігі мен оның сөзтізбедегі ретінің (рангісінің) кері пропорционалдығы даусыз, ал сөз қатарындағы сөздердің жиілігі арасында 2 еседей айырым болатыны дәлелденбеді, мысалы 1–2 сөздер арасында қатты айырма жоқ, 2–3 сөздер арасындағы жиілік біршама жауықтайды. Талдау нәтижелерінің Ципф заңына тура келіңкіремеуінің өзіндік себептері авторлық қолданыс ерекшелігінен бе, әлде мәтіндердің аса ауқымды болмауынан ба, болмаса, тілдің өзгеше ұйымдасуынан ба деген сауалға нақты дәлел айтуға ертерек. Ол үшін автордың толық мәтіндерінің талдауын ескеру керек.

А. Байтұрсынұлының ғылыми-академиялық жинақтарындағы мәтіндерге жасалған талдауымен салыстырғанда, 29292 сөзформасы бар жиілік тізбеде бірінші тұрған «*бір*» сөзі 1300 рет қолданылып,

55-реттегі 226 рет қолданылған «сөзді» сөзформасына дейін 1-55-ретті қатар бойында әр қатар бір реттен жиілік түзеді де, 56-дан бастап қайталанатын қолданыс саны бірнеше реттік болып теңгеріле бастайды (мысалы 56-рангте 222 рет қайталанатын, 66-рангтегі 199 рет қайталанатын қатарлар екеуден, 92-рангтегі 162 рет қайталанатын қатар үшеу т.б.).

«Маса» мәтіндеріндегі сөзформалардың 4-28-ретке дейінгілері 2–8 сөз айырыммен жиілік жасап, 28-ден ең соңғысына дейінгілерінің қайталанымдылығы 1 бірліктен ғана кеми беретінін көреміз (17, 16, 15, 14, ...1). Ал «Қырық мысалда» 4–21-реттегі сөзформаларға дейін 1–7 сөз айырмашылығымен секіrmелі төмендеп, 22-сөзформадан бастап ең соңғысына дейінгілері 1 бірліктен ғана кеми береді (28, 27, 26, 25, ..., 1). Көріп отырғанымыздай, А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің жиілігі бастапқы 1–28-реттегі сөздерге дейін белсенділігі жоғары боп келіп, кейінгілері 28-ден 1 реттік қолданысқа дейін бірден сирей бастайды. Бұдан сөздер жиілігінде ранг түзілуінің жоғарыда аталған заңдылықтарына қайшы келмейтінін байқаймыз. Өте жоғары жиілікте қолданылатын сөздер жалпы мәтіннің шамамен ширек бөлігін ғана құрайтынын талдау нәтижелері көрсетіп тұр.

Біз қарастырып отырған мәтіндердегі жоғары жиіліктегі сөздердің А. Байтұрсынұлының ішкорпусы мәтіндерде кездесуін талдағанда, деп/ *em* — 204; жоқ/ *md* — 194; бар/ *md* — 215; да/ *ил* — 234; бір/ (*ec*), (*ca*) — 235; не/ (*ec*), (*ил*) — 155; тұр/ *et* — 200; де/ (*em*), (*ил*) — 249; мен/ (*ec*), (*ил*) — 182; көп/ *md* — 171; хан/ *zt* — 14; шал/ *zt* — 57; сөз/ *zt* — 124; бұл/ *ec* — 191; деген/ *em* — 161; алып/ *em* — 136; деді/ *em* — 39; емес/ *em* — 138; ма/ *ил* — 224; жұрт/ *zt* — 125 құжат көрсетеді [2]. Алайда бұл сөзформалар нақты ізделген формасында ғана емес, басқа да тұлғалануы, сөз ішінде осы бөлшектердің кездесуіне қарай барлық сөздерді қамти көрінетіндіктен жоғарыдағы кестелерде салыстыруға алынбады.

А. Байтұрсынұлының қазақша-орысша параллель корпусына енгізілген «Таңдамалы шығармалары» мәтінінде 12282 сөзформа, 52496 сөзқолданыс бар. Жоғары жиілікте қолданылған бірінші 20 сөзтұлға төмендегідей: сөз/ (*zt*) — 490, деген/ (*em*) — 427; да/ (*ил*) — 405; болады/ *em* — 355; деп/ (*em*) — 332; де/ (*em*) — 318; мен/ (*ec*), (*ил*) — 314; не/ (*ec*), (*ил*) — 312; бұл/ (*ec*) — 286; бір/ (*ec*), (*ca*) — 277; болып/ (*em*) — 261; болса/ (*em*) — 254; керек/ (*md*) — 243; бар/ (*md*) — 221; жоқ/ (*md*) — 202; сөйлем/ (*zt*) — 196; екі/ (*ca*) — 191; сөздер/ (*zt*) — 191; тұр/ (*em*) — 191; үшін/ (*ил*) — 190 рет қолданылған [3]. Бұл таңдамалы шығармалар мәтіні 3 тілге аудару мақсатында қысқартылып ықшамдап құрастырылған. Автордың осы мәтініндегі сөзформалардың сапалық ерекшелігіне назар аударсақ, 3 зат есім (*сөз, сөйлем, сөздер*); 7 етістік (*деген, болады, деп, де, болып, болса, тұр*); 5 шылау (*да, де, мен, не, үшін*), 4 есімдік (*мен, не, бұл, бір*); 3 сан есім (*бір, екі*); 3 модаль сөз (*керек, бар, жоқ*) жиілік түзген. Берілген жиілікте оминимия ажыратылмаған. Десек те, осы көрсеткіш таңдамалы еңбектегі мәтіндердің сұрыпталу деңгейін болжауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл академиялық жинақ мәтінінің жиілігі көркем мәтіндеріндегі жиілікпен толық сәйкес келеді.

А. Байтұрсынұлы мәтіндері сөзформа қолданысы тұрғысынан әр алуандығы мәтіндерде қолданылған сөзтұлғалар бірегейлігінен танылады. Оның ішінде танымалдығы жоғары сөздер автордың қолданысында семантикалық өрістің өзекті бөлігін, сирек кезігу жағдайлары шеткері аймағын қамтиды деуге болады.

Бұған қоса, мәтіндердегі сөзформалардың сөз таптарына қарай ең жиі қолданылған құрылымдары анықталды. Автордың талданған мәтіндерде етістікті құрылымдардан жоғары жиілікте қолданатын сөздері: *де* (*де, деп, деген, деді*), *еді* (*емес*), *бол* (*бол, болса, болады, боп, болып, болар*), *кел* (*келді, келіп*), *айт* (*айтты*), *ал* (*алып, алмай*), *қара* (*қарап*), *сал* (*салып*), *ет* (*еткен, етіп*), *тұр* (*тұрған*), *қал* (*қалды*), *жат* (*жатыр, жатты*), *бер* (*берді, беріп*); модаль сөздерден: *бар, жоқ, аз, көп*; есім тұлғалардан: *бір* (*бірі*), *мен* (*мені, маған*), *бұл, не, ақ, сөз, адам, тұлкі, сен* (*саған*), *бәрі, жалғыз, жан, арыстан, кім, ол* (*оган, онан, оны*), *қасқыр, құдай, жаман, осы, сол* (*соған*), *аю, дүние* (*дүниеде*) *артық, жұрт* (*жұртқа*), *күн* (*күні*), *шақ* (*шақта*), *ала, бай, қара, хан, шал, жақын, інім, қайда, алыс, балық*; сондай-ақ, шылаулар мен үстеулерден: *да, де, мен, ба, ма, түгіл, -ақ, не* сөзформалары. Сөйлеу етістіктерінің ішінде *де* етістігі түбір тұлғада, есімше, көсемше, өткен шақ тұлғасында, *бол* көмекші етістігі жіктік жалғауында, шартты рай, көсемше, есімше тұлғаларында жиі кезігеді. Автор қолданысында етістіктерді көсемше, есімше, жедел өткен шақ тұлғаларында қолдану басым. Қалып етістіктерінен *жатыр, тұр* тұлғалары белсенді қолданысқа ие. Есім сөздерді барыс септігінде жұмсаудың жоғары жиілігі байқалды.

Зерттеуге алынған А. Байтұрсынұлының мәтіндеріндегі ең ұзын сөз таңбалық тұрғыдан он алты әріптен тұрады: *білмейтіндеріңді*. Оның өзі бір ғана рет қолданылған, жалпы 9–16 таңбадан құралатын сөздер өте төмен жиіліктегі түрленген сөздер боп келеді. Көп қолданылған жиілігі де жоғары сөздер 4–

8 таңбадан тұрады. Қазіргі қазақ тіліндегі мәтіндермен салыстырғанда, 16–22 таңбадан тұратын сөздер мүлдем кездеспейді. Бұл ретте тағы да Г. Алтынбек, Кс.Л. Вангтың қытай қазақтарының оқулықтарын салыстырған корпуслық талдау нәтижелеріне оралсақ, зерттеушілер жиі қолданылатын сөздердің 4–8 символдан тұратынын, ол жалпы мәтіндердің 96,67 %-ын құрайтынын көрсетеді [12, 21]. Нәтижелердің салыстырмасы көрсетіп отырғандай, қазіргі қазақ тілінің сөздік жиілігі мен автордың сөздік жиілігі, танымалдығы жоғары сөздерінің дыбыстық, морфемдік құрамы шамалас түседі.

Қорытынды

Мәтіндерді корпуслық әдіспен зерттеу табиғи тілді өңдеудің ең күрделі әрі жаңа аспектісі болып отыр. Мақалада А. Байтұрсынұлының екі жинағына енген мәтіндердің корпуслық статистикасы талдауға алынды. Автор қолданысы мен қазіргі қолданыстағы табиғи тілдің бір ғасырдан астам уақыт аралығындағы ресурсында тұтастай алғанда алшақтық жоқ. Бұл қазақ тілінің сөздік қоры мен грамматикалық құрылысының салыстырмалы тұрақтылығын, табиғатының төл ерекшелігін дәлелдейді. Сөз құраушы дыбыс таңбаларының сандық сипатын салыстыра отырып, көп таңбалы сөздердің қолданыс жиілігі төмен болғанын, шұбаландық мүлдем болмағанын анықтадық. Жоғары жиіліктегі сөздер екі мәтінде әртүрлі жиілікпен бір-біріне сәйкес келеді. Осы зерттеу барысында А. Байтұрсынұлының шығармалары корпуслық өңдеуден өткізіліп, әр сөз тегтеліп, автордың еңбектерінің қазақша-орысша нұсқалары теңгеріліп (тураланып), параллель корпусның басқы нұсқасы әзірленіп, мәтіндердегі сөздердің әліпбилік жиілік сөздігі жасалды. Корпус сайтын дамыта отырып, қосымша бағдарламалық құралдар көмегімен терең статистикалық талдаулар жүргізілді. Мәтіндердегі сөз жиілігінің Ципф заңына сәйкестігі тексерілді. Ал алдағы уақытта дыбыстық құрам сапасын талдау үшін түпнұсқаға сай терілген мәтіндерді қарастыру, толық шығармаларының статистикалық дерегін әзірлеу көзделіп отыр.

Бұл зерттеу жұмысы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан гранттық қаржыландырылған ЖТН АР19676988 «А. Байтұрсынұлының конкордансы. Қазақша-орысша параллель корпус» ғылыми жобасы (2023–2025 ж.) аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы ред. басқ.: Е.З. Қажыбек, А.М. Фазылжан. — Алматы: Дәуір, 2016. — 1472 б.
- 2 А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің ішкорпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: // <https://qazcorpus.kz/find-ahmeti/>
- 3 А. Байтұрсынұлының қазақша-орысша параллель корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <http://baitursynuly-corp.kz/>
- 4 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы [Электрондық ресурс] / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: «Ел-Шежіре», 2013. — Т. 1. — 384 б. — Қолжетімділігі: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** Ахмет Байтұрсынұлы. Таңдамалы шығармалары [Электрондық ресурс] / Байтұрсынұлы Ахмет. Құраст.: Е. Тілешов, Н. Аитова (жауапты ред.), О. Жұбай, А. Қадырхан. — Астана, 2022. — 240 б. — Қолжетімділігі: <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8178.pdf>
- 5 Ахмет Байтұрсынұлы. Избранные труды / Ахмет Байтұрсынұлы; сост.: Е. Тілешов, Н. Аитова (отв. ред.), О. Жұбай, А. Қадырхан; пер. с каз. Г.Ж. Байшукуровой, А.Б. Иргібаевой. — Астана, 2022. — 240 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8175.pdf>.
- 6 Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпустары. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://qazcorpora.kz>
- 7 Eder M. Stylometry with R: A Package for Computational Text Analysis [Electronic resource] / M. Eder, J. Rybicki, M. Kestemont. — Access mode: // <https://journal.r-project.org/archive/2016/RJ-2016-007/RJ-2016-007.pdf>
- 8 Бижкенова А.Е. Семантика глаголов движения в русском, казахском и английском вариантах (с опорой на корпусные и словарные данные) / А.Е. Бижкенова, Р. Кенжебекова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2024. — Т. 29, № 1(113). — С. 80–95. — DOI: <https://doi.org/10.31489/2024ph1/80-95>
- 9 Akizhanova D.M. et al. The Zipf's Law and Other Ways of Identifying Culture-Specific Linguistics Units / D.M. Akizhanova // Space and Culture. — India, 2018. — 6:2. — Page 78. // <https://doi.org/10.20896/saci.v6i2.363>
- 10 Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort / G.K. Zipf // Cambridge, MA: Addison-Wesley Press. — 1949. — P. 585.
- 11 Altenbek G. A corpus-based frequency statistic of Kazakh language [Electronic resource] / G. Altenbek, X.L. Wang // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2017. — No. 2(86). — P. 14-23. — Access mode: <http://rep.ksu.kz/handle/data/2181>

Н.Н. Аитова, Г.Ж. Байшукурова, А.Б. Иргебаева

Корпусное исследование произведений А. Байтурсынова (на основе сборников «Кырык мысал» и «Маса»)

В статье проведен качественный анализ текстов корпусным методом в сборниках «Маса» и «Кырык мысал» Ахмета Байтурсынова. Изучение текстов корпусным подходом не применяется широко в казахском языкознании, хотя и часто используется в языкознании многих стран. В целом корпусный анализ текста считается методологически важным инструментом изучения языка и литературы. Корпусный анализ позволяет количественно охарактеризовать словоформы и частоту словоупотребления, а также определить лексическую и структурную специфику текста. Цель исследовательской работы — определение частоты словоупотреблений, словоформ автора путем проведения корпусного анализа текстов А. Байтурсынова, сравнение с частотой текстов на современных корпусных базах, по которым делается прогноз по динамике употребления языка автора и современного казахского языка. Отсюда вытекает научная и практическая значимость данного исследования. Автоматическая экспертиза частоты слов в определенных исторических периодах и современном состоянии текстов позволяет, во-первых, узнать количественную информацию частоты словоупотреблений в определенные периоды. Во-вторых, способствует выявлению, прогнозированию качественных, количественных изменений языкового употребления в течение определенного периода времени, способности к выживанию в различных сферах жизни общества и т.д. В ходе исследования были применены методы корпусного анализа текста, анализа частоты словоформ. С помощью специальных программных инструментов были обработаны произведения автора, осуществлено составление реестра лем. В исследовании предусмотрено использование результатов, достигнутых с помощью анализа, при составлении частотного словаря произведений А. Байтурсынова. Вместе с тем полученные результаты оказывают большую помощь в проявлении стилистической грани произведений, изучении тематических особенностей в познавательных и других аспектах. Результаты исследования нашли применение в практике составления словарей, в учебном процессе, в разработке языковых, литературных проектов.

Ключевые слова: А. Байтурсынов, корпусное исследование, частотный словарь, словоформа, национальный корпус, текст, словоупотребление, подкорпус.

N.N. Aitova, G.Zh. Baishukurova, A.B. Irgebayeva

Corpus-based study of the works of A. Baitursynov (based on the collections «Kyryk mysal» (“Forty examples”) and «Masa» (“Mosquito”))

In the article a qualitative analysis of literary texts by the corpus method in the collections «Masa» (“Mosquito”) and «Kyryk mysal» (“Forty examples”) of Akhmet Baitursynov was provided. The study of texts by the corpus approach is not widely used in Kazakh linguistics, although it is often used in the linguistics of many countries. In general, corpus analysis of a literary text is considered a methodologically important tool for studying language and literature. Corpus analysis allows us to quantify word forms and the frequency of word usage, as well as to determine the lexical and structural specifics of the text. The purpose of the research work is to determine the frequency of word usage, word forms of the author by conducting a corpus analysis of the two named collections of works by A. Baitursynov, comparing them with the frequency of texts on modern corpus databases, according to which a forecast was made on the dynamics of the use of the author's language and the modern Kazakh language. This implies the scientific and practical significance of this study. Automatic examination of the frequency of words in certain historical periods and the current state of texts allows, firstly, to find out quantitative information about the frequency of word usage in certain periods. Secondly, it helps to identify and predict qualitative and quantitative changes in language use over a certain period of time, the ability to survive in various spheres of society, etc. In the course of the study, the methods of corpus analysis of the text and analysis of the frequency of word forms were applied. With the help of special software tools, the author's works were processed, lemmatization was carried out, and a dictionary was compiled. In the study the use of the results achieved through analysis in compiling a frequency dictionary of A. Baitursynov's works was provided. At the same time, the results obtained are of great help in the manifestation of the stylistic facet of the works, the study of thematic features in cognitive and other aspects. The results of the research were applied in the practice of compiling dictionaries, in the educational process, in the development of language and literary projects.

Keywords: A. Baitursynov, corpus research, frequency dictionary, word form, national corpus, text, word usage, sub-corpus.

References

- 1 Kazhybek, E.Z., & Fazylyzhan, A.M. (Eds.). (2016). *Zhalpy bilim berudegi qazaq tilining zhiilik sozdigi* [Frequency dictionary of the Kazakh language in general education]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 2 A. Baitursynuly matinderinin ishkorpusy [The corpus of A. Baitursynuly's texts]. Retrieved from: <https://qazcorpus.kz/find-ahmeti> [in Kazakh].
- 3 A. Baitursynulynyn qazaqsha-oryssha parallel korpusy [Kazakh-Russian parallel corpus of Baitursynuly]. Retrieved from <http://baitursynuly-corp.kz> [in Kazakh].
- 4 Baitursynuly, A. (2013). *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy* [A collection of works in six volumes]. Vol. I. Almaty: "El-Shezhire". Retrieved from: <http://baitursynuly.kz/books/8000.pdf> [in Kazakh].
- 5 Tleshov, E., Aitova, N., Zhubay, O., & Kadyrhan, A. (Comp.). (2022). *Akhmet Baitursynuly. Tangdamaly shygarmalary* [Selected works]. Astana. Retrieved from: <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8178.pdf> [in Kazakh].
- 6 Tleshov, E., Aitova, N., Zhubay, O., & Kadyrhan, A. (Comp.). (2022). *A. Baitursynuly. Izbrannye sochineniia* [Selected Works]. (G.Zh. Baishukurova, A.B. Irgibayeva, Trans). Astana. Retrieved from: <https://tilalemi.kz/viewer/viewer.php?file=/books/8175.pdf> [in Russian].
- 7 Qazaq tilining ulttyq korpusynyng kishi korpustary [Minor corpora of the national corpus of the Kazakh language]. Retrieved from <https://qazcorpora.kz> [in Kazakh].
- 8 Eder, M., Rybicki, J., & Kestemont, M. *Stylometry with R: A Package for Computational Text Analysis*. Retrieved from <https://journal.r-project.org/archive/2016/RJ-2016-007/RJ-2016-007.pdf>
- 9 Bizhkenova, A.E., & Kenzhebekova, R. (2024). Semantika glagolov dvizhenia v russkom, kazakhskom i angliiskom variantakh (s oporoi na korpusnye i slovarnye dannye) [Semantics of verbs of motion in Russian, Kazakh and English versions (based on corpus and dictionary data)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Series "Philology"*, 29, 1(113), 80–95. DOI: <https://doi.org/10.31489/2024ph1/80-95> [in Russian].
- 10 Akizhanova, D.M. (2018). The Zipf's Law and Other Ways of Identifying Culture-Specific Linguistics Units. *Space and Culture*, 6:2, Page 78. India. <https://doi.org/10.20896/saci.v6i2.363>
- 11 Zipf, G.K. (1949). *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, MA: Addison-Wesley Press, 585 p.
- 12 Altenbek, G., & Wang, X.L. (2017). A corpus-based frequency statistic of Kazakh language. *Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2(86), 14-23. Retrieved from / <http://rep.ksu.kz/handle/data/2181>

Information about the authors

Aitova, Nurlykhan Nurullaevna — Candidate of philological sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurlykhan.an@gmail.com

Baishukurova, Gulnur Zholaushybayevna — Candidate of philological sciences, associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: baishukurova@mail.ru

Irgebayeva, Akerke Bayanovna — Candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kaldanov70@mail.ru

S.Ye. Nurgaliyeva^{1*}, A.Sh. Zhumasheva²

^{1,2}Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
(e-mail: ¹medina-salta@mail.ru, ²anara-zhash@mail.ru)

Translation strategies for characters' names into Kazakh language in Disney animated pictures

Translation of the names of Disney cartoon characters is an urgent problem in modern linguistics. In the article the features of translating the names of Disney cartoon characters into Kazakh language using audiovisual means were discussed. The novelty of this article lies in the fact that it highlights the specific aspects of translation associated with a comprehensive approach to preserving the sound and character of the names of heroes. The article focuses on the fact that the characters in Disney cartoons have not only names, but also their unique voice characteristics, which are closely related to their names. Various translation strategies such as transcription, transliteration, calcification, transformation were analyzed and examples of specific cases were given. Special attention was paid to preserving the sound and semantic meaning of names, as well as their easy perception by the audience. The study provides a better understanding of the problems and difficulties faced by translators when working with the names of Disney cartoon characters, and recommendations for choosing the most optimal translation solutions were provided. The results of the study can be useful for professional translators, as well as for students and teachers interested in the problems of translating names in an audiovisual environment.

Keywords: translation strategies, localization, cartoons, audiovisual translation, characters' names, transliteration, transformation, Kazakh language.

Introduction

The translation of the names of the characters in Disney cartoons is an urgent topic, as it concerns the process of creating animated films for an international audience. Translating the names of heroes is one of the key tasks faced by translators and localizers working on Disney projects. They should not only convey the meaning of names into other languages, but also take into account the cultural characteristics and expectations of viewers in different countries. The accuracy and correspondence of the translation of the names of cartoon characters are of great importance so that viewers can fully immerse themselves in the plot and atmosphere of the film. Incorrect translation of the hero's name or its absence in other languages may cause confusion or disappointment among viewers. In addition, the translation of the names of cartoon characters is also associated with marketing and commercial aspects. Disney characters are an important brand, and their names are often used in products, toys, books and other goods. The correct translation of the name can help promote products related to cartoon characters on the international market. Subsequently, the audiovisual translation of characters' proper names of Disney cartoons into Kazakh language remains relevant both for professional translators and localizers, as well as for viewers and fans of cartoons.

The theoretical part of the given research is based on the works of such foreign scholars as F. Chaume (2012) [1], E. Di Giovanni (2016) [2], Y. Gambier and H. Gottlieb (2017) [3], W. Patterson (2017) [4], C. Roy (2018) [5]. Their scientific works represent the most significant overview of theory and practice in audiovisual translation as well as its problems. The theory of translation and its strategies are described in the works of such scholars as N. Garbovskiy (2004) [6], V. Komissarov (2001) [7], M. Ilyushkina (2015) [8]. As for Kazakhstani scholars, A.G. Kaliyeva and A.Zh. Zhaparova [9] investigated the peculiarities and main problems of audiovisual translation depicting them in their own article; V. Makhpirov and A. Arstanova [10] illustrated some problems in translation of audiovisual texts in own article as well.

The provided research aims at the problem that the names of characters in cartoons are important elements of character creation and storytelling, and can influence the perception of the audience. Translating the names of heroes into other languages can lead to a change in their meaning, as well as the loss of cultural and sociolinguistic shades. The audiovisual translation of the names of the characters within the cartoons should take into account not only audio, but also visual aspects in order to emphasize the individuality of the characters and their connection with culture and plot.

The object of the research is translation strategies in Disney animated pictures. The subject is characters' proper names. The purpose of the given research is the study of translation strategies of the names of Disney cartoon characters, aimed at identifying the features and role of the translation of the names of heroes in the context of an animated work, as well as to assess its impact on the perception of the audience and on the preservation of cultural and linguistic nuances of the original. Research objectives: to analyze the features of the names of Disney cartoon characters and their meaning in the context of the original versions; to identify the main difficulties and challenges faced by translators in the audiovisual translation of the names of heroes into Kazakh; to conduct an experimental study by presenting the translated names of the heroes to the Kazakh audience and evaluate their perception and understanding; to depict the results of the study and recommendations that can be used by translators and linguists in the audiovisual translation of the names of Disney cartoon characters into Kazakh.

Audiovisual translation of the names of heroes is the art of transferring the meaning and sound of their names into another language in order to preserve their recognition and at the same time adapt them to a new culture and audience. In the case of the Kazakh language, this can be a particularly interesting and creative process [1].

When translating the names of heroes into Kazakh, it is important to take into account the sonority and cultural characteristics of the language. Some names can be transcribed into Kazakh, preserving the sound similarity with the original. However, in other cases, it may be necessary to create new names based on the Kazakh language and culture. This may include replacing foreign language elements and creating names that reflect Kazakh traditions and values.

Materials and methods

A total of 10 Disney animated pictures were selected for this study. The selection criteria included popularity among Kazakh audience, availability of Kazakh dubbed versions, and a diverse range of character names. The names of all major characters from the selected Disney animated pictures were compiled. These included names of both human and non-human characters. Different translation strategies used for translating character names into the Kazakh language were identified based on previous studies on translation and localization. These strategies included transliteration, loan translation, adaptation, and combination of strategies.

Verification with Kazakh audience: A sample of 50 Kazakh individuals from different age groups and backgrounds were randomly selected to evaluate the translated character names. They were requested to rate the appropriateness, pronounce ability, and naturalness of each translated name on a Likert scale:

- a. Appropriateness: The extent to which the translated name reflects the character's traits, cultural background, and the overall story.
- b. Pronounce ability: The ease of pronunciation for a Kazakh speaker.
- c. Naturalness: The degree to which the translated name sounds natural in the Kazakh language.

Statistical analysis: The collected data from the Kazakh audience was analyzed using descriptive statistics to determine the overall opinion on the translated character names. Validation and revision: The feedback from the Kazakh audience was considered for further validation and revision of the translated character names if necessary. The final translated character names, along with the selected translation strategies, were documented for use in future dubbing and localization processes of Disney animated pictures in Kazakh language.

Results and discussion

Without a doubt, during the past twenty years or so, researchers studying audiovisual translation (AVT) have given reception a greater and greater deal of attention, leading to "a deeper understanding of the audience's behavior and attitudes towards the consumption of translated audiovisual productions" [2].

The concept of sense must also be severely considered by AVT researchers because it cannot be formed using a single sign system or in a linear succession. Interaction occurs not only between the several characters that contribute to the AV product, but also between them and the audience and even across distinct AV works (allusions, references). Given that intellectual property rights on a film often allow for multiple versions (one for TV, one for use as an airline feature film, or yet another version in which offensive language has been censored in compliance with the demands of political correctness), the hierarchy of original and subsequent distribution or broadcasting becomes questionable. Additionally, other users (parents, educators, religious organizations, ideological groups, etc.) can get their own customized final cut thanks to digital technology [3].

In today's world, animation is becoming more and more common and important. Its population is significantly increasing and continues to do so with every passing year. Filmmakers can create fictional characters with the help of animated films, and these characters can then have voiceovers that enhance the actors' performances and give them a more authentic and alive appearance [4].

Translation is, without a doubt, a complex and multifaceted art. It requires not only a good knowledge of languages, but also a deep understanding of the cultural context in which the original words were spoken. One of the areas where this is especially noticeable is the translation of the names of Disney cartoon characters.

The names of children's characters in Disney cartoons play an important role — they should be easy to remember, easy to pronounce and as close as possible to the characteristics of the characters. However, when translating these names into other languages, there are difficulties associated with preserving their meaning and the impression they make on the audience [5].

Some hero names contain cultural patterns or puns that are difficult to translate into another language without losing meaning. For example, in the cartoon “Aladdin” there are such heroes as the Genie and Abu. It is their names that play an important role in history and emphasize their character and features. Translating these names into other languages requires searching for equivalents that would preserve their meaning and sound [6].

The difficulty of translating the names of Disney cartoon characters is a tough task that requires not only good language skills, but also creativity and flexibility. Translators should strive to preserve not only the meaning of the names, but also the impression they create in the audience, so that each Disney cartoon can reveal its magic in any culture and in any language [7].

Translation strategies refer to the methods and techniques used by translators to ensure accurate and effective translation of a text from one language to another [8]. These strategies may vary depending on the nature of the text, the target audience, and the purpose of the translation [9]. In addition to this, for translating a text aimed at a child audience, the translator needs to take into account the characteristics of the audience, namely certain age characteristics, the semantic load of the text, the semantic organization of words and the frequency of use of certain parts of speech [10]. Here are some common translation strategies:

1. Literal translation: This strategy focuses on translating words and phrases directly without considering the cultural or linguistic nuances. While it provides a faithful translation, it may not be suitable for idiomatic expressions or cultural-specific references.

2. Transposition: This strategy involves replacing one grammatical form or word class with another to preserve the meaning and structure of the source text. For example, converting a noun phrase into a verb phrase or using a different verb tense [11].

3. Adaptation: Adaptation is used when certain cultural references or expressions in the source text cannot be directly translated. It involves finding equivalent expressions or cultural references in the target language that convey the same meaning [12].

4. Compensation: Compensation is used when something in the source text cannot be adequately translated into the target language. In such cases, the translator may add extra information or explanation elsewhere in the text to compensate for the loss of meaning.

5. Localization: Localization refers to adapting the translation to a specific geographic or cultural context. This strategy considers variations in dialects, idioms, and cultural norms to make the translation more suitable for the target audience.

6. Chunking: Chunking involves breaking down complex sentences or phrases into smaller, more manageable segments in the target language. This strategy helps maintain clarity and readability in the translated text.

7. Simplification: Simplification strategy is used to make the translation more accessible and comprehensible, especially when translating technical or specialized texts. It involves simplifying complex concepts and using plain language to aid understanding [13].

8. Transliteration: one of the most common methods of translating the names of heroes is transliteration, in which a sound comparison of a name in a foreign language with similar sounds or similar variants in the target language is performed.

It's important for translators to consider these strategies and choose the most appropriate ones based on the specific requirements and constraints of each translation project [14].

It is absolutely crucial for translators to acknowledge and assess the emotional resonance and impact of a given word or phrase in the source culture before translating it into the target language [15].

The given study aimed to investigate the translation strategies employed for characters' proper names in Disney animated pictures into Kazakh language. A total of 10 Disney animated pictures were selected for analysis, including popular films such as “Frozen”, “The Lion King”, “Madagascar”, “The little mermaid”, “Ralph Breaks the Internet”, “The Incredibles -2”, “Rapunzel”, “The Croods”, “Toy story” and “Beauty and the Beast”.

The findings revealed that there were several translation strategies used for characters' proper names in Kazakh. The most common strategy was transliteration, where the original name was phonetically converted into Kazakh sounds and characters. This strategy aimed to maintain the original pronunciation and identity of the character's name. For example, the character “Elsa” from “Frozen” was transliterated as «Ельса» in Kazakh, Rapunzel was transliterated as «Рапунсэль», Tony and Jack from the cartoon “The Incredibles” were transliterated as «Тони» and «Джек».

Another strategy observed was translation based on meaning. In this strategy, the name was translated into an equivalent in Kazakh that conveyed a similar meaning or characteristic. For instance, the negative character “Scar” from “The Lion King” which was translated as «Ызғар» (the meaning of this Kazakh word is that the hero has a stern appearance). The nickname of the main hero “Frozone” from “The Incredibles-2” was translated as «Фреон», which means “the canonical name of a group of halogens-containing derivatives of saturated hydrocarbons” in Kazakh language.

Additionally, adaptation or modification of the name was another strategy employed. This involved altering the original name to suit the phonetic structure and conventions of the Kazakh language. For example, the character “Belle” from “Beauty and the Beast” was adapted as «Белль» in Kazakh, where the final «e» sound was changed to «э» to fit the language's phonetics.

A less common strategy observed was the use of a combination of transliteration and translation based on meaning. Here, the name was partially transliterated and partially translated to capture both the original pronunciation and convey a meaningful association. One example of this strategy was seen in the character “Mufasa” from “The Lion King”, who was translated as «Мұфаса» in Kazakh.

In addition, in the Kazakh-language dubbing, the names of the cartoon characters have undergone changes. In the original there is a hero of Spam — from the word “spam” and the English name Stanley. This name was adapted as Спамбай. And Vanillope von Cupcake in the Kazakh version became «Ванилопа вон Шекеп» (from Kazakh language “sheker” means sugar, although “cupcake” means «кекс»).

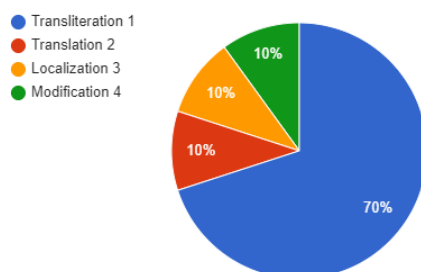

Figure 1. Translation strategies of the characters' names in Disney animated pictures

According to Figure 1, it is obvious that most characters' names were transliterated, but other strategies as “Translation”, “Localization” and “Modification” were considered to be the least.

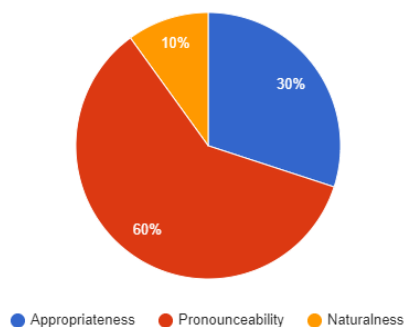

Figure 2. The perception of Disney characters' names in Kazakh language by Kazakh audience

A sample of 50 Kazakh individuals from different age groups and backgrounds were randomly selected to evaluate the translated character names (Fig. 2). They were requested to rate the appropriateness, pronounce ability, and naturalness of each translated name on a Likert scale (strongly agree, slightly agree, neutral, strongly disagree, slightly disagree). Most respondents (60 %) deem that it is quite easy to pronounce characters' proper names, 10 percent of respondents consider that some translated versions of names sound natural in Kazakh language, however, 30 percent of them believe that the translated names reflect the character's traits, cultural background.

Consequently, the findings of this study indicate that there are various translation strategies employed for characters' proper names in Disney animated pictures into the Kazakh language. These strategies aim to preserve the original identity and meaning of the names while adapting them to the phonetic structure and conventions of the Kazakh language.

Transliteration was found to be the most common strategy, emphasizing the preservation of the original pronunciation of the names. This can be attributed to the desire to maintain the familiarity and recognition of the characters among the Kazakh audience, especially considering the popularity of Disney films worldwide.

Translation based on meaning was also evident as a strategy, allowing for a more direct translation of the character's name while incorporating cultural and linguistic associations. This strategy aimed to enhance the audience's understanding and connection to the characters by selecting names that conveyed similar characteristics or meanings.

The adaptation strategy was observed to overcome the phonetic challenges posed by the Kazakh language. By modifying the original names, they were made more accessible and easier to pronounce for the Kazakh audience. This strategy can be seen as a compromise between maintaining the original identity of the characters and ensuring their names are linguistically suitable for Kazakh speakers.

Overall, the translation strategies used for characters' proper names in Disney animated pictures into Kazakh reflect the ongoing effort to find a balance between preserving the original names and catering to the language and cultural context of the target audience. These strategies play a crucial role in facilitating the localization and appreciation of Disney films in Kazakh-speaking regions.

Conclusion

Having analyzed all taken results, we came to conclusion that the translation of characters' proper names in Disney animated pictures into Kazakh language presents a multifaceted challenge. This process requires a delicate balance between preserving the essence and cultural context of the original names while ensuring they resonate with the target audience. Various translation strategies, such as transliteration, adaptation, and semantic equivalence, are employed to address these complexities.

Transliteration, which involves rendering the sounds of the original names into Kazakh script, is a common approach. It allows for a close phonetic approximation while maintaining the integrity of the characters' identities. However, it may not always capture the intended meaning or cultural nuances associated with the names.

Adaptation, on the other hand, entails modifying the names to align with Kazakh phonetics, syntax, and cultural norms. This strategy can be particularly effective in ensuring that the names are easily recognizable and relatable to the Kazakh-speaking audience. It may involve altering the sounds, structure, or even the entire name, while still preserving the essence of the character.

Semantic equivalence is another valuable strategy, focusing on translating the meaning or essence of the name rather than its phonetic components. This approach allows for a deeper cultural integration of the characters, as it considers the significance of the names in both the source and target languages. However, it may require a thorough understanding of the cultural and linguistic context to execute successfully.

Ultimately, the choice of translation strategy should be guided by a nuanced understanding of the source material, the target audience, and the cultural sensitivities involved. It is crucial for translators to collaborate closely with cultural experts and linguistic specialists to navigate these intricacies effectively.

In navigating the translation of characters' proper names in Disney animated pictures into Kazakh, it is essential to strike a harmonious balance between linguistic accuracy, cultural relevance, and audience engagement. By employing a combination of transliteration, adaptation, and semantic equivalence, translators can bridge the gap between two distinct linguistic and cultural landscapes, ultimately enhancing the viewing experience for Kazakh-speaking audiences.

References

- 1 Chaume F. Audiovisual Translation: Dubbing / F. Chaume. — Manchester: St Jerome. — 2012.
- 2 Di Giovanni E. Audiovisual Translation: Subtitles and Subtitling / E. Di Giovanni. — Routledge, 2016.
- 3 Gambier Y. Audiovisual Translation: Theories, Methods, and Issues / Y. Gambier, H. Gottlieb. — Routledge, 2017.
- 4 Patterson W. Translation problems in Animation Dubbing: An Analysis of Disney's Frozen / W. Patterson // The International Journal of Language Society and Culture. — 2017.
- 5 Roy C. Adapting Disney's Multimodal Texts Across Cultures / C. Roy. — 2018.
- 6 Гарбовский Н.К. Теория перевода / Н.К. Гарбовский. — М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 2004. — С. 16.
- 7 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. — М.: ETS, 2001. — С. 424.
- 8 Илюшкина М. Теория перевода: основные понятия и проблемы / М. Илюшкина. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. — 84 с.
- 9 Калиева А.Г. Особенности и основные проблемы аудиовизуального перевода / А.Г. Калиева, А.Ж. Жапарова // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Филология. — 2023. — № 2(143). — С. 191–197.
- 10 Махпиров В.У. Аудиовизуалды мәтіндерді аудару мәселелері (білім беру саласына арналған «Саяхатшы Дара» мультсериалы негізінде) / В.У. Махпиров, А.Т. Арстанова // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. — 2021. — Т. 60, № 1. — Б. 80-87.
- 11 Кузьмичев С.А. Перевод кинофильмов как отдельный вид перевода / С.А. Кузьмичев // Вестн. МГЛУ. — 2012. — № 9. — С. 140–149.
- 12 Лутков Е.А. Мультиформатность аудиовизуального перевода / Е.А. Лутков // Вестн. ВолГУ. — 2016. — Сер. 9. — Вып. 14. — С. 163–167.
- 13 Szarkowska A. The Power of Film Translation / A. Szarkowska // Translation Journal. — 2005. — Vol. 9, No.2. — P. 4.
- 14 Tveit J.-E. Dubbing versus Subtitling: Old Battleground Revisited / J.-E. Tveit // Audiovisual Translation. — Language Transfer on Screen, Palgrave Macmillan UK, 2009. — P. 85–96.
- 15 Venuti L. Strategies of Translation / L. Venuti // Routledge Encyclopedia of Translation Studies. New York, 2005. — P. 240–244.

С.Е. Нургалиева, А.Ш. Жумашева

Дисней мультфильмдеріндегі кейіпкерлердің есімдерін қазақ тіліне аудару стратегиялары

Диснейлік мультфильмдер кейіпкерлерінің есімдерін аудару қазіргі лингвистиканың өзекті мәселесі. Мақалада диснейлік мультфильмдер кейіпкерлерінің есімдерін аудиовизуалды құралдар арқылы қазақ тіліне аудару ерекшеліктері қарастырылған. Бұл жұмыстың жаңашылдығы оның кейіпкерлер есімдерінің дыбысы мен сипатын сақтауға кешенді көзқараспен байланысты аударманың нақты аспектілерін көрсетуінде. Авторлар диснейлік мультфильмдердегі кейіпкерлердің есімдері ғана емес, сонымен қатар олардың есімдерімен тығыз байланысты ерекше дауыстық сипаттамалары бар екеніне назар аударады. Транскрипция, транслитерация, кальцинация, трансформация сияқты әртүрлі аударма стратегиялары талданған және нақты жағдайлардың мысалдары келтірілген. Атаулардың дыбысы мен семантикалық мағынасын сақтауға, сондай-ақ оларды аудиторияның оңай қабылдауына ерекше назар аударылған. Зерттеу диснейлік мультфильм кейіпкерлерінің есімдерімен жұмыс істеу кезінде аудармашылар тап болатын мәселелер мен қиындықтарды жақсы түсінуге мүмкіндік жасайды және аударманың ең оңтайлы шешімдерін таңдау бойынша ұсыныстар береді. Зерттеу нәтижелері кәсіби аудармашыларға, сондай-ақ аудиовизуалды ортадағы атауларды аудару мәселелеріне қызығушылық танытатын студенттер мен мұғалімдерге пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: аударма стратегиялары, локализация, мультфильмдер, аудиовизуалды аударма, кейіпкерлердің есімдері, транслитерация, трансформация, қазақ тілі.

С.Е. Нургалиева, А.Ш. Жумашева

Стратегии перевода имен персонажей на казахский язык в мультфильмах Диснея

Перевод имен персонажей диснеевских мультфильмов является актуальной проблемой современной лингвистики. В данной статье рассмотрены особенности перевода имен персонажей диснеевских мультфильмов на казахский язык аудиовизуальными средствами. Новизна настоящей работы заклю-

чается в том, что в ней освещаются специфические аспекты перевода, связанные с комплексным подходом к сохранению звучания и характера имен героев. Авторами акцентировано внимание на том факте, что персонажи диснеевских мультфильмов имеют не только имена, но и свои уникальные голосовые характеристики, которые тесно связаны с их именами. Проанализированы различные стратегии перевода, такие как транскрипция, транслитерация, кальцификация, трансформация, и приведены примеры конкретных случаев. Особое внимание уделено сохранению звучания и смыслового значения названий, а также их легкому восприятию аудиторией. Исследование позволяет лучше понять проблемы и трудности, с которыми сталкиваются переводчики при работе с именами персонажей диснеевских мультфильмов, и дает рекомендации по выбору наиболее оптимальных переводческих решений. Результаты исследования могут быть полезны профессиональным переводчикам, а также студентам и преподавателям, интересующимся проблемами перевода названий в аудиовизуальной среде.

Ключевые слова: стратегии перевода, локализация, мультфильмы, аудиовизуальный перевод, имена персонажей, транслитерация, трансформация, казахский язык.

References

- 1 Chaume, F. (2012). *Audiovisual Translation: Dubbing*, Manchester: St Jerome.
- 2 Di Giovanni, E. (2016). *Audiovisual Translation: Subtitles and Subtitling*. Routledge.
- 3 Gambier, Y., & Gottlieb, H. (2017). *Audiovisual Translation: Theories, Methods, and Issues*. Routledge.
- 4 Patterson, W (2017). Translation problems in Animation Dubbing: An Analysis of Disney's Frozen. *The International Journal of Language Society and Culture*.
- 5 Roy, C. (2018). Adapting Disney's Multimodal Texts Across Cultures.
- 6 Garbovskiy, N.K. (2004). *Teoriia perevoda [Theory of translation]*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 7 Komissarov, V.N. (2001). *Sovremennoe perevodovedenie [Modern translation studies]*. Moscow: ETS [in Russian].
- 8 Ilyushkina, M. (2015). *Teoriia perevoda: osnovnye poniatia i problemy [Theory of translation: major concepts and problems]*. Yekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 9 Kaliyeva, A.G., & Zhaparova, A.Zh. (2023). Osobennosti i osnovnye problemy audiovizualnogo perevoda [Features and major problems of audiovisual translation]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Seriya Filologiya — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 2(143), 191–197 [in Russian].
- 10 Makhpirov, V.U. & Arstanova, A.T. (2021). Audiovizualdy matinderdi audaru maseleleri (bilim beru salasyna arnalgan "Saiakhatsy Dara" multserialy negizinde) [Problems of translation of audio-visual texts (on the material of the educational animated series "Dora the explorer")]. *Abylai khan atyndagy Qazaq Khalyqaralyq qatynastar zhane Alem tilderi universitetinin khabarshysy — Bulletin of Kazakh Abylai khan University of International Relations and World Languages, Series "Philological sciences*, Vol. 60, 1, 80-87 [in Kazakh].
- 11 Kuzmichev, S.A. (2012). *Perevod kinofil'mov kak otdelnyi vid perevoda [The translation of films as a separate type of translation]*. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta — Bulletin of Moscow State Linguistic University*, 9, 140–149 [in Russian].
- 12 Lutkov, E.A. (2016). Multifomatnost audiovizualnogo perevoda [Multi-format of audiovisual translation]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Volgograd State University*, 9, 14, 163–167 [in Russian].
- 13 Szarkowska, A. (2005). The Power of Film Translation. *Translation Journal*, Vol. 9, 2, 4.
- 14 Tveit, J.-E. (2009). Dubbing versus Subtitling: Old Battleground Revisited. *Audiovisual Translation*. Language Transfer on Screen, Palgrave Macmillan UK, 85–96.
- 15 Venuti, L. (2005). Strategies of Translation. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. New York, 240–244.

Information about the authors

Nurgaliyeva, Saltanat Yerkinovna — 2nd year PhD student in «Translation studies», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: medina-salta@mail.ru

Zhumasheva, Anara Sharipovna — Doctor of philology, professor at Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: anara-zhash@mail.ru

Қ.Б. Күдерінова¹, Ж.Д. Байтелиева^{2*}

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

(e-mail: ¹kuralai.kuderinova@gmail.com; ²zhbaiteliyeva@nu.edu.kz)

Моңғолияның Баян-Өлгей аймағы қазақтарының тіліндегі дәстүрлі сөзсаптам бірліктері

Қазақ тілінің Қазақстан жеріндегі сөйленістерімен бірге өзге аймақтарда, өзге тілдік ортада өзіндік жазбаша да, ауызша да әдеби нормаларын қалыптастырып, өз бетінше дамып келе жатқан бөлігін тек сөйленіс, диалекті дегеннен гөрі аймақтық тіл деп атау керектігі отандық ғалымдар тарапынан анықталып қойған. Мұның мысалы ретінде өз жазуы, сөйлеу тілі негізінде нормаланған аймақтық әдеби тілі қалыптасқан Моңғолиядағы, Қытайдағы қазақтардың тілін келтіруге болады. Мақалада Моңғолияның Баян-Өлгей аймағы қазақтарының тілі қазақ тілінің аймақтық тілі ретінде зерттеу нысанына алынып, осы өңірдегі тілдік ерекшеліктер лексика, фразеологиялық және сөзжасамдық деңгейде талданған. Талдауға Баян-Өлгей аймағына жасалған ғылыми экспедиция материалдары пайдаланылды. Сонымен қатар, баяндамада тілдік ерекшеліктердің қалыптасуына әсер еткен факторлар да қарастырылған. Атап айтқанда, тілдік ерекшеліктердің қалыптасуына әсер еткен тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси, білім беру секілді факторлардың әсері де сөз болады.

Кілт сөздер: Моңғолия қазақтары, аймақтық тіл, ауызша сөз, лексика.

Kipicne

Бүгінде қазақ тілі ауызша да, жазбаша да кең қолданысқа ие болып отыр. Қазақ тілі көркемсөз, шаршысөз, ғылыми сөз және кәсіби сөздерде, функционалды стиль түрлерімен және сөйлеу тілі арқылы дамып, жетіліп келеді.

«Моңғолияның Ұлттық статистикалық басқармасының мәліметтері бойынша, Моңғолиядағы этникалық қазақтардың жалпы саны 102 983, яғни, моңғолдардан кейінгі екінші орынды иеленеді. Олардың ішінде Баян-Өлгей аймағында 83 776 адам, Хобда аймағында — 12 215, Ұланбатыр мен оның төңірегінде — 7 504, ал Эрдэнэт, Дархан, Бэрх және Шарыгол өнеркәсіптік аудандарында — 4 245 адам тұрады. Қазақстан Республикасы Елшілігінің нақтыланған мәліметтері бойынша, Моңғолияда 126 000-нан астам қазақтар тұрады» [1].

Түркі тілдер тобына кіретін қазақ тілінде дүние жүзінде 14,5 миллионнан астам ана тілінде сөйлейтіндер бар. Қазақ тілінде сөйлейтіндердің басым бөлігі ресми тіл болып табылатын Қазақстанда тұрады. Дегенмен маңызды қазақ тілді қауымдастықтар Қытай, Моңғолия, Ресей, Өзбекстан, Иран және Түркия сияқты басқа елдерде де кездеседі [2].

Соның ішінде, Моңғолиядағы қандастар алты-жеті ұрпақ ауысып үлгерсе де, әлі күнге дейін моңғол жеріндегі қазақ диаспорасы өзінің ана тілін сақтап келеді. Олардың сөйлеу тілі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, сөздік қоры жағынан елеулі өзгешеленгенімен, қазақтың біртұтас халықтық тілінен онша алшақтап кетпеген. Моңғолиядағы қазақтардың тілін арнайы зерттеу нысаны етіп, жан-жақты зерттеген ғалым Б. Базылханның пікірінше, мұндағы қазақ тілінің сақталуының басты бір себебі олардың Моңғолияға қоныс аудару үдерісінің әдеби тіліміз әбден кемелденген тұсқа тура келуімен байланысты [3].

Моңғолияның батысында тұратын ең маңызды этникалық топ ретінде және аймақтың оқшаулануына байланысты мұндағы қазақтардың тілі басқа аймақтардан салыстырмалы түрде ерекшеленеді. Айта кету керек, Моңғолия халқының көпшілігі моңғол тілінде сөйлейді, өйткені ол мемлекеттік тіл болып табылады, сонымен қатар қазақ және тыван сияқты түркі халықтарына жататын этникалық топтар өз тілдерінде сөйлейді. Моңғолия қазақтарының тарихи болмысы олардың бірегей мәдени және тілдік болмысын түсінудің маңызды факторы болып табылады. Александр Динердің Моңғолия қазақтарын ұлттандыру және трансұлттандыру туралы зерттеулеріне сәйкес, Моңғолиядағы қазақтар аймақтық геосаяси өзгерістермен астасып жатқан күрделі тарихы бар халық [5].

Моңғолиядағы қазақтардың тілін Түркиядағы, Ресейдегі, Ауғанстандағы, Еуропадағы қазақтардың тілімен бір қатарға қоя алмаймыз. Оның басты себебі — халықтың гео-саяси, әлеуметтік-экономикалық бірегей тіршілігі. Бір елдің ауқымына бірыңғай қоныстанып, өзінің мәдени, әлеуметтік, білім жүйесін, БАҚ құралдарын жасап отырған қазақ диаспорасының тілі осы мақалада лексика-фразеологиялық бірліктер, сөзжасамы тұрғысынан талқыланатын болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының материалы ретінде 2022 жылдың тамыз айында Моңғолияның Баян-Өлгей аймағына жасалған ғылыми экспедицияда алынған сұхбаттардың аудиожазбалары алынды. Сонымен қатар, Баян-Өлгей аймағында жарияланған газет, журналдар, кітаптардан жинастырылған сөздер де талданады.

Экспедиция құрамындағы зерттеушілер алдымен Назарбаев Университетінің этика комитетіне өтінім беріп, олардан рұқсат алды. Этика комитетінің талабына сәйкес, зерттеу тобының барлық мүшесі CITI (Collaborative Institutional Training Initiative) курсынан өтті.

Экспедиция мақсаты — Баян-Өлгей аймағында тұратын қазақтардың ауызша тіліне назар аудару, қандай ұлттық сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктері бар және аймаққа тән қандай лексика-фразеологиялық, сөзжасамдық норма бар деген сауалдарға жауап іздеу болды. Оның себебі 1500 шақырымнан асатын Қазақстанның батысы мен шығысының арасына ұшақ, пойызсыз атпен, арбамен жету жоқ бұрынғы кезде де айтарлықтай диалектілік айырмашылық болмаған. Қай өңірге барсаң да, тіптен ғасырлап араласпай кеткен қазақтардың ортасына барсаң да, түсінісіп кете береді. Сондықтан аз да болса, назарға ілігетін лексика-фразеологиялық бірліктер мен олардың сөзжасамы ерекше тоқталуды қажет етеді деп ойлаймыз.

Зерттеушілер Баян-Өлгей аймағында тұратын жасы 18–85 арасындағы жиырмаға жуық қазақ ұлты өкілдерімен әңгіме құрып, сөздерін аудиоға жазып алды. Әңгіме дайындықсыз түрде, еркін тақырыпта, яғни, сұхбат беруші өзі жақсы білетін, жақын тақырыпта, өзінің басынан кешкен оқиғаларын немесе жақынынан естіген оқиғаларын баяндау түрінде өтті.

Нәтижелер мен талқылау

Сұхбат берушілердің сөздеріне тән ортақ тақырып, негізінен, Баян-Өлгей аймағына қазақтардың қалай көшіп келген тарихы туралы болды. Бұл тақырып 1–2 кейде 3 рет сөз болғаннан кейін, келесі сұхбат берушілерге басқа тақырыпта сөз етуін өтініп, ескертілгеннің өзінде айналып, осы тақырыпқа соға беретіні байқалды. Әрине, бұл тақырыптың олар үшін үлкен саяси-әлеуметтік маңызы бар екені белгілі.

Зерттеушілердің назарына алдымен іліккені — бұл өңірдегі қазіргі жастардың да бірнеше тілді меңгеріп, сөзсептауында сол тілдердің элементтерін әртүрлі деңгейде қолданып жатқандығы болды. Ал орта буын, қарт кісілердің ауызша сөйлеуінде бұл көрініс байқалмады.

Моңғолия қазақтарының тілін зерттеген қазақстандық ғалым Алмас Үдербаев бұл өлкенің саяси-әлеуметтік жағдайы туралы былай дейді: «Баян-Өлгей аймағы 1940 жылы Моңғолия Халық Республикасының Кіші құрылтайы шешімімен Қобда (Ховд) аймағынан бөлініп, қазақ, ұраңқай аймағы болып аталған. Аймақтың орталығы Моңғолия астанасы Ұланбатырдан 1758 шақырым қашықтықта орналасқан. Бұндағы халық санының көпшілігін қазақтар құрайды. Қазақтардан бөлек Баян-Өлгей аймағында ұраңқай, дөрбет, дзахшын, торғауыт, өөлд, моншак, ұйғырлар да бар. Сол аймақ орнағанда 10 сұмын (ауданнан кіші), 71 (кейбір еңбектерде 56 деп беріледі) бақ, 7063 үй болған екен. Бұл кезде аймақтың барлық адам санының 78 %-ы немесе 22788-і қазақ болыпты. Баян-Өлгей аймағының сыртында көптеген қазақтар Қобда және басқа аймақ, қалаларда өмір сүрген. 1990 жылғы мәліметке қарағанда, аймақ халқының 91 %-ын қазақтар, қалғанын тува, моншак, ұраңқай моңғолдардың ру-тайпаларына енетін халха, дөрбет, дзахшын, торғаут, өөлд сияқты ұлт, этнос өкілдері иеленеді. Қазіргі кезде бұл аймақ географиялық жағынан Моңғолияның батысында орналасып, территориясы сырт жақтан Ресей Федерациясының Алтай Республикасына қарасты Қосағаш ауданымен және Қытай Республикасымен, ал ішкі жақта көршілес Қобда мен Увс аймағымен шектесіп, 46 мың шаршы шақырым жерді алып жатыр» [6]. Осы арада біз Баян-Өлгей қазақтарының тілін жергілікті тіл дейміз бе, говор дейміз бе, әлде аймақтық тіл дейміз бе, болмаса аймақтық тілге өту үстіндегі тіл дейміз бе деген сауалға ойымызды айта кетейік.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, бұл өлке Баян-Өлгей аймағы деп аталады. Аймақ сөзі — «көбіне-көп әкімшілік-территориялық бөлініспен байланысты айтылғанын» ғалымдар бірыңғай мойындайды.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты еңбекте «Аймақ — әкімшілік, аумақтық бөлініс» деп, аймақ пен өңір сөзін шатастыруға болмайтынын профессор Нұргелді Уәли былай түсіндіреді: «Өңір атауының айырмашылығы — аталмыш жерлердің негізгі табиғи ерекшелігіне, сол жерлердің жаратылыс орайына қарайғы халықтың шаруашылық өмірімен байланысты жайттарын да қамтиды», яғни, өңір табиғат, жер жағдайына қарай бөлініс те, аймақ әкімшілік-аумақтық бөлініс. *Аймақаралық, аймақтық, аймақтық ерекшелік, аймақтық нарық, аймақтық экономика* сөздері де осы мағына негізінде жасалған. Ендеше «әкімшілік, аумақтық бөліністе» өзіндік тілдік те ерекшелік болуы заңды. Осыған байланысты *аймақтық лексика, аймақтық сөздік* деген лингвистикалық терминдер пайда болған. *Аймақтық лексика* дегеніміз — «жергілікті жерде ғана емес, одан гөрі кең ауқымда қолданылатын территориясы бар тілдік ерекшеліктер», ал *аймақтық сөздік* дегеніміз — «басқа мемлекеттер территориясындағы тіл иелері, ұлт тілі сөйленістерінің лексикалық ерекшеліктерін қамтитын сөздік» деп анықтап берген [7].

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2005 жылы «Қазақ тілінің аймақтық сөздігін» шығарды. Бұл сөздіктің бұрынғы 1969 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінен» айырмашылығы бар еді. Бас редактор Ш. Сарыбаев: «... ұсынылып отырған сөздікте шетелдердегі қазақ диаспорасы бойынша материалдар тыңнан қосылып отыр. Сөздік атының «Диалектологиялық» емес, «Аймақтық сөздік» болу себебі Қазақстан жеріндегі сөйленістермен қатар, белгілі бір тілдік жағдайда өзге аймақтарда, өзге тілдік ортада өзіндік жазбаша да, ауызша да әдеби нормаларын қалыптастырып, өз бетінше дамып келе жатқан қазақтар тілінің мәртебесін тек сөйленіс, диалекті дегеннен гөрі аймақтық тіл деп атауға тура келеді. Мұның мысалы ретінде өз жазу-сызуы, сөйлеу тілі негізінде нормаланған аймақтық әдеби тілі қалыптасқан Моңғолиядағы, Қытайдағы қазақтардың тілін келтіруге болады» дейді [8]. Ендеше назарға алынып отырған Баян-Өлгей қазақтарының тілі қазақ тілінің аймақтық ерекшелігін құрайтын тіл, аймақтық тіл болып табылады дегенге біз де қосыламыз. Бұл пікірді, ең алдымен, Баян-Өлгей сапарына барғандағы жинаған тілдік материалдар, аудиожазба материалдары, аймақтың әкімшілік бөлінісі, қазақтардың бірыңғай қоныстануы, ортақ мәдениет, өзіндік әдебиет, кітап шығару ісі, БАҚ құралдары дәйектей түседі. Сонымен бірге, Моңғолия қазақтарының тілін зерттеген ғалым Алмас Үдербаевтың пікірі дәлелдей түседі: «Сөз етіп отырған қазақтардың Батыс Моңғолияға қоныстанғаннан бергі ұзақ уақыт аралығында алты-жеті ұрпақ ауысып үлгерсе де, әлі күнге дейін моңғол жеріндегі қазақ диаспорасы өзінің ұлттық қасиетінің басты элементі — ана тілін сақтап келеді. Олардың сөйлеу тілі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, сөздік қоры жағынан елеулі өзгешеленгенімен, қазақтың біртұтас халықтық тілінен оншалық алшақтап кетпеген. Сонымен қатар, мұндағы қазақтардың өз тілін сақтауының басты бір себебі олардың Моңғолияға қоныс аудару үдерісінің әдеби тіліміз әбден кемелденген тұсқа тура келуімен байланысты. Бұған қоса тілдің ішкі даму заңдылығының өріс алуы, соңғы сексен жылдан бері мектеп, баспасөз, радио, театр т.б. рухани мәдениет саласы арқылы Қазақстан мәдениетінің игі ықпалы болуы сияқты факторлар да тілдің сақталуына септігін тигізді» [6]. Осы себепті сұхбат бергендердің көбі айтып, мойындап отырды. Кітапхана, оқу-білім орталықтарында Қазақстанда жарық көрген кітаптар, мектеп оқулықтары көптеп саналады екен. Сондай-ақ, Қазақстанның ұлттық телеарналары да көрсетіледі. Сондықтан бір қарағанда бұл аймақ қазақтарының тілі Қазақстанның жергілікті қазақтарының тілінен аса бір айырмашылығы жоқ болып та көрінгені және таңғалдырғаны рас. Дегенмен сөйлесе келе, тыңдай келе, әсіресе, жазба әдебиеттерін, баспасөз материалдарын оқи отырып, аймақтың өзіне тән лексика-фразеологиялық, сөзжасамдық және ұлттық сөзсаптау ерекшелігі бар екеніне көз жеткіздік.

Сұхбат алу барысында бірден назарымызды аударғаны, әрине, аймаққа тән қолданыстар болды. Олардың бірқатары мынадай:

Жырғау — біраз өрлеу;

Тілеңкі — қайыршы;

Аластану — алыстау;

Жәрдемгі — жәрдем;

Берімсек — қолы ашық;

Жыны оңай адам емес — мықты кісі;

Сергіту — жетілдіру, дамыту;

Қалай де? — Баян-Өлгей қазақтарының сөзсаптамасындағы әңгімені өрбітуде қолданылатын сұрақ түріндегі жауап;

Хан ату — ханталапай ойынының бір атауы;

Жиырманшы — Баян-Өлгей қазақтарының тіліндегі жиырмансыншы сөзінің ескі нұсқасы;
Сыйлану — сыйлыққа ие болу;
Бөбөжік — саусақтың басы жағының іші;
Түсу — жұмыс кезегінен (смена) шығамын деген мағынада қолданылады, шығу;
Қабаттасу — бірдей болу;
Ақыреттік киіз — мәйітті орап алып шығатын киіз;
Табандап жүру — шыдап, ұзақ, тұрақты жұмыс істеу;
Бейуақ — күн таласқан уақыт;
Дән-дәулет — ырыс несібе;
Малдану — мал бағу;
Ұғысу — түсіндіру;
Сал айдау — өзенде сал ағызу;
Несінші жылы — ондық санға қосып, нақты жылы белгісіз жылды айтқанда қолданылатын сөз, мысалы, жиырма несінші жылдары;
Ел ақтау — қайыр тілеу;
Аузы бос — ауызға сөз тұрмайтын кісіні айтады;
Білері жоқ — ой-өрісі таяз;
Жіберіп бере алу — жіберу (Мысалы, маған осы файлды жіберіп бере аласыз ба?);
Сезімі дұрыс емес — психикалық ауытқуы бар;
Бір тағдыр — бір адамның өмірі өтті деген мағынада қолданылады;
От пен суға түспесін — босқа қиналмасын;
Дөй дала — 1) ай дала, елсіз жер; 2) ешкіммен шаруасы жоқ, өз алдына жүретін адамға катысты айтылады;
Тектеу — тегін сұрап, анықтау;
Кейіндеу — кешігу;
Кісі көру — халық емшісінің адамдарды қарауына катысты айтылады;
Жолшын — жолаушы;
Өнгіл — ағылшын;
Ем ішу — дәрі ішу;
Емілгі — емхана;
Зыр — ағып тұр деген мағынада, мысалы, қазақ тіліне зыр;
Қас істеу — қастандық жасау;
Кешірім ету — кешірім сұрау, кешірім өтіну;
Асылында — шынтуайттап келгенде;
Мәселе жоқ — әңгіме жоқ, ештеме жоқ деген мағынада;
Кісі жері — бөтен жұрт;
Таяп жүру — келіп қалу, жақындау мағынасында айтылады;
Майлау — үйді, затты жалға беру;
Шұбар сөз — бос сөз, артық сөз;
Даяшылық жасау — қызмет көрсету (мысалы, банкте даяшылық жасау);
Үй-іш — әйелін, зайыбын солай атайды;
Доктырхана — аурухана;
Жұмыстау — жұмыс істеу;
Қалың туыс — көп туыс;
Бізкесте — тоқылған ою;
-тың.... -да — кісінің жасын маңыз беріп айтқанда қолданатын грамматикалық форма, мысалы, алпыстың бесеуіне келдім.
Тауысу — тәмамдау, бітіру (мысалы, оқу орнын тауысты);
Визасы табыссыз болу — виза аламау;
Пайдаға берілу — қолданысқа беру;
Машина ұстау — машина айдау;
Денелей — жанды;
Қызметтену — жұмыс істеу;
Тоқтата алмау — есіне сақтай алмау;
Ұсақтар — балалар;

Бұғы малдану — бұғы шаруашылығымен айналысу;
 Қозы жамыратып алу — айырылып қалу;
 Көріс айту — жоктау айту;
 Зорсынғанға Алла бар, сом темірге балға бар.
 Тапқан мақтан емес, баққан мақтан т.б.

Міне, сұхбат берушілер мен әртүрлі қоғамдық орындарда кездесіп қалған Моңғолия қазақтарының тілінде жиі қайталанатын және назарға ілігетін қолданыстардың біразы осындай. Негізінен бұлардың бәрі уәжді қолданыстар, қазақ тілін білетіндер бірінші рет естісе де, түсінетін, мағынасын ұқсатып, ассоциациялап алып ұғыныса беретін сөздер. Генетикалық коды ортақ, бір тарихи-мәдени қауымдастық өкілдеріне мазмұны ортақ сөздер. Сонымен бірге, «Моңғолия қазақтарының тілінде жергілікті ерекшеліктермен қатар қазіргі қазақ тілінде ескіріп, қолданыстан шыққан байырғы сөздердің біразы әлі де қолданылады екен. Бұл жалпы шет жерде қоныстанған тіл өкілдерінің сөйлеу тіліне тән ерекшелік (фонетикасындағы, лексикасындағы, тілдік болмысындағы көнеліктің сақталуы) болуы керек деген Алмас Үдербаевтың [6] пікірі де орнықтыра түседі. Мысалы, Қазақстанда «баран» деген сөзді тарихи шығармалардан оқып түсінгенімізбен, күнделікті өмірде бұл сөзді мүлде қолданбаймыз. Немесе оның «Қазақ әдеби тілі сөздігі» көрсетіп отырған «жылқының қара қоңыр, қара кер» түсін айтатынын білмейміз де (жылқы шаруашылығы дәстүрлі шаруашылықтан алыстап бара жатқандықтан жылқының түстерін бүгінгі қазақ тап басып, айтып, ажырата алмайды [9]. Ал Баян-Өлгей қазақтарының тілінде бұл негізгі түстің бірі, жиі қолданылатын түс атауы. Ауыспалы мағынасында да қолданылады, мысалы, *Бір адамға тиесілі дәулет, сақтаудағы ақшаның мөлшері жағынан әлемде баранын көрсетпейтін ұлт та солар көрінеді* [10, 11.] деген сөйлемде «қарасын көрсетпеу» мағынасын беріп тұр. Сөз болып отырған әдеби тілдің сөздігінде құрастырушылар, авторлар осы сөздің мағынасын қате ашқан. Баран сөзінің 1-омонимдік мағынасын «Мал, дүние, мүлік» делінген. Ал мысал ретінде «Астықтың артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен бұлардың мал б а р а н ы көбейіп бай болды» деген Ыбырай Алтынсарының (Ы. Алтынсарин, Қырғыз хрестоматиясы) дұрыс қолданған сөйлемін қате түсіндірген сияқты. Мұнда Ыбырай Алтынсары «мал қарасы көбейді» деген мағынада жұмсаған. Осы мағынада *Мүмкін сіз баспасөз құралдарынан «киім үлгісін жасау саласының 36 жастағы Т. деген мәртебелі Форбстың миллиардерлер тізіміне кенет кеуделеп кіріп келді» дегендей сарындағы ақпаратты көп естіген боларсыз. Кенет деген сөз жай бір баспасөз ақпарат құралының (БАҚ) көзіне шалдыққан баран нәрсе* [10, 27]. *Қанша көңілді, жан рақатына бөленіп тұрсаң да кейінгі қорытынды салдары қара баран болса одан тез алыстағаның жөн болады!* [10, 32]. *Бірақ менің өмірімнің барандаған көлеңкелі бөлігінің жаңа ғана «алғысөзі» бұл екенін сол кезде қайдан білейін* [10, 57]. *От арбадан түсісімен мұнда бізді жаппай баран сұрғылт әлем күтіп алды* [10, 60] делініп, Моңғолия қазақтары да қолданады. Ендеше қазақ әдеби тіліндегі көне сөз, мағынасы көнерген, түсініксіз сөздер Баян-Өлгей қазақтарының тілінде белсенді қолданыста болып отыр. Сол сияқты үйде қамалып отырып қалу мағынасында *үйкүшіктену* деген етістік бар екен. Мысалы: *Қазір ол үйкүшіктеніп, теларнадағы жеңіл желпі шоу, сын айтқаннан басқа жұмысы жоқтың бірі* [10, 16] Бұндай аймақтық тіл ерекшеліктерін салт-дәстүрге байланысты сөздер, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайға қатысты сөздер, отбасылық, ауыл, ел іші коммуникациясына қатысты сөздер, әдеби тілде жоқ грамматикалық формалар, аймақтық коммуникативті бірліктер және моңғол тілінен калькалап жасалған сөз тіркестері, синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер деп бөлуге болады.

Бізді алдымен қызықтырғаны соңғы топ, яғни синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер болды. Өйткені қазақ әдеби тілінде аналитикалық тәсілмен жасалған ұғымдар мен қимыл-қозғалыс атаулары Моңғолия қазақтарының тілінде синтетикалық тәсілмен жасалып, еркін қолданатыны бұл аймақтың тілдік ерекшелігі ме деген қорытындыға келдік. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде орыс тілі арқылы енген *аренда* (лат. agenda, agendum — «қайтарып беру») сөзі осы қалпында күнделікті өмірімізде жиі қолданылады. Оны *жалға беру, жалға алу* деп сөз тіркесімен қазақшалап та айтып жүрміз. Бірақ көбіне *арендаға аламын, арендаға беремін* деп қолданыла береді. *Жалдау* деп те синтетикалық жолмен жасадық, бірақ *үй жалдау* деген кезде *берушіні* ме, әлде *жалға алушыны* ма, кімді айтып тұрғанымыз белгісіз болып жатады. Сондықтан міндетті түрде *жалға аламын* немесе *жалға беремін* деп тіркестіріп айтуға тура келеді. Ал Моңғолия қазақтары бұл сөзді «*майлау*» деп айтады. *Үй майлау* дегенде «*үйді жалға беретін*» де, «*үйді жалға алатын*» да бірдей айтылып, мәнмәтін арқылы түсінікті бола береді. *Майлау* сөзі *май* түбірі, *-ла* етістік тудыратын жұрнақ болып, түбірі арқылы қарағанда мағынасы түсінікті болады. Бірақ *майлау* сөзінің қазақ тілінде «жұмсарту үшін май

жағу», «үйдің іші-сыртын ақтау» және «ауызбастырық беріп, аузын жауып қою» деген ауыспалы мағынасы бар. Бұл мағыналардың ешқайсысының «жалға беру-алуға» қатысы жоқ. Тек бұрынғы дәстүрлі шаруашылықта біреудің атын алып, пайдаланып болғаннан кейін аттың майы деп, ақысын беретін болған. Яғни, аттан кеткен майдың ақысы деген мағынада. Сонда Баян-Өлгей қазақтарының тіліндегі үйді, затты майлау деген осы «ат майы» түсінігімен қатысты жасалған болуы керек. Сұхбат берушілердің айтуы бойынша, моңғолдар аттың майы үшін емес, аттың тері үшін деп ақы беретін болған. *Хөдөлмөрийн хөлс* — «еңбек ақы», «еңбектенгендегі шыққан тер», үйді ақыға бергенді *байшин хөлслөх* — «үйдің тері» деп атайды. Сонда *аренда* сөзін ат пен аттың майы мен тері арқылы есептеу моңғол мен қазақ немесе түркілердің ұғым түсінігі бір екені аңғартады. Сол сияқты біз *тегін сұрау*, *анықтау* деп қолданатын тіркесті *тектеу*, *малды болу* дегенді *малдану*, *сый-сыяпатқа ие болу* дегенді — *сыйлану* деп атайды. Сондай-ақ, *тілеттіру* деген сөз «қажет ету» деген мағынада жұмсалады және жазбаәдеби тілінде қолданылады. Мысалы: *Қанған ерітінді одан ары қарай затты сіңіре алмайтын сияқты қанған көңіл де одан кейінгі жеңіс табысқа қарай талпынуды тілеттірмейді* (Б. 29). Қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын *жұмыс істеу*, *жұмыс жасау* (бұл тіркес Маңғыстау, Атырау қазақтарының тіліне тән) тіркестері *жұмыстау* деп қана қолданылады. Мысалы: *Осылайша жүріп, олар 36 жасқа толғанда еврей жігіт өзінің заң фирмасын орнатып, жұмыстатып, үлкен беделді азамат болып, Беверли Хиллсте орналасқан тек жатын бөлмесі төрт болатын зәулім жайлы үйлі болып, онда көрікті әйелі, тәрбиелі төрт баласымен өмір сүріп жатады* (Б. 16). *Табысты еврейлер ұзақ уақыт бойы дәл швейцарь сағаты сияқты бір қалыпты, ақаусыз тоқтамай жұмыстай береді* (Б. 33). Сұхбат берушілердің барлығында тек *жұмыста* = түбірінен өрбіткен *жұмыстату*, *жұмыстану*, *жұмыстау* түрінде ғана қолданылды. Сондай-ақ, көріп отырғанымыздай, жазба әдебиетінде осы формада еніп кеткен. Бұл сөзжасамдық тұлға қазақ тілінің қалыпты сөзжасау жолдарының орныққан тәсілі. Сол сияқты *тізімдету* деген сөз де қазіргі қазақ әдеби тілінде *тізімге алу*, *тізім жасау*, *тізім құру* деген тіркестер арқылы беріледі. Мысалы, «оқуға барасың ба, қаласаң мектеп басшысына айтып *тізімдетейін*». Біздіңше, ұғымды тіркеспен беріп, сөзді ұзарту орнына синтетикалық тәсіл арқылы қысқартып, сөз жасау ыңғайлы болады. *Керектенілу* сөзі де Баян-Өлгей қазақтарының тілінде *керек болу*, *қажет болу*, *қолдану*, *қажетіне жарату* тіркестерінің орнына жазба тілде де қолданылады. Мысалы: *Қазіргі кездегі ең атақты кітаптардың сөз саны: «Жүзжылдық жалғызсырау» (Габриэль Гарсиа Маркес) — 144523, «Аш ойын» (Сюзан Коллинс) 99750, «Харри Поттер және құпиялы бөлме» (Ж.К. Роулинг) — 76944, «Біздің жұлдыздардың қатесі» (Жон Грин) 67203, «Жаңуарлар фермасы» (Жорж Оруэлл) 29996 болса, қазақтың атақты жазушысы Мұхтар Әуезовтің жалғыз «Абай жолы» романында ғана 18 мыңнан астам қайталанбаған сөз керектенілген екен. (Б. 28). Израильдықтардың суды қалай аялап үнемдеп керектенетін барлық тәсілді іздестіріп әрі қолданып келеді (Б. 118). Содан олар көңілден түсуден құтылу үшін депреске қарсы әсер ететін ем дәрі, арақ, наша заттарды көптеп керектене бастайды (Б. 82).*

Сапалану сөзі де біздің, қазақстандықтардың, *сапаға ие болу*, *сапалы болу* тіркестері түрінде ғана қолданылады. Сондай-ақ, *мидың сыртқы фортекс бөлігінің кейбір сезім талшықтары мен жалғастырушы тамырлары өте сапаланған* (Б. 46). Біздіңше, бұл сөз саптаудағы үнемділік, нақты, деректі ұғымдардың жиі қайталануы негізінде ұғымдардың дерексізденуін білдіретін тәсіл.

«Ішкері аймақтардағы қазақтарды айтпағанда, Баян-Өлгей аймағындағы қазақтардың көпшілігі моңғол тілін жақсы біледі. Қазақтар ана тілінде сөйлей отырып, моңғол сөздерін, моңғол тілі арқылы енген кірме сөздерді көп қолданады. Дегенмен оларда билингвизм жалпылық қасиетке ие емес. Моңғол тілін білетіндердің көпшілігі жоғары білімділер, ғылыми, әкімшілік саласындағы қызметкерлер, мұғалімдер т.с.с. Мектепте моңғол тілі оқытылатындықтан, мектеп оқушылары да осы тілде түсінісіп, сөйлесе алады» [6, 23].

Сондықтан Баян-Өлгей қазақтарының тілінде моңғол тілінен аударылған калька сөздер мен тіркестер де бар екенін көрдік. Мысалы, *кем жоқ* — *мін жоқ*, *ұғысу* — *түсіну*, *қауын* — *қарбыз*, *бар ма?* — *телефонмен сөйлескендегі «алло» деген сөз*, *қалай-қалай?* — *шамамен деген мағынада қолданылады*, *жалғау* — *телефонмен хабарласу*, *мұңғыл* — *моңғол*, *ай* — *12 айды санамалап, айтуда қолданылады*, *мысалы, 1-ай деп, қаңтарды атайды*, *қаша* — *қора-жай*, *киіз үй*, *аула*; *жаз үй* — *қоржын үй*, *келінай* — *самаурынның үстіндегі темір қалбыр деген мағынада айтылатын сөз*.

Кез келген тіл өзі құрамында болған билеушілердің тіліндегі сөздерді сол қалпы алады, не аударып, калькалап алады. Сол сияқты Моңғолия қазақтары да моңғол тілінен аса қыспақ көрмесе де, ана тілі — қазақ тілінде білім алып, газет оқып, телерадио тыңдаса да, күнделікті тіршілікте қатар

өмір сүргеннен кейін, әсіресе қарым-қатынас барысында көп сөздерді ерікті, еріксіз аударып, стихиялы түрде қолдана берген. Баян-Өлгей қазақтарының өздері *кем жоқ* деген қолданысты моңғол тілінен калькаланып аударылған дейді. Моңғол тіліндегі *гэм* сөзінің мағынасы «кінә», *үгүй* сөзінің мағынасы «жок» дегенді білдіреді. Екі сөз бірігіп, *ү* дыбысы түсіріліп, *гэмгүй* тіркесі жасалған, мағынасы — «оқасы жоқ», «міні жоқ», «болады» дейді сұхбат берушілер. Мысалы: *Сынақтан ештеңе болмай аман есен шықтық* деген сөйлемді моңғолша *Шалгалтаас гэмгүй эсэн мэнд гарлаа* десе, қазақтар «Сынақтан кем жоқ аман есен шықтық» деп бірге жазып, бір сөз етіп айтады екен. Бірақ Ақтөбе облысында «сайлы, дәл, тамаша» деген мағынада *кемі жоқ* (кем жоқ емес) деген қолданыс бар. Сондықтан *кем жоқ* қолданысы моңғол тілінен аударылған дегенді әлі де қарастыру керек деп ойлаймыз.

Енді Моңғолия қазақтарының тілінде ғана қолданылатын жаңа сөздер бар, соларға келсек. Баян-Өлгей қазақтарының жарияланған баспасөз, әдебиет тілінің үлгісі ретінде мысалдарды 2021 жылы Ұланбатырда шыққан Омарұлы Қапсаттардың «Шарықтағандар» кітабынан жиі алатын боламыз. Мысалы, құрамдас: *Бүгінге дейін көптеген зерттеушілер табысқа жетелейтін қажетті құрамдастар туралы мыңдаған қосындыны атап жазып келді* (Б. 21). Қазақ әдеби тілінде бұл «құрам, құрамына алынғандар» мағынасына сәйкес.

Қанымдалу: *Израильдықтар кішкентай бала кезінде ауыр теңдеуді шығара алмай тұра, есейгенде математиканың ең ауыр, күрделі есептері бар программалық қанымдалу (софтвейр) мен сандық (диджитал) жаңалықтар ашатыны таңғаларлық жәйіт* (Б. 22). Мүмкін біздің жаман әдеттеріміз: *жайсыз естеліктерді ұмыту, көңілдің жарасын жазу, өткенді еске алмау, тілегін қанымдау, той думанды сезіну деген сияқты мақсаттары бар болуға болады* (Б. 43). *Сегіз жастағы бала еврей шеше сабақ құралдары мен дәптер кітапты толық қанымдайды. Жейді, не жемей суытып алса, оның салдарын өзі көріп суық тамақ ішеді* (Б. 87). Мұндағы қанымдау сөзі «жабдықтау», «қанағаттандыру», «орындау» мағынасында қолданылған.

Тіптімдеу: *Осылайша еврей инженер ұшақ өндірісінің бөлшек бас сайынының құралдарын басынан бастап аса назар салып қарап, ұстап тіптімдеп бірінен екіншісіне өтіп ілгерлей береді* (Б. 26). Қазақ тілінде *там-тұмдап* деген сөздің бір фонетикалық варианты бола отырып, семасында өзгерісі бар сөз жасалған.

Сол сияқты бұл аймақта грамматикалық формалардың өзгеше қызметі арқылы да жаңа сөздер жасалған. Мысалы, лепіріс: *Біз көңіл күйімізге ие болып, қандай да бір шешімді көңілдің лепірісімен емес ақылмен қабылдайтын болсақ қандай тамаша* (Б. 32). Дамыс: *Техника мен технология саласында үлкен жаңалық ашып, ұшақ, ғарыш техникасы, медицина ғылымының жаңа техника жабдықтары қатарлы адам баласының дамысына үлкен серпін берген, жаңа да тамаша жаңалық ашқан 500 жаңашылдардың 280-і еврей ұлтының өкілі екен* (Б. 12). Ойлам: *Ертеңінде еврейдің шотына ұшақ өндіруші компаниядан 60 мың доллар аударылған екен. Міне, бұл еврей ойлам* (Б. 27). *Музыка маманының анықтамасына қарасақ, София табиғатынан музыкада ерекше дарынды емес ойламы сондай бір шабытты да емес, оқу шамасы қалыпты, жалпы орта деңгейдің беріліміндегі қыз бала* (Б. 44).

Қазақ әдеби тілінің сөзжасамында бұл қызметті *-у* қимыл атауының формасы атқарады; *даму, лепіру, ойлау* деген сияқты. Бұл қазақ әдеби тілінің тарихында өткен ғасырда болған, қазір ұмыт қалған сөзжасамдық жұрнақ Баян-Өлгей аймағының қазақтарының тілінде көне тәсіл ретінде сақталған.

Сондай-ақ, *алдыңғы, артқы, соңғы* деген сияқты сөзжасамдық тәсілді бұл аймақ қазақтары әлі де пайдаланып, сөз жасап отыр. Мысалы: *Ғану етіңіз мәртебелім... Табыс биігіне лифтпен шығып жетейін деген көп реткі әрекетіңіз сәтсіз болғанын қарап отырдым* (Б. 15). *Тансықтау дегеніміз кездейсоқтан сәті түсу ғана. Ал табысқа жету ешқашан бір реткі сәті түскендік емес* (Б. 25). Мұндағы *көп реткі, бір реткі* сөздеріндегі *-кі* жұрнағы қазақ әдеби тілінің сөзжасамында етістік арқылы беріледі: *көп рет жасау, бір рет жасау*. Сонымен қатар, *-дас, -дес -тас, -тес* жұрнағымен жасалатын жатақтас деген сөз де жаңа деп ойлаймыз. Себебі дәстүрлі қазақ шаруашылығында жатақтас деген түсінік болмаған, бұл кейінгі әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде пайда болған сөз болуы әбден мүмкін. Мысалы, *Сонымен сен «қатты» мінезді ұстаздар, тек өзін ғана ойлайтын дандайсыған жатақтасыңмен қалай ебін тауып өмір сүру амалын табу деген талап қойылады* (Б. 82). Бұл сөз Моңғолия қазақтарының тілінде әскери қызметте жүргендерге қатысты қолданылады.

Сондай-ақ, *қарыған тауық еті, сандық темекі, ұласпалы кино* деген де жаңа қолданыстар пайда болған. Мысалы, дәстүрлі тіршілікте нанды қарып пісіреді де, оны *қарма, қарма нан* деп атаған. Дәл осы сөзжасамдық үлгіні етті табаға қарып пісіргенге сәйкестендіргендіктен қазақы ұғымға сай шыққан. Қазақстанға да тағамның осы жаңа түрі келді, бірақ бізде *қуырылған* деп аталады. *Қуырылған* деген сөз майға қуыруды айтады, ал қару — еттің өзінің майына қару немесе майсыз табаға басып пісіруді айтады. Сондықтан Моңғолия қазақтарының жасаған жаңа сөзі уәжді. *Телесериал, бірнеше сериялы телефильм* деген сөз, ұғым қазақ әдеби тіліне әбден орнығып алған. Бұл сөз орыс тілі арқылы енген, дәл осы қалпында орыс тілінде де қолданылады. Ал Моңғолия қазақтарының тілінде бұл сөз қазақшаға аударылып, *ұласпалы кино* деп аталады. Бұл сөздің дә уәжі бар, яғни, бір серия екіншісіне ұласып, келесі сериясында алдыңғының жалғасын көріп отырсыз. Мысалдар: *Дүниежүзіндегі чипс, бургер, қарыған тауық еті, пиццаның ең үлкен шығарушыларының осы бір мақсаты сіздің машығыңыз болып кеткен еді* (Б. 36); *Екі ауысуды емдейтін көптеген дәрігері орындар фейсбукті «сандық (дигитал) темекі» деп атап шектен асқан қолданысын қате машық деп мойындайды* (Б. 39); *Олар сені сенсациялық шуылдатқан бір хабардан екіншісінің ортасында ұстап, ұласпалы киноның бір бөлігінен екіншісінің арасында байлап отыруды көздейді* (Б. 36).

Қазақ тілінде *түн, бір күн, бір түн* дегендегі ұғымда біз *түн* сөзін қолданамыз. Мысалы, *бір түн түнеп, қайтты* десе. Ал сөз болып отырған аймақ қазақтарының тілінде *бұны қонақ* деп атайды. Яғни, *қону* деген түбірден шығады. Қазір бұл мағынада бізде (Қазақстанда) *қонақасы* сөзі ғана сақталған. Яғни «қонатын, түнейтін адамға берілетін ас». Және *қонаға бару* деген сөз бар. Ал *күндіз* сөзіне антоним ретінде тек *түн* сөзін қолданамыз. Моңғолия қазақтарының тілінде *түн* емес, *қонақ* сөзі қолданылады. Мысалы: *Орташа деңгейдегі адам күнінде 8 сағатты ұйықтап өткізеді деп есептесек, біз әр айдың 19 қонағын (тәңертеңнен кешке жатқанға дейін үзіліссіз) тек теледидарға телміріп, айтпесе әлеуметтік желіде отырып өткізеді деген сөз* (Б. 36). *Мен де қуланып асып тасып, басқаларға ұқсап «соғыс бітті. Біз құтқарылдық» деп дүниежүзіне жариялап айғайлайын десем су ішпегелі 2 қонақ болғандықтан тамағым кеуіп еш үн шықпады* (Б. 65).

Қорытынды

Моңғолияның Баян-Өлгей аймағы қазақтарының тілі қазақ тілінің аймақтық тілі ретінде қарастырылған бұл мақалада осы өңірдегі тілдік ерекшеліктер лексика-фразеологиялық және сөзжасамдық деңгейде талданды. Сонымен қатар, мақалада тілдік ерекшеліктердің қалыптасуына әсер еткен факторлар да талқыға алынды. Атап айтқанда, тілдік ерекшеліктердің қалыптасуына әсер еткен тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси, білім беру сияқты факторлардың қазіргі Баян-Өлгей аймағындағы қазақ тіліне әсері сөз болды.

Зерттеу нәтижесінде шыққан тұжырымдар Баян-Өлгей қазақтары, негізінен, осы өлкеде жаңа өмірлері басталғандай, жаңа қоғамдық формацияға ауысқандай, осы өңірді өзінің туған жеріне ақылмен, күшпен, табандылықпен, саясатпен, мінезбен айналдырғандай күйді аңғартты. Үлкен елдік ұстанымының арқасында, діні, тілі, ділі бөтен жұртпен, өз елінде емес, сол елде жарасып тұрып кеткен қазақ мінезінің, ұлттық қасиетінің, толеранттылықтың арқасында деген тұжырымға келдік. Сонымен қатар, Моңғолия қазақтарынан сұхбат алу кезінде байқалған мынадай сөз саптау ерекшеліктері байқалды: берілген сұраққа нақты жауап беру немесе жауап беруге тырысу; қойылған сұрақтан немесе сөз болып отырған мәселеден ауытқымау немесе ауытқымауға тырысу; сұраққа жауабы болмаса, басқа сөз айтып, тақырыпты ауыстырмау мәдениетін сақтау; аз сөйлеу. Ал лексика-фразеологиялық жүйесіндегі сөзсаптам бірліктерінің барлығы дерлік уәжді қолданыстар деген тұжырым жасалды. Өйткені қазақша сөйлейтіндер бұл қолданыстарды алғаш естіп тұрса да, бірден түсінуіне, ұғынуға болатын сөздер. Сөзжасамдық деңгейде талдау бойынша қорытынды қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасында аналитикалық тәсілмен жасалып, қолданыс тауып кеткен ұғымдар мен қимыл-қозғалыс атаулары Моңғолия қазақтарының тілінде синтетикалық тәсілмен жасалып, еркін қолданады деген ойды нақтылады.

Алғыс айту

Осы зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев Университетіне алғыс білдіреміз.

Жоба демеушісі туралы сілтеме: 021220FD4351.

Назарбаев Университеті жаратылыстану, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар мектебі, қазақ тілі және түркітану кафедрасы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Моңғолиядағы қазақтар. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
- 2 Lewis M. Paul. Ethnologue: Languages of the World. 24th edition / Lewis, M. Paul, Gary F. Simons, and Charles D. Fenning (Eds.). — Dallas, Texas: SIL International. Online version. — 2021.
- 3 Базылхан Н. Моңғолиядағы түрік тектес этностар жайында / Н. Базылхан // Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих — мәдениет — ескерткіштер. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. — Алматы, 2014 ж. — 5 желтоқсан. — Б. 67-71.
- 4 Базылхан Б. Моңғолиядағы қазақтардың тілі / Б. Базылхан. — Ұланбатыр, 1991. — 206 б.
- 5 Diener A. «One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs» [Electronic resource] / A. Diener // Progress in Human Geography. — 2009. — Access mode: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/03091325110350010301>
- 6 Үдербаев А. Моңғолиядағы қазақ диаспорасы тіліндегі фонетикалық ареал құбылыстарды салыстырмалы зерттеу: фил. ғыл. канд. ... дисс. Маманд.: 10.02.02 — қазақ тілі. / А. Үдербаев. — Алматы, 2002.
- 7 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Ғыл. ред. және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. — Алматы: «Азия Арна» баспасы, 2014. — 5-том. Ө-Я. — 840 б.
- 8 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст.: Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. — Алматы: Арыс, 2005. — 824 б.
- 9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. — Алматы: Арыс, 2011. — 2-том. А-Б. — 744 б.
- 10 Омарұлы Қ. Шарықтағандар / Қ. Омарұлы. — Баян-Өлгей, 2015.
- 11 Қазақ диаспорасы тілінің нормативтік және диалектілік сипаттамасы // Тілтанымдық зерттеулер (2000–2002 жж. зерттеулер бойынша жинақ). — Алматы: Арыс. — 2007.

К.Б. Кудеринова, Ж.Д. Байтелиева

Традиционные языковые единицы на языке казахов Баян-Өлгийского района Монголии

Помимо диалектов казахского языка в Казахстане, следует отметить статус казахского языка, сформировавшего свои письменные и устные литературные нормы в других регионах, в иной языковой среде и развивающегося самостоятельно. Примером тому является язык казахов Монголии и Китая, которые разработали региональный литературный язык на основе собственной письменной и устной речи. В данной статье казахский язык Баян-Өлгийского района Монголии рассмотрен как региональный язык казахского языка. Языковые особенности этого региона проанализированы на лексическом, фразеологическом и словообразовательном уровнях. Для анализа были использованы материалы научной экспедиции в район Баян-Өлгий Монголии. Кроме того, авторами изучены факторы, повлиявшие на формирование языковых особенностей. В частности, они анализировали с точки зрения таких факторов, как историко-культурный, социально-политический и образовательный.

Ключевые слова: казахи Монголии, региональный язык, разговорная речь, лексика.

K.B. Kuderinova, Zh.D. Baiteliyeva

Traditional linguistic units in the language of Kazakhs of the Bayan-Olgeysky district of Mongolia

In addition to the dialects of the Kazakh language in Kazakhstan, one should mention the status of the Kazakh language, which has formed its written and oral literary norms in other regions, in a different linguistic environment, and is developing independently. An example of this is the language of the Kazakhs of Mongolia and China, who developed a standardized regional literary language based on their own written and spoken language. In this report, the Kazakh language of the Bayan- Olgeysky region of Mongolia is considered as a regional language of the Kazakh language. The linguistic features of this region are analyzed at the lexical, phraseological, and word-formation levels. For the analysis, materials from a scientific expedition to the Bayan- Olgeysky region, which took place last year, were used. In addition, the report includes factors that influenced the formation of linguistic features. In particular, it is analyzed from the point of view of such factors as historical-cultural, socio-political, and educational, which influenced the formation of linguistic characteristics.

Keywords: Mongolian Kazakhs, regional language, spoken language, vocabulary.

References

- 1 Mongoliadagy qazaqtar [Mongolian Kazakhs]. Retrieved from <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [in Kazakh].
- 2 Lewis, M. Paul, Gary, F. Simons, & Charles, D. Fenning (Eds.). (2021). *Ethnologue: Languages of the World*. 24th edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version.
- 3 Bazylkhan, N. (2014). Mongoliadagi turik tektes etnostar zhaynda [About Turkic ethnic groups in Mongolia]. *Ortalyq Aziianyn qazaq diasporasy: tarikh — eskertkishter. Khalyqaralyq gylymi konseretsiia materialdary — The Kazakh Diaspora of Central Asia: history-culture-monuments. Materials of the international scientific conference* (pp. 67-71). Almaty [in Kazakh].
- 4 Bazylkhan, N. (1991). Mongoliadagi qazaqtardyn tili [The language of Kazakhs in Mongolia]. Ulanbatyr [in Kazakh].
- 5 Diener, A. (2009). «One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs». *Progress in Human Geography*. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/03091325110350010301>
- 6 Uderbayev, A. (2002). Mongoliadagi qazaq diasporasi tilindegi fonetikalyq areal qubylystardi salystyrmali zertteu [Comparative study of phonetic areal phenomena in the language of the Kazakh diaspora in Mongolia]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Alimbay, N. (Ed.). (2014). Qazaqtyng etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularining dasturli zhuesi [Traditional system of the Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Vol. 5. Almaty: “Azia Arna” baspasy [in Kazakh].
- 8 Kaliev, G., Nakysbekov, O., Sarybayev, & Uderbayev, A. (Comp.). (2005). Qazaq tilining aimaqtyq sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Aris [in Kazakh].
- 9 Kaliev, G., Bizakov, S., & Nakysbekov, O. (Comp.). (2011). *Qazaq adebi tilining sozdigi* [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. Vol. 2. Almaty: Aris [in Kazakh].
- 10 Omaruly, K. (2021). *Sharyqtagandar [Those who are at their peak]*. Ulaanbaatar [in Kazakh].
- 11 (2007). Qazaq diasporasi tilining normativtik zhane dialektilik syptamasy [Normative-dialectal characteristics of the language of the Kazakh diaspora]. *Tiltanyndyq zertteuler (2000-2002 zhylgy zertteuler boiynsha zhinaq) — Linguistics (collection of studies 2000–2002)*. Almaty: Aris [in Kazakh].

Information about the authors

Kuderinova, Kuralay Bimoldinovna — Doctor of philology, Professor, Department of Speech Culture, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Baiteliyeva, Zhanar Daribekovna — Candidate of philological sciences, Assistant professor, Nazarbaev University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8906-5876>

S.Zh. Zhanzhigitov

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(e-mail: syrymphd@gmail.com)*

Analysis of linguistic strategies in legal communication (based on the materials of the Kazakhstan online forum “Pravmedia”)

The relevance of the topic of this study lies in the growing need to understand the mechanisms of effective legal communication in the context of the digitalization of society. The purpose of the study is to investigate the linguistic strategies implied by lawyers in order to foster the understanding and circulation of legal knowledge by non-specialists based on the analysis of the PravMedia popular Kazakh online forum. The research methodology unites the qualitative and quantitative aspects and involves the content analysis of the forum, the theoretical analysis of linguistic strategies for spreading legal information, as well as the empirical measurement of the practical implementation of these strategies into practice to enable non-specialists to have better access to pieces of legal advice. The obtained results of the study indicate the systemic use of the denomination, definition, reformulation, and other strategies evident in the PravMedia forum to spread legal information.

Keywords: legal communication, online forum, linguistic analysis, legal information, digitalization, linguistic strategy, legal advice.

Introduction

This topic is relevant for several reasons in the conditions of the modern world. In the age of digitalization and the accessibility of information everywhere, the Internet is a key information platform in search of legal assistance and advice. Online forums in Kazakhstan, like elsewhere in the world, play their role in the facilitation of contact between legal professionals and ordinary citizens with their legal questions. Furthermore, the variety of legal situations that can be discussed on the forums obviously demand that lawyers do not only have an excellent understanding of the law but also have the ability to adapt complex information. Thus, the linguistic analysis of such interpersonal communication can help to identify how professionals adapt their professional language to the linguistic capabilities of non-specialists and what strategies and means are employed to enhance the degree of understatement of the information and the efficiency of interaction.

The study “The main trend of legal communication in the Kazakh online forum: linguistic analysis” finds its relevance in the works of the authors, who highlight the difficulties in legal communication against the background of anonymity of Internet forums and the inability to use non-verbal means of communication, which makes the dialogue more vulnerable to misunderstanding and conflict situations [1]. Also, the importance of understanding user communication to ensure effective interventions is emphasized in the Andy [2] study, which points to the importance of loneliness forums as a space for seeking support. In addition, Watkins [3] focuses on the formation of discourse in forums under the influence of algorithmic management, which emphasizes the role of forums in knowledge sharing and social support. These aspects make the study of legal communication in Kazakhstani online forums relevant for understanding both the specifics of the interaction between lawyers and non-specialists and the impact of this interaction on legal awareness and access to legal assistance. Scientists approach the study of legal communication in online forums by considering a variety of influencing factors, such as anonymity and its impact on information perception and user interaction. Farnood et al. [1] highlight how anonymity can complicate understanding and lead to conflict situations due to the lack of non-verbal signals. Andy [2] studies the specifics of communication on forums related to loneliness, pointing out the importance of these platforms for providing support. Watkins [3] draws attention to how forum discourse is shaped by algorithmic management, knowledge, and employee identity. Kılınç & Altınpulluk [4] highlight the importance of asynchronous online discussion forums in the context of higher education and distance learning. At the same time, Mann & Carter [5] discuss the role of one-time accounts in promoting emotional disclosure and creating an atmosphere of mutual support. These

studies create a multi-level understanding of the dynamics of legal communication in the online environment, emphasizing the complexity and versatility of interactions in legal forums.

The study by Raiko et al. [6] analyzes the variety of forms of legal information in the digital environment, including legal practice, consultations, and literature, highlighting the importance of awareness of legal communication channels. Protsko [7] continues this conversation by focusing on the shortcomings of official legal support in the rapidly developing distance education sector, emphasizing the critical need to strengthen the legal framework for online educational institutions. A study by Phillips et al. [8] explores the legal and social aspects of online suicide reporting, raising issues of regulating such sensitive topics in the digital space. At the same time, Yanchenko [9] addresses issues related to the limited legal regulation of the Internet and the associated sense of anonymity, emphasizing the importance of observing legal standards in online interactions.

In turn, Ife et al. [10] establish a link between information security and environmental criminology to combat cybercrime, highlighting the importance of legal metaphors in the interpretation of Internet communications. Marques et al. [11] point to the fragmented legal framework governing the exchange of confidential information on the Internet, highlighting the difficulties faced by companies in complying with legal requirements. Studies by Mamac & Bangga [12] and Socratianurak et al. [13] emphasize the importance of developing a sound legal framework to combat illegal online lending activities and highlight the lack of specific legal provisions regarding crimes such as sexual harassment on the Internet. Kalra [14] examines the legal complexities associated with online wildlife trade, and Bagenda & Carbonilla [15] explore the impact of information technology on legal practice through the prism of online agreements. Bello [16] contributes to the discussion on the regulation of the online space, focusing on the problem of hate speech on the Internet, emphasizing the need for an integrated approach to developing a legal framework to address issues of privacy, security, and ethics in the digital environment.

Linguistic analysis of legal texts, as noted in the works of Pervukhina & Demchenko [17], Mamac & Bangga [12], Mitchell [18], López-Deflory et al. [19], Komarova et al. [20], plays a key role in improving understanding, simplifying language, and ensuring the accuracy of legal communication. The researchers emphasize the importance of considering the unique characteristics of legal texts, such as shape, timbre of voice, rhetorical structure, and performative capabilities, to ensure a deep understanding of the material. This multidimensional approach to analysis not only challenges traditional doctrinal methods but also encourages researchers to delve deeper into legal texts, ensuring effective communication in a legal context.

Methodology and research methods

The data for the research were taken from the PravMedia Forum, which appeared to be a key platform where professionals and the public in Kazakhstan exchange legal knowledge and experience. Its structure and content were closely examined, and it should be noted that the forum can be regarded as a useful resource because it contains 2,723 messages referring to different legal categories. Such a great variety of topics demonstrates the spectrum of users' interests and requests, and they seemed to be focused on "Contracts, Law of Obligations" with 715 messages, "Housing, Construction" and "Consumer Protection" with 337 and 319 messages respectively, and "Legal Proceedings" with 520 messages. The data confirm the activity and interest of the users in the discussed issues, such as real estate, consumer rights, law of obligations, and court cases, which highlights their importance for both the familiar understanding of the spheres which matter in life and the practice of law and business. Moreover, the PravMedia forum is distinguished by the fact that the specialists from four different legal clinics are joining the discussions, complementing the views, and providing the forum participants with the access to other professional opinions. The active participation of the specialists of the various clinics supports the emergency of the democratic and interdisciplinary approach to the discussed issues, emphasizing that PravMedia is a unique platform where the legal questions are discussed based on the mutual learning and experience, so that the society can become more aware and legally literate.

The study of legal communication on the PravMedia online platform was based on the use of automated data collection methods. The key tool among these methods was Parsehub, a powerful web scraping tool that allows for efficient and accurate extraction of information from Internet forums. The reason we settled on this program was its competence to process complicated schemes of web pages; this aspect is of paramount importance as long as we aimed at the meticulousness and wholeness of data collection concerning questions of a legal nature. Specifically thanks to the use of Parsehub, a considerable volume of data was gathered which referred to the texts of individual messages, characteristics of authors, the dates of their publication,

and discussion patterns. The dataset included numerous collections of diverse questions to which members of the community provided responses. In the further course, this data was engaged in in-depth language and discursive analysis as a whole. During this analysis, we relied on qualitative and quantitative methods to study the ways of communication and popularization of legal knowledge between users of the forum. The research methodology included the classification of messages by topic, determining the frequency of key legal terms, and analyzing the strategies used to simplify and convey complex legal concepts to non-specialists. This allowed us to identify key mechanisms for effective legal communication on online platforms. The analysis of the topics in the study was based on theoretical concepts developed by Anesa [21] and Turnbull [22, 23], who studied how legal information is transmitted in legal forums. These concepts are based on the fundamental works of Ciapuscio [24] and Gülich [25], which are devoted to the classification of cognitive and communicative strategies in expert and non-expert communication. The analysis of popularization strategies is based on the classification of forms of explanation, including naming or designation (introduction of new terms), definition (explanation of unknown terms), reformulation or paraphrase (paraphrasing a given meaning), generalization (drawing conclusions from specific examples), and exemplification (providing specific examples).

The procedure for analyzing the data obtained from the PravMedia forum was a multi-step process, starting with the initial data collection using the Parsehub program. This stage included automated web scraping, which made it possible to extract and organize the texts of messages, information about the authors, publication dates, and discussion categories. The next step was to pre-process and clear the data of irrelevant information, such as HTML tags and advertising inserts, in order to prepare it for analysis. The data analysis was carried out using qualitative and quantitative methods aimed at studying the linguistic and discursive features of legal communication on the forum. During the analysis, special attention was paid to classifying messages by topic, identifying key legal terms, and analyzing strategies used by users to simplify and popularize legal knowledge among non-specialists. The third stage involved a thorough examination of the texts in terms of the linguistic means of denomination, definition, reformulation, and other tools that ensure the deep understanding of intricate legal concepts. Furthermore, much effort was invested in the identification of the shared and contested patterns in the discussions, relevant for the evaluation of the efficacy of the different forms of legal communication in the accessibility of legal knowledge to the broad audience. Thus, the detailed and multistage situated analysis granted an in-depth insight into the mechanisms and application of the efficient strategies of legal communication on the online platform, creating the grounds for the elaboration of the recommendations for the optimization of the dispersion of legal knowledge in the digital era.

Discussion

As part of the study, we carefully studied the structure and content of the forum, which is a valuable resource for the exchange of legal knowledge and experience between professionals and the public. The platform contains 2,723 messages divided into various legal categories, reflecting a wide range of user interests and questions. At the PravMedia forum, expert support is provided by specialists from four different legal clinics, which emphasizes a multidisciplinary and collaborative approach to discussing and solving legal issues. The biggest contribution to the discussion is made by specialists from the CASPIAN Law Clinic, who provided 1,201 responses. They are followed by experts from KIMEP with 1,042 responses, which also highlights their active participation and contribution to providing quality advice on the platform. The NARKHOZ Law Clinic provided 447 responses, demonstrating significant involvement in the discussion of legal issues. At the same time, specialists from the KazGUU Law Clinic contributed 76 responses, complementing the diversity of opinions and approaches to legal problems. This variety of expert opinions enriches the dialogue on the forum and provides users with access to a wide range of professional advice and perspectives.

Based on the analysis, PravMedia is a unique platform for discussing legal issues, where users can get professional advice and share their experiences. Activity in various categories reflects the key interests and problems faced by citizens in the legal field.

Studying user requests on the PravMedia platform in the section “Contracts, Law of Obligations”, we pay attention to a wide range of topics related to the fulfillment and interpretation of contractual obligations. The issues range from specific situations related to consumer rights and supplier responsibilities to more general legal dilemmas such as the interaction between tenants and landlords, rules for the return of goods and services, as well as issues related to intellectual property and land rights.

One of the requests concerns the legality of fines imposed by Wildberries on suppliers for violating the rules of conduct on the company's territory. This issue raises the issue of the legal validity of such fines and the possible consequences of their non-payment, which indicates the need for a deep understanding of contractual relations and applicable legislation.

Another request is related to the refusal of the fitness studio to refund funds for a subscription purchased before its opening. This case illustrates the problems of the pre-sale of services and the rights of consumers to refund funds in case of non-fulfillment of the terms of the contract. The next question concerns a situation in which the defendant, without legitimate grounds, occupies part of the premises belonging to the plaintiff. The possible legal actions of the plaintiff are discussed here, including the choice between vindication and negation lawsuits, which reflects the complexity of resolving disputes related to property rights.

Analyzing these and other requests, we see that users often face a lack of understanding of their rights and obligations within the framework of contractual relations. Questions often require not only knowledge of specific legal norms but also an understanding of the general principles of civil law, as well as the ability to correctly apply this knowledge in specific life circumstances.

Examining the submitted requests and expert responses, we can see that various strategies for popularizing legal information were used, based on the theoretical approach proposed by Anesa [21] and Turnbull [22]. These strategies include denomination, definition, reformulation, generalization, examples and scenarios, intertextuality, narrative and personalization, which make it possible to translate specialized legal information into a more accessible form for non-specialists. The use of these strategies allows experts to translate complex legal information into a more understandable and accessible format, significantly improving mutual understanding between specialists and users of the forum.

Let's look at examples from the PravMedia database for a detailed analysis based on several selected questions and answers. In order to ensure confidentiality and in accordance with the ethical standards of the study, all participants whose posts on the PravMedia forum were analyzed will be anonymized. The authors of the questions and comments will not be identified by name; instead, they will be designated as Participant 1 (P1), Participant 2 (P2), and so on. This approach allows us to review and analyze in detail the content and communication strategies without disclosing personal information of participants, thereby ensuring their confidentiality and respecting the principles of respect for personal data. This solution also meets the requirements for publications and scientific papers, where it is necessary to respect the rights of participants to the privacy of their personal information. The question posed by one of the study participants (P1) concerns the possibility of Wildberries fining suppliers for violating the rules of conduct on their territory, with a particular emphasis on the legality of such a large fine and the consequences of non-payment. The expert begins by clarifying the area of legislation applicable to the situation, pointing to the Civil Code of the Russian Federation and the principles of penalties, which demonstrates a strategy of determination. Then he moves on to the denomination, using the terms "penalty" and "Offer Agreement". Turning to reformulation, the expert suggests a solution by applying to the court to reduce the amount of the fine, thus making the information more accessible.

1) According to paragraph 1 of Article 330 of the Civil Code of the Russian Federation (Part One) No. 51-FZ of November 30, 1994 (hereinafter referred to as the "Civil Code of the Russian Federation"), a penalty (fine, penalty fee) is a monetary amount determined by law or contract that the debtor is obliged to pay to the creditor in case of non-fulfillment or improper fulfillment of an obligation, particularly in case of late execution. Upon request for payment of a penalty, the creditor is not obliged to prove that losses have been caused to him.

2) It is important to note that in the situation under consideration, the fine is not administrative, but civil in nature, and serves as a way to ensure the fulfillment of obligations under the Agreement "Offer for the sale of goods on the Wildberries website" (hereinafter referred to as the "Agreement"). In case of disagreement with the amount of the penalty, you can contact the contracting company under the Contract to agree on a reduction in the amount of the penalty, or go to court.

The expert's answers to the participants' questions (P1) emphasize the importance of clarity and accuracy in legal communication. The use of terminology and its definitions allows users to better understand their rights and obligations. However, the complexity of legal terminology can make it difficult for laypeople to understand, making reformulation key to simplifying information. The expert also focuses on the possibility of dialogue with the company and a legal solution to the problem, adding an element of narrative and personalization, creating a deeper understanding and empathy for the user's situation.

The question from the participant (P2) concerns a refund for a canceled order in the Caspi application. The expert's response uses identification and denomination strategies, clarifying the legal basis for refunds and consumer rights through the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Furthermore, turning to generalization, the expert examines the general principles of consumer protection, as well as examples and scenarios of possible actions by the consumer to protect their interests.

1) *We believe that the legal relations in this situation are governed by the provisions of the civil legislation on the contract of sale. According to paragraph 1 of Article 406 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) dated December 27, 1994 (hereinafter referred to as the "Civil Code of the Republic of Kazakhstan"), under the contract of sale, one party (seller) undertakes to transfer property (goods) to the ownership, economic management, or operational management to the other party (buyer), and the buyer undertakes to accept this property (goods) and pay a certain amount of money (price) for it.*

2) *If the situation with the seller is not resolved, you can also contact the Consumer Protection Department of the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the "Department") at your place of residence. The appeal can be submitted via: 1. The Telegram application, namely the bot @kzpp_bot; 2. The Egov e-government portal.kz or E-otinish.*

The answer to question P2 demonstrates how experts use various strategies to facilitate understanding of complex legal processes. Providing a clear definition of the actions that the consumer should take and summarizing consumer rights helps the user form a strategy to protect their interests. Giving examples of actions that can be taken and various scenarios for the development of the situation make the information practically applicable.

The question from P3 concerns the refund of the prepayment for the procedure in the beauty salon when the service was not provided within the agreed time frame. The expert's response uses generalization, referring to the provisions of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan regarding the fulfillment of obligations and the return of funds. The expert also uses a scenario strategy, suggesting possible steps to solve the problem, for example, going to court in case of non-repayment of money.

1) *In beauty salons, as a rule, the conclusion of written contracts is not provided. However, it should be borne in mind that there are oral transactions that, according to paragraph 2 of Article 151 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the "Civil Code of the Republic of Kazakhstan"), can be concluded orally if the legislation or agreement of the parties does not establish a mandatory written (simple or notarial) or another form for the transaction.*

2) *We believe that any salon procedures are governed by a single agreement and recommend that you familiarize yourself with it regarding the time limits set for visiting after payment is made. If the contract was concluded orally or it does not provide for this period, we believe that the salon should have warned you about the need to use the services within 7 days. Based on the above, we believe that you have the right to demand the provision of a service (procedure), unless otherwise specified in the contract between you and the salon.*

The answer demonstrates how an expert can use generalization to clarify the legal principles regarding refunds for non-rendered services while offering specific action scenarios that help the user understand what steps they can take. This approach not only improves the understanding of the rights and obligations of the parties to the contract but also provides practical recommendations for solving the problem.

The question from the next user (P3) of this platform concerns a difficult life situation related to the need to be dismissed for family reasons, in order to care for minor children after a divorce. P3 is faced with the refusal of the leadership, referring to the norms of the Marriage and Family Code, emphasizing the responsibilities of parents to raise their children. This raises questions about the right to dismiss, the possibility of refusing to resign at will, and the procedure for protecting rights.

In solving this problem, the expert applies several strategies to make legal information more understandable and accessible:

- 1 *Summary*: "Based on the information you provided, we have identified the following issues:..." (Listing the issues of dismissal and protection of rights allows you to see the overall picture of the situation).
- 2 *Denomination*: "According to Article 144 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan..." (Citing specific articles and laws provides specialized legal information).
- 3 *Definition*: "A serviceman undergoing military service under a contract has the right to early dismissal..." (An explanation of what early retirement from military service means).

- 4 *Reformulation*: “You have the right to resign from the service at your own request.” (Paraphrasing legislative norms on the right to dismissal).
- 5 *Personalization*: “Hello, P1!” (Direct appeal to P1).
- 6 *Intertextuality*: “According to paragraph 3 of Article 26 of the Law of the Republic of Kazakhstan...” (Links to specific legislative acts).
- 7 *Narrative*: “Thus, in case of non-resolution of the dispute through the conciliation commission, you have the right to apply to a military court...” (A consistent statement of the actions that need to be taken to protect rights).

These strategies improve the user’s perception and understanding of the information, thus simplifying interaction with a particular legal issue.

P4’s issue is related to inquiring whether her son, who has some diagnosed medical restrictions, can serve in the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan and what the health standards of a candidate are. These questions are effectively answered by the expert, who indicates the rules and legal documents that establish the procedure for the recruitment of the National Security Committee as a title establishment.

The expert also notes that a candidate should meet some requirements, including his or her health status. To clarify the diagnosis and check the qualification, it is recommended to undergo a medical examination according to the existing rules of these institutions.

1) *“Further, upon completion of the examination (treatment), an act signed by the doctor and the head of the medical organization is filled out, indicating the results of the research and confirming the diagnosis. In case of need for examination or treatment, the data of a citizen is included in the list of temporarily unfit for military service or in the list of eligible with restrictions. Medical information is transmitted to the relevant medical organizations and local health authorities. After the examination, medical documents are sent to the Department of Defense Affairs, and based on the data obtained, an additional medical examination can be conducted to determine the final fitness for service.”*

The expert’s response demonstrates the application of narrative, providing steps that P4 can take to solve its question. This approach helps to simplify the perception of complex information about the recruitment process in the NSC, focusing on the sequence of actions. Generalization is also used when talking about the requirements for candidates for service in the National Security Committee, which allows you to form a clear idea of the selection criteria. Intertextuality is manifested through references to specific legislative acts that provide a legal basis for further actions by PO14 and her son. These strategies together contribute to a deeper understanding of the legal context and the possibilities available to address their situation.

Thus, the analysis of the dialogues at the forum reveals how experts use specific strategies to transfer knowledge in an accessible form, ensuring effective interaction and support for users in solving their legal issues.

The purpose of the study was to analyze the linguistic and communicative strategies used by lawyers to facilitate the understanding and dissemination of legal knowledge on the popular Kazakh online forum PravMedia. We sought to understand how legal experts and the public interact in the digital environment and what strategies they use to popularize legal information and share knowledge, given the observed gap in access to legal resources.

The analytical findings emphasize that transparency, active participation, and adaptation of expertise on online platforms are key elements in building trust and ensuring high-quality information exchange, which is consistent with the findings of research by Askari et al. [26] and Huurne et al. [27]. In addition, we see that the legal environment and law enforcement significantly influence the formation of understanding and perception of laws among the public, which is reflected in the works of Kim and Suh [28] and Vit et al. [29]. The results support the idea that, in order to reduce barriers to access legal resources and improve literacy, it is necessary to involve a variety of tools and approaches, emphasizing the role of innovation and technology. An analysis of the dialogues at the forum showed that modern legal communications require experts to use a variety of pedagogical and rhetorical strategies to facilitate understanding of legal issues. It was revealed that practices such as intertextual links, personalization, and narratives used by experts contribute not only to the dissemination of knowledge but also to strengthening trust and social interaction, in accordance with the conclusions of Shao & Yin [30] and Minoia & Jokela [31].

The study highlights the importance of online forums as an innovative environment for legal interaction and knowledge exchange, where an interdisciplinary approach and the availability of expert opinions play a central role. Online platforms are not just communication channels, but also dynamic ecosystems where legal

experts and users connect to solve complex problems, thus creating a bridge between theory and practice. It is here that legal professionals, operating within the framework of established legislative structures, demonstrate their expertise, teaching the public legal norms and practices in an interactive and inclusive manner.

Based on the observations and the conclusions drawn, there are multiple areas that can be covered in terms of proposals for further research. Firstly, attribution should be made on different demographic groups' perceptions and use of online legal platforms to resolve their legal concerns. This can help to determine the needs of specific populations and to adjust the platforms to be more suitable for them. Secondly, social media and its role in spreading publicly necessary legal knowledge, especially among young people, should be researched. It can help in the creating a more educated and engaged civil society. Thirdly, it is of utmost importance to analyze the effects of legislative updates and policy changes on the discussion conducted in online legal communities and its eventual integration into the platform's members' educational materials. It can have an impact on the citizens' legal awareness and the development of their rights and responsibilities perception under the new conditions. Lastly, future study might also include the influence of IT novelties like AI and machine learning on the development and operation of online legal platforms. Discovering the possibilities and limitations of these technologies for the provision of legal information to the people can initiate new delivery models and expand the opportunities of democratization. All of these research areas would contribute to the wider understanding of online legal platforms' functioning and barrier-breaking and thus sustain the innovative law education and practice and law culture.

Conclusions

To sum up, the study concludes that platforms like PravMedia play a significant role in providing general access to knowledge of the law. Linguistic strategies such as denomination, definition, reformulation, generalization, examples, scenarios, intertextuality, narrative, and personalization make it possible for specialists to explain complicated legal things in an accessible way for laymen.

In conclusion, it is worth noting the importance of the analyzed type of communication between lawyers and the public for the digital age, where one sees a priority for Kazakhstan due to the continuing compliance of the legal system with the rapid international trends.

Based on the results of the analysis, we emphasize the real contributions of the field of legal communication and at the same time propose directions for further research with the aim of identifying new options for interaction between specialists with the participation of non-professionals. Paragraphs.

Moreover, we consider it expedient to further research the linguistic aspect of virtually framing legal topics in the framework of developing scientific activity in the field of legal information popularization to improve the general level of legal literacy of the population and accessibility of legal assistance. Given the limited nature of a single case study and the qualitative nature of the research, it is possible to consider other areas of study and assess the language effect on the controversial nature of legal issues concerning the interaction of lawyers and the public forums.

Additionally, it would be expedient to conduct research related to specific cases of the use of legal forums to study complex legal cases and assess possible influences on public opinion formation and legal culture from the forum at an intertextuality level in the case of Kazakhstan at this historical moment.

References

- 1 Farnood, A., Johnston, B., & Mair, F. (2021). An analysis of the diagnostic accuracy and peer-to-peer health information provided on online health forums for heart failure. *Journal of Advanced Nursing*, 78(1), 187–200. <https://doi.org/10.1111/jan.15009>
- 2 Andy, A. (2021). Studying how individuals who express the feeling of loneliness in an online loneliness forum communicate in a nonloneliness forum: Observational study. *JMIR Formative Research*, 5(7), e28738. <https://doi.org/10.2196/28738>
- 3 Watkins, E. (2022). "Have you learned your lesson?": Communities of practice under algorithmic competition. *New Media & Society*, 24(7), 1567–1590. <https://doi.org/10.1177/14614448221099229>
- 4 Kılınc, H., & Altinpulluk, H. (2021). Discussion forums as a learning material in higher education institutions. *International Journal of Higher Education Pedagogies*, 2(1), 1–9. <https://doi.org/10.33422/ijhep.v2i1.25>
- 5 Mann, S., & Carter, M. (2021). Emotional disclosures and reciprocal support: the effect of account type and anonymity on supportive communication over the largest parenting forum on Reddit. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3(5), 668–676. <https://doi.org/10.1002/hbe2.284>
- 6 Raiko, S., Anishchenko, B., Shumovetska, S., Torichnyi, V., Goliardyk, N., & Makogonchuk, N. (2021). Developing legal competence of security and defense sector officers in the master's program. *Laplace Em Revista*, 7(Extra-B), 485–493. <https://doi.org/10.24115/s2446-622020217extra-b956p.485-493>

- 7 Protsko, Y. (2022). New aspects of distant learning at a foreign language teacher training university today. *Věda a Perspektivy*, 10(17), 48–57. [https://doi.org/10.52058/2695–1592–2022–10\(17\)-48–57](https://doi.org/10.52058/2695–1592–2022–10(17)-48–57)
- 8 Phillips, J., Diesfeld, K., & Mann, L. (2019). Instances of online suicide, the law and potential solutions. *Psychiatry, Psychology and Law*, 26(3), 423–440. <https://doi.org/10.1080/13218719.2018.1506719>
- 9 Yanchenko, K. (2019). Community, network or both? *Communication & Language at Work*, 6(2), 15–27. <https://doi.org/10.7146/claw.v6i2.116081>
- 10 Ife, C., Davies, T., Murdoch, S., & Stringhini, G. (2019). Bridging information security and environmental criminology research to better mitigate cybercrime. *arXiv preprint arXiv:1910.06380*. <https://doi.org/10.48550/arxiv.1910.06380>
- 11 Marques, R., Epiphaniou, G., Al-Khateeb, H., Maple, C., Hammoudeh, M., Castro, P., ... & Choo, K. (2021). A flow-based multi-agent data exfiltration detection architecture for ultra-low latency networks. *ACM Transactions on Internet Technology*, 21(4), 1–30. <https://doi.org/10.1145/3419103>
- 12 Mamac, M., & Bangga, L. (2022). Using linguistic-informed analysis to assess model texts for EFL reading and writing. *Indonesian Journal of Applied Linguistics*, 12(2), 421–433. <https://doi.org/10.17509/ijal.v12i2.45868>
- 13 Sotiyanurak, V., Klangpornkun, N., Munthuli, A., Phienphanich, P., Kovudhikulrungsri, L., Saksakulkunakorn, N., ... & Tantibundhit, C. (2021). Law-u: Legal guidance through artificial intelligence chatbot for sexual violence victims and survivors. *IEEE Access*, 9, 131440–131461. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3113172>
- 14 Kalra, S. (2023). Insights from the media into the bird trade in India: An analysis of reported seizures. *Oryx*, 58(1), 69–77. <https://doi.org/10.1017/S0030605322001594>
- 15 Bagenda, C., & Carbonilla, C. (2022). The perspective of the principle of proportionality on the validity of online agreements. *Syiah Kuala Law Journal*, 6(2), 160–171. <https://doi.org/10.24815/sklj.v6i2.28619>
- 16 Bello, B. (2023). Tackling online hate speech from a European perspective: Potentials and challenges of inter-legality. *Oñati Socio-Legal Series*, 1–36. <https://doi.org/10.35295/osls.iisl/0000–0000–0000–1392>
- 17 Pervukhina, S., & Demchenko, V. (2020). Innovations in science popularization (in on-line legal texts). *E3S Web of Conferences*, 210, 18033. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202021018033>
- 18 Mitchell, M. (2022). Analyzing the law qualitatively. *Qualitative Research Journal*, 23(1), 102–113. <https://doi.org/10.1108/QRJ-04-2022-0061>
- 19 López-Deflory, C., Perron, A., & Miró-Bonet, M. (2023). Linguistic characteristics of texts: Methodological notes on a missed step in critical discourse analysis. *International Journal of Qualitative Methods*, 22. <https://doi.org/10.1177/16094069231156343>
- 20 Komarova, V., Koroļova, S., & Ruza, O. (2023). Methodology and technique for assessing the terminology consistency in translations: Based on Latvian and Russian economic texts. *RUDN Journal of Language Studies Semiotics and Semantics*, 14(1), 9–35. <https://doi.org/10.22363/2313–2299–2023–14–1-9–35>
- 21 Anesa, P. (2016). The deconstruction and reconstruction of legal information in expert-lay online interaction. *ESP Today*, 4(1), 69–86. Retrieved from https://www.esptodayjournal.org/pdf/current_issue/3.6.2016/PATRIZIA%20ANESA-full%20text.pdf
- 22 Turnbull, J.A. (2018a). Communicating and recontextualizing legal advice online in English. In *Popularization and knowledge mediation in the legal field* (pp. 201–222). LIT Verlag.
- 23 Turnbull, J.A. (2018b). “I hope somebody can help me”: A linguistic analysis of British law forums. In G. Tessuto, V.K. Bhatia & J. Engberg (Eds.). *Frameworks for discursive actions and practices in the legal field* (pp. 223–240). Cambridge Scholars Publishing.
- 24 Ciapuscio, G.E. (2003). Formulation and reformulation procedures in verbal interactions between experts and (semi-) laypersons. *Discourse Studies*, 5(2), 207–233. <https://doi.org/10.1177/1461445603005002004>
- 25 Gülich, E. (2003). Conversational techniques used in transferring knowledge between medical experts and non-experts. *Discourse Studies*, 5(2), 235–263. <https://doi.org/10.1177/1461445603005002005>
- 26 Askari, A., Verberne, S., & Pasi, G. (2022). Expert finding in legal community question answering. European Conference on Information Retrieval, 22–30. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2201.07667>
- 27 Huurne, M., Ronteltap, A., Corten, R., & Buskens, V. (2017). Antecedents of trust in the sharing economy: A systematic review. *Journal of Consumer Behaviour*, 16(6), 485–498. <https://doi.org/10.1002/cb.1667>
- 28 Kim, H., & Suh, C. (2021). Spreading the sharing economy: Institutional conditions for the international diffusion of Uber, 2010–2017. *PLOS ONE*, 16(3), e0248038. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248038>
- 29 Vit, S., Oberg, A., Höllerer, M., & Meyer, R. (2019). Envisioning the “sharing city”: Governance strategies for the sharing economy. *Journal of Business Ethics*, 159(4), 1023–1046. <https://doi.org/10.1007/s10551–019–04242–4>
- 30 Shao, Z., & Yin, H. (2019). Building customers’ trust in the ridesharing platform with institutional mechanisms. *Internet Research*, 29(5), 1040–1063. <https://doi.org/10.1108/INTR-02–2018–0086>
- 31 Minoia, P., & Jokela, S. (2021). Platform-mediated tourism: Social justice and urban governance before and during COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(5), 951–965. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1922426>

С.Ж. Жанжигитов

Құқықтық коммуникациядағы лингвистикалық стратегияларды талдау («ПравМедиа» қазақстандық онлайн-форумының материалдары негізінде)

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қоғамды цифрландыру жағдайында тиімді құқықтық коммуникация механизмдерін түсіну қажеттілігінің артуына байланысты. Зерттеудің мақсаты — танымал қазақстандық онлайн-форум «ПравМедиа»-да құқықтық білімді түсіну және таратуды оңтайландыру үшін заңгерлер қолданатын лингвистикалық стратегияларды талдау. Зерттеу әдістемесі форум мазмұнын талдауды, құқықтық ақпаратты танымал етудің лингвистикалық стратегияларын теориялық талдауды және маман емес тұлғалардың заңгерлік кеңестерге қолжетімділігін арттырудағы осы стратегиялардың тиімділігін эмпирикалық бағалауды қамтитын сапалық және сандық тәсілдерді біріктіреді. Зерттеу нәтижелері «ПравМедиа» форумы құқықтық ақпаратты танымал ету үшін деноминация, анықтама, қайта тұжырымдау және т.б. сияқты әртүрлі лингвистикалық стратегияларды белсенді түрде қолданатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: құқықтық коммуникация, онлайн-форум, лингвистикалық талдау, құқықтық ақпарат, цифрландыру, лингвистикалық стратегия, заңгерлік кеңес.

С.Ж. Жанжигитов

Анализ лингвистических стратегий в юридической коммуникации (на материалах казахстанского онлайн-форума «ПравМедиа»)

Актуальность темы данного исследования заключается в растущей потребности понимания механизмов эффективной юридической коммуникации в условиях цифровизации общества. Целью исследования является анализ лингвистических стратегий, используемых юристами для облегчения понимания и распространения юридических знаний на популярном казахстанском онлайн-форуме «ПравМедиа». Методология исследования объединяет качественные и количественные подходы, включая анализ содержания форума, теоретический анализ лингвистических стратегий популяризации юридической информации, а также эмпирическую оценку эффективности этих стратегий в улучшении доступа к юридическим консультациям для неспециалистов. Результаты исследования демонстрируют, что на форуме «ПравМедиа» активно применяются различные лингвистические стратегии, такие как деноминация, определение, реформулирование и другие, для популяризации юридической информации.

Ключевые слова: юридическая коммуникация, онлайн-форум, лингвистический анализ, правовая информация, цифровизация, лингвистическая стратегия, юридическая консультация.

Information about the author

Zhanzhigitov, Syrym Zhanmuratovich — PhD, Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: syrymphd@gmail.com; ORCID ID 0000-0002-7814-1378.

O.A. Radchuk¹, N.V. Lapshina²^{1,2}*Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay Kazakhstan*
(e-mail: ¹olyaradchuk@mail.ru; ²natalya.lapshina.1987@list.ru)

Comparative characteristics of Kazakh, Russian and English phraseological units with components of the sense organs

The article is devoted to the comparative characteristics of phraseological units with the components “nose”, “ears”, “eyes”, “tongue”, “skin” in the Kazakh, Russian and English languages. The purpose of this article is to conduct a comparative structural and semantic analysis of phraseological units with components of the sense organs and identify universal and unique features in the compared languages. The study pays attention to what connotation — positive, neutral or negative — each analyzed phraseological unit has in the compared languages. The analysis shows that phraseological units with a negative connotation in each language prevail over phraseological units with a positive or neutral meaning in each language, which indicates that most often phraseological units are created to describe human vices, shortcomings or negative situations in which people find themselves throughout their lives. The study also shows that in most cases, phraseological units in the languages have universal features, since the senses of any person play the same role, and therefore phraseological units with components of the senses express approximately the same meaning. However, in some cases, phraseological units have unique features, which is a clear sign of the national picture of the world.

Keywords: phraseological unit, components, connotation, similarities, differences, unique features, universal features.

Introduction

Priority direction in modern Linguistics is focused on the connection between the language and a human being, their consciousness, mentality and practical activity. Languages causes the individual's experiential knowledge turn into collective achievement and collective experience, which has the reflection in the figurative structure of phraseological units of any language. Phraseology of each language is unorthodox. Phraseology advances the formation and reflection of people's values and ideals, their thoughts about the world they live in.

Phraseological structure is a linguistic universal, which consists of highly informative parts, contains a set of phraseological units that form the phraseological composition of the language in a synchronous aspect. Phraseological structure also has patterns of formation of phraseological units, internal properties and relationships between their components, correlations between phraseological units as elements of the system and their connection with units of other levels.

Phraseological units containing the components of organs of sense represent a large layer of vocabulary, and are characterized by a high degree of prevalence and versatility because they are actively used in everyday speech of people and have the evaluative dimension.

Research in the field of phraseology is reflected in the works of such scientists as: G.V. Redko [1], D.S. Usmonova [2], T.I. Zharkova [3], T.V. Khvesko [4], I. Deeney (Kuprieva) [5, 6], D. Sharapova [7], N. Lazareva, O. Serkina, O. Romashina, Y. Genkin, V.A. Maslova [8].

Among the variety of studies devoted to the study of phraseological units, scientists conduct comparative analyses of phraseological units with antonymous components [10, 11]; denoting the state of a person [9]; characterizing the personal qualities of a person, character traits, appearance of a person [12]; consisting of numerical signs [13].

Materials and methods

The material of the research was taken through a continuous sample of phraseological units with the components of sense organs such as “eyes”, “nose”, “ears”, “tongue” and “skin” from phraseological dictionaries of Russian, Kazakh and English languages [14–19].

The continuous sampling method was used for practical analysis of their meanings and identification of the evaluative component. Analysis of scientific and theoretical literature was used to identify the main approaches to solving the problem under study. The comparative method was used to identify universal and unique characteristics of phraseological units in the analyzed languages

Results and discussion

During the analysis of phraseological units with a component глаз (eye) in Russian, көз (eye) in Kazakh and eye in English were identified both similarities and differences. Similarities in phraseological units are found in three languages and have positive assessments.

Here are examples of phraseological units in the Russian language *глаз радуется*, it's nice to look at anyone, anything, in the Kazakh language *көзайым болу*, literally means to rejoice in the eyes, in the English language *sight for sore eyes* is a pleasure to see; *класть глаз, положить глаз* it means to pay special attention; to notice, to stop your choice, *көз қырын салу, көз қырына алу* — to observe someone; to care for, pay attention to, show concern for, take into consideration, *cast sheep's eyes at* — you look lovingly or with longing at them; *как зеницу ока* means to keep, to cherish, very diligently, carefully, as one's dearest, *көздің қарашығындай сақтау* — scrupulously, carefully guard, *to cherish sb/sth as the apple of one's eye* — to protect sb/sth.

Along with phraseological units with a positive connotation of meaning, it is necessary to identify phraseological units with negative features: *втирать очки* it means to deceive, in words or in deeds, creating the appearance of well-being in something, *көз боя* — to deceive, mislead, literally: “paint one's eyes”, *pull the wool over someone's eyes* — you deceive or cheat them; *мозолить глаза* — the presence of a person or object can cause unpleasant emotions in another person, *көзге күйік болу* — irritate you with your constant presence, literally sting your eyes or *көзге шыққан (біткен, түскен) сүйелдей* — as a nuisance, as something irritating in its presence, literally like a wart on the eye, be an eyesore to; *колоть глаза* — to remind another person of something unpleasant; to reproach, to upbraid, to blame, *көзге (көз) түрткі қылу* — continuously reminding someone about something with reproach, *give someone the hairy eyeball* — stare at someone in a disapproving or angry way, especially with your eyelids partially lowered.

Additionally, while analyzing phraseological units with the eye component were identified phraseological units with neutral meanings. These include *стрельнуть глазами, глазками* phraseological unit refers to a person who looks quickly and repeatedly at another person to draw attention to themselves. This phrase is mainly used to describe women and is often used in a joking manner. It means to flirt or try to attract attention to oneself. The Kazakh language has similar phraseological unit *көз қиығын салу / көз қиығы түсу / көз тастау* — to peek, to look furtively; to take a glimpse, literally to cast a glance, but to a lesser extent in the meaning of flirting. The following are notable in English: *bedroom eyes* — sexy look in their eyes, *give someone the (glad) eye* — look at someone in a way that clearly indicates your sexual interest in them, *make eyes at someone* — look at someone in a way that makes it clear you find them sexually attractive.

The analysis of phraseological units with the component глаз (eye) in Russian, көз (eye) in Kazakh and eye in English reveals their similar features with negative, positive and neutral connotations. However, some phraseological units have unique meanings that are specific to their language and culture, and do not have equivalents in other languages: *не в бровь, а в глаз* means that a person criticizes another person, the result of someone's activity, some property, etc., aptly and substantively, sometimes offensively, revealing shortcomings, *в глаза* — the object has not been seen before, not even glimpsed accidentally. It is a completely new discovery; *в единое мгновение ока произойти* — the event happened very quickly, immediately, *көзіндей көру* — to cherish any item as a memory of a loved one, is to hold it dear. Literally, to regard it with their eyes, *көзге қораи* — the person is ordinary and unremarkable, *the eye of the storm* — the calm region at the centre of a storm or hurricane, the most intense part of a tumultuous situation, *hit someone in the eye (or between the eyes)* — be very obvious or impressive.

Let us look at examples of phraseological units with the component нос (nose) in Russian, мұрын (nose) in Kazakh and nose in English. Similar features can be found in the following phraseological units with positive and neutral connotations: *на носу* refers to the imminent approach of an important event, usually of concern to a person; very soon, it's about to be, *on the nose* — this means right on time; *уткнуться носом* is to do something passionately, without stopping, for a long time, *мұрнынан шанышылу* — very busy, overworked, literally nose to the grindstone, *мұршасы келмеу* — to be very busy, *мұрнына су жетпеу* — to be very busy, literally up to your nose in water, *keep your nose to the grindstone* — work hard and seriously; *под носом* — in the immediate vicinity, close to sb. It means that an event occurs and an object or

person does sth. within reach of another person; the person in question does not notice what is in plain sight, *under your nose* — if something happens right in front of you, especially if it is surprising.

It is worth noting that most of the phraseological phrases analyzed contain a negative assessment. Such phraseological units include: *драть, задирать нос* usually implies that someone has previously had an informal relationship or equal social status with someone else. A person behaves arrogantly towards another person, boasting about his/her social status, successes, knowledge, etc.; to be arrogant, to put on airs, to be conceited, *мұрнын көкке көтеру* — boast, turn up your nose; *воротить нос* — a person avoids dealing with another person or an object, event or situation by having a negative and contemptuous attitude towards it; treat with squeamish arrogance and contempt, *turn your nose up* — they reject it or look down on it because they don't think it is good enough for them, *with your nose in the air* — haughtily, *мұрнын (тұмсығын) шүйіру* — treat with contempt, disdain, literally wrinkle your nose contemptuously; *не видит дальше своего носа* — a person is extremely limited, does not have the ability to foresee the future, to think big; not to notice the obvious, to be extremely narrow-minded, *cannot see further than your nose* — be unwilling or fail to consider different possibilities or to foresee the consequences of your actions.

According to the results of the analysis of phraseological units with the component *нос* (nose) in Russian, *мұрын* (nose) in Kazakh and *nose* in English, are found their similarities with negative, positive and neutral connotations. However, phraseological units are distinguished that contain the component studied in them, but have distinctive characteristics. Here are some examples: *совать нос* — a person unjustifiably and without justification intrudes into a matter or relationship, in English *keep your nose clean* — if someone is trying to keep their nose clean, they are trying to stay out of trouble by not getting involved in any sort of wrong-doing.

In the Russian version, the person himself intervenes in some action, while in the English version he tries to distance himself from the problems, to stay away, to “keep his nose clean”. *Мұрнын тескен [мұрындықты] тайлақтай* — literally as a camel with a pierced nostril, means to be subject to, dependent on, obedient to sb., in English *camel's nose* — a camel's nose is a small, seemingly harmless act that can have undesirable consequences if allowed. In the Kazakh phraseology, it has a connotation of submission, agreement, in the English version it has a negative emotion, disapproval of the action taken, an appeal not to do it. *Утирать нос* — to prove your superiority, a person either achieves an advantage in competition with other people, and, as a rule, success can be achieved with relative ease, *give someone a bloody nose* — inflict a resounding defeat on someone. In both variants the phraseological units mean to win, to surpass someone, but in Russian — with ease, and in English — in the sense of showing the shortcomings of the opponent.

We would also like to point out *win by a nose* — if somebody wins by a nose, they only just beat the others.

Let us move on to the analysis of phraseological units with the component *кожа* (skin) in Russian, *теpi* (skin) in Kazakh and *skin* in English. The study of phraseological units revealed phraseological units with positive and neutral characteristics as well as phraseological units with negative connotations. Phraseological units with positive and neutral assessments include the following: *кожа да кости, кожа и кости* — too thin, emaciated; skinny, a person, or more rarely an animal, is too thin, usually as a result of starvation or disease. It is said with disapproval, often with a touch of sympathy, *be skin and bone* — be very thin. However, in the Kazakh language, this phraseological expression is given with the component “ears” — *құлағынан күн көрінеді / құлағынан тартып тұрғызғандай* — very thin, the ears literally show through; it's like he's been pulled by his ears; *иметь тонкую кожу* — to be sensitive, to feel empathy, *have a thin skin* — be oversensitive to criticism or insults, conversely, *быть толстокожим/иметь толстую кожу* — to be indifferent, unresponsive, insensitive, *have a thick skin* be insensitive to criticism or insults. It is possible to add a similar phraseological phrase to the same meaning of the phraseology *it's no skin off my nose* — it's a matter of indifference to me.

Continuing with the study of phraseological units with negative connotations, we will give the following examples: *содрать семь шкур, содрать три шкуры, содрать шкуру* — to be treated cruelly, not to spare. It is implied that someone is threatening someone. It means that a person with authority, seeking something from another person or wanting revenge, is ready to use the most cruel methods of influence or punishment, *теpiсін тірідей сылу* — do not spare, oppress anyone, literally skin them alive, *skin someone alive* — if someone skins you alive, they admonish and punish you hard; *лопаться от злости* — to be in a state of anger, strong irritation, *теpiсіне сыймау* — not being able to hide any negative feeling, to reveal, to manifest it openly, to literally not fit into one's skin, *get under someone's skin* — annoy or irritate someone intensely. It is worth taking a closer look at the phraseology *get under someone's skin*, because this phraseo-

logical unit has ambivalent features and is used in a positive sense: reach a deep understanding of someone. The following phraseology also has its own peculiarity: *из кожи вон вылезать* — to try one's best, to be diligent, to do one's best to achieve a goal, a person tries to achieve a goal by exerting excessive effort. It is said with disapproval, in English phraseological unit *jump out of one's skin* — if you jump out of your skin, you are extremely shocked or startled, is far from the Russian meaning of the phraseological unit, so the appropriate Russian equivalent is, from our point of view, *there's more than one way to skin a cat* — there's more than one way of achieving your aim.

The analysis of phraseological units with the component *ухо* (ear) in Russian, *құлақ* (ear) in Kazakh and ear in English shows that they do not have many similar meanings in Kazakh, Russian and English languages. In fact, if we take into consideration the positive meaning of phraseological units, there is only one example in Kazakh and English languages. So, the phraseological unit *Prick up your ears* means “to listen very carefully”, while in Kazakh there is the unit with almost the same meaning *құлағы түрік*, where the direct meaning is “your ears are up”, but the metaphorical meaning is “pay attention to something, to inform”.

However, there are some phraseological meanings with negative meaning which exist in all three languages. For example, English *cloth ears* means that a person does not listen very carefully, in Russian the phraseological unit *туговат на ухо* can be used for describing a person whose hearing is very bad, that is why you should speak louder if you want this person to hear you. It can also be used in indirect meaning because sometimes the phrase *туговат на ухо* is used for a person who is indifferent to others, so he does not want to listen. In Kazakh language there is a phraseological unit *құлағы мүкіс* which directly means that a person has some problems with the hearing, but the metaphorical meaning is that a person either does not hear well or does not want to listen because he is not interested in other people's problems. Kazakh language has some more phraseological units with the same meaning. For example, *құлағына тас біту* literally means that a person has heavy stones in his ears so he cannot hear well, but the metaphorical meaning is the same as a previous one — a person does not hear you because of a bad hearing or a lack of interest. Kazakh and Russian languages have one more phraseological unit with negative meaning. Kazakh *құрышын, құртын, құрт етін* means that a person is very annoying and does not stop speaking about something, in Russian it is the phraseological unit *прожужжать все уши* — the situation when the person turn the dialogue into the monologue because he does not stop talking.

Each language has its unique phraseological units, which are not used in other two languages. For example, Kazakh has a phrase *Құлағынан тартып тұрғызғандай*, which literally means that the person is so skinny that it seems that this person was pulled straight by his ears. This phraseological unit is used for describing a person who is very thin. We have to point out that Russian also has the phraseological meaning with the same negative meaning but there used another organ of body — skin (rus. кожа) — *Кожа да кости*. There is one unique phraseological unit in Kazakh language — *Құлақ қағыс қылу* which literally means “to tap on one's ears”. It is used for describing the situation when you need to remind a person about something important.

English language has also a unique phraseological unit *little pitchers have big ears* which means that adults should be very careful when they talk about something in their children's presence because kids usually hear and understand more than adults think. In Russian there is a phraseological unit with similar meaning but different organ of body — *Любопытной Варваре на базаре нос оторвали*, but this phrase is actually used for any person who is very curious, so it does not matter if this person is an adult or a child.

In English there is one more phraseological unit *wet behind the ears*, which is used to describe a person who is very young and inexperienced. The meaning has a negative aspect, because usually people use this expression with some disrespect or disregard. Russian language has a phraseological unit which coincides with its meaning but differs with the component — it contains not ears but lips (rus. губы) — *на губах молоко не обсохло*. It also has a negative connotation — people use it to show their disregard to inexperienced person.

The analysis of phraseological units with the component *язык* (tongue) in Russian, *тіл* (tongue) in Kazakh and tongue in English shows that they are widely used in all three languages, but there is no example of phraseological units with the same positive meaning in all three languages. Although it was not found in Kazakh, but Russian and English languages have similar phraseological units with positive meaning. Russian expression *держат язык на привязи* means to keep silent in order not to say something inappropriate or inaccurate. Usually people use it with approval because a person who holds their tongue tied, is good in keeping secrets.

Phraseological meanings with similar neutral meanings are found in all three languages. Kazakh expression *тілін қышыту* has a literal meaning — “to make someone’s tongue itch”, but metaphorically, it means to make someone talk. Russian has the same expression — *тянуть за язык*, which also means to make a person say something. In English there is an expression “*Cat got your tongue?*” which is used as a question when a person is waiting a reply from another person but he refuses to talk or has nothing to say.

Let us see one more example with similar neutral meaning in three languages. Kazakh expression *Тілімнің ұшында тұр* is used when a person can’t remember something he wants to say. Russian expression *вертится на языке* is similar to Kazakh expression, and is also used when a person is sure that they know the word but cannot remember at this moment. English expression *on the tip of your tongue* is used to describe unavailing efforts to remember something.

It should be pointed out that there are much more examples of phraseological units with negative meanings in all three languages than positive or neutral ones. For example, English expression *tongue-lashing* is used to describe the situation when one person scolds another. In Russian language it has an equivalent — *злые языки*, which can be used not only for describing a person who scolds others but also who says bad things about other people or even spreads gossips. Kazakh expression *мили муо* is similar to English and Russian ones, the literal meaning of this phraseological unit is to “reach someone with the tongue”, but metaphorically it means to offend or insult a person.

There are some more phraseological units with similar negative meanings in three languages. Russian expression *распускать язык* is used to say about people who cannot hold themselves; they break ethic norms by using rude or swear words. Kazakh language has an expression with similar meanings — *Тіліңді тый (тап)*, but used as a piece of advice or a warning for a person who says rude words. Literally, this expression means “shut your mouth”. English expression *Bite your tongue* fully coincides with the Kazakh one, and used to make a person stop using bad words.

Let us look at other examples of phraseological units, which have similar negative meanings in three languages. English expression *tongue-tied* is used to describe a person who is speechless or cannot say what they want because they are shy or embarrassed. Russian expression *язык к гортани прилип* means that a person lost an ability to talk because of worry, surprise or fear. Usually people use this expression with some disapproval. Kazakh expression *Тілі күрмелу (күрмеліп қалу)* means that a person stops talking suddenly because they feel frightened or surprised.

There are situations when phraseological units with similar meanings present in two languages but absent in the third language. For example, Russian expression *чепт дернул за язык* means the situation when someone’s words bring misfortune or disaster to someone else. A person who pronounces this expression usually regrets about the words that he or someone else said. English expression *slip of the tongue* means that a person says something accidentally. These two expressions in Russian and English languages have similar meaning, but the connotation is slightly different — Russian phraseological unit expresses more negative affect on the person than English one. Kazakh language does not have the phraseological unit with similar meaning.

Kazakh language has some phraseological units with the component “tongue”, which expressly or by implication connected with death. For example, expression *Тіл-ауыздан қалу* has a literal meaning “to lose the tongue”, but metaphorically it means to be on the brink of death or be in a very bad condition close to death. One more Kazakh expression *Тіл мартнай кету (тіл мартнай)* means a sudden death. These phraseological units show that the tongue for Kazakh people plays a great role in their life, so if you cannot use your tongue to speak it is considered to be a very serious situation. English language also has its unique phraseological unit meaning of which cannot be found in other languages. For example, an expression *Speak with a forked tongue* is used to express that a person says one thing but means different thing.

Conclusion

A comparative analysis of Kazakh, Russian and English phraseological units containing components of the sense organs shows that the compared linguistic cultures have universal and unique features. The concept of a keyword includes diverse and unique symbolic associations developed in the minds of culture bearers regarding the senses that a person uses constantly throughout his life. In the process of working on the research, both unique and universal features inherent in phraseological units of the Kazakh, Russian and English languages were identified. A list of phraseological units that coincide in external and internal form was identified, which proves the presence of common ideas about the world among representatives of different cultures. Among the matches, both partial and complete equivalents of phraseological units were found. De-

spite this, in every culture there are unique phraseological units that indicate the peculiarities of the linguistic national picture of the world. For example, in the Kazakh language there are no phraseological units with the component “tongue”, which described the meaning of “accidentally blurting out”, but there are phraseological units in which the absence of language is borderline death, which indicates that the Kazakh people are very careful in their expressions. In English linguistic culture, a curious person is called “a person with big ears”, while in Russian linguistic culture it is “a person with a long nose”. Consequently, different linguistic cultures may use phraseological units with different senses, but it should be noted that the vast majority of them describe human vices, fears, negative character traits or unpleasant situations that people find themselves in. This suggests that there are much more phraseological units with a negative connotation in the compared linguistic cultures than phraseological units with a neutral or positive meaning.

References

- 1 Редько Г.В. Фразеологизмы как языковая универсалия, отражающая национальную культуру народа / Г.В. Редько, А.А. Еремеева // Вестн. Адиг. гос. ун-та. Сер. 2: Филология и искусствоведение. — 2019. — № 1 (232). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizmy-kak-yazykovaya-universaliya-otrazhayuschaya-natsionalnuyu-kulturu-naroda> (Дата обращения: 01.06.2024).
- 2 Усмонова Д.С. Роль и особенность соматических фразеологизмов различных языков / Д.С. Усмонова // Мировая наука. — 2019. — № 9 (30). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-osobennost-somaticheskikh-frazeologizmov-razlichnyh-yazykov> (Дата обращения: 01.06.2024).
- 3 Жаркова Т.И. Роль фразеологизмов в успешной реализации межкультурной коммуникации: V Междунар. конф. 25–27 марта 2020 г. / Т.И. Жаркова. — М.: «Изд-во “Спутник+”», 2020. — С. 140–144.
- 4 Хвесько Т.В. Фразеологизмы как проявления культурного кода / Т.В. Хвесько, О.В. Нагель, Н.Ю. Басуева // Язык и культура. — 2021. — № 54. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizmy-kak-proyavleniya-kulturnogo-koda> (Дата обращения: 01.06.2024).
- 5 Deeney (Kuprieva) I. English Nouns' Valency in Terms of Phraseology / I. Deeney (Kuprieva), N. Lazareva, O. Serkina, Yu. Genkin (Filonova), E. Zueva // Journal of Research in Applied Linguistics 11 Proceedings of the 7th International Conference on Applied Linguistics Issues. — Saint Petersburg, 13–14 June 2020. — P. 418–424.
- 6 Deeney (Kuprieva) I. Lexical-Semantic Analysis of English Phraseological Units with Phytonym Component / I. Deeney (Kuprieva), N. Lazareva, O. Serkina, O. Romashina, Y. Genkin (Filonova) // Journal of Research in Applied Linguistics, 11 Proceedings of the 7th International Conference on Applied Linguistics Issues. — Saint Petersburg, 13–14 June 2020. — P. 425–429.
- 7 Sharapova D. Phraseological units in Kazakh and ways of their expression in Russian / D. Sharapova, G. Gilazetdinova, R. Salakhova, I. Yerbulatova // Journal of Research in Applied Linguistics, 11 // Proceedings of the 7th International Conference on Applied Linguistics Issues. — Saint Petersburg, 13–14 June 2020, — P. 457–464.
- 8 Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. / В.А. Маслова. — М.: Изд. центр «Академия», 2001. — 208 с.
- 9 Тукешова Н.М. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдер (салғастырмалы талдау) / Н.М. Тукешова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 2(110). — Б. 6–13.
- 10 Бахтикиреева У.М. «Жақсылық» / «жамандық» концептілерін құрушы тұрақты тіркестер және олардың стильдік қызметі / У.М. Бахтикиреева, А.Ш. Каппасова, А.Е. Капанова, А.Ж. Абдикадинова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2019. — № 3(95). — Б. 8–15.
- 11 Алшынбекова М.С. Қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау / М.С. Алшынбекова, Н.З. Жуманбекова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 4(108). — Б. 92–98.
- 12 Ажарбекова Э.Н. Адами қасиеттерді білдіретін фразеологизмдердің бағалауыш мәні / Э.Н. Ажарбекова, Ш. Мажитаева, Ж.Д. Рапишева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 3(103). — Б. 25–31.
- 13 Жауыншиева Ж.Б. Числовой код во фразеологической картине мира различных лингвокультур: опыт сопоставительного анализа / Ж.Б. Жауыншиева, Ж.К. Кынова, А. Бергман // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — № 4(100). — 2020 — С. 27–33.
- 14 Телия Е.Н. Фразеологический словарь русского языка / Е.Н. Телия // Наука. Искусство. Величие. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/index.htm>
- 15 Валяева Т.В. Фразеологизмы и устойчивые словосочетания казахского языка / Т.В. Валяева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kaz-tili.kz/text/textpfr08k.htm>
- 16 Siefiring J. Oxford Dictionary of idioms / J. Siefiring. — Oxford University Press Inc., New York, 2008. — 352 p.
- 17 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. — Алматы: ҚазАқпарат, 2007. — 356 б.
- 18 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. — Изд. 5-е, стереотип. — М.: Рус.яз.–Медиа, 2004. — 512 с.

О.А. Радчук, Н.В. Лапшина

Қазақ, орыс және ағылшын фразеологиялық бірліктерінің сезім мүшелері компоненттерімен салыстырмалы сипаттамасы

Мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі «мұрын», «құлақ», «көз», «тіл», «тері» сияқты компоненттері бар фразеологиялық бірліктердің салыстырмалы сипаттамасы қарастырылған. Мақаланың мақсаты — сезім мүшелерінің компоненттерімен фразеологизмдерге салыстырмалы құрылымдық-семантикалық талдау жүргізу және салыстырылатын тілдердегі әмбебап және ерекше белгілерді анықтау. Зерттеуде салыстырылған тілдердегі әрбір талданатын фразеологиялық бірліктің қандай коннотацияға ие екеніне назар аударылды, яғни оң, бейтарап немесе теріс. Талдау көрсеткендей, әр тілде теріс мағынасы бар фразеологиялық бірліктер әр тілде оң немесе бейтарап мағынасы бар фразеологиялық бірліктерден басым болады, бұл көбінесе фразеологиялық бірліктер адамның өмір бойында кездесетін қасиеттерін, кемшіліктерін немесе жағымсыз қасиеттерін сипаттау үшін жасалатынын көрсетеді. Зерттеу сонымен қатар көп жағдайда салыстырылатын тілдердегі фразеологиялық бірліктердің әмбебап белгілері бар екенін көрсетті, өйткені кез келген адамның сезім мүшелері бірдей рөл атқарады, сондықтан сезім мүшелерінің компоненттері бар фразеологиялық бірліктер шамамен бірдей мағынаны білдіреді. Алайда, кейбір жағдайларда фразеологиялық бірліктердің ерекше белгілері бар, бұл әлемнің ұлттық көрінісінің айқын белгісі.

Кілт сөздер: фразеологиялық бірлік, коннотация, ұқсастылықтар, өзгешеліктер, бірегей ерекшелік, әмбебап ерекшелік.

О.А. Радчук, Н.В. Лапшина

Сравнительная характеристика казахских, русских и английских фразеологических единиц с компонентами органов чувств

В статье рассмотрена сравнительная характеристика фразеологизмов с компонентами «нос», «уши», «глаза», «язык», «кожа» в казахском, русском и английском языках. Цель данной статьи — провести сопоставительный структурно-семантический анализ фразеологизмов с компонентами органов чувств и определить универсальные и уникальные черты в сопоставляемых языках. В исследовании уделялось внимание тому, какой коннотацией — положительной, нейтральной или отрицательной — обладает каждая анализируемая фразеологическая единица в сравниваемых языках. Анализ показывает, что фразеологизмы с негативным оттенком в каждом языке преобладают над фразеологизмами с положительным или нейтральным значением в каждом языке, что свидетельствует о том, что чаще всего фразеологизмы создаются для описания человеческих пороков, недостатков или негативных ситуаций, в которых человек оказывается на протяжении своей жизни. Исследование также показало, что в большинстве случаев фразеологические единицы в сравниваемых языках обладают универсальными чертами, так как органы чувств любого человека выполняют одинаковую роль, поэтому и фразеологизмы с компонентами органов чувств выражают примерно одинаковое значение. Однако в некоторых случаях фразеологизмы обладают уникальными чертами, что является ярким признаком национальной картины мира.

Ключевые слова: фразеологическая единица, компоненты, коннотация, сходства, различия, уникальные черты, универсальные черты.

References

- 1 Redko, G.V. & Ereemeeva, A.A. (2019). Frazеologizmy kak yazykovaia universalіia, otrazhaiushchaia natsionalnuiu kulturu naroda [Phraseologisms as a linguistic universal reflecting the national culture of the people]. *Vestnik Adygeiskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedenie — Bulletin of Adyghe State University. Series 2: Philology and Art Criticism*, 1 (232). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/frazеologizmy-kak-yazykovaya-universalіya-otrazhayuschaya-natsionalnuyu-kulturu-naroda> (Data obrashcheniia: 01.06.2024) [in Russian].
- 2 Usmonova, D.S. (2019). Rol i osobennost somaticheskikh frazeologizmov razlichnykh yazykov [The role and features of somatic phraseological units of different languages]. *Mirovaia nauka — World Science*, 9 (30). Retrieved from

<https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-osobennost-somaticheskikh-frazeologizmov-razlichnyh-yazykov> (Data obrashcheniia: 01.06.2024) [in Russian].

3 Zharkova, T.I. (2020). Rol frazeologizmov v uspekhnoi realizatsii mezhkulturnoi kommunikatsii: V Mezhdunarodnaia konferentsiia 25–27 marta 2020 goda [The Role of Phraseological Units in Successful Implementation of Intercultural Communication: V International Conference. March 25–27, 2020]. Moscow: «Izdatelstvo “Sputnik+”», 140–144 [in Russian].

4 Khvesko, T.V., Nagel, O.V., & Basueva, N.Yu. (2021). Frazeologizmy kak proiavleniia kulturnogo koda [Phraseologisms as manifestations of cultural code]. *Yazyk i kultura — Language and Culture*, 54. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizmy-kak-proiavleniya-kulturnogo-koda> (Data obrashcheniia: 01.06.2024) [in Russian].

5 Deeney (Kuprieva), I., Lazareva N., Serkina, O., Genkin (Filonova), Yu., & Zueva, E. (2020). English Nouns' Valency in Terms of Phraseology. *Journal of Research in Applied Linguistics 11 Proceedings of the 7th International Conference on Applied Linguistics Issues*. Saint Petersburg, 418–424.

6 Deeney (Kuprieva), I., Lazareva, N., Serkina, O., Romashina, O., Genkin (Filonova), Y. (2020). Lexical-Semantic Analysis of English Phraseological Units with Phytonym Component. *Journal of Research in Applied Linguistics, 11 Proceedings of the 7th International Conference on Applied Linguistics Issues* (pp. 425–429). Saint Petersburg.

7 Sharapova, D., Gilazetdinova, G., Salakhova, R., Yerbulatova, I. (2020). Phraseological units in Kazakh and ways of their expression in Russian. *Journal of Research in Applied Linguistics, 11. Proceedings of the 7th International Conference on Applied Linguistics Issues* (pp. 457–464). Saint Petersburg.

8 Maslova, V.A. (2001). *Lingvokulturologiia [Linguocultural studies]*. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademiia» [in Russian].

9 Tukeshova, N.M. (2023). Agylshyn zhane qazaq tilderindegi antonim komponentti frazeologizmder (salgastyrmaly taldau) [Antonym component phraseological units in English and Kazakh languages comparative analysis]. *Qaraqandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University Philology series*, 2(110), 6–13 [in Kazakh].

10 Bahtikireeva, U.M., Kappasova, A.Sh., Kapanova, A.E., & Abdikadirova, A.Zh. (2019). «Zhaqsyllyq»/«zhamandyq» kontseptilerin qurushy turatty tirkester zhane olardyn stildik qyzmeti [Regular phrases that create the concepts of “good”/“bad” and their stylistic function]. *Qaraqandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University, Philology series*, 3(95), 8–15 [in Kazakh].

11 Alshynbekova, M.S., & Zhumanbekova, N.Z. (2022). Qazaq, orys, agylshyn, qytai tilderindegi frazeologiialyq birlikterdi salastyrmaly taldau [Comparative analysis of phraseological units in Kazakh, Russian, English, Chinese languages]. *Qaraqandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University, Philology series*, 4(108), 92–98 [in Kazakh].

12 Azharbekova, E.N., Mazhitaeva, Sh., & Rapisheva, Zh.D. (2021). Adami qasiyetterdi bildiretin frazeologizmderdin bagalauysh mani [Evaluative meaning of phraseological units expressing human qualities]. *Qaraqandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University, Philology series*, 3(103), 25–31 [in Kazakh].

13 Zhaunshieva, Zh.B., Kiynova, Zh.K., & Bergman, A. (2020). Chislovoi kod vo frazeologicheskoi kartine mira razlichnykh lingvokultur: opyt sopostavitelnogo analiza [Numerical code in the phraseological picture of the world of various linguacultures: an experience of comparative analysis]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of Karaganda University, Philology series*, 4(100), 27–33 [in Russian].

14 Telija, E.N. *Frazeologicheskii slovar russkogo yazyka* [Phraseological dictionary of the Russian language]. *Nauka. Iskusstvo. Velichie — Science. Art. Greatness*. Retrieved from <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/index.htm> [in Russian].

15 Valjaeva, T.V. *Frazeologizmy i ustoichivye slovosochetaniia kazakhskogo yazyka* [Phraseologisms and set phrases of the Kazakh language]. Retrieved from <https://kaz-tili.kz/text/textpfr08k.htm> [in Russian].

16 Siefring, J. (2008). *Oxford Dictionary of idioms*. Oxford University Press Inc., New York, 352 p.

17 Kenesbayev, I. (2007). *Qazaq tilinin frazeologiialyq sozdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: QazAqparat [in Kazakh].

18 Kunin, A.V. (2004). *Anglo-russkii frazeologicheskii slovar* [English-Russian Phraseological Dictionary]. Moscow: Russkii yazyk–Media [in Russian].

19 Vasil'ev, A.I. (2011). *Frazeologicheskii slovar yazyka I.A. Bunina* [Phraseological dictionary of the language of I.A. Bunin]. Elets: Eletska gosudarstvennyi universitet imeni I.A. Bunina [in Russian].

Information about the authors

Radchuk, Olga Andreevna — Candidate of philological sciences, Senior lecturer of Department of Philology and Practical Linguistics, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: olyaradchuk@mail.ru

Lapshina, Natalya Valentinovna — Master of philology, Senior lecturer of Department of Philology and Practical Linguistics, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: natalya.lapshina.1987@list.ru

А.У. Бейсембаева^{1*}, И.В. Ерофеева²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Казанский федеральный университет, Казань, Россия
(e-mail: ¹aigerim1707@mail.ru (corresponding author); ²erofeeva89@mail.ru)

Языковая репрезентация концептов маскулинности и фемининности: гендерные представления в социальной сети Твиттер

В статье рассмотрена гендерная идентичность через призму концептов «мужчина» и «женщина» в их языковом выражении. Трансформационные изменения гендерной идентичности, демонстрирующие современное понимание представлений о мужчинах и женщинах, можно проследить в материалах социальных сетей. Анализ микроблогов и постов позволил прийти к выводу, что такие категории концептов, как возраст, моральные качества, внешность, карьера стали по-новому рассматриваться представителями обоих полов. Анализ языковых концептов маскулинности и фемининности позволил выявить особенности гендерных представлений обоих полов, представленных в материалах социальной сети Твиттер, а также определить современные черты гендерной идентичности. Научная значимость исследования заключается в изучении языковой репрезентации гендерных взаимоотношений полов в разных лингвокультурах. Практическая значимость работы направлена на выявление гендерных проблем в обществе и способах их выражения посредством микроблогов. В ходе исследования отмечено, что гендерная идентичность нового поколения достаточно динамична, быстро развивается под воздействием новых вызовов тысячелетия и создает новые концептуальные ядра маскулинности и фемининности, наделяя личность актуальными чертами, способными конкурировать в межкультурном пространстве.

Ключевые слова: гендерная идентичность, Твиттер, мужчина, женщина, концепт, личность, язык, микроблог.

Введение

В рамках антропоцентрической парадигмы в лингвистике произошли большие изменения в методологии, в актуальных проблемах исследования, которые повлекли за собой появление череды междисциплинарных направлений: психолингвистики, лингвокультурологии, биолингвистики, гендерной лингвистики и др. Лингвисты стали изучать проблемы языка, гендера, мышления и культуры. В рамках исследований нами были изучены материалы таких современных исследователей, как А. Паникаччи [1; 89], П. Эккерт [2; 246], А.А. Озерина и А.А. Тукузова [3; 113], Г.И. Илина [4; 25], Д. Блок [5; 34], А.П. Седых [6; 24] и других. С учетом развития цифровой индустрии необходимо отметить, что спектр лингвистических проблем расширился: развитие социальных сетей выявило проблему языковой репрезентации гендерных представлений. Современная гендерная идентичность стала примерять на себя новые социальные роли, приобретать новые черты и особенности, не зависящие от страны проживания, воспитания, интересов, профессий или финансовых возможностей.

Одним из аспектов исследования гендерной идентичности является изучение концептосферы понятий «мужчина» и «женщина», которые издревле отражались в устном народном творчестве, но претерпели изменения в связи с формированием новых условий и задач современного мира. Глобализация, равенство полов, свобода выбора, свобода слова и другие факторы современности создали новое понимание концептов «мужчина» и «женщина». По словам Д.Е. Шаблинской, маскулинность и фемининность противопоставлены и резко разграничены между собой, как в качественном, так и в количественном отношении. Это соотношение способствует образованию гендерных асимметрий [7, 11].

Целью данного исследования является выявление черт и особенностей гендерной идентичности при анализе концептов «мужчина» и «женщина» на материалах блогов и комментариев в социальной сети Твиттер.

Термин «концепт» часто используется в лингвистических исследованиях, работах, однако единого определения сформулировано не было (Н.Д. Арутюнова, В.А. Маслова, А.П. Бабушкин, Е.С. Кубрякова, А. Вежицкая, Demmerling & Schröder, M.Weitz и другие) [8, 9].

Ю.С. Степанов трактует концепт как «сгусток культуры в сознании человека»; «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает слово»; «основная ячейка культуры в ментальном мире человека» [10; 43]. Данное определение актуально для нашего исследования, поскольку в социальных сетях блогеры, комментаторы не боятся открыто выражать свои мысли, переживания, отражающие их мировосприятие с учетом социокультурных и ментальных особенностей того или иного общества.

С.Г. Воркачев определяет концепт как «операционную единицу мысли», как «единицу коллективного знания (отправляющую к высшим духовным сущностям), имеющую языковое выражение и отмеченную этнокультурной спецификой» [11; 51–52]. Согласно С.Г. Воркачеву, концепт охватывает несколько междисциплинарных направлений: когнитивная психология и когнитивная лингвистика, которые занимаются изучением проблем мышления и познания. Указанные направления стали актуальными за последние десятилетия в связи с увеличением числа людей, находящихся в поисках своего «Я», своей принадлежности и идентичности. Лингвокультурология как одно из направлений современной лингвистики связывает когнитивную лингвистику и когнитивную психологию, так как мышление и познание передаются через призму языка и культурной составляющей, заложенной в человеке.

Материалы исследования

В ходе исследования концептов маскулинности и феминности нами были использованы такие методы, как метод сплошной выборки, сопоставительный анализ, теоретико-методологический анализ материалов по теме исследования и метод классификации и систематизации полученных материалов и результатов. Базой исследования послужила социальная сеть Твиттер: материалы были выбраны случайно в количестве 15 блогов, 83 постов и 64 комментариев на русском и английском языках. Выборка материалов для анализа включала в себя поиск текстов по концептам «мужчина», «женщина».

Результаты и обсуждение

Исследование проводилось на материале текстов блогеров, представителей Российской Федерации, Казахстана, США и Англии. Фактический материал исследования, полученный методом сплошной выборки, позволил выявить не только концептосферу «маскулинности/фемининности», а также основные черты современной гендерной идентичности. В ходе исследования нами были выделены такие понятия, как «возраст», «внешность», «моральные качества» и «карьера».

Культурно так сложилось, что во многих азиатских странах большим правом пользуются лица мужского пола. Женщины же играют роль хранительницы очага, матери. Развитие стран, культуры, науки дало толчок к увеличению прав и возможностей женщин на карьерный, личностный рост, право голоса. Несмотря на законодательное подтверждение равенства во многих странах, женщинам день изо дня приходится доказывать то, что они не хуже мужчин могут справиться с поставленной задачей [12; 123]. К примеру, предубеждение о том, что женщина не может руководить. В одном из микроблогов мы встречаем следующие строки:

«Сегодня на собеседовании кандидат заявляет: «У Вас ПМ мужчина или женщина? Просто не хочу работать с женщиной, начинаются эти обижульки»))*смайлы*)) Давно не видела такие ***».

«Женщины не должны заниматься тяжёлым, низкооплачиваемым трудом и таскать тяжести, женщины должны сидеть в правительстве, голосовать за законы, нажимать кнопки, заниматься дипломатией, налаживать контакты и хранить очаг своей большой государственной семьи» [13].

«Women cannot help themselves. They want career like a kid wants to eat candy for dinner. They don't understand cause and effect at all».

Много споров возникает относительно способностей женщин быть успешными в карьере и при этом быть хорошими женами, матерями и хозяйками. 19 января 2023 года премьер-министр Новой Зеландии Дж. Ардерн выступила с речью «Can women really have it all?» на BBC, после чего в Твиттере появилось значительное количество комментариев в поддержку слов лидера:

«Women are shamed for aspiring to have both the supportive family and successful career that men in power have been entitled to throughout history. The reputation of men in power is empowered by their family unit, women are condemned for it».

«It is a sad day for politics where an outstanding leader has been driven from office for constant personalization and vilification. Her whanau have withstood the ugliest attacks over the last two years with what we believe to be the most demeaning form of politics we have ever seen».

Множество противоречивых мнений относительно карьеры возникает при выявлении особенностей, характеризующих концепт «мужчина». С одной стороны, представительницы женского пола отмечают важность карьерного роста, а с другой — подчеркивают приоритет семейных ценностей. Сравните:

«I think it's so attractive when men are focused on building their foundation. High paying careers or skills. They don't have time to sit under you all day but when they do make time they treat you like a Queen».

«Men get better with age. Just off the top of my head: Relationships, Career, Family, Financially».

«As a man, all you need to do is get a career and be successful and the world is yours».

«Actually, men should prioritize their families over their careers».

Концепт «мужчина» включает в себя различные моральные качества, чаще всего ассоциирующиеся со словами *сильный, надежный, верный*. Настоящий мужчина, с точки зрения женского пола, должен обладать галантностью, отвагой, острым умом, чувственностью и энергичностью и вместе с тем быть нежным и добрым. К примеру:

«Wisdom, compassion, and courage are the three universally recognized moral qualities of men».

«Я не представляю, как зимой буду без Бориса, потому что это самый добрый и нежный мужчина эвер».

Концепт «женщина» сочетает в себе большое разнообразие черт и особенностей, которые могут быть как сочетаемыми, так и нет. Образ женщины многолик и ее умение переключаться с позитивного на негативное заставляет глубже задуматься о женской природе. С одной стороны, концепт включает в себя идентичность, отличающуюся своей кроткостью, вежливостью, воспитанностью, одомашненностью («Домашнее печенье это так кусна *смайлы* стараюсь растянуть удовольствие и не съесть все сразу», «Я пересмотрела миллиард сериалов и выпила 18272727 литров чая»), а с другой — стремление к равенству с мужчинами рождает образ агрессивной, грубой, самоутверждающейся и зачастую наигранной личностью («Не хочу жить эту жизнь»).

К одним из качеств, формирующих концепт «женщина», относится романтичность. В современном мире, когда в одних странах женщины стремятся к независимости во всем и везде («Цель до конца года: избавиться от желания все контролировать»), в других мы видим стремление женщин показать то, насколько они нежны, хрупки и ласковы. Например:

«Сидим на свидании, спустя полгода отношений и 🍷, говорит «блин, как будто мы не встречаемся и снова на первом свидании, и ты что-то увлеченно рассказываешь» *смайлы*».

«Women are actually soft hearted no matter how much they try to act tough, give her a handwritten letter and she'll think abt you for the rest of the week, give her handpicked flowers and she'll start smiling like a kid. they get happy on even the smallest gestures unlike men».

В социальных сетях часто можно увидеть некоторые возрастные критерии, когда выкладываются картинка, фото, название фильма, мультфильма или аниме, и участники общения понимают, о каком возрасте, времени года идет речь. Авторами отмечается, что много комментариев привлекают посты относительно жанра аниме, в частности Наруто. К примеру, «Проблемы отношений с девушкой старше 25: у неё уже был парень, показавший ей наруто». Несмотря на то, что данное аниме предпочитается лицами мужского пола, большее число комментариев было от женщин, которые пересмотрели это аниме сами либо со своими молодыми людьми.

Среди лиц женского пола особой популярностью пользуется Сид, персонаж из мультфильма «Ледниковый период»: «Мужики такие «женщина должна выглядеть, как модель, готовить, как шеф, быть умной, эрудированной, самодостаточной», а сам Сид из ледникового периода». Несмотря на негативную оценку Сиды, его несостоятельности, глупости, непривлекательности, в комментариях данный персонаж не получил большого количества негативных откликов.

В социальной сети часто встречается попытка унижения мужского пола женщинами с целью возвышения своего («Девчонки, тут парни свои требования пишут, выбирайте, хороших собак щенками разбирать надо 😊»), «да я не мужененавистница, у меня отец мужчина», «спасибо, Боже, что я родилась человеком, а не мужчиной!!!! отписались с мужем друг от друга в Твиттере....»). На подобные высказывания мужчины отвечают тем же, и мы можем наблюдать гендерную перепалку по типу «кто кого опустит ниже»:

«Ещё пусть зарабатывает нормально, а иначе зачем эта нищесбродка, правильно? Правильно! А почему ты употребляешь «мужики» и «женщины», тогда уж пиши «бабы» тогда, или мужчины вместо «мужики». Ты женщина или баба, как себя позиционируешь?☺».

«В привлекательности мужиков внешность — не главное и не единственное, к ним список требований на трёх листах А4. Для женщин — да, по сути, только внешность и опционально характер. Что тут сравнивать? Кстати, на самодостаточность женщин спрос у мужчин нулевой. Это не ценится никак».

«Я вам больше скажу, женщина просто — Должна», «Ну, не знаю. Вижу обратную картину. Все девицы хотят, чтобы у парня и машина крутая, и банковский счет на 6 нулей, и чтобы не пил, не курил и цветы всегда дарил, тещу мамой называл... а сами — Марфушка из «Морозко»».

«Я не хочу, чтобы женщина в отношениях со мной чувствовала себя слабой. Я, наоборот, хочу дать ей сил, чтобы она чувствовала, что может горы свернуть, что она мощная и кааак после этого заработала бабок *** мне на новый комп и хату».

«why do men have this weird irrational fear that women are going to use them for money they don't even have???».

«A lot of men are complaining about modern women having masculine energy whole time it's y'all moving into HER house, driving HER car, on HER phone plan, eating up HER food and putting everything y'all do own in HER name but still expect to be dominant, yeah iighttt».

«Problem is MEN are being told what a Real Man is..... by WOMEN That's crazy».

Одной из ключевых черт, характеризующих концепты маскулинности и фемининности, является внешность. Как правило, любая женщина стремится выглядеть красиво для себя и для своих близких. Анализируя микроблоги, было отмечено, что многие женщины стремятся к принятию себя и своей внешности:

«Спусти 24 года я приняла свои кудрявые волосы».

«ДА ПОЧЕМУ У МОЕГО ПАПЫ ПЛОТНЫЕ КУДРЯВЫЕ ЧЕРНЫЕ ВОЛОСЫ БЕЗ ЕДИНОГО СЕДОГО В 50 ЛЕТ, А У МЕНЯ НEEEEET??? ПОЧЕМУ ОН, А НЕ Я???».

«За взрослым столом: Ой, ты так много ешь, растолстеешь и мужа не найдёшь (((За детским столом: КТО СЪЕСТ МЕНЬШЕ ВСЕХ, ТОТ СЛАБАК И ***. В итоге я слабак и ***, но я больше не могу есть, детский мир победил (В качестве бонуса не будет мужа. День прошел успешно я щимтаю».

«Мне сейчас мальчик лет 10 уступил место в автобусе...ощущения непонятные...чувствую себя одновременно старой, беременной, красивой и женщиной...еще неловко жёсть, что ребёнок уступает мне место...».

«Зима. Женщина и мужчина глядят в окно. Женщина: «Какие пушистые снежинки! Как белые реснички! Какая красота! Скоро Новый год! Попрошу себе хрень». Мужчина: «***! Надо отнести лопату в гараж. Очистить снег с козырька и от ворот. И дать *** соседу, чтобы снег ко мне не сгребал...»».

«When women are not appreciated for what they do or who they are, they become men. If her divine feminine presence isn't valued, she starts living in her masculine energy so she can protect herself. That is why we've got a generation of women who feel so exhausted on a soul level».

«Being a beautiful and/or well liked woman is very wild because people will hate you for nothing. Men will hate you because they cannot have you and other women will hate you because men desire you».

Современный мужчина также как и женщина стремится выглядеть ухоженно, опрятно, стильно и подтянуто. Однако внешность может подразумеваться по-разному:

«В смысле «надо говорить красивым мужчинам, что они красивые», как у вас вообще получается симпатизировать мужчинам за внешность, а не за эрудицию и харизму, по моей шкале привлекательности самый сексуальный мужчина в истории — Борис Бурда».

Женщины дают позитивную оценку внешности мужчин и часто ассоциируют красивых мужчин с актёрами, певцами и другими знаменитостями. Большое количество комплиментов относительно мужской привлекательности и красивой внешности адресуется фанатами корейских дорам своим любимым актёрам. В последние годы корейские актёры стали эталоном мужской красоты, к которой стремятся, которую копируют и которой восхищаются.

Заключение

В результате анализа выявлено, что концепт «женщина» встречается в социальных сетях гораздо чаще и имеет более негативно выраженную оценку. Значительное количество постов и комментариев

(25 постов и 16 комментариев) отмечается по вопросу карьеры. Современная женщина стоит на пороге выбора между карьерой и мужчиной. В комментариях США и Англии больше доминирует мнение о том, что до 32 лет замуж выходить не стоит. Концепт «мужчина» не так ярко выражен по карьерному признаку (10 постов и 2 комментария), но удерживает лидирующее мнение о том, что карьера для мужчины является одним из приоритетов. Это было представлено Джоном Чандлером в исследовании идентичности на рабочем месте, где учитывается то, как люди представляют себя, относятся к окружающим в зависимости от пола человека, его этничности, расы возраста [14; 46].

В отношении моральных качеств было дано большое количество постов и комментариев, как по концепту «мужчина», так и по концепту «женщина». Представители обоих полов рьяно пытались доказать свое доминирование и превосходство, однако в контексте Твиттера было больше похоже на обоюдное уничижение. 28 постов и 22 комментария негативного содержания выделили такие понятия, как *чувства*, *забота*, *иждивенка*, *благодарить* и *сильная*. Женщины позиционируют себя с точки зрения «королева», «Греческая богиня», а мужчин как «Сид», «больной». Мужчины позиционируют себя как «мужик», а женщин как «нищобродка», «иждивенка», «королева» (ирония).

Категория возраста наименее выражена по сравнению с остальными физическими характеристиками и носит нейтральный характер с точки зрения обоих полов. Несмотря на очевидную озабоченность возрастом представительницами слабого пола, проблему возрастных изменений на всеобщее обозрение они ярко не выставляют.

С точки зрения лингвистических средств концепт «женщина» раскрыт наиболее полно. Концепту свойственно употребление большого количества смайликов, многократное повторение пунктуационных знаков (!!!), преувеличение, искажение слов, употребление нецензурной лексики и написание прописными буквами. Посты женщин в целом отличаются яркой эмоционально-окрашенным языком, кричащим слогом и использованием прилагательных, описывающих то или иное мнение, идею, человека. В стремлении определить свою нишу в обществе женщины не боятся говорить, обсуждать и спрашивать относительно своих проблем, страхов и убеждений. С помощью лингвистических средств даже на письме в социальных сетях, язык приобретает черты речи. К примеру, когда женщинами используются прописные буквы, читатель как бы «слышит» все негодование собеседницы, ее так называемый «крик». Увеличение пунктуационных знаков также создает эмоционально-экспрессивный тон написанному. Если в обычной жизни женщины больше жестикулируют, нежели чем мужчины, то на письме в социальных сетях это компенсируется употреблением большого количества стикеров, смайлов. Концептуальное поле «женщины» расширяется, включая в себя маскулинные черты. Мужская речь отличается употреблением нецензурной лексики, слов-паразитов, частым использованием глаголов действия. Однако, как нами было отмечено, использование нецензурной лексики мужчинами не связано с их попыткой увеличения своего статуса или кредо. С лингвистической точки зрения применение ненормативной лексики представителями Казахстана и России не является чем-то порицаемым, несмотря на то, что употреблять матерные слова считается неприемлемым. Мы видим то, что употребление нецензурной лексики становится обыденным, что влечет за собой лингвистические сдвиги с точки зрения лексики, фонетики, синтаксиса и морфологии.

Это исследование еще раз доказывает нам, что современная гендерная идентичность — это динамически развивающаяся личность со сменой моральных, социальных и культурных качеств. Анализ концептов позволяет нам увидеть то, что понятия мужчина и женщина, независимо от страны проживания, трансформируются в соответствии с условиями виртуального общества, наделяя идентичность такими качествами, как амбициозность, стрессоустойчивость, стремление к самопознанию, повышению самооценки и собственной значимости [15; 56].

Современное гендерное общество неустойчиво, оно модернизируется, устанавливая свои нормы и правила. Концепты, которые сохраняли в себе стабильность многие столетия, приходят в движение и создают новые концептуальные ядра и поля для исследований, что определенно расширяет область исследования для ученых.

References

- 1 Panicacci A. Do the languages migrants use in private and emotional domains define their cultural belonging more than the passport they have? / A. Panicacci // International Journal of Intercultural Relations. — 2019. — P. 87–101.
- 2 Eckert P. Gender and the Third Wave of variation study / P. Eckert // Gender and Language. — 2021. — 15(2). — P. 242–248.

- 3 Озерина А.А. Коммуникативно-пространственные факторы формирования городской идентичности / А.А. Озерина, А.А. Тукузова // Человеческий капитал. — 2021. — № 5 (149). — С. 107–115.
- 4 Issina G. On the problem of gender and gender identity in various linguocultures / G. Issina, A. Beisembayeva // Bulletin of the Karaganda university. Philology Series. — 2023. — No. 2 (110). — P. 23–29.
- 5 Block D. Innovations and Challenges in Identity Research / D. Block. Routledge, 2022. — 158 p.
- 6 Седых А.П. Языковая и культурная идентичность: эпистемологический обзор / А.П. Седых, В. Эмануэль, Е.И. Куган // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. — 2022. — Т. 8, № 3. — С. 20–37.
- 7 Шаблинская Д.Е. Отражение концептов «мужчина» и «женщина» во фразеологическом фонде английского языка: вып. квал. работа / Д.Е. Шаблинская. — Челябинск, 2020. — 90 с.
- 8 Demmerling Ch. Concepts in Thought, Action, and Emotion / Ch. Demmerling, D. Schröder // New Essays. Routledge. — 2021. — 328 p.
- 9 Weitz M. Theories of Concepts. A History of the Major Philosophical Traditions / M. Weitz // Routledge. — 2015. — 336 p.
- 10 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. — Изд. 2-е, испр. и доп. / Ю.С. Степанов. — М.: Академический Проект, 2001. — 989 с.
- 11 Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт: моногр. / С.Г. Воркачев. — М.: Гнозис, 2004. — 142 с.
- 12 Laurie A. Rudman. The Social Psychology of Gender / A. Laurie Rudman, Peter Glick // How Power and Intimacy Shape Gender Relations. Published by Guilford Press. — 2021. — 432 p.
- 13 Микроблог Твиттер. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://twitter.com/fridayfeeling44?s=20&t=enkt8mW8JMh5eeBDfvWyRA> (Дата обращения: 20.11.2023).
- 14 Chandler J. Identity at work. Routledge. — 2016. — 194 p.
- 15 Merrill B. Gender, Change and Identity. Mature Women Students in Universities / B. Merrill // Routledge. — 2020. — 236 p.

А.У. Бейсембаева, И.В. Ерофеева

Мускулиндік және феминистік концептісінің тілдік репрезентациясы: Твиттер әлеуметтік желісіндегі гендерлік көрініс

Мақалада гендерлік сәйкестік «ер» және «әйел» ұғымдарының лингвистикалық көрінісі арқылы қарастырылған. Әлеуметтік желілердегі материалдардан ерлер мен әйелдер туралы идеялардың заманауи түсінігін көрсететін гендерлік сәйкестіктегі трансформациялық өзгерістерді байқауға болады. Микроблогтар мен жазбаларды талдау жас, адамгершілік қасиеттер, сыртқы келбет, мансап сияқты ұғымдардың категорияларын екі жыныстың өкілдері де жаңаша қарастыра бастады деген қорытындыға келуге мүмкіндік берді. Мускулиндік пен феминистіктің лингвистикалық тұжырымдамаларын талдау Твиттер әлеуметтік желісінің материалдарында ұсынылған екі жыныстың гендерлік өкілдіктерінің ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ сондай-ақ гендерлік сәйкестендірудің заманауи ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы әртүрлі лингвистикалық мәдениеттердегі жыныстар арасындағы гендерлік қатынастардың тілдік көрінісін зерттеуде жатыр. Жұмыстың практикалық маңыздылығы қоғамдағы гендерлік мәселелерді және оларды микроблогтар арқылы көрсету тәсілдерін анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында жаңа ұрпақтың гендерлік сәйкестігі айтарлықтай серпінді, мыңжылдықтың жаңа сын-қатерлерінің әсерінен тез дамып, мускулиндік пен феминизмнің жаңа тұжырымдамалық ядроларын құрып, жеке тұлғаға мәдениетаралық кеңістікте бәсекеге қабілетті өзекті қасиеттерді беретіні анықталды.

Кілт сөздер: гендерлік сәйкестік, Твиттер, ер, әйел, тұжырымдама, тұлға, тіл, микроблог.

A.U. Beisembayeva, I.V. Erofeeva

Linguistic representation of masculinity and femininity concepts: gender representations on the social network Twitter

In the article gender identity through the prism of the concepts of “man” and “woman” in their linguistic expression was examined. Transformational changes in gender identity, demonstrating a modern understanding of the concepts of men and women, can be traced in the materials of social networks. The analysis of microblogs and posts led to the conclusion that such categories of concepts as age, moral qualities, appearance, and career began to be viewed in a new way by representatives of both sexes. The analysis of the linguistic concepts of masculinity and femininity made it possible to identify the features of gender representations of both sexes presented in the materials of the social network Twitter, as well as to identify modern features of gender identity. The scientific significance of the study lies in the study of the linguistic representation of gender relations between the sexes in different linguistic cultures. The practical significance of the

work is aimed at identifying gender issues in society and ways to express them through microblogging. The study noted that the gender identity of the new generation is quite dynamic, rapidly developing under the influence of the new challenges of the millennium and creates new conceptual cores of masculinity and femininity, endowing the personality with relevant features capable of competing in the intercultural space.

Keywords: gender identity, Twitter, man, woman, concept, personality, language, microblog.

References

- 1 Panicacci, A. (2019). Do the languages migrants use in private and emotional domains define their cultural belonging more than the passport they have? *International Journal of Intercultural Relations*, 87–101.
- 2 Eckert, P. (2021). Gender and the Third Wave of variation study. *Gender and Language*, 15(2), 242–248.
- 3 Ozerina, A.A. & Tukuzova, A.A. (2021). Kommunikativno-prostranstvennye faktory formirovaniia gorodskoi identichnosti [Communicative and spatial factors in the formation of urban identity]. *Chelovecheskii kapital — Human capital*, 5 (149), 107–115 [in Russian].
- 4 Isina, G.I., & Beisembayeva, A.U. (2023). On the problem of gender and gender identity in various linguocultures. *Bulletin of the Karaganda Buketov University. Philology Series*, 2 (110), 23–29.
- 5 Block, D. (2022). *Innovations and Challenges in Identity Research*. Routledge, 158 p.
- 6 Sedykh, A.P., Emanuel, B., & Kugan, E.I. (2022). Yazykovaia i kulturnaia identichnost: epistemologicheskii obzor [Linguistic and cultural identity: an epistemological review]. *Nauchnyi rezultat. Voprosy teoreticheskoi i prikladnoi lingvistiki — Scientific result. Theoretical and applied linguistics issues*, 8 (3), 20–37 [in Russian].
- 7 Shablinskaya, D.E. (2020). Otrazhenie kontseptov «muzhchina» i «zhenshchina» vo fraseologicheskom fonde angliiskogo yazyka [Reflection of the concepts of “man” and “woman” in the phraseological fund of the English language]. Chelyabinsk [in Russian].
- 8 Demmerling, Ch., & Schröder, D. (2021). Concepts in Thought, Action, and Emotion. *New Essays*, Routledge.
- 9 Weitz, M. (2015). Theories of Concepts. A History of the Major Philosophical Traditions. Routledge.
- 10 Stepanov, Yu.S. (2001). Konstanty: Slovar russkoi kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 11 Vorkachev, S.G. (2004). Schaste kak linvokulturnyi kontsept [Happiness as a linguocultural concept]: Monografiia. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 12 Laurie, A. Rudman, & Peter, Glick (2021). The Social Psychology of Gender. *How Power and Intimacy Shape Gender Relations*. Published by Guilford Press.
- 13 (2023). Mikroblog Twitter. Retrieved from <https://twitter.com/fridayfeeling44?s=20&t=enkt8mW8JMh5eeBDfvWyRA> (Data obrascheniia: 20.11.2023) [in Russian].
- 14 Chandler J. (2016). *Identity at work*. Routledge.
- 15 Merrill, B. (2020). *Gender, Change and Identity. Mature Women Students in Universities*. Routledge.

Information about the authors

Beisembayeva, Aigerim Urazanbekovna — Master of arts, Doctoral student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: aigerim1707@mail.ru;

Erofeeva, Irina Valeryevna — Doctor of philological sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Russia. E-mail: erofeeva89@mail.ru

С.А. Кенжеғалиев¹, Д.Қ. Бергібаева^{2*}, А.Е. Жартыбаев³

^{1,2}Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;
³«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: ¹sayan582@mail.ru; ²dinara.kaldybekkyzy@mail.ru; ³as.zhar@mail.ru)

Ділдік лексиконның тіл үйретудегі ерекшеліктері

Мақала ділдік лексиконның сипаттамасы мен тіл үйрету әдістемесі арасындағы ортақ тұстарды, ділдік лексиконның тіл үйретудегі орны мен маңызы, оның құрылымы және сөздік қордан айырмашылықтары жайлы ақпаратты қамтиды. Ділдік лексиконның лексикалық желілермен, ассоциативті топтармен арасындағы тығыз байланысты ашып көрсетеді. Мақаланың әдісі ретінде сипаттамалық әдіс таңдалды. Соның негізінде «Жаңа сөздерді жаттау қалай жүзеге асады?», «Олар сөздік қорға қалай енеді және белсенді қолданысқа қалай түседі?», «Сөздердің сөйлеуге айналуына қандай үдерістер көмектеседі?» секілді өзекті сұрақтарға жауап береді. Өртүрлі ғылым салаларымен байланыста қарастырылатын ділдік лексиконның отандық және шетел тіл білімінде зерттелуі жайлы айтылады. Оның тіл үйретудегі ерекшеліктерін санамалап көрсетеді және негізгі қағидаларын айқындайды.

Кілт сөздер: ділдік лексикон, лексикалық желілер, семантикалық байланыс, перцептивті сөздік, лексикалық үйлесімділік, әдістеме.

Kipicne

Ділдік лексикон сөздің мағынасы, айтылуы, синтаксистік ерекшеліктері және өзге де ақпараттарды құрайтын ділдік сөздік секілді түсіндіріледі. Оның лексикадан айырмашылығы да сол, жай ғана сөздік қор емес, сөздердің белсенді қолданысы, сақталуы, өңделуі және сөйлеушінің қолдана алуы секілді әрекеттерге қатыстығында. Адамның ділдік лексиконы жаңа сөздерді жаттау мен үнемі дамыту негізінде өседі және өзгереді. Алайда оның дәл қалай жүзеге асатындығы жайлы пікірлер әртүрлі. Ділдік лексикон туралы Шиллердің теориясы спектр теориясын, қос кодтау, Хомскидің теориясы мен семантикалық байланыс теориясын құрайды. Сондай-ақ, А. Тайх, К. Ганье сөздерді визуалды түрде елестетуге көмектесетін ми қабаттарын зерттеуде. Бұдан бөлек Т. Сполдинг, О. Бонами еңбектерінде ділдік лексиконның кейбір физиологиялық, әлеуметтік және лингвистикалық қырлары қарастырылуда [1].

Қазақ тіл білімінде ділдік лексикон жайлы мәліметтер аса көп болмағанымен, осы бағыттағы зерттеулерге жақсы ден қойылып келеді. Оның бастауы, әрине, А. Байтұрсынұлының еңбектерінен көрінеді. Ғалым «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде адамның тілді қолданғандағы мінез-құлықтық әрекеттерін көрсетеді. Ал ділдік лексикон, жоғарыда айтқанымыздай, жай ғана сөздік қор емес, сол сөздердің қолданылуы, таным әрекеті секілді әртүрлі ақпараттарды қамтиды. А. Байтұрсынұлы «Ойыңдағы, қиялыңдағы, көңіліңдегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді. Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да ішінде бар таңдамасы. Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы? — деп Абай айтқандай, сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді. Өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады», — деп көрсетеді [2, 10].

Ділдік лексикон тігінен және көлденеңінен бір-бірімен тығыз байланысқан күрделі әрі көп деңгейлі құрылымнан тұрады. Тіпті деңгейлер арасында ғана емес, бір деңгейдің өзінде де бірнеше байланыс болуы мүмкін. Ақпараттың қандай күйде қай деңгейде сақталатындығы және қалай қолданылатындығы жайлы айту үшін ең алдымен ділдік лексиконның өзіне кеңінен тоқталған жөн. Ділдік лексиконның кез келген деңгейінде оның бірліктері ретінде сөз формалары қарастырылады.

Ділдік лексиконның ең бірінші (төменгі) деңгейінде тек сөз формалары болады. Оны басқаша «перцептивті сөздік» деп атайды [3, 15]. Бұл сөздіктің бірліктері есту жүйесінің бірінші деңгейіндегі сөйлеу сигналымен бірдей белгілермен сипатталуы керек. Бұл — ассимиляция, акырғы саңырау/дауыстау және т.б. ережелерін ескеретін субъективті аллофондар жиынтығы. Дауыстау арқылы есту импланттары бар науқастар сөйлеуді түсінуге, үйренуге қабілетті екендігі айтылады. Алайда олармен күресуге тура келетін сигналдың спектрлік-уақыттық сипаттамалары әдеттегі сөйлеуде байқалған түрлерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Лексиканың осы бөлігін және жалпы жүйені модельдеу кезінде сөз формаларын сипаттау үшін таңбалармен шектелу жеткілікті. Ділдік лексиконның алғашқы бөлімінде мағынасы жағынан әртүрлі сөздер бірдей дыбыстық күйде (омофонмен) ұсынылады. Мәселен, жүз (зат есім), жүз (етістік), жүз (сан есім). Осындай омофондардың кез келгенін кіріс сөйлеу сигналында табу сөздіктің келесі деңгейіндегі тиісті элементтердің бірден іске қосылуына әсер етеді. Ол омофондардың грамматикалық сипаттамаларын сипаттаушылармен және тілде пайда болу жиіліктерімен (дәлірек айтсақ, белгілі бір ана тілі үшін субъективті жиіліктермен) қамтамасыз етіледі. Сөздің мағынасын түсіну мүмкіндігі немесе ондай қажеттілік болмаса, бұл деңгейді қолдану дыбыстық мәтінді сәтті қабылдау үшін жеткілікті болуы мүмкін. Алайда осы үдеріс жүзеге асуы үшін ана тілінде сөйлейтін адам сөздің лексикалық-грамматикалық құрылымын дұрыс тануы тиіс [4, 39]. Бұл деңгейдегі сөздік бірліктердің «символдық» сипаттамасы қандай екенін нақты айту мүмкін емес. Бұл үшін бірдей субъективті аллофондар қолданылуы мүмкін. Бірақ олардың графемалар еместігін ескерген жөн. Мұндай бөлімнің құрылымы және оның қалған бөліктерімен байланыс жүйесі арнайы зерттеулер мен модельдеудің тақырыбы болуы қажет. Сонымен, ділдік лексикон пәні тілді қолдану, меңгеру, қабылдау сияқты психикалық үдерістермен байланысты. Сондықтан тіл үйретуде оны тиімді қолдануға болады. Тіл үйретуге қатысты әдістемелер түрі өте көп. Дегенмен ол әрбір адамның деңгейіне сай жеке дайындалуы тиіс. Яғни жалпыға ортақ деңгейлерден бөлек әрбір үйренушінің есте сақтау қабілеті, ақпаратты қабылдауы, қисынды ойлауы сияқты жеке қабілеттері, психологиялық ерекшеліктері ескерілуі тиіс. Мұның себебін ділдік лексикон арқылы түсіндіруге болады. Бұл мақалада ділдік лексиконның тіл үйретудегі ерекшеліктері сипатталады.

Әдісі

Тілді дамытуға және тануға жан-жақты мән беріліп отырған қазіргі кезеңде тіл антропоэзектік бағытында қарастыруымен сипатталады. Демек, бұл — тілді зерттеудің мүддесін нысаннан тұлғаға аудару, яғни адамды тіл арқылы және керісінше, тілді адам арқылы анықтау. Сондықтан жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес тілді зерттеуде негізгі назар тілдік жеке тұлғаға аударылады, сонымен байланысты тілді зерттеудің жаңа мақсаттары, маңызды ұғымдар мен тәсілдер, тілаларлық теориялық негіздер қалыптаса бастады. Атап айтқанда, антропоэзектік парадигма бірінші орынға адамды шығарады да, тіл адам психикасын құрастырушы сипатта қарастырылады. Мақала ділдік лексикон жайлы жалпы түсінікпен қатар оның тіл үйретудегі орнын, айрықша белгілерін талдауға бағытталған. Соған сай зерттеу әдісі ретінде сипаттамалық әдіс қолданылады.

Нәтиже мен оның талқылануы

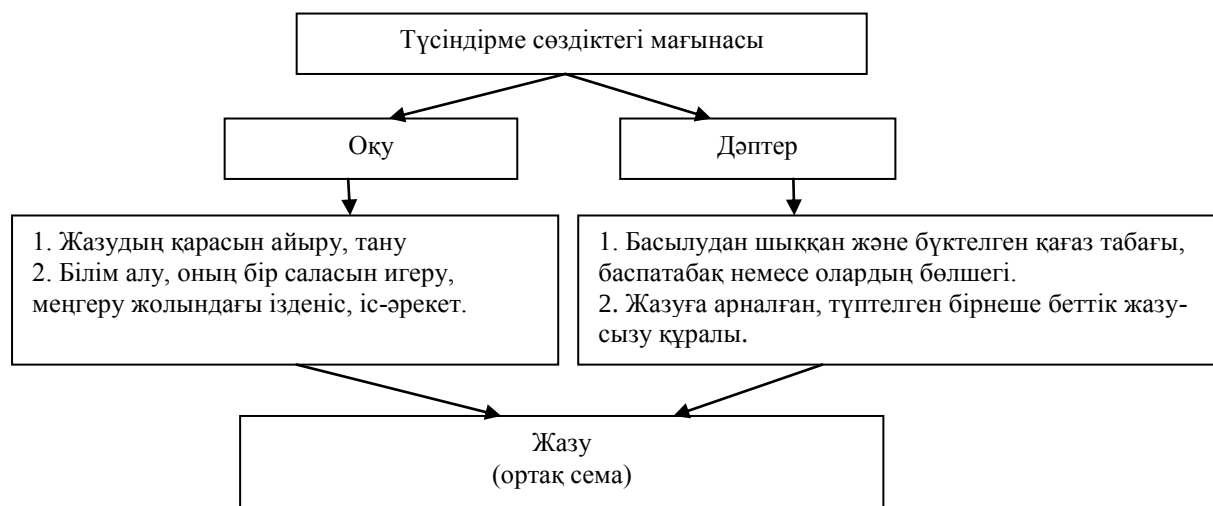
Жеке талқылау мен зерттеу ділдік лексиконның әр бөлімінде (деңгейлерінде) сөздік бірліктерді топтастыру қағидаларын талап етеді. Мұның бәрі шетел ғалымдарының зерттеулерімен қатысты болса, енді қазақ тіліндегі ділдік лексиконның сипаттамасын түсіндірейік. А. Байтұрсынұлының келтірген тұжырымдары әр адамның ділдік лексиконына байланысты тілді қолдану ерекшеліктері де түрліше болады деген теорияға саяды. Бұдан бөлек ол адамның тілді қолданудағы ерекшеліктеріне де тоқталады: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-шарқынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады. Ол — айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі — тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан

болады» [2, 11]. Яғни тілді меңгеру — жай ғана барлық сөзді білу ғана емес, оларды орнымен дұрыс жұмсай алу. Бұл ділдік лексиконға беріліп жүрген қазіргі анықтамалармен мәндес екендігі сөзсіз. Әр адамның тіл қолданудағы ерекшелігін автор былай көрсетеді: «Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әртүрлі қолданады. Қысқасын айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [2, 18]. «Лебіз ашық мағыналы болу үшін, айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін ашық атайды да, көмескі танитын сөзін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап жорып, ұйғарып қана қоямыз» [2, 20]. Байқасақ, ғалым ділдік лексиконның қазіргі теорияларын жан-жақты түсіндіре алған. Әсіресе, сөзді қолданудағы адамның жеке мінез-құлықтық ерекшеліктерін атауы — тіл үйренудегі әдістеме мен ділдік лексиконның тығыз байланысының көрінісі. Кейбіреулер тілді тез үйренеді, әсіресе, бірнеше тіл білетіндерге жаңа тілді үйрену қиындық тудырмайды деген сынды мифтер өте көп. Шын мәнінде, тіл үйрену көп тіл білетіндігіне емес, әр адамның жеке қабілеттеріне байланысты екендігі анық. Тек мұның барлығы түптеп келгенде ділдік лексиконмен байланысты. Сонымен, ділдік лексикон — көп қырлы ақпаратты біріктіретін күрделі құрылымдардың бірі. Бұл мақалада біз оның тіл үйренудегі ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Тіл үйренудегі басты құрылымдардың бірі — лексикон. Адамдар тіл үйрене бастағанда жасалатын алғашқы қадамдардың бірі — сол тілдегі сөздердің негізгі тізімін жаттау. Яғни ең жиі қолданылатын сөздерді есте сақтау. Элман бастаған зерттеушілер де дәл осындай бағытты ұстанып, тілді сипаттаудағы бастапқы нүкте лексикон деген тұжырымға келген [5, 185]. Алайда тілді қолданатын әрбір адамның жаттаған сөздері мида түзілетіндігі жайлы ойлар түрлі сұрақтарды тудырады. Ал ділдік лексиконның теориялық не басқа құрылым екендігі, лексикалық ақпараттың қалай сақталатындығы жай ғана сұрақтар болып көрінгенімен, психоллингвистика үшін өзекті зерттеу объектісіне айналып отыр. Оксфорд университетінің жүргізген зерттеуіне сәйкес лингвистер мен психологтардың арасында ділдік лексиконның барына сенбейтіндер де кездеседі және оның концепциясына қатысты пікір таластыратындар көп [6, 201]. Ділдік лексиконға қатысты Хомскидің теориясында оның белгілі бір сөздіктегі сөздер туралы білімімізге жауап беретіндігі жайлы айтылады [7, 158]. Ал семантикалық байланыс теориясында ділдік лексикон өте күрделі нейрондық тізбектердің жиынтығы ретінде қарастырылады [8]. Семантикалық байланыс теориясы, семантикалық байланыстың бір жібі белсенді түрге ауысқанда орындалатын активация идеясын таратуды ұсынады. Оның ұзақ уақыт бойы жіті зерттелген үш түрлі әдісін көрсетуге болады: толықтыру эффектісі, қатарлас эффектісі және жиілік эффектісі [9, 32].

Тіл білу дегеніміз — сөздердің мағынасын түсіну ғана емес, ол сөздерден дұрыс сөйлем құруға қажетті ережелерді білу. Сөздік қорды толықтыру — күрделі үдеріс. Жаңа лексемаларды үйрену, олардың актив не пассив қолданылатын сөздік қорға ауысуы әрбір үйренуші үшін әртүрлі деңгейдегі дайындықты қажет етеді. Сөзді өнімді қолдану үшін оны жай ғана жаттап алу жеткіліксіз, одан бөлек сөйлеу формасы, әдеби формасы, мағыналары, грамматикалық сипаттамалары, сол сөзбен келетін тұрақты тіркестер, ассоциациялар, т.б. білу аса маңызды. Ал басты компоненттердің бірі — лексикалық үйлесімділік. Дәл осы категорияны қаншалықты жақсы меңгергеніне байланысты үйренуші өз ойын соншалықты жақсы жеткізе алады. Мысалы, «*алғаш*» және «*тұңғыш*» сөздері синонимдес болып көрінгенімен, екеуінің мағынасы әртүрлі, сондықтан бірінің орнына бірі жұмсала алмайды. Мысалы, «*тұңғыш президент*» тіркесін «*алғаш президент*» деп айта алмаймыз. Демек, дұрысы — *алғаш* рет. *Тұңғыш президент* *алғаш* рет 1991 жылы сайланды. Сол сияқты, «*үлкен*» және «*мол*» сөздерін қарастырайық. *Үлкен* сын. Көлемі жағынан аумақты, зор, дәу. *Мол* сын. Аса көп, жетерлік. *Үлкен* сөзінің семантикалық компоненттері: 1) әңгірдеу, дәу; 2) ауқымды, көлемді; 3) басты, маңызды. *Мол* сөзінің семантикалық компоненттері: 1) аста-төк; 2) толық; 3) жетерлік; 4) көлемді; 5) аса көп. Ортақ сема: көлемді. Айырушы семалар: *Үлкен* — *дәу*. *Мол* — *жетерлік*. *Үлкен* компонентінде ауқымдылық, ал *мол* компонентінде аса көп семасы басым. Мәселен, «*Мемлекеттік қызмет үлкен тәжірибе*» деген сөйлем қате болады. Сондықтан сөзді толық үйрену үшін оны лексикалық бірліктермен бірнеше рет қолдану қажет. Біз есте сақтайтын лексиканы «ділдік лексикон» терминімен түсіндіруге болады. Яғни тіл үйренудің белгілі бір кезеңінде адамға белгілі сөздердің жиынтығы [10, 15]. Ділдік лексиконда сөз лексикалық бірлік ретінде қарастырылады. Мұнда тиісті лексемаға қатысты тұжырымдамалық, семантикалық, синтаксистік және прагматикалық ақпараттың барлық түрлері сақталады [11, 51]. Аталған ақпараттармен бірге «энциклопедиялық» білім және үйренушінің күнделікті тәжірибесінен алынған сөз туралы ақпарат біріктіріледі.

Осылайша, ділдік лексикондағы сөз мағыналар желісімен байланысты лексема ретінде түсіндіріледі. Ал лексиконның құрылымы және сөздердің қалай біріктірілетіні «желілік теориялармен» түсіндіріледі [12, 72]. Психолінгвистердің пікірінше, ділдік лексикондағы сөздер белгілі бір лексикалық-семантикалық топтар мен тақырыптар, сондай-ақ ассоциативті топтар бойынша үлкен лексикалық желілер ретінде топтастырылған. Сөздер семантикалық белгілері бойынша олардың жиынтығымен тығыз байланысты деген тұжырымдар бар [13, 84]. Лексикалық желілер ең қажетті және күрделі деп танылатын синтагматикалық байланыстарды, сөз белгілі бір құрылымда белгілі бір мағынаға ие болған кезде сөз тіркесі немесе сөйлемнің құрамында қалай қолданысқа түсетіндігін, фонетикалық немесе орфографиялық белгілері бойынша ұқсас сөздерден тұратын ең әлсіз байланыстарды тануға көмектеседі. Сондықтан ділдік лексиконның желілік құрылымы көпөлшемді ретінде көрінеді, сәйкесінше, сөздерді үйрену және есте сақтау — өте күрделі үдеріс. Ана тіліңмен түбі бір тілді үйренуде сөздік қорды толықтыру сәл өзгеше. Өйткені үйренушінің ана тілін меңгеру тәжірибесі бар және ол «когнитивті түрде жетілген», сондықтан ана тілінің сөздік қорын шет тілінің сөздігі ретінде қайта құру жеткілікті [14, 42]. Осы байланыстар арқылы мида пайда болатын мағыналар көбіне үйренушілердің жеке тәжірибесіне, сондай-ақ олар өмір сүретін қоғамның әсеріне байланысты. Сәйкесінше, сөздік қор мен лексикалық желі энциклопедиялық білімге сай әр адамда әртүрлі екенін ескерген жөн. Қазіргі таңда сөздер арасындағы байланысты анықтайтын ділдік лексиконның құрылымын, байланыстары мен сипаттамаларын түсіну үшін лексикалық желілерді зерттеу бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Бұл негізінен доминантпен тығыз байланысты тақырыптық топтарды зерттеу арқылы жасалады. Тілді меңгеру деңгейін және психикалық желінің қалай құрылғанын білудің өте қызықты тәсілі — белгілі бір сөздің ассоциацияларын анықтау. Психологтар бұл әдісті бастапқыда психоанализ үшін қолданған, кейін лингвистикада кеңінен қолданыла бастады. Әдістің мәні мынада: үйренушіге сөздер жиынтығы беріледі, ол осы сөздерді оқығанда пайда болған бірнеше ассоциацияларды жазуы керек. Ассоциациядан туындаған алғашқы сөзге назар аудару өте маңызды. Содан кейін оның бастапқы сөзбен байланысын талдау қажет, нәтижесінде лексиканың желілік құрылымы туралы түсінік алуға болады. Бұл өз кезегінде жаңа лексиканы үйрену құрылымының басым құрамдас бөлігі ретіндегі оқу үдерісін түсінуге және жетілдіруге көмектеседі. Мысалы, «дәптер, қалам, кітап, тақта» деген тізбектен негізінен «оқу, мектеп, сабақ» сынды ассоциациялар туындайды. Осындағы «оқу» сөзінің «дәптер» сөзімен байланысын қарастырып көрейік.

Демек, екі сөздің арасында «жазу» деген ортақ семаның барын байқаймыз. Сол сияқты, ассоциациядағы әрбір сөзді тізбектегі сөздермен байланыста талдау арқылы лексиканың желілік құрылымын анықтауға болады. Оқыту кезінде ділдік лексиконды психолінгвистикамен байланыстыра зерттеу маңызды. Мұны ассоциативті модельдер арқылы жасау оңайырақ. Бұл оқыту әдістерін жақсарту үшін қажет, өйткені көп жағдайда үйренушілердің лексикалық деңгейде сөздік қоры жақсы болғанымен, семантикалық үйлесімділік жайлы білімі нашарлау болып келеді. Сондықтан ділдік лексикондағы лексикалық желілердің белгілі бір моделі болатын, үйренетін тілдің нормаларына сәйкес келетін нақты тілдік шекаралары бар сөздік құру қажет. Бұл белгілі бір сөздер

арасындағы нақты қатынасты анықтауға және синтагматикалық, парадигматикалық байланыстарды орнатуға көмектеседі.

Сөздер дыбыстан сөйлеуге дейінгі және графема-тофонемадан жазудағы мағынаға дейінгі қамтиды. Ал өмір бойы ми қатпарында сақталатын және ауызша, жазбаша мәтіндерді түсіну үшін қолданылатын сөздердің жиынтығы ділдік лексикон ретінде белгілі. Ділдік лексикон фонологиялық және орфографиялық құрылымдарды, танымдық жүйемізде есту және визуалды белгілер негізінде қалыптасқан дерексіз құрылымдарды қамтиды [15]. Сәйкесінше, лексикалық жазба — сөздің орфографиялық және фонологиялық ерекшеліктері, семантикалық мағынасы көрсетілген, сөздің ділдік абстракциясы. Осылайша, адам сөзді визуалды тұрғыдан елестеткенде, сол сөздің лексикалық жазбасы оның визуалды көрінісінің іске қосылуы арқылы автоматты түрде жарыққа шығады. Мұндай қарапайым қағида жазылған сөздердің ділдік лексиконда қалай өңделіп, көрініс табатындығын түсіну үшін маңызды. Сөзді визуалды тұрғыдан тану — оқудың негізгі кезеңі. Сөздердің мида (санамызда) қалай сақталатындығы және олардың қалай сөйлеуге айналатындығы ғалымдарды үнемі қызықтырады. Сөзді дұрыс анықтау үшін визуалды жүйе сөзді дұрыс қабылдап, оны басқа лингвистикалық емес визуалды стимулдардан ажырата алуы қажет. Ол үшін жүйе әріптердің тобын дұрыс қабылдап, ақпаратты ажырата алуы тиіс. Жүйе көріністегі сөзді танығаннан кейін оны кодтаудың, яғни қалған барлық басқа сөздерден ажыратудың бірнеше қадамы жасалады. Сөзді тану үшін жүзеге асатын негізгі екі үдеріс бар: орфографиялық және фонологиялық үдерістер. Оқырман сөзді көргенде немесе естігенде, оқығанда, ең алдымен визуалды орфографиялық енгізу іске қосылады, яғни әріптер танылып, тізбекке құралады. Орфографиялық мәліметтің негізінде фонологиялық есептеу жүргізіледі. Бұл үдеріс активтелген әріптерді фонемалармен, яғни орфографиялық көріністі фонологиялық көрініспен сәйкестендіруді қамтиды. Осылайша, когнитивті жүйенің жұмысын былай түсіндіре аламыз:

а) біріншіден, когнитивті жүйе сөйлеу және оқу тәжірибесі негізінде қалыптасқан, өзара байланысты екі репрезентациямен жұмыс істейді;

ә) екіншіден, жазылған сөздің нақты танылуы визуалды орфографиялық көмекке сүйенеді, яғни әріптер жолын кодтайтын болсақ, берілген сөзге қатысты енгізілетін деректерді ділдік лексиконнымызда сәйкестендіре аламыз;

б) сөзді таңдаудағы механизмде фонология орталық қызметін атқарады, себебі орфографияға қай сөздің танылуы мүмкін екендігімен байланысты шектеулерді жоюға көмектеседі.

Лексикалық қолжетімділіктің динамикасын зерттеуге көмектесетін екі классикалық тапсырма бар: лексикалық шешім мен дауыстап оқуға қатысты тапсырмалар. Бұлардың көмегімен лексикондағы сөздерге қалай қол жеткізуге болатындығы жайлы маңызды ақпарат алынады. Мысалы, жиі кездесетін сөздерді сирек кездесетін сөздерге қарағанда тану оңайырақ. Өйткені жиі кездесетін сөздер лексиконда көбірек көрініске ие. Жиі кездесетін қатарластары (берілген сөзге қарағанда әлдеқайда жиірек кездесетін орфографиялық жағынан ұқсас сөздер) бар сөздерді сирек кездесетін қатарластары бар сөздерге қарағанда тану әлдеқайда қиынырақ. Өйткені бірінші жағдайда таңдауда бәсекеге түсе алатын бірнеше көріністі анықтауға болады. Әрбір тапсырманың өз ерекшелігі бар. Сөзді тануға арналған лексикалық тапсырмада үйренуші экрандағы суретті сөзбен айтуы керек. Ал «дауыстап оқу» тапсырмасында сөздер экраннан көрінеді және тапсырманың аты айтып тұрғандай қатысушылар оны дауыстап оқулары тиіс. Екі тапсырма да сөздік қорға қатысты болғанымен, оны әртүрлі жағынан түсіндіреді. Лексикалық тапсырмада реакция уақыты, қателер пайызы сөздікқорды және оны байытудың жолын көбірек көрсете алады. Ал екінші тапсырма фонологиялық қайта кодтауға және өндіруге байланысты оқу кезіндегі үдерістерді көбірек танытады. Сондай-ақ, сөздерді сәйкестендіру механизмдеріне қатысты классикалық тапсырмалар да ұсынуға болады. Ал сөздерді эксперименттік парадигма тұрғысынан зерттеу үшін перцептивті үдерістер, орфографиялық және фонологиялық тұрғыдан кодтау қалай және қашан пайда болатындығын зерттеу үшін лексикалық емес үдерістер және кодтаудан кейін неге кейбір сөздердің басқаларға қарағанда оңайырақ анықталатындығын білу үшін лексикалық үдерістер жүзеге асуы қажет.

Мидағы әріптерге сөздерді сәйкестендіру үдерісінің алғашқы қадамдарының бірі — визуалды қабылдау. Жүйе сөздер тобын қабылдауы керек, содан соң уақыт өте келе әріптік белгілер айқынырақ бола түседі. Бұл төмен деңгейлі үдеріс сөзді анықтаудың алғашқы кезеңдері ретінде танылады және осы деңгейде сөздердің визуалды ерекшеліктерін перцептивті талдау арқылы анықтауға болады. Осы ерте кезеңдердегі перцептивті әсерлерді бекіту үшін зерттеушілер қысқа мерзімді қамтитын парадигмаларды қолданады. Ол үшін, мәселен, әріптерді іздеу тапсырмасын ұсынуға болады.

Әріптерді іздеу тапсырмасында үйренуші алдын ала белгіленген әріпті анықтауы керек, содан кейін осы әріптер арқылы сөз құрастыруы тиіс. Әдетте бұл үшін үйренушілерге белгілі бір уақыт беріледі. Бұл тапсырма визуалды жүйенің ерекшелігін анықтауға арналған. Себебі сөздердің орфографиялық құрылымы негізінде әріпті анықтау үшін үйренуші визуалды белгі арқылы орфографиялық тұрғыдан талдау қажет сөзге назар аудармай, бар зейінін әріпке қоюы тиіс. Осылайша, бақыланатын іздеу функциясы үйренушілердің тапсырманы орындауы кезінде қолданатын төмен деңгейлі қабылдау үдерістерін көрсетеді деп есептеледі. Осындай іздеу функциясы арқылы әрбір әріпті табу реттілігі және үйренушінің жіберген қателіктері белгілі бір деңгейде оның ділдік лексиконының деңгейін танытады. Себебі соңғы әріптерге қарағанда бастапқы әріпті тануға аз уақыт кетсе, визуалды іздеу функциясының дұрыс дамығанын байқауға болады. Сондай-ақ, бұл солдан оңға қарай қабылдаудың дәйекті стратегиясын көрсетеді. Орталық әріптерді басқаларға қарағанда анықтау оңайырақ болса, бұл үйренушінің дүниетанымдық ерекшеліктерін таныта алады. Орталық әріптерден гөрі соңғы әріптерді жақсырақ тану нәтижелері мынаны көрсетеді:

а) үйренушілер өз сөздерінің қаңқа құрылымы туралы түсінікке ие және белгілі бір лексикалық заңдылықтар мен ережелерді меңгерген;

ә) қабылдау үдерістері сөзді анықтаудың алғашқы сәттерінде пайда болады;

б) лексикалық әсерден басқасының бәрін қабылдай алады, өйткені әріптерді сөздерден іздеген кезде бірдей үлгі алынады.

Яғни тіл үйренудегі әрбір қадам үйренушінің танымдық, мінез-құлықтық және қабылдау ерекшеліктеріне сай жүргізілуі тиіс. Бұл өз кезегінде ділдік лексиконның сипатын ашып береді. Сондықтан тіл үйретудегі әдістемені ділдік лексиконмен тығыз байланыста қарастырамыз. Әріптерді қабылдаудан бастап сөйлеуге дейінгі кезеңдерді ғалымдар әр адамның индивидтік ерекшеліктеріне қатысты деп санайды.

Қазақ ағартушыларының ішінде А. Байтұрсынұлынан басқа осы тақырыпта ой қозғаған М. Жұмабаевтың есімін атауға болады. Ол кішкентай баланың тілі қалай шығатынын және оны қалай дұрыс дамыту керектігін бөліп көрсетеді. «Іңгәлау — баланың жанында болған жағымсыз әсерленулерді дыбыспен жарыққа, сыртқа шығарғаны. Екінші айдың аяғында, үшінші айда бала дауысты дыбыстарға бірте-бірте дауыссыз дыбыстар да қоса бастайды. Ең алғаш ерінмен айтылатын дауыссыз дыбыстарды қосады. Сол кезде баланың жанында суреттеулердің, һәм ұғымдардың ұшқындары да бола бастайды. Яғни, маңайындағы заттарға қарап, олардан әсер алып, әсіресе олардың күшті бір сынынан күшті әсер алады да, сол затқа сол баланың қарауында күшті сыны бойынша ат қояды. Яғни сөз жасайды. Мысалы, сиырды «мө» дейді, мысықты «мияу» дейді. Екінші түрлі айтқанда, бала затқа атты сол заттан шыққан дыбысқа еліктеп қояды. Бір жылдың аяғында бала көп сөздерге түсінетін болады. Бірақ өздері айта алмайды. Бір жасар баланың білетін сөздері 10–15-тен артпайды [16, 41]. Бұл жерде автордың баланың визуалдық қабылдауы туралы айтып тұрғанын байқаймыз. Сондай-ақ, жоғарыда айтқан есту арқылы қабылдаудың түрін жеткізіп отыр. Расында, ділдік лексикон бала кезде құрылады. Ал сөздерді есте сақтауға қатысты мынадай дерек келтіреді: «Жеткен адамның есіне қарағанда баланың есі тым әлсіз. Бала тез ұмытады. 2–3 жасар бала аз уақыт ата-анасынан айырылып тұрса, оларды танымай қалады. 9–12 жасар бала шетелде ана тілін біржола ұмытып қалады. Бала ұмытып қалып, бір нәрсенің атын қайта-қайта сұрай береді, бір көрген нәрсесін қайта-қайта қарай береді. Ес түрлерінен балада есту есінен көру һәм қозғалу есі күшті» [16, 42]. Бұл арқылы М. Жұмабаев ділдік лексиконның қалыптасу жолын, баланың тіл үйрену үдерісін, оған ділдік лексиконның қалай қатысатынын жеткізіп қана қоймай, жалпы, бала тілінің шығуына әсер ететін әртүрлі маңызды дүниелерді атап көрсетеді. Жоғарыда айтылғандай, ділдік лексиконның лексикадан басты айырмашылығы — жай ғана сөздік қор емес, сөздердің белсенді қолданысы, сақталуы, өңделуі және сөйлеушінің қолдана алуы сынды әрекеттерін қамтуында. Адамның ділдік лексиконы қалай артатындығы, өзгеретіндігі жайлы зерттеулер көп. Дегенмен оның нақты қалай қалыптасатындығын түсіндіретіндер аз. Бұл тұрғыдан М. Жұмабаев атын атап, түсін түстеп көрсетпесе де, оның пайда болуы туралы жақсы тұжырым келтіреді. Бастысы оның теорияларын іс жүзінде қолдана аламыз және шын мәнінде бала тілінің дамуына әсер ете аламыз.

Қорытынды

Тілді үйренуде тек сөздерді жаттау жеткіліксіз. Олардың қай кезде қалай қолданылатындығын, синонимдерін, сол сөздермен бірге келетін фразеологизмдерді, т.б. бәрін білу қажет. Ал дәл осындай жолмен сөздік қорды толықтыру бірден жүзеге аса қоймайды. Жаңа сөздерді үйрену, оларды дұрыс

қолдану — әрбір үйренуші үшін әртүрлі деңгейде жүзеге асатын үдеріс. Біз осы ерекшеліктерді ділдік лексикон арқылы қарастырдық. Ділдік лексикон сөздердің жай қоймасы емес. Ол сөздерді сақтаудан бастап оның жарық көруіне дейінгі барлық үдерістерді қамтиды. Қазіргі кезде ділдік лексиконда сөздердің өңделуі, жарыққа шығуы, сөздердің актив және пассив қолданысы секілді үдерістер жақсы зерттелуде. Сонымен, тіл үйренудегі ділдік лексиконның мынадай ерекшеліктерін бөліп көрсетуге болады:

1) Әр адамның мінез-құлықтық, дүниетанымдық, қабылдау ерекшеліктеріне байланысты тілді меңгеру деңгейі түрліше болады. Сондықтан үйренушілердің әрқайсысымен алғашқы сабақ өткізіп, нәтижесінде сабақ әрбіріне бөлек дайындалуы тиіс.

2) Сөздерді жаттау үйренуші үшін оңай болғанымен, жаттығулар сөздерді қолдануға және оның басқа сөздермен лексикалық үйлесімділігін анықтауға бағытталғаны жөн. Себебі сөзді жаттау ділдік лексиконды толықтыру емес. Олар қоймада сақталғанымен, қолданыс деңгейіне жетпеуі немесе жетсе де, дұрыс қолданылмауы мүмкін.

3) Тіл тірі организм болғандықтан, оны үнемі дамытып отыру керек. Ділдік лексикондағы сөздер актив және пассив деңгейде жұмсалады.

4) Лексикалық желілер ең қажетті және күрделі деп танылатын синтагматикалық байланыстарды, сөз белгілі бір құрылымда белгілі бір мағынаға ие болған кезде сөз тіркесі немесе сөйлемнің құрамында қалай қолданысқа түсетіндігін, фонетикалық немесе орфографиялық белгілері бойынша ұқсас сөздерден тұратын ең әлсіз байланыстарды тануға көмектеседі. Сондықтан ділдік лексиконның желілік құрылымы көпөлшемді ретінде көрінеді, сәйкесінше, сөздерді үйрену және есте сақтау — өте күрделі үдеріс.

5) Ана тілмен туыстас тілді үйренуде сөздік қорды толықтыру сәл өзгеше. Ол өзге тілді үйренуге қарағанда әлдеқайда жеңіл жүреді, өйткені ана тіліндегі сөздердің түбін түсіну оңай және оған ми да жаттыққан. Сәйкесінше, мәселен, қазақ тілінде сөйлейтіндерге қырғыз, өзбек, түрік тілдерін үйрену қиындық тудырмайды.

6) Тілді меңгеру деңгейін және психикалық желінің қалай құрылғанын білудің өте қызықты тәсілі — белгілі бір сөздің ассоциацияларын анықтау. Психологтар бұл әдісті бастапқыда психоанализ үшін қолданған, кейін лингвистикада кеңінен қолданыла бастады. Әдістің мәні мынада: үйренушіге сөздер жиынтығы беріледі, ол осы сөздерді оқығанда пайда болған бірнеше ассоциацияларды жазуы керек. Ассоциациядан туындаған алғашқы сөзге назар аудару өте маңызды. Содан кейін оның бастапқы сөзбен байланысын талдау қажет, нәтижесінде лексиканың желілік құрылымы туралы түсінік алуға болады. Бұл өз кезегінде жаңа лексиканы үйрену құрылымының басым құрамдас бөлігі ретіндегі оқу үдерісін түсінуге және жетілдіруге көмектеседі. Оқыту кезінде ділдік лексиконды психикалық лексикамен байланыстыра зерттеу маңызды.

Демек, ділдік лексиконның құрылымын, жүйесін білу тіл үйренуде көмек бола алады. Қазіргі кезде полиглоттар қолданатын біршама әдістер де түптеп келгенде осы терминмен байланысты екендігін аңғара аламыз. Сондықтан бірнеше тіл үйренудің формуласын тапқандар, шын мәнінде ділдік лексиконның қалай жұмыс істейтінін ұғынғандар деп топшылаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Jackendoff R.S. Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, and Evolution / R.S. Jackendoff. — Oxford University Press, 2002. — 326 p.
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 3 Aitchison J. Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon / J. Aitchison. — Oxford: Blackwell. — 2017. — P. 15–16.
- 4 Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование / А.А. Залевская. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1990. — 208 с.
- 5 Elman J.L. Finding Structure in Time / J.L. Elman // Cognitive Science. — 1990. — Vol. 14. — P. 179–211
- 6 Aitchison J. Words in the mind: an introduction to mental lexicon / J. Aitchison. — Oxford, Basil Blackwell, 1987. — 326 p.
- 7 Chomsky N. The minimalist program / N. Chomsky. — Cambridge. — MA: MIT Press, 1995. — 420 p.
- 8 Assche E. Bilingual word recognition in a sentence context [Electronic resource] / E. Assche, W. Duyck, R. Hartsuiker. — 2012. — Access mode: <http://users.ugent.be/~wduyck/articles/VanAsscheDuyckHartsuiker2012.Pdf>
- 9 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пос. / В.А. Маслова. — Минск: ТетраСистемс, 2004. — 256 с.

- 10 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
- 11 Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М.: АСТ; Восток–Запад, 2007. — 315 с.
- 12 Ernestus M. The Recognition of Reduced Word Forms / M. Ernestus, H. Baayen, R. Schreuder. — *Brain and Language*, 2002. — 173 p.
- 13 Harnsberger J.D. Vowel Spaces of Normal-Hearing and Hearing-Impaired Listeners with Cochlear Implants / J.D. Harnsberger, M.A. Svirsky, A.R. Kaiser, R. Wright, D.B. Pisoni // *Research on Spoken Language Processing*. — Indiana University Progress Report, 1999. — 417 p.
- 14 Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика–психология–когнитивная наука / Е.С. Кубрякова // *Вопросы языкознания*. — 1994. — С. 34–47.
- 15 Auganbayeva M. Linguacultural and Cognitive Peculiarities of Linguistic Universals / M. Auganbayeva, G. Turguntayeva, M. Anafinova, M. Kopbayeva, T. Mukashev // *Journal of Psycholinguistic Research*. — 2023. — No 3. — P. 3–19.
- 16 Жұмабаев М. Педагогика / М. Жұмабаев. — Алматы: Шапийн, 2021. — 132 б.

С.А. Кенжегалиев, Д.Қ. Бергибаева, А.Е. Жартыбаев

Особенности ментального лексикона в обучении языку

Статья содержит общие моменты между описанием ментального лексикона и методикой преподавания языка, информацию о роли и значении ментального лексикона в обучении языку, его структуре и отличиях от словарного запаса. Раскрывает тесную связь диалектного лексикона с лексическими сетями, ассоциативными группами. Описательный метод был выбран в качестве метода статьи. Исходя из этого, статья отвечает на актуальные вопросы, такие как: «Каким образом происходит запоминание новых слов?», «Как они попадают в словарный запас и в активное использование?», «Какие процессы помогают словам превращаться в речь?». Авторы, рассказывая об изучении в отечественной и зарубежной лингвистике ментального лексикона, рассматриваемого в связи с различными областями науки, перечисляют его особенности в обучении языку и определяют основные принципы.

Ключевые слова: ментальный лексикон, лексические сети, семантическая коммуникация, перцептивный словарь, лексическая сочетаемость, методология.

S.A. Kenzhegaliev, D.K. Bergibayeva, A.E. Zhartybaev

Features of the mental lexicon in language learning

The article contains common points between the description of the mental lexicon and the methodology of language teaching, information about the role and meaning of the mental lexicon in language teaching, its structure and differences from the vocabulary. It reveals the close connection of the dialect lexicon with lexical networks and associative groups. The descriptive method was chosen as the method of the article. Based on this, the article answers topical questions such as “How does the memorization of new words occur?”, “How do they get into the vocabulary and into active use?”, “What processes help words turn into speech?”. The article describes the study of the mental lexicon in Russian and foreign linguistics, considered in connection with various fields of science. It lists its features in language teaching and defines the basic principles.

Keywords: mental lexicon, lexical networks, semantic communication, perceptual vocabulary, lexical compatibility, methodology.

References

- 1 Jackendoff, R.S. (2002). *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, and Evolution*. Oxford University Press.
- 2 Bajtursynov, A. (2003). *Adebiat tanytqysh. Zertteu men olengder* [Literature guide. Research and poems]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Aitchison, J. (2017). *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford: Blackwel.
- 4 Zalevskaja, A.A. (1990). Slovo v leksikone cheloveka: psiholingvisticheskoe issledovanie [A word in the human lexicon: a psycholinguistic study]. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 5 Elman, J.L. (1990). Finding Structure in Time. *Cognitive Science*, 14, 179–211.
- 6 Aitchison, J. (1987). *Words in the mind: an introduction to mental lexicon*. Oxford, Basil Blackwell.

- 7 Chomsky, N. (1995). *The minimalist program*. Cambridge, MA: MIT Press.
- 8 Assche, E., Duyck, W., & Hartsuiker, R. (2012). Bilingual word recognition in a sentence context. Retrieved from <http://users.ugent.be/~wduyck/articles/VanAsscheDuyckHartsuiker2012.Pdf>
- 9 Maslova, V.A. (2004). *Kognitivnaia lingvistika [Cognitive Linguistics]*. Minsk: TetraSistems [in Russian].
- 10 Karasik, V.I. (2002). *Yazykovoі krug: lichnost, kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]*. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 11 Popova, Z.D. & Stermin, I.A. (2007). *Kognitivnaia lingvistika [Cognitive Linguistics]*. Moscow: AST; Vostok–Zapad [in Russian].
- 12 Ernestus, M., Baayen, H., & Schreuder, R. (2002). The Recognition of Reduced Word Forms. *Brain and Language*, 173.
- 13 Harnsberger, J.D., Svirsky, M.A., Kaiser A.R., Wright R., & Pisoni, D.B. (1999). Vowel Spaces of Normal-Hearing and Hearing-Impaired Listeners with Cochlear Implants. In *Research on Spoken Language Processing*, 417. Indiana University Progress Report.
- 14 Kubrjakova, E.S. (1994). Nachalnye etapy stanovleniia kognitivizma: lingvistika–psikhologіia–kognitivnaia nauka [The initial stages of the development of cognitivism: linguistics–psychology–cognitive science]. *Voprosy yazykoznaniia — Questions of linguistics*. Moscow, 34–47 [in Russian].
- 15 Auganbayeva, M., Turguntayeva, G., Anafinova, M., Kopbayeva, M., Mukashev, T. (2023). Linguacultural and Cognitive Peculiarities of Linguistic Universals. *Journal of Psycholinguistic Research*, 3, 3–19.
- 16 Zhumabayev, M. (2021). *Pedagogika [Pedagogy]*. Almaty: Shapiian [in Kazakh].

Information about the authors

Kenzhegalyev, Sayan Akylzhanovich — Candidate of philological sciences, Associate professor, the Head of Kazakh Linguistics Department, Karaganda Buketov University. E-mail: sayan582@mail.ru

Bergibayeva, Dinara Kaldybekkyzy — 2nd year PhD student of “Kazakh Language and Literature” Educational programme, Karaganda Buketov University. E-mail: dinara.kaldybekkyzy@mail.ru

Zhartybaev, Asylbek Yesenkulovich — Doctor of philology, Professor, the Bolashaq Academy. E-mail: as.zhar@mail.ru

З.Т. Канафина^{1*}, Д.Д. Шайбакова²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(e-mail: ¹zarinakafina100@gmail.com, ²damina1shaibakova@gmail.com)

Коммуникативный потенциал коммерческих эргонимов церемониальной сферы

В статье рассмотрены проблемы восприятия имени коммерческого объекта как текста, взятого в аспекте коммуникации между автором и адресатом. Коммерческое имя (эргоним) в контексте внешней рекламы выступает посредником в передаче сообщения от номинатора широкой аудитории, поэтому исследование восприятия в ходе коммуникации посредством эргонимов важно для понимания социокультурных процессов, уровня грамотности населения и фиксации актуальных процессов в языке. Авторами с помощью ассоциативного эксперимента проанализированы характерные номинативные неудачи и коммуникативный потенциал эргонимов в сфере ивент-индустрии и ритуальных услуг. Они акцентируют внимание на когнитивных и психологических аспектах восприятия. В ходе проведенного анализа установлено, что коммуникативный потенциал казахстанских эргонимов в современном обществе основан на использовании специальной лексики, стереотипности и символики, что обеспечивает правильность восприятия и интерпретации имени адресатом.

Ключевые слова: коммерческое имя, эргонимы, ономастика, ассоциативный эксперимент, коммуникативный потенциал, языковое сознание, номинативная неудача, психолингвистика, восприятие, ментальный лексикон.

Введение

Создание бизнеса сопровождается его именованием, от которого, в той или иной степени, зависит его будущее место на рынке услуг и в сознании потенциальных потребителей. В лингвистических ономастических исследованиях на русскоязычном пространстве с середины XX века объектом стали наименования деловых объединений социального значения (организаций, союзов, кружков, сообществ), для обозначения которых впоследствии в «Русский словарь ономастических терминов» был введен термин «эргоним» [1; 151]. С конца 90-х годов XX века в лингвистике речь зашла о названиях коммерческих предприятий с негосударственной формой собственности. Зарубежные ученые названия частных компаний изучали в рамках прикладных исследований нейминга, брендинга, маркетинга.

В статье мы анализируем коммерческий эргоним, или коммерческое имя, как специальную онимическую лексику, необходимую для информирования о предоставляемых услугах, а также формирования привлекательного облика организации и передачи смыслов. Коммерческое имя воздействует на адресата, вызывая у того ассоциации, как правило, положительные, связанные с деятельностью компании. Номинатор (владелец, маркетолог), подбирая или создавая название, предполагает, что в сознании горожанина оно будет запоминающимся, узнаваемым и соотносимым с предлагаемыми услугами или товарами. Однако он не всегда учитывает тот факт, что языковое сознание личности определяется различными константными и переменными параметрами (пол, возраст, психотип, социальный, языковой и культурный статус, мировоззрение, вероисповедание, жизненный опыт), также коммуникативной и языковой ситуациями, ментальными моделями и стереотипами. Так, в языковом ландшафте появляются названия, не отражающие специфику организаций или вовсе несущие негативные коннотации в восприятии отдельных социальных групп. Это может дезориентировать и оттолкнуть потенциального клиента, из-за чего компания лишится прибыли, потому что в процессе восприятия у адресата в его ментальном лексиконе не образуется правильной ассоциативной связи между названием и номинируемым им объектом. Такое несовпадение (несоответствие) номинативных интенций автора с субъективным восприятием адресата приводит к коммуникативной неудаче в оппозиции «автор–адресат», которая зачастую базируется на номинативной неудаче автора.

Цель работы заключается в психолингвистическом анализе эргонимов как единиц дискурса, чтобы на конкретном материале попытаться определить, получается ли у коммуникантов совместная речевая деятельность и насколько креативный аспект способствует или препятствует пониманию эргонима.

В качестве *объекта* исследования выступают эргонимы церемониальной сферы (ритуальные услуги, event-индустрия).

Предметом исследования являются ассоциативные связи между эргонимом и направленностью деятельности номинируемого объекта.

Методы и материалы

Во многочисленных исследованиях лингвистов-ономатологов разных стран (А.В. Суперанская, В.И. Супрун, М.В. Голомидова, Н.В. Шимкевич, Г.Б. Мадиева, Т. Валентайн, Т. Бреннан и другие) имена собственные, в частности эргонимы рассматриваются в следующих измерениях: 1) как элементы конкретной языковой системы, кодифицированные в словарях, энциклопедиях; 2) как единицы речи, функционирующие в разных типах дискурса; 3) как онимические понятия, хранящиеся в ментальном лексиконе человека [2; 194]. В данной работе нас преимущественно интересуют два последних аспекта и когнитивно-коммуникативные особенности эргонимов. На протяжении жизни человек сталкивается с большим количеством названий организаций, торговых марок (брендов), которые отпечатываются в его сознании. В одном американском исследовании о ментальной репрезентации торговых марок отмечается, что те являются основным интерфейсом между продуктом/услугой и сознанием потенциального клиента, поэтому выбор названия требует особой осторожности [3; 25]. Данное высказывание может быть применимо и к коммерческим эргонимам. Но если за торговыми марками названия закреплены юридическим правом, то названия рядовых локальных организаций (торговых, развлекательных, спортивных, образовательных и пр.) могут дублироваться даже в рамках одного городского пространства или соотноситься по смыслу сразу с несколькими сферами деятельности. В таком случае в процессе восприятия названия у адресата возникает ряд ассоциаций, которые не соответствуют содержанию конкретного объекта. В диссертационной работе М.Е. Новичихиной о теоретических проблемах исследования эффективности коммерческой номинации такие названия являются ассоциативно несоответствующими, то есть не формирующими адекватных ассоциаций в сознании носителя языка. Им противопоставляются ассоциативно соответствующие названия, у которых эта связь прослеживается [4]. Выявление ассоциативного соответствия/несоответствия названий важно, так как они несут в себе определенный квант информации, за счет которого они формируют облик города, способствуют распространению языка, идеологии, ценностей, языкового вкуса и языковой моды. Установленные ассоциативные соответствия могут указывать на соответствие коммуникативных намерений именуемого и коммуникативных ожиданий адресата. И.В. Крюкова, говоря об этом в статье о прагматике онимов, приводит также в качестве примера диссертационное исследование Т.А. Трифионовой о коммуникативных (номинативных) неудачах в эргонимии [5; 141]. Типология номинативных неудач на материале нашего исследования будет подробно представлена в следующем разделе. Мы планируем узнать, насколько отобранные нами эргонимы резонируют с информацией, хранящейся в памяти индивида, и вписываются ли в картину мира современного жителя Казахстана, так как в Казахстане проживают носители разных языков и культур, социальных групп в условиях государственного казахско-русского двуязычия, также реализации программы казахско-русско-английского трехязычия и модернизации казахского языка.

Для получения и интерпретации реакций мы обратились к методам направленного ассоциативного эксперимента, психолингвистического анализа текста и когнитивно-семантического анализа. Невозможно провести исследование без методов сбора информации и статистического анализа ответов информантов. Для этой цели сегодня эффективно подходят различные платформы, сервисы и инструменты, которыми можно пользоваться дистанционно в режиме свободного доступа. Для данного исследования была использована программа для административного опроса *Google Forms* и профессиональный инструмент биржи контента *ADVEGO* для осуществления семантического анализа (*SEO-анализа*) полученных ассоциаций [6]. Удобство *Google форм* — встроенная статистика ответов и вывод их в таблицу *Excel*, что значительно облегчает последующую классификацию данных.

Что касается ассоциативного эксперимента, то он уже почти на протяжении двух веков помогает в исследовании языкового сознания, ментальных образов мира, семантических связей слов, языковых стереотипов. По поводу устройства языка в мозгу (ментального лексикона) проводятся многочисленные исследования в области нейролингвистики и психолингвистики. Известный российский ученый Т.В. Черниговская на своих лекциях обращает внимание на живой и гибкий характер языка в ментальном лексиконе и на характерную только для человека языковую способность. Однако она отмечает, что, несмотря на это, большинство людей общаются штампами, не пользуясь языком в полной мере [7]. В данной статье мы не будем исследовать ментальный лексикон номинаторов или инфор-

мантов, но будем обращаться к нему в попытке проанализировать природу данных ими реакций на определенные стимулы и выявить стереотипные понятия анализируемого фактического материала.

Эксперимент проводился в письменной (компьютерной, электронной) форме — прохождение специально разработанного онлайн-опроса. В ходе эксперимента испытуемым был предложен список слов-стимулов, в качестве которых использовались эргонимы (эргонимы-стимулы) нескольких регионов Казахстана — 26 наименований коммерческих компаний в сфере церемониальных услуг: организация и проведение мероприятий (свадьбы, дни рождения, корпоративы) — 20, ритуальные услуги — 6. Исследовательский материал представлен эргонимами:

- на казахском языке: *ШАБЫТ, Арман, Көмек, УЛАР ТОЙ*;
- русскоязычными: *Свои, АИСТ, Альянс, Пал Палыч и Ко, Зазеркалье, 7 zvezd, Перекрёсток, Обелиск, АНГЕЛ, Покой, Корпорация Движ, ЦРУ*;
- иноязычного происхождения: *ONE LIFE EVENT, GRAAL, RedDay, MARVIK, COYOT PRODUCTION, Румыс, I DO, 1show.kz*;
- смешанными: *SHANYRAK STUDIO, Art-Fiesta-Astana*.

Среди примеров названия 2 видов: придуманные названия (*coined names*) и общеупотребительные словесные названия (*common word names*), которые, важно помнить, представляются и обрабатываются в сознании по-разному [8; 4].

Участникам эксперимента были даны следующие инструкции: для каждого названия необходимо было указать сферу деятельности, с которой оно у них ассоциируется, и записать любое количество слов, первыми пришедшими в голову при восприятии названия. Такие массовые реакции дают возможность определить ассоциативное поле каждого эргонима, установить наличие или отсутствие ассоциативных соответствий, на основании которых сделать вывод об эффективности и функциональности, выбранном номинатором, способа образования коммерческого имени. При этом мы учитывали, что данные информантами ассоциации могут быть связаны с разным уровнем восприятия имени на гносеологическом и эмоциональном уровнях. Если участник эксперимента не распознавал название-стимул, отказывался давать реакции или давал неправильные, то в таком случае отмечали наличие коммуникативной неудачи в оппозиции «автор–адресат1 (2)».

Результаты и их обсуждения

В эксперименте приняли участие 29 информантов. Все они являются гражданами Республики Казахстан, проживают в разных областях страны. Обширная география участников ассоциативного эксперимента способствует получению хорошей выборки. Информация об информантах, их национально-культурных, гендерных, профессиональных и возрастных особенностях, собранная в таблице 1, необходима для проведения дальнейшей интерпретации полученных ассоциаций, например, в установлении причин коммуникативной неудачи имени или его коммуникативного потенциала.

Т а б л и ц а 1

Сводные данные по информантам

Пол (%)	Возраст	Национальность (чел.)	Место жительства	Образование (%)
Муж. (51,7). Жен. (48,3)	19–42	Казахи — 16. Русские — 8. Татары — 4. Армяне — 1	Алматы Астана Костанай Петропавловск Усть-Каменогорск с. Новошымское (СКО)	Среднее (3,4). Среднее профессиональное (20,7). Высшее (62,1). Послевузовское (13,8)

Первым заданием для испытуемых было предположить, каким видом деятельности данная организация может заниматься, имея соответствующее название. Далее необходимо было объяснить мотивированность своих первичных ассоциаций, касательно характера деятельности предприятия, последующими словами-реакциями или цепочками ассоциаций. У некоторых испытуемых вызвало затруднение точное определение деятельности объекта, и они ограничились только одним словом или парой слов-реакцией на предложенный эргоним-стимул, тогда как другие предлагали весьма любопытные логические цепочки. В ходе ассоциативного эксперимента было получено 730 реакций. Общее количество отказов — 24.

Качество и адекватность проведения исследования отмечается отсутствием низших (примитивных) реакций или наличием 98–100 % высших реакций, среди которых обобщенные ассоциации

составляют большой процент [9]. Такая характеристика реакций осуществлялась по классификации А.Г. Иванова-Смоленского, который занимался проблемами экспериментального исследования ассоциаций в области психиатрии и психического здоровья человека. Данная классификация была разработана автором для анализа словесных реакций, однако она также может быть успешно применена для анализа реакций письменной формы ассоциативного эксперимента.

Среди примитивных реакций (2 %) встречаются только 2 типа из 7 (междометные, эхологические, созвучные, экстрасигнальные, отказные, вопросительные и персевирующие):

1) отказные (*GRAAL* — непонятно; *MARVIK* — набор букв; *Көмек* — не знаю; *ШАБЫТ* — не знаю (2), никаких ассоциаций; *Art-Fiesta-Astana* — не знаю; *Корпорация Движ* — вообще на ум не приходит; *Пал Палыч и Ко* — вообще непонятно);

2) созвучные — тождественные или близкие по звучанию слову-стимулу своими первыми или последними звуками (*Ритус* — фикус, кактус; *Корпорация Движ* — Миж, Париж; *MARVIK* — шарфик, *ШАБЫТ* — шубат);

Высшие реакции (98 %) представлены следующими типами:

1) общеконкретные: *GRAAL* — религия, история, Тайная вечеря, Иисус; *Свои* — родные, близкие, личные; *Обелиск* — памятники; *АИСТ* — птица, дети; *Корпорация Движ* — активность; *Альянс* — соединение, союз; *COYOT PRODUCTION* — животное, стая, производство видео; *АНГЕЛ* — крылья, белый и др.;

2) индивидуально-конкретные: *GRAAL* — кладезь, вино (напиток из чаши); *Пал Палыч и Ко* — Зенченко и Ко; *АИСТ* — в небе; *Корпорация Движ* — молодежь; *Альянс* — банк; *COYOT PRODUCTION* — машина джип, США, капитализм; *АНГЕЛ* — легкость, красота и др.;

3) абстрактные: *GRAAL* — скрижаль; *Свои* — чужие, *АИСТ* — журавль; *АНГЕЛ* — все самое лучшее, картины XVII века и др.

Высшие реакции-ассоциации заключают в себе информацию, хранящуюся в ментальном лексиконе. При восприятии слова-стимула (эргонима) индивид, используя свой предшествующий опыт, определяет угол зрения для установления связи между получаемой лексемой и хранящейся в памяти информацией о ней. О.С. Иссерс в рамках лингвокогнитивного подхода к анализу названий коммерческих объектов предположила, что успешность имени базируется на ассоциативных связях и стереотипных знаниях [10; 80]. В использованных нами примерах в качестве стимулов есть названия, которые представляют собой культурные коды и социокультурные стереотипы, характерные для Казахстана (*УЛАР ТОЙ*, *SHANYRAK STUDIO*). Они передают прагматические предпосылки и эмоциональную оценку, что успешно считывается информантами (примеры единичных реакций на эргоним «УЛАР ТОЙ»: *апашка, банкет, беи, беибармак, гулянье, застолье, лошадь, мясо, обычай, торжество, усталость, чаепитие*). Однако, в виду того, что эргоним представляет собой текст и создан автором, то информация, передаваемая им, может быть как эксплицитной, так и имплицитной. Имплицитная информация является смысловорождающей — причиной появления самых разных смыслов и дает большую свободу толкований. На рисунке 1 показан пример наличия и отсутствия ассоциативной связи между названием и номинируемым им коммерческим объектом, исходя из выявленных частотных ассоциаций путем SEO-анализа всех полученных реакций. Например, ядром ассоциативного поля названия ритуального агентства «GRAAL» стали реакции «чаша» (7,45 %), «священный» (4,26 %), «Иисус», «кубок» (2,13 %), и информанты соотнесли это название с другими организациями (*ресторан, посудная лавка*). Таким образом, причиной того, что на первом месте в восприятии информантов оказались другие сферы, явилась ослабленная маркированность номинации.

Рисунок 1. Примеры наличия и отсутствия ассоциативной связи

В общем, в процессе интерпретации данных эксперимента была выделена 21 сфера деятельности организаций, которые предложили в качестве ассоциаций информанты. Перечень видов деятельности представлен на рисунке 2. Церемониальная сфера услуг была указана 13 раз. Столько же раз была отмечена ресторанная деятельность. Первые две позиции заняли торговая (18) и развлекательная деятельность (16). Для некоторых названий информанты давали ассоциации, но не указывали сферу деятельности. Их мы в данную классификацию не включали.

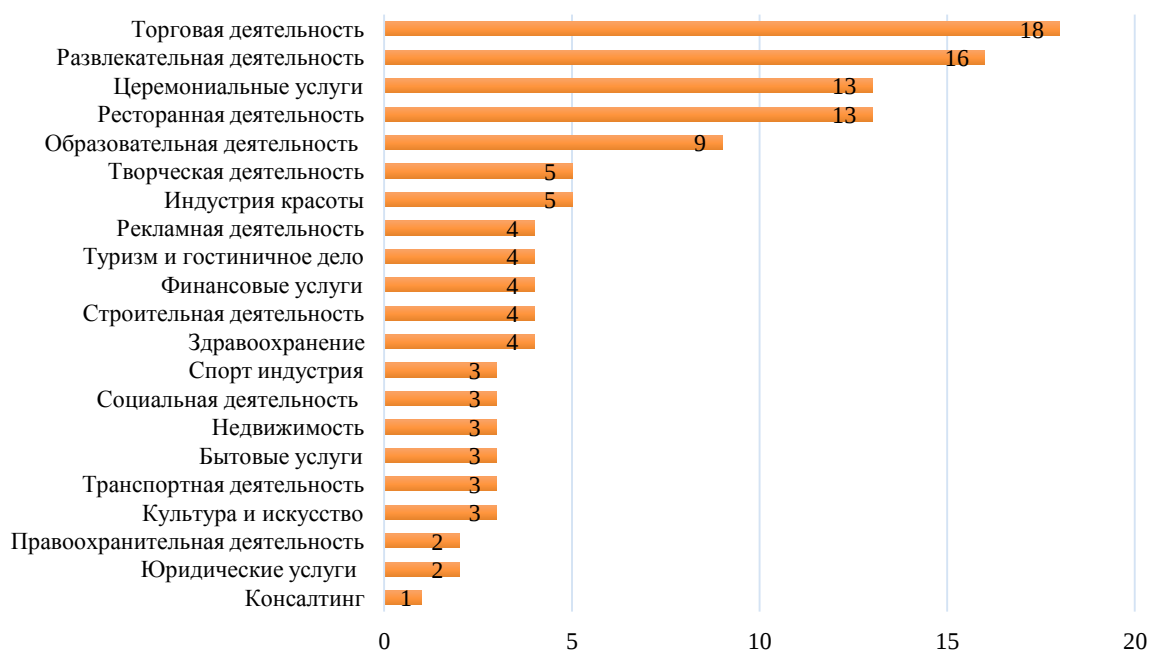

Рисунок 2. Реакции-ассоциации с видом деятельности делового объекта

Интересен следующий момент в интерпретации ассоциаций на эргонимы-стимулы — это основание для ассоциаций. Часть испытуемых сначала предлагала реакции, на основании которых у них формировалось представление о предполагаемом виде деятельности организации. Другие испытуемые, в первую очередь, отмечали деятельность компании, ассоциируемой с заданным стимулом, и только после предлагали ассоциации, уже отталкиваясь от придуманной ими деятельности, а не от начального эргонима-стимула. Рассмотрим на примерах:

1) *I DO* (организация свадебных торжеств): *квест-комната* — страх, темнота, тайна; *грузоперевозки* — переезд, квартира, хлам; *Just do it* (девиз компании спортивной одежды *Nike*) — *фитнес-клуб*; *I do* — согласие — *свадебный салон*.

2) *GRAAL* (ритуальное агентство): *ночной клуб* — толпа, веселье; Грааль, чаша, кладезь — *похудевшая лавка*; чаша, Тайная вечеря — *ресторан*.

В таблице 2 рассмотрим ассоциативный ряд 13 наименований, которые правильно были соотнесены с видом деятельности компаний. Г.Б. Мадиева, делая обзор на подобные экспериментальные исследования в казахстанской ономастике, охарактеризовала такие названия, как легко запоминающиеся, узнаваемые и дающие возможность понять назначение объекта, носящего это имя; а само имя (эргоним), как свернутый текст, содержание которого раскрывают цепочки слов-реакций (*ONE LIFE EVENT* — Организация праздников. Праздник, мишура, все организуют за тебя) [11; 22].

Т а б л и ц а 2

Ассоциативные соответствия между эргонимом и номинируемым им объектом

№ п/п	Эргоним-стимул	Выявленные ассоциативные соответствия со сферой деятельности	Вид деятельности (фактический)
1	Ритус	1. Похороны — грустное событие — камень — венок. 2. Гроб, услуги, кладбище, лопата	Ритуальные услуги
2	УЛАР ТОЙ	1. Организация свадебных мероприятий. Танцы, апашки, казахская музыка. 2. Агентство праздника — юг — Шымкент — казахи. 3. Праздничное агентство — свадьба — мероприятие — гости	Организация мероприятий
3	I DO	1. Свадебный салон — стресс — нервы. 2. Свадебный салон. I do — согласие	Организация и проведение свадеб
4	Обелиск	1. Похоронный магазин. Похороны, мемориал, надгробие. 2. Ритуальный магазин — память, скорбь. 3. Ритуальный магазин. Памятник — Бюст — Статуя	Ритуальные услуги
5	Корпорация Движ	1. Event агентство — праздник — вечеринка — корпоратив — веселье. 2. Организация праздников. Танцы, музыка, анимация. 3. Ивент агентство. Праздник — Майк Вазовски — шары	Организация мероприятий
6	RedDay	1. Компания по организации женских праздников — красная коробка — лента — атлас	Организация мероприятий
7	Покой	1. Ритуальные услуги, покойствие, слезы. 2. Похоронное агентство — бальзам — зловоние — холод	Ритуальные услуги
8	1show.kz	1. Организация детских праздников — танцы, радость, веселье. 2. Ивент агентство. Представление — праздник — тамада. 3. Организация вечеринок. Песни, пляски	Организация мероприятий
9	COYOT PRODUCTION	1. Выездные туры — река — волны — гребни	Организация массовых мероприятий
10	SHANYRAK STUDIO	1. Свадебное агентство, платья, бутоньерка. 2. Ивент-агентство	Организация мероприятий
11	АНГЕЛ	1. Похоронное агентство — гробы, памятники. 2. Ритуальные услуги — скорбь — тоска	Ритуальные услуги
12	ONE LIFE EVENT	1. Event агентство — день рождения — семейные праздники. 2. Организация праздников. Праздник, мишура, все организуют за тебя	Организация праздников
13	Art-Fiesta-Astana	1. Организация встреч — пафос — оригинальность — успех	Организация праздничных мероприятий

Полноценную реакцию, совпадающую с деятельностью компании, давали лишь некоторые информанты, но если мы определим ассоциативное поле (ядро и околожерную зону) эргонимов из таблицы, исходя из всех предложенных ассоциаций, то увидим, что эти названия выполняют свои главные функции: информативную и коммуникативную. В состав ассоциативного поля, особенно его ядерной зоны, входят группы ассоциаций на слово-стимул, которые обнаруживают значительную степень общности у разных информантов. В этом мы усматриваем проявление опыта коллективного сознания, которое порождает стандартные или стереотипные реакции на стимул, принятые в данном социуме по причине актуализации в сознании носителей языка особенностей семантики исходного слова/слов. Важно учитывать семантику всех составных компонентов эргонима, так как смыслопорождающим стимулом может стать любое слово. Например, эргоним «УЛАР ТОЙ» имеет следующее ассоциативное поле: праздник (10,31 %), свадьба (6,19 %), веселье (4,12 %), еда, танец (3,09 %), гости, мероприятие, казахский, музыка, тамада (2,06 %). Смыслопорождающим компонентом стало второе слово в названии. «Той» в казахстанском обществе не просто празднество, это множество ритуалов, за которыми стоит целая индустрия. Чаще всего той устраивают по случаю свадьбы, что и показали результаты эксперимента. Здесь сплетаются и национально-культурный компонент, и стереотипное суждение, которое можно проследить по следующей реакции: «Агентство праздника — юг — Шымкент — казахи». Рассмотрим также другой пример общеупотребительного словесного названия (*common word name*) ритуального агентства «Ангел», которое имеет следующее ассоциативное поле: ритуальный (6,38 %), крылья, ритуальные услуги (5,32 %), белый (4,26 %), красота, свет (3,19 %). Среди других предложенных реакций можно выделить несколько одиночных индивидуально-конкретных, указывающих на такие виды организаций, как магазин нижнего белья, салон красоты и

страховая компания. Объяснением тому, что сфера ритуальных услуг частотна для данного эргонима служат религия и мировая культура. В иудаизме, христианстве, мусульманстве, в мифах и легендах древних греков, египтян, скандинавов и ацтеков упоминаются божественные посланники смерти или ангелы смерти. Эти познания и проявились в виде общеконкретных и индивидуально-конкретных ассоциаций наших информантов.

Таким образом, 13 наименований из 26 обладают необходимым коммуникативным потенциалом, то есть в них заложена информация, позволяющая им участвовать в общении в качестве «элемента высказывания — носителя определенного кванта знания и прагматического заряда» [12; 32]. В случае с другими 13 наименованиями установлена коммуникативная неудача, под которой понимается полное или частичное непонимание «высказывания» адресатом и неосуществление или неполное осуществление коммуникативного намерения именуемого [13; 200]. На возникновение коммуникативных неудач могут повлиять совершенно разные факторы как со стороны именуемого (коммуникатора), так и со стороны получающего (реципиента). Грань между оригинальностью и банальностью имени не всегда легко различима номинатором, особенно если он не обладает профессиональными знаниями принципов нейминга. Без достаточной изученности семантики имени, его этимологии и случаев употребления в контексте конкретного общества, эргоним может не соответствовать направлению деятельности, месту, времени, иметь негативный подтекст или просто быть скучным для пресыщенного глаза современного потребителя. Конечно, бывает так, что название передает информацию благодаря своему звучанию, независимо от значения. Например, название «Ритус» созвучно с ритуальной сферой услуг и порождает другие забавные созвучные ассоциации («фикус», «кактус»), что позволяет его легко запомнить и после воспроизвести. Однако семантика слова, используемого в качестве эргонима, влияет на его восприятие и понимание. Исследуя прагматику, семантику и поэтику русских и английских эргонимов деловых объектов Е.А. Трифонова обозначила лингвистические (языковые, системные) и экстралингвистические (психологические, прагматические, лингвокультурологические) факторы, которые могут помешать правильному восприятию имени адресатом. Языковыми факторами могут стать орфографические ошибки, полисемия, омонимия и др. К психологическим факторам относится специфика характера, возраста, социального статуса, образования, профессиональной принадлежности и эмоционального опыта адресата. Прагматические факторы могут быть связаны с престижностью названия, эффектом «предела насыщения», так как значение эргонимов переменено в условиях переменной прагматической ситуации. Лингвокультурологическими факторами являются лингвокультурная интерференция и лингвокультурная неграмотность (восприятие прецедентных имен и ситуаций) [14; 13]. Таким образом, суть коммуникативной неудачи в процессе восприятия эргонима заключается в том, что адресат неспособен распознать сообщение по причине отсутствия связи названия с выполняемой деятельностью именуемой организации (наличия номинативной неудачи) или оказавшись под влиянием субъективных факторов. Рассмотрим детальнее несколько таких неудач на материале данного исследования.

Среди предложенных информантам стимулов был эргоним «АИСТ». В языковом сознании многих индоевропейских народов лексема «аист» обозначает птицу, символизирующую новую жизнь, рождение, счастье материнства. В древности в Германии аистов называли «приносящими жизнь», а в Риме аист был атрибутом Юноны, богини материнства. Проанализированные реакции подтверждают это, и логично, что у наших информантов возникли ассоциации с такими видами деятельности, как *магазин детской одежды, товаров для новорожденных, детский центр дошкольного образования, кабинет женской консультации*. В действительности «АИСТ» — это центр ритуальных услуг в г. Астане. Можно предположить, что это своеобразная антитеза и уловка номинатора, а аист как проводник в жизнь и обратно. Тем не менее данный эргоним относится к категории коммуникативно неудачных в контексте сферы ритуальных услуг.

Один из распространенных способов создания эргонима — аббревиация. В работе единственная организация представлена этим способом — «ЦРУ». Аббревиация обычно более успешна в многокомпонентной структуре эргонима, то есть в сопровождении опознавательного слова, указывающего на вид деятельности организации. В нашем примере этого нет, поэтому ассоциативное ядро агентства «ЦРУ» (*Центр развлекательных услуг, г. Петропавловск*) составили слова «разведка» и «шпион», что не вызывает удивления, но, в то же время, никак не отражает направление деятельности объекта нашего исследования. Более того, возможны другие варианты расшифровки данного названия, помимо реально существующего управления. Например, ЦРУ может оказаться центром риэлторских услуг или центром ритуальных услуг. Размышляя дальше на тему ассоциаций названия с видом деятельно-

сти объекта, можно предложить детективное агентство. В таком случае получился бы более коммуникативно успешный прецедентный эргоним. Таким образом, оригинальность и нестандартность мышления и креативных решений обоснованы в том случае, если они соотносятся с объективной реальностью.

Еще одним примером неудачного именования может стать использование имени, которое в ментальном лексиконе было успешно закреплено за другим объектом ранее. В нашем эксперименте таким примером стала компания, занимающаяся организацией свадебных торжеств «Альянс». Лексическое значение слова вполне подходит для передачи нужной информации о характере предлагаемых услуг, однако информанты определили следующее ассоциативное поле: *банк* (10,67 %), *сообщество*, *союз* (5,33 %), *деньги*, *красный* (2,67 %). Название «Альянс Банк» перестало существовать еще в 2015 году, когда было переименовано в «ForteBank», а в памяти жителей Казахстана еще хранится этот след. Что удивительно, среди частотных ассоциаций фигурирует слово «красный». Красный цвет был в самом названии банка, а также в дизайне помещения, на рекламных афишах и буклетах. По мнению дизайнеров и маркетологов, цвет является наиболее важным визуальным элементом упаковки продукта/услуги. Цвет также используется для передачи различных сообщений, поскольку люди идентифицируют цвета с разными эмоциями и настроениями [15; 28]. Получается, что даже, несмотря на семантику слова, которая соответствует направлению деятельности организации свадебных торжеств, в сознании жителей Казахстана, преимущественно старшего поколения, «Альянс» ассоциируется с конкретным банком. Таким образом, при выборе или создании имени стоит учитывать не только семантику, но и психосемантику, в аспекте которой восприятие и понимание эргонимов реципиентами проходит через субъективную интерпретацию, обусловленную системой индивидуальных значений и личностных смыслов вне зависимости от формально-объективных, нормативных смыслов слов, используемых для создания эргонимов [16; 151]. Это знание, как и знание цветосемантики и фоносемантики в том числе, позволяет номинатору закладывать правильные, когнитивно несложные смыслы в эргоним и выстраивать эффективную маркетинговую коммуникацию компании с целевым потребителем.

Заключение

Эргоним, или коммерческое имя, часто становится объектом внимания горожан по причине наличия наружной рекламы. Каким бы имя на вывеске ни было красочным и кричащим благодаря дизайну, его значение в контексте именуемого объекта неоспоримо важно. Имя обычно не дается просто так, каждый вкладывает в него свои смыслы и ожидания. Эргоним — это текст, у которого есть автор, который нацелен на определенную аудиторию и передачу сообщения. Это сообщение воспринимается людьми с разным культурным, социальным и профессиональным опытом. Если человек в достаточной степени владеет языком, то смысл эргонима ему будет понятен. Но, даже понимая один и тот же смысл, у двух разных людей могут сложиться разные представления. К тому же эргонимы обладают высокой степенью метафоричности и метонимичности, являясь продуктом искусственной или вторичной номинации, что дает большую вариативность трактовок смысла таких названий. Поэтому «7 zvezd» для одних это название гостиницы, для других — ресторана, а для третьих — агентства недвижимости и т.д. А на деле, это название ивент-агентства, которое устраивает праздники со звездными артистами. На основе проведенного исследования заключаем, что коммуникативный потенциал названия организации является критически важным элементом построения успешной коммуникации организации с потенциальными клиентами. Название выполняет роль посредника, что требует особого внимания к его языковым и экстралингвистическим особенностям. Исследование также подчеркивает важность понимания когнитивных и психологических процессов, лежащих в основе коммуникации «автор–адресат». Потребитель не только интеллектуально, но и эмоционально может быть связан с названием, поэтому коммуникативно успешное название должно заключать в себе не только передачу лексического значения, но и контекстуальное и прагматическое понимание сообщения, которое зависит от языковой системы и социокультурного контекста.

По результатам нашего эксперимента 50 % проанализированных в работе эргонимов обладают слабой маркированностью и не ассоциируются с организациями церемониальной сферы услуг. Эти названия не реализуют свой главный функционал, то есть информирование и коммуникацию. Другая половина названий (13/26) обладает хорошим и отличным коммуникативным потенциалом: у них минимальный разрыв между реальностью имени и его восприятием информантами. Узнаваемость происходит быстрее и эффективнее за счет использования специальной популярной лексики, отно-

сящейся к деятельности номинируемой организации (*show, event, мой, fiesta*), также за счет символики и стереотипности (*shanyrak, ангел, обелиск, red*).

Исследование коммуникативного потенциала коммерческих эргонимов является важным шагом в понимании и улучшении живых коммуникативных процессов, которые не только описывают способы, которыми люди используют языковую систему для передачи информации друг другу, но и помогают развивать и изменять ее, внося новые слова, значения и выражения, чтобы отражать актуальные потребности и требования общества. Данное исследование имеет практическую значимость для психолингвистического изучения имен собственных, казахстанской социолингвистики, коммуникологии и прагматики, а также предостерегает от потенциальных коммуникативных неудач, связанных с неэффективной номинацией в сфере церемониальных услуг.

Список литературы

- 1 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская; отв. ред. А.В. Суперанская — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Наука, 1988. — 192 с.
- 2 Aleksieieva N. Associative Identification of Proper Names: A Cognitive Approach / N. Aleksieieva // WISDOM. — 2021. — 18(2). — P. 194–203. <https://doi.org/10.24234/wisdom.v18i2.507>
- 3 Gontijo Possidonia F.D., Zhang, Shi. The Mental Representation of Brand Names: Are Brand Names a Class by Themselves? / In: Lowrey Tina M. (Ed.) Psycholinguistic Phenomena in Marketing Communications. — 2007. — Mahwah, New York: L. Erlbaum. — P. 23–37.
- 4 Новичихина М.Е. Теоретические проблемы исследования эффективности коммерческой номинации: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Е. Новичихина. — Воронеж, 2004. — 36 с.
- 5 Крюкова И.В. Прагматика онима: направление исследований и методика анализа / И.В. Крюкова. — Волгоград: Изд. Волгоград. гос. пед. ун-та, 2011. — С. 139–142.
- 6 ADVEGO. SEO-анализ текста. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://advego.com/text/seo/>
- 7 Черниговская Т.В. Ментальный лексикон: запутались в сетях? / Т.В. Черниговская // Актуальные вопросы нейробиологии, нейроинформатики и когнитивных исследований. Объед. пленар. засед. конф. «Нейроинформатика–2011»; НОЦ «Нейробиология, нейроинформатика и когнитивные исследования. Москва, 2011. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://monocler.ru/videolektoriy-7-lektsiy-tatyanyi-chernigovskoy-o-mozge-i-yazyike/>
- 8 Reszegi K. The Mental and Neural Representation of Names: A Cognitive and Economic Point of View / K. Reszegi // Research Group on Hungarian Language History and Toponomastics (University of Debrecen–Hungarian Academy of Science) — 2019. — 18 p.
- 9 Попова Т.В. Ассоциативный эксперимент в психологии: учеб. пос. / Т.В. Попова. — 4-е изд., стереотип. — М.: Флинта, 2016. — 72 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://itexts.net/avtor-tatyana-demyanovna-popova/195128-associativnyy-eksperiment-v-psihologii-tatyana-popova/read/page-2.html>
- 10 Иссерс О.С. Нейминг в медиaprостранстве сибирского региона / О.С. Иссерс // Коммуникативные исследования. — 2016. — № 4 (10). — С. 77–91.
- 11 Мадиева Г.Б. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов) / Г.Б. Мадиева. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 80 с.
- 12 Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня / Н.С. Болотнова. — Томск: Том. гос. пед. ун-т, 1992. — 312 с.
- 13 Бойкова Т.А. Номинативные неудачи в имяназвании (по материалам опроса российских и американских респондентов) / Т.А. Бойкова // Вестн. Краснояр. гос. пед. ун-та им. В.П. Астафьева. — 2015. — № 2. — С. 199–204.
- 14 Трифонова Е.А. Названия деловых объектов: семантика, прагматика, поэтика (на материале русских и английских эргонимов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2006. — 24 с.
- 15 Srivastava P. et al. Package design as a branding tool in the cosmetic industry: consumers' perception vs. reality / P. Srivastava et al. // SN Bus Econ. — 2022. — Vol. 2. — No. 6. — P. 58. <https://doi.org/10.1007/s43546-022-00222-5>
- 16 Александрова И.Ю. Проблема нарушения системной реализации психосемантических и психолингвистических требований к названию торговой марки / И.Ю. Александрова // Вестник Ун-та. — 2019. — № 2. — С. 150–156. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/10.26425/1816-4277-2019-2-150-156>

З.Т. Канафина, Д.Д. Шайбакова

Салтанатты ортадағы коммерциялық эргонимдердің коммуникативтік потенциалы

Мақалада коммерциялық объектінің атауын автор мен адресат арасындағы байланыс аспектісінде алынған мәтін ретінде қабылдау мәселелері қарастырылған. Коммерциялық атау (эргоним) сыртқы жарнама контекстінде номинатордан хабарламаны кең аудиторияға жеткізуде делдал ретінде әрекет етеді, сондықтан эргонимдер арқылы қарым-қатынас барысында қабылдауды зерттеу әлеуметтік-мәдени процестерді, халықтың сауаттылық деңгейін түсіну және тілдегі өзекті процестерді бекіту үшін маңызды. Авторлар ассоциативті эксперимент арқылы мереке-индустриясы мен жерлеу қызметтері саласындағы эргонимдердің номинативті сәтсіздіктері мен коммуникативті әлеуетін талдаған. Олар қабылдаудың когнитивті және психологиялық аспектілеріне назар аударған. Талдау барысында қазіргі қоғамдағы қазақстандық эргонимдердің коммуникативтік әлеуеті адресаттың атауды дұрыс қабылдауы мен түсіндіруін қамтамасыз ететін арнайы лексиканы, стереотиптілік пен символизмді қолдануға негізделгені анықталды.

Кілт сөздер: коммерциялық атау, эргонимдер, ономастика, ассоциативті эксперимент, коммуникативтік потенциал, тілдік сана, номинативті сәтсіздік, психолингвистика, қабылдау, ментальдық лексика.

Z.T. Kanafina, D.D. Shaibakova

Communicative potential of commercial ergonyms in the field of ceremonial services

In the article the problems of perceiving the name of a commercial object as a text taken in the aspect of communication between the author and the addressee were discussed. In the context of outdoor advertising, a commercial name (ergonym) acts as an intermediary in the transmission of a message from the nominator to a broad audience, so the study of perception during communication through ergonyms is essential for understanding sociocultural processes, the literacy level of the population and recording current processes in the language. The article analyzes the characteristic nominative failures and communicative potential of ergonyms in the event industry and funeral services through an associative experiment. The authors focus on the cognitive and psychological aspects of perception. Regarding the analysis, it was established that the communicative potential of Kazakhstan's ergonyms in modern society is based on the use of special vocabulary, stereotypes, and symbols, which ensures the perception and interpretation accuracy of the name by the addressee.

Keywords: commercial name, ergonyms, onomastics, associative experiment, communicative potential, linguistic consciousness, nominative failure, psycholinguistics, perception, mental lexicon.

References

- 1 Podolskaya, N.V. (1988). Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe [2nd edition, revised and expanded]. Moscow [in Russian].
- 2 Alekseeva, N. (2021). Associative Identification of Proper Names: A Cognitive Approach. *WISDOM*, 18(2), 194–203. <https://doi.org/10.24234/wisdom.v18i2.507>
- 3 Gontijo, Possidonia F.D., & Zhang, Shi. (2007). The Mental Representation of Brand Names: Are Brand Names a Class by Themselves? In: Lowrey Tina M. (Ed.) Psycholinguistic Phenomena in Marketing Communications. Mahwah, New York: L. Erlbaum. 23–37.
- 4 Novichihina, M.E. (2004). Teoreticheskie problemy issledovaniia effektivnosti kommercheskoi nominatsii [Theoretical problems of researching the effectiveness of a commercial nomination]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Voronezh [in Russian].
- 5 Kryukova, I.V. (2011). Pragmatika onima: napravleniia issledovaniia i metodika analiza [Pragmatics of onyme: directions of research and analysis technique]. Volgograd: Izvestiia Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — *Proceedings of the Volgograd State Pedagogical University*, 8, 139–142 [in Russian].
- 6 ADVEGO. SEO-analiz teksta [SEO-analysis of a text]. Retrieved from <https://advego.com/text/seo/> [in Russian].
- 7 Chernigovskaya, T.V. (2011). Mentalnyi leksikon: zaputalis v setiakh? [The mental lexicon: confused by networks?]. *Aktualnye voprosy neirobiologii, neiroinformatiki i kognitivnykh issledovaniia. Obedinyennoe plenarnoe zasedanie konferentsii «Neiroinformatika–2011»; NOTS «Neirobiologiya, neiroinformatika i kognitivnye issledovaniia — Current issues in neurobiology, neuroinformatics and cognitive research. Joint plenary session of the conference “Neuroinformatics–2011”; Scientific and Educational Center “Neurobiology, neuroinformatics and cognitive research”*. Moscow. Retrieved from <https://monocler.ru/videolektoriy-7-lektsiy-tatyany-chernigovskoy-o-mozge-i-yazyike/> [in Russian].

- 8 Reszegi, K. (2019). The Mental and Neural Representation of Names: A Cognitive and Economic Point of View. *Research Group on Hungarian Language History and Toponomastics (University of Debrecen–Hungarian Academy of Science)*, 18.
- 9 Popova, T.V. (2016) Assotsiativnyi eksperiment v psikhologii [Associative Experiment in Psychology]. Moscow: Flinta. Retrieved from <https://itexts.net/avtor-tatyana-demyanovna-popova/195128-associativnyy-eksperiment-v-psihologii-tatyana-popova/read/page-2.html> [in Russian].
- 10 Issers, O.S. (2016). Neiming v mediaprostranstve sibirskogo regiona [Naming in the Media of the Siberian Region]. *Kommunikativnye issledovaniia — Communication studies*, 4 (10), 77–91 [in Russian].
- 11 Madiyeva, G.B. (2018). Onomastika Kazakhstana: analiticheskii obzor (podkhody issledovaniia onimov) [Onomastics of Kazakhstan: an analytical review (onym research approaches)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 12 Bolotnova, N.S. (1992). Khudozhestvennyi tekst v kommunikativnom aspekte i kompleksnyi analiz edinits leksicheskogo urovnia [Fiction text in communicative aspect and complex analysis of lexical units]. Tomsk: Tomskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 13 Boikova, T.A. (2015). Nominativnye neudachi v imianarechenii (po materialam oprosa rossiiskikh i amerikanskikh respondentov) [Nominative failures in naming (based on the survey of Russian and American respondents)]. *Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V.P. Astafieva — Bulletin of the Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V.P. Astafyev*, 2, 199–204 [in Russian].
- 14 Trifonova, E.A. (2006). Nazvaniia delovykh obektov: semantika, pragmatika, poetika (na materiale russkikh i angliskikh ergonimov) [The proper names of business objects (on the material of Russian and English ergonyms)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd, 24 [in Russian].
- 15 Srivastava, P. et al. (2022). Package design as a branding tool in the cosmetic industry: consumers' perception vs. reality. *SN Bus Econ* 2(6), 58. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s43546-022-00222-5>
- 16 Aleksandrova, I.Yu. (2019). Problema narusheniia sistemnoi realizatsii psikhosemanticheskikh i psikholingvistikicheskikh trebovaniy k nazvaniyu tovarnoi marki [The problem of violation of the system implementation of the psycho-semantic and psycholinguistic requirements for brand name]. *Vestnik Universiteta — Bulletin of the University*. Moscow: Vestnik Universiteta. Retrieved from <https://doi.org/10.26425/1816-4277-2019-2-150-156> [in Russian].

Information about the authors

Kanafina, Zarina Talapkerovna — Master of pedagogical sciences, Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zarinakanafina100@gmail.com;

Shaibakova, Damina Disingaleevna — Doctor of philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: damina1shaibakova@gmail.com

А.Е. Баербекова^{1*}, Ж.Д. Рапишева², Ж.С. Акишева³, А.Ю. Кишенкова⁴

^{1,2}Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

³Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан;

⁴Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: ¹baerbekova.aliya@mail.ru; ²r_zhanar@mail.ru; ³z.akisheva@satbayev.university; ⁴ainur_18.10@mail.ru)

Қазақстан ұлттық концептосферасының құрамындағы «мемлекет» концептісінің жолдау мәтіндеріндегі тілдік көрінісі

Мақала Президенттің жыл сайынғы Жолдау мәтіндерінде «мемлекет» концептісінің берілуінің лексикалық құралдарын талдауға арналған. Концептінің дәстүрлі мазмұнын Жолдау мәтіндерінде көрсетілген идеялармен салыстыра отырып, авторлар Жолдауда қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесінің ерекшелігін анықтайды. Сонымен қатар «мемлекет» сөзінің лексикалық тіркесімділігі талданған, «мемлекет» концептісінің Қазақстан, ел, Отан сияқты басқа концептілермен өзара қарым-қатынасы қарастырылған. Мақаланың басты мақсаты — Жолдау мәтіндеріндегі Қазақстан концептосферасындағы «мемлекет» концептісінің мазмұнын зерттеп, концептінің жұмсалыу аясын танытатын ұғымдардың қолданылу сипатын ашу. Қазақ ұлттық концептосферасындағы негізгі концептінің бірі «мемлекет» концептісі тіліміздегі қалыптасқан «тәуелсіздік», «атамекен», «туған жер», «туған ел» «отан», «дала», «қазақ» концептілері тәрізді жалпыұлттық құндылықтарды таныта алады. Мақалада лексикалық бірліктердің семантикасын компоненттік, концептуалдық және контекстік талдау әдістері қолданылып, зерттеу материалы ретінде мемлекет лексемасы қолданылатын жыл сайынғы Жолдау мәтіндері, сондай-ақ қазақ тілінің түсіндірме, этимологиялық, түсіндірме саяси және басқа сөздіктерінің материалдары алынды. Зерттеу нәтижесінде авторлар «мемлекет» концептісінің қазақ халқының ұлттық ділінде алатын орны маңызды екенін анықтайды.

Кілт сөздер: концепт, әлемнің тілдік бейнесі, «мемлекет» концептісі, Қазақстан концептосферасы, сақа мемлекет, Президент Жолдауы.

Kipicne

Адамзат әрқашан әлемді, қоршаған ортаны зерттеп, ондағы өзінің орнын табуға, оны танып-білуге талпынады. Бұл адамның тікелей танымымен байланысты. Сол танып-білгенін тіл арқылы жеткізуге тырысады. Тіл — адам санасының, адам танымының көрсеткіші. Тіл — адам қалыптастырған мәдениеттің негізі. Тіл — ұлттық ділдің беретін бейнесі.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі зерттеу объектісі таным болып табылады. Ал таным тікелей концепт терминімен байланысты. Концептілер адам танымында әлем бейнесін бейнелейтін жадымыздың мазмұнды бірліктері болып табылады.

Когнитивтік лингвистика өкілдерінің айтуынша, әрбір тіл белгілі бір ұғымдар жүйесін білдіріп, соның арқасында ана тілінде сөйлейтіндер сыртқы әлемнен келетін ақпарат ағынын қабылдай алады, құрылым жасай алады, жіктей алады және түсіндіре алады деп есептейді.

«Концепт» термині және оның «лингвокультурема», «логоэпистема», «мифологема», «ноэма» сияқты баламалары орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың 90-шы жылдарында қолданыла бастады. Концептіні ғылыми тұрғыдан зерттеп, оны термин етіп тіл біліміне алғаш енгізген орыс ғалымдары Д.С. Лихачев [1], Н.Д. Арутюнова [2], В.А. Маслова [3], С.А. Аскольдов [4], А. Вежбицкая [5], Е.С. Кубрякова [6], В.В. Колесов [7] болып табылады. Ал қазақ тіл білімінде нақты концептілерді зерттеген М. Күштаева [8], А. Смайлов [9], М. Абдрахманова [10], Ж. Жанпеисова [11], Ж. Қошанова [12], А. Байғұтовалар [13] болды.

Қазіргі уақытта «концепт» терминін когнитивті лингвистикада ең жиі қолданылып жүрген ұғым ретінде танимыз. Дж. Лакофф өзінің «Когнитивное моделирование» еңбегінде, концептіні ойлаудың негізгі бірліктері болатынын айтса [14], А.С. Запесоцкий деген зерттеуші Д.С. Лихачев еңбектеріне сүйеніп, концептіні бейнелеуде тілдік құралдардың белгілі бір жиынтығын анықтауға негіз болатынын айтқан [15].

Бүгінгі орыс тіл білімінде концептуалды семантиканың семантикалық және логикалық бағыттары дамып келеді. М.М. Копыленконың пікірінше, «концепт» термині деконцептуалды

құбылыстарды да қамтиды [16, 44–45], Е.И. Диброваның пікірінше, концепт арқылы ойдың қиялдан ұғымға қозғалысы жүзеге асырылады [17, 133], М.В. Никитин концептіні түсінік пен ұғым арқылы сипаттайды [18, 267]. Семантикалық бағыттың өкілі С.А. Аскольдов-Алексеев концепт біздің ойлау үдерісімізде бір қатардағы көптеген объектілерді алмастыратын ойлау құбылысы деп түсінеді [4].

Сонымен, концепт — ділдік репрезентация, ол сөздің өзі ғана емес, сөзбен берілетін образ. Концепт күнделікті сөйлеуде, жазуда жиі қолданылатын мағыналардың жиынтық сипатын білдіреді. Концепт бірден сөздің мағынасынан туындамайды, сөздің сөздіктегі мағынасының адамның жеке және халықтық тәжірибесімен бірігуінің өнімі болып саналады. Концептіні анықтау үшін әлемнің ерекшеліктері мен белгілерін, материалдық құндылықтарын, олардың объектілермен байланысын, қызметі мен мақсатын, сипаты мен ұлттық сананы қалыптастырудағы маңызын айқындау қажет. Концептілік түсінікке ие болу үшін олардың белгілі бір ұлттың, халықтың бай тарихымен, мәдениетімен, дінімен, ділімен, тілімен байланысын қарастыру қажет. Бұл — ұлттық-мәдени контексті терең түсінуге қол жеткізудің бірден-бір жолы. Тілімізде ұлттың дінімен, салт-дәстүрімен, тілімен сабақтас ұлттық мәдениеттің мәні мен ерекшеліктерін көрсететін көптеген сөздер кездеседі. Ана тіліміздің сөздік қорының өте бай екенін ескерсек, әрбір сөз концепт дәрежесіне дейін көтеріліп, дами алады.

Ал енді логикалық бағыт өкілдері Ю.С. Степанов [19], Н.Д. Арутюнова [2], Е.С. Кубрякова [6] т.б. концепті мен ұғымды бірдей деп түсініп, оларды тепе-тең көреді. Ю.С. Степанов концепт пен ұғым бірдей құбылыс деп таниды («conceptus» сөзінің тікелей калькасы). Сондықтан концепт пен ұғым әртүрлі ғылымдардың термині: концепт — математикалық логиканың термині болса, кейінгі кездері мәдениеттануда да қолданылады [19, 42–44]. С.Г. Воркачевтің айтуынша, лингвоконцептілер басқа тілдерге аударылмайтын және сөздерден кейін жүретін семантикалық құбылыстар [20, 79].

Бір қарағанда кез келген сөздің лексикалық мағынасын концепт деп тануға болатын сияқты. Бірақ зерттеушілер кез келген сөздің тура лексикалық мағынасы когнитивтік шындықтан алыс, тар, жеткіліксіз, кейде тіпті дәл келмейтіндігін айтады. Кейбір зерттеушілердің ойынша, концепт өзінің мазмұны тұрғысынан образ ретінде де, ұғым ретінде де, символ ретінде де көрініс табады.

Біздің пайымдауымызша, концепт мағынамен де, ұғыммен де тепе-тең болмайды. Көптеген сөздіктер мен энциклопедияларда концепт ұғым не оның мазмұнын білдірумен тең деп көрсетіледі. Ұғым дегеніміз ойлауды қалыптастыруға қызмет ететін тілдің символдық және маңызды құрылымымен байланысты заттың әртүрлі кезеңдерінің объективті, идеалды бірлігі және ол қарым-қатынасқа тәуелсіз болады. Ұғым танымның тікелей нәтижесі, баспалдағы немесе кезеңі болады. Ал концепт сөйлеу арқылы жүзеге асады. Концептінің таза субъективті сипаты басым. Жад және елестету — бір жағынан дәл қазір және осы жерде ұғынуға бағыттталып, ал екінші жағынан акті ретінде — осы шаққа негізделген жанның үш қабілетінің синтезі, концептінің ажырамас бөліктері.

Концептілер ұғымға қарағанда жай ғана ой арқылы көрінбейді, сонымен бірге адамның өз басынан өтеді. С.С. Неретина концепт — оқиға, ал «оқиғалар» — ұғым десе [21, 16], Л.А. Грузберг концептілердің эмоция, симпатия мен антипатия, кейде тіпті қақтығыстар болып есептелетінін атап өтеді [22, 128]. Концептімен салыстырғанда ұғымның құрылымы әлдеқайда қарапайым екенін түсінеміз. Ұғым негізінде мазмұндық құраушы басым болады. Сонымен қатар концептінің негізінде болатын барлық компоненттер ұғым негізіне кіре бермейді.

Осылайша, концептіге берілген анықтамалар әртүрлі екенін байқадық. Зерттеушілердің көбі оны мәдениетпен тікелей байланыстырса, кейбір ғалымдар негізгі деп тапса, енді біреулері косымша деп қарастырады. Біздің ойымызша, концептінің негізгі ерекшелігі оның белгілі бір халықтың, ұлттың мәдениетімен, сол қоғамның мәдени тәжірибесімен байланысы болып табылады. Мәдениет өмірлік болмысты анықтайтын, барлық адамзатқа тән әлемдік бейнедегі ұғымдардың бірі екені белгілі. Солай бола тұра, бұл ұғымдар ұлттық көзқарастар мен мәдени ерекшеліктерден туындап, ұлттық бірегейлікті анықтау үшін қолданылады.

Мәдениетке қатысты концепті индивид пен оның өмір сүретін ортасы арасындағы байланыстырушы элемент рөлін атқарады, сондықтан оны зерттеудің маңызы зор. Мысалы, моңғол тілінің зерттеушілері С.Д. Гымпилова, Б.Ц. Гомбоев «Концепт «дом» в языковой картине мира монголоязычных народов» деген мақаласында бурят, қалмық, моңғол халықтарындағы «үй» концептісін сол халықтардың ұлттық мәдениетімен, ділдік ерекшелігімен сипаттай отырып, аталған концептіні сол халықтардың қоныстанған жерімен, шаруашылығымен, мәдени өмірімен тікелей байланыстырады. [23]. Л.И. Щелокова да «туған жер» концептісін соғыс жылдарындағы публицистика негізінде зерттей отырып, халық танымындағы ең қастерлі, ең қасиетті мекен — туған

жерді сол ұлттың танымындағы ерекшеліктер арқылы анықтауға тырысқан [24]. Нақты концептілерді қарастырған зерттеулер өте көп, олар түрлі аспектіде қарастырылады. Ал біздің мақаламыздың мақсаты Қазақстан концептосферасын құрайтын ең негізгі концепт «МЕМЛЕКЕТ» екенін Жолдау мәтіндерін талдау арқылы анықтау болып табылады.

Сонымен, концептілер белгілі бір мәдениеттің ажырамас бір бөлігі болып табылатын күрделі және маңызды түсініктер. Олар шектеулі, өйткені әрбір символдық атау концептіге айнала алмайды. Концептілер белгілі бір мәдениет үшін маңызы бар өзекті құбылыстарды бейнелейді және олардың құндылығын растайтын кең лексикалық байлыққа ие.

Зерттеу материалы мен әдістері

Мақалада семантикалық-когнитивті талдау әдісі арқылы тіліміздегі түрлі сөздіктердегі концепт бола алатын ұғымдардың мағыналары талданып, нақтыланды. Қазақстан, мемлекет, ел сияқты концептілерге компоненттік, контекстік және ассоциативтік талдаулар жүргізіліп, қазақ тіліндегі сөздіктер мен Президент Жолдаулары басты зерттеу материалы ретінде пайдаланылды. Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Н.Ә. Назарбаев пен Қ.-Ж.К. Тоқаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауы алынды. Осы негізде кешенді концептуалды талдау әдісі пайдаланылды, себебі бұл әдіс концептілерді құрылымдау мен модельдеуді қамтиды, сондай-ақ концептінің семантикалық және прагматикалық компоненттерін талдау арқылы олардың мәдени сипатын ашуға мүмкіндік береді. Концепт тілдің әртүрлі деңгейлерінде көрінетін ділдік құрылым болғандықтан, оның тіркесімділік мүмкіндіктерін контексте талдау негізінде ғана анықтауға болады. Аталған әдісті қолданудың нәтижесінде тіл біліміндегі концепт ұғымы, оның ішінде Қазақстан концептосферасындағы «мемлекет» концептісінің аса маңызды әмбебап категория екені дәлелденді.

Нәтиже мен оның талқылануы

Зерттеуіміздің негізгі нысаны ретінде Н.Ә. Назарбаев пен Қ.-Ж.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауларынан Қазақстан концептосферасын құрайтын «мемлекет» концептісі алынды. Мемлекет саяси жүйенің негізгі элементі ретінде гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың негізгі зерттеу пәніне айналды. Философтар «мемлекеттің» саяси түсінігін нақтылаумен, мемлекеттің мәнін, шығу тегі мен мақсатын түсінуден ерте заманнан айналысқаны белгілі. Аристотельдің «Политика» еңбегінен бастап Платонның кемел мемлекет теориясы, Ж.Ж. Руссоның қоғамдық келісім теориясы, И. Канттың мемлекет туралы ілімі айтылған сөзімізге дәлел бола алады.

Қазіргі уақытта тарихшылардың, философтардың, саясаттанушылардың «мемлекет» түсінігін зерттеуге қызығушылығы сонау Қазақ хандығының құрылуымен және Тәуелсіздік жылдардағы Қазақстанның мемлекеттілігінің даму тарихымен байланысты екенін көреміз. Ал тілшілер мемлекет туралы идеялардың дискурсивтік құрылысы әртүрлі тілдердің материалы негізінде дискурстың әртүрлі түрлерінде қалай берілетінін зерттейді.

«Мемлекет» ұғымын ұғыну процестерін лингвокогнитивтік зерттеудің өзектілігі оның саяси дискурстың концептуалды жүйесіндегі маңыздылығына, сондай-ақ оның әлеуметтік құндылығына байланысты.

Адамзат атаулы мыңдаған жылдар бойы өмір сүріп келе жатқаны белгілі. Жеке адамдар тиісті мемлекеттің азаматы болады, сол мемлекеттің билігі мен құқықтық тәртібіне бағынып қана қоймай, өзінің іс-әрекетін, мінез-құлқын, одан әрі қоғамдық мүдделер мен мақсаттарының орындалуы үшін пайдаланады. Ерте кезден-ақ, адамзатты мемлекет қалай пайда болды деген сұрақтар қызықтырған. Мемлекеттік құрылымнан бұрын, ерте замандарда рулық басқару ұйымы пайда болған екен. Бұл алғашқы рулық қауымдастық деп аталды. Мемлекеттің ерекше белгілерінің біріне оның өз азаматтарын аумақтық принцип бойынша бөлетіндігі жатады, ал алғашқы рулық басқару ұйымының негізі мүлдем басқаша — қандас туысқандардың байланысы мен қарым-қатынасынан тұрады. Саяси ғылымда мемлекеттің пайда болуы туралы көптеген теориялар бар: теологиялық теория, патриархалдық теория, органикалық теория, табиғи құқықтық теория, психологиялық теория, күштеу теориясы, материалистік теория және т.б. Қазіргі кезде мемлекет саяси жүйенің аса маңызды институты болып табылады [25].

Алдымен, «мемлекет» ұғымының лингвокогнитивтік талдауын сөздің этимологиялық мағынасын сипаттаудан бастайық. «Мемлекет» сөзі арабтың «*мәмләкә*» деген сөзінен шығып, «иелік ету, иелену» деген мағына береді екен. Ғылым мен мәдениетке, әлеуметтік өмірге байланысты енген

бұл ұғым Қазақстан территориясына ислам дінінің таралуымен тікелей байланысты. Мемлекет — араб сөзі, оның мағынасы — империя, мемлекет, патшалық. Еуразияның көне тұрғындары көп уақыт мемлекет сөзінің орнына «ұлыс» атауын қолданып келген. Ал бұл сөзден бұрын мемлекеттің мән-мағынасын берген сөздер де бар. Бұл ұғымдар Қазақстан жеріндегі ежелгі мемлекеттер, яғни «қағанаттардың» пайда болуымен тікелей байланысты. Қазақстан территориясындағы Түрік қағанаты, Батыс түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Қарлұқ қағанаты, Хазар қағанаты, Қимақ қағанаты, Оғыз қағанаты, Қарлұқ, Қыпшақ қағанаттары көне мемлекеттік құрылым болып табылады. Ислам діні Қазақстан жеріне 714 жылдан бастап, яғни Түргеш Қағанатының тұсында енген. Осы кезден бастап ертедегі түркі халықтарының тіліне арабизмдер ене бастайды. Міне, «мемлекет» сөзі сол дәуірде енгенге ұқсайды. Алайда, мемлекет сөзі енгенімен, ежелгі тіліміздегі «қағанат, ұлыс» деген сөздерді бірден ығыстыра алмаған. Тіпті орта ғасырларда да «қағанат, ұлыс, орда» деген ұғымдар мемлекет сөзімен қатар қолданылған. 1242–1481 жылдары біздің жерімізде Алтын Орда, Ақ Орда империялары өмір сүрді. 1465 жылы Қазақ хандығы қалыптасып, жеке мемлекеттік құрылым қалыптасады [26]. Бұл кезеңде «хандық, ұлыс» сөздері белсенді қолданылып, мемлекет ұғымының синонимі ретінде қолданыс тапқан.

Кейбір түркі тілдес халықтардың тілінде «мемлекет» сөзінің орнына «дәулет» сөзі пайдаланылады. Дәулет дегеніміз қазіргі тілімізде байлық, яғни көшпелі тайпалардағы мемлекеттің қалыптасуына әсер еткен пайда табу идеясынан туғанға ұқсайды. Сонымен мемлекеттің әртүрлі себептердің нәтижесінде пайда болғанын оның атауы да аңғартады. Мемлекеттің қалыптасуына географиялық орта немесе табиғи орта, адам саны, шаруашылық жүргізу тәсілі, яғни экономика, өндіріс тәсілі мен еңбек бөлінісі, дін немесе дүниетаным сияқты басқа да сыртқы факторлар әсер етеді екен.

Қазақстан Ресей империясының құрамына кіргенде 1917 жылы Алашорда құрылған болатын. Бұл кезеңде де мемлекет ұғымын орда сөзі білдіріп тұр. Кейін КСРО құрамында Қырғыз Автономиялы Социалистік Кеңес Республикасы, Қазақ Автономиялы Социалистік Кеңес Республикасы, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы болып өзгерді. Кеңестік кезде мемлекет сөзі республика сөзімен қатар қолданылды [27].

Қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде «мемлекет» сөзіне түсініктеме былай берілген: «Мемлекет зат. Үкімет басшылығымен, басқа да органдары, мекемелері арқылы халықты белгілі бір іске жұмылдырушы, ұйымдастырушы саяси ұйым, ел. *Совет үкіметі орнады, мемлекет билігі советтердің қолына көшті* (З. Ақышев, Ақбел.). *Дүние жүзінде алғашқы құрылған жас совет мемлекетінің екі жыл бойы істеген жұмысы туралы Владимир Ильич Ленин есепті баяндама жасады* (Х. Ермұратов, Октябрь)» (ҚТТС, 7-том).

2008 жылы «Дайк-Пресс» баспасынан шыққан түсіндірме сөздікте: «Мемлекет — қоғамды басқаратын, оның экономикасы мен әлеуметтік құрылымын қорғайтын негізгі саяси-қоғамдық ұйым» делінген (ҚТТС, 2008). Ал 2007 жылы баспадан шыққан саяси түсіндірме сөздікте мемлекетке мынадай анықтама берген: «Мемлекет — билікті ұйымдастыру түрі, қоғамның саяси жүйесінің негізгі әлеуметтік жүйесі. Мемлекет қоғам көлеміне тең келетін қауымдастық қалпына еніп, жеке аумаққа орналасып, сол қоғамның бүкіл мүшелерін қамтиды» (СТС, 2007).

Берілген анықтамалардан байқағанымыздай, КСРО кезінде шыққан сөздікте мемлекет биліктің басшылығымен халықты бір іске жұмылдырушы, яғни еңбекке баулитын саяси ұйым ретінде суреттелсе, 2000 жылдардың басында мемлекет сөзі бірнеше мағынаға ие болды: 1. «қоғамды басқаратын және оның экономикалық әрі әлеуметтік құрылымын қорғайтын қоғамдық ұйымдастырудың саяси нысаны»; 2. «саяси ұйымының қандай да бір нысаны бар ел» дегенді білдірді.

XX-XXI ғасырдың басындағы лексикографиялық деректер қазақ тіліндегі ұғымды вербалдандыратын сөз мағынасының тұрақты компоненттерін анықтауға мүмкіндік береді: 1. мемлекет — қоғамдық ұйымдастырудың саяси формасы; 2. мемлекет қорғаныс функциясы.

Әртүрлі сөздіктердегі мемлекет сөзінің түсіндірілуін зерттей келе, біз «мемлекеттің» мағыналық құрылымында келесі ұғымдар ажыратылады деген қорытындыға келдік: 1) мемлекеттік аппарат; 2) мемлекет пен қоғам арасындағы билік қатынастары; 3) өз функцияларын жүзеге асыру үшін мемлекеттің іс-әрекеттері; 4) мемлекет бекіткен белгілі бір нормалар жүйесін белгілейтін заң; 5) белгілі бір мемлекеттің юрисдикциясы таралатын белгілі бір аумақ.

Ресейлік ғалым М.В. Гаврилова «Экспликация концепта «государство» в торжественной политической речи» атты мақаласында Ресей Президенттерінің инаугурациялық сөздерін талдау негізінде XXI ғасырдың басында саяси ақпаратты таратудың негізгі арнасы болып табылатын орыс,

ағылшын және француз тілді медиамәтіндерде «мемлекет» концептісінің репрезентациялануы дербестендіру метафорасы, адам қызметі, артефакт, табиғи құбылыс метафоралары арқылы түсіндірілгенін көрсетті. Сонымен қатар, «орыс тіліндегі заманауи публицистикалық мәтіндерде «мемлекет — бұл механизм» және «мемлекет — бұл құрылым» метафоралық модельдері жиі кездеседі, «мемлекет — бұл матадан жасалған бұйым» ұлттық ерекше моделі қолданылады» дегенді айтады [28, 15].

Қазақстандық зерттеуші Ж.А. Джамбаева «Концепт «государство» в языковом сознании представителей тюркоязычных социумов» деген зерттеуінде жүргізген ассоциативті экспериментінде **«мемлекет»** сөз-стимулы Қазақстан территориясында тұратын түркі тілдес халықтардың тілдік санасында ең алдымен «Қазақстан» ассоциатымен байланысты екенін, содан соң барып «ел» (*страна, держава, республика*), «халық» (*народ, нация, общество*), «отан» (*родина, отечество, отчизна*), «жер» (*территория, общий дом*) сияқты аталған феноменнің мазмұнын ашатын ассоциаттармен сипатталатынын көрсетеді. Информанттардың тілдік санасындағы «мемлекет» ұғымының ассоциативті өрісі оның сөздіктердегі түсіндірмесімен, оның негізгі семантикасымен байланысты болғандықтан, «Президент», «Назарбаев», «Үкімет», «Парламент» сияқты ассоциациялар мен «елтаңба» (*герб*), «ту» (*флаг*), «әнұран» (*гимн*) сияқты мемлекеттік символдармен де байланысты екендігін айтады [29, 22–23].

Ал біз Қазақстан Президенттердің жыл сайынға халыққа Жолдауындағы «мемлекет» концептісінің экспликациялану ерекшеліктерін салыстырамыз және олардың мемлекет туралы саяси идеяларының жүйесін құрамыз. Жолдаулар қоғамға идеалды іс жобасын ұсынатын және ел, халық, билік, мемлекет туралы қоғамдық түсініктерді қалыптастыратын идеологиялық мәтін болып табылады.

Бүгінгі таңда «мемлекет» ұғымы екі мағынада қолданылады. Үлкен әлеуметтік топтың ұйымын білдіріп, халық, ел, қоғам деген мағынаны білдіріп, кең мағынасында жұмсалса, басқару құрылымының, мемлекеттік аппараттың жиынтығын анықтай отырып, әкімшілік, үкімет деген тар мағынасында қолданылады. Саясаттануда екінші мағынасы белсенді қолданылады. Мақаламызға тілдік материал етіп 1991 жылдан 2019 жылға дейін елімізді басқарған Н.Ә. Назарбаевтың Жолдаулары мен қазіргі Президентіміз Қ.-Ж.К. Тоқаевтың кейбір Жолдауларын алдық. Бұл Жолдауларда «мемлекет» сөзі жоғарыда аталған екі мағынада да кездеседі. Мысалы, 2006 жылдың 1 наурызында, 2012 жылғы 14 желтоқсанда жарияланған Н.Ә. Назарбаевтың Халыққа Жолдауында «мемлекет» сөзі тіркес түрінде де, күрделі құрылым түрінде де қолданылған:

Кең мағынасында: *Халқымыз осы заманғы және бәсекеге қабілетті зайырлы мемлекетті белсене орнатып жатыр. Біз бүгін — өзіндік бет-бейнесі бар, өзіндік ерекшеліктері мен өзіндік ұстанымы бар **табысты мемлекеттіз**. Біздің басты мақсатымыз — 2050 жылға қарай **мықты мемлекеттің**, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру. Біріншіден, Қазақстан — **қазіргі заманғы мемлекет**. Халықаралық тәжірибені талдау көрсеткендей, кәсіпкерлердің палаталарға топтасуы — экономиканың тиімділігінің маңызды факторының бірі, осылай істелген жерлерде «мықты бизнес — **мықты мемлекет**» қағидасы іс жүзіне асты. Бәсекеге қабілетті дамыған **мемлекет** болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәніндегі мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде, біз елімізді **ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ** деп атайтын боламыз.*

Тар мағынасында: *Төртіншіден, біз дәйекті түрде саяси тежежелік пен тепе-теңдіктің үйлестірілген жүйесіне негізделген **құқықтық мемлекет** құрып, оны нығайта береміз. Біз құқықтық **мемлекет** пен демократиялық қоғамды басқаша құра алмаймыз. **Мемлекет** өз тарапынан іскерлік бастамашылықтың жолындағы заңнамалық, әкімшілік және бюрократиялық кедергілерді ысырып тастауға, жеке меншік капиталдың келешегі үлкен кемел бастамаларына тікелей қолдау көрсетуге міндетті. Ел экономикасындағы өрлеудің тұрлаулы әрі серпінді сипатын ұстап тұру үшін **мемлекет** қазынагерлік, кредит-ақша саясатының, өндірістің негізгі факторларын тиімді қайта бөлуді мемлекеттік реттеу тетіктерін пайдаланып, жоғары сапалы өнім мен қызметке деген сұранысты көтермелеп отыруға міндетті. Ел біртұтас корпорация секілді жұмыс істеуі тиіс, ал **мемлекет** оның өзегі болуға тиіс.*

Қ.-Ж.К. Тоқаевтың 2020 және 2021 жылдары 1 қыркүйектегі Жолдауларында да мемлекет сөзі екі мағынада жұмсалғанын байқауға болады.

Кең мағынасында: *Балалар мемлекетіміздің болашағы емес пе?! Жануарларға көзқарас — кез келген **мемлекеттің** өркениеттілігінің өлшемі. «Халық үніне құлақ асатын **мемлекет**» — бұл, шын*

мәнісінде, «**Әділетті мемлекет**» құру тұжырымдамасы. Жаңғыртудың негізгі мақсаты — **тұтас мемлекеттің** тиімділігін арттыру. Біз сонда ғана **бәсекеге қабілетті мемлекет**, зияткер ұлт қалыптастыра аламыз. Біздің елімізде «**Жауапты мемлекет** — жауапты қоғам — жауапты адам» жүйесі берік орнығуы керек. Бізге **мемлекеттің** болашағы үшін зор жауапкершілік жүктеліп отыр. Ең басты жетістігіміз — біртұтас ел болып, **жаңа мемлекет** құрдық. Саяси жаңғыруды біртіндеп жүзеге асыру — **мемлекетіміздің** стратегиялық бағдарының басым міндетінің бірі. **Мемлекетіміздің** болашағы үшін біз ішкі тұрақтылық пен жалпыұлттық бірлігімізді сақтап, нығайтуға міндеттіміз. **Мықты мемлекет** болу үшін ұлттың ұйыса білуі айрықша маңызды. Бұл — мықты, әділ әрі **озық мемлекет** құрудың бірден-бір дұрыс жолы.

Тар мағынасында: Мемлекет шаруашылықты тәуір жүргізе алмайды деген қағида аксиомаға айналды. **Мемлекет** меншігінде тек әлеуметтік нысандар, сондай-ақ **мемлекеттің** қауіпсіздігі мен қалыпты жұмысын қамтамасыз ететін нысандар ғана қалуы керек. Соның салдарынан **мемлекет** жауапкершілігі айқындалмай, азаматтар өз құқықтарын жете түсінбей жүр. Мұндай адамдар **мемлекет** назарынан тыс қалмайды. Ата-аналар кез келген балабақшаны немесе мектепті таңдап, **мемлекет** берген ваучермен төлем жасай алады. Мамандардың негіздеуінше, **мемлекеттің** тек дарынды оқушыларды қолдауы балалар арасында әлеуметтік ара-жікті ұлғайтуы мүмкін. Осыған орай, **мемлекет** қарапайым мектептерге қолдау көрсетеді. **Мемлекеттің** және квазимемлекеттік компаниялардың бюджетінен миллиардтаған теңге тиімсіз жұмсалуда. Азаматтар мүддесіне қызмет ететін **мемлекеттің** жаңа стандарттарын әзірлеу үшін көп жұмыс атқаруымыз керек. Құқықтық **мемлекеттің** маңызды шарты — туралықтан танбайтын әділ сот төрелігінің болуы. **Мемлекеттің** экономикаға тым көбірек араласуы оның өсімін тежейді, сыбайлас жемқорлыққа және заңсыз лобби жасауға әкеп соқтырады. Қазақстан — әлеуметтік **мемлекет**.

Н.Ә. Назарбаевтың саяси дискурсында мемлекет ұғымы кең мағынасында зайырлы мемлекет, өзіндік ұстанымы бар табысты мемлекет, мықты мемлекет, қазіргі заманғы мемлекет, бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет, ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ тіркестерімен берілсе, басқару құрылымының, мемлекеттік аппараттың жиынтығын анықтай отырып, әкімшілік, үкімет деген тар мағынасында құқықтық мемлекет, әлеуметтік, экономикалық мемлекет ретінде қолданыс тапқан.

Екі Президенттің де Жолдауларында «**құқықтық мемлекет**» өте жиі кездеседі. Саяси түсіндірме сөздікте: «Құқықтық мемлекет — өзінің негізгі институттары ретінде билік бөлінісін, сот тәуелсіздігін, басқару заңдылығын, мемлекеттік билік тарапынан азаматтардың құқы бұзылуына жол бермеуді және оған қоғамдық мекеме тарапынан тигізетін залалдың құнын өтеп алуды қарастыратын мемлекет» деп анықтама берілген (СТС, 2007).

Құқықтық мемлекет идеясының шығу тарихы көнеде жатыр. Ол сонау ежелгі заманнан бастау алып, оның философиялық негізін қалаған И. Кант болып табылады. Ал қазіргі жаһандану заманында құқықтық мемлекет тұжырымдамасы мемлекет, қоғам және азамат арасындағы қарым-қатынастарды қалыптастырудың әмбебап идеалы болып табылады. Құқықтық мемлекет идеясының мәні оның дәйекті демократиясында, биліктің қайнар көзі ретіндегі халықтың егемендігін растауында және мемлекеттің қоғамға бағынуында жатыр.

Құқықтық мемлекет — бұл, ең алдымен, құқықтық мемлекет идеялары іс жүзінде жүзеге асырылатын құқықтық мемлекет.

Ал «**зайырлы мемлекет**» Н.Ә. Назарбаевтың 2010 жылдарға дейінгі Жолдауларында біршама жиі кездеседі. Саяси түсіндірме сөздікте: «Зайырлы мемлекет — дінді мемлекеттен ажырату идеясының жүзеге асырылуы» деген анықтама берілген (СТС, 2007).

Қ.-Ж.К. Тоқаевтың 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі Жолдауында «**әділетті мемлекет**» ұғымы «**халық үніне құлақ асатын мемлекет**» тұжырымдамасымен сипатталады. Президентіміздің бұл тұжырымдамасының негізі — биліктің бұқара халыққа жақын болуы. Әділетті мемлекет дегеннің ұғымына мемлекеттік институттардың рөлін нығайта отырып, қазақстандық азаматтардың бостандықтары мен құқықтарын қорғау, халықтың тұрмыс сапасын жақсарту мәселесі кеңінен сөз етіледі. Жолдауда бүгінгі таңдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға жан-жақты, терең талдау жасап қана қоймай, оның шешу жолдарын да көрсетіп берді. Президентіміздің саяси дискурсындағы «**әділетті мемлекет**» деп, билік пен халық арасында ашық диалогқа құрылған алтын көпірдің болуын айта аламыз.

«Қасиетті Отанымыз тәуелсіздіктің үшінші мүшесіне аяқ басты. Қазақстан қысқа мерзім ішінде кемелденіп, қуат толысқан **сақа мемлекетке** айналды. Ширек ғасырда біз елімізді түбегейлі өзгерткен екі жаңғыруды іске асырдық», — деді Н.Ә. Назарбаев өзінің 2017 жылғы қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында.

«Сақа мемлекет» тіркесі саяси концепт ретінде қызығушылық тудырды деуге болады. Елбасының жыл сайынғы Жолдауларында Қазақстанның **жас мемлекет** ретінде түрлі кедергілерді еңсере отырып, кезең-кезеңімен дамуы керектігі баса айтылды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанды «**сақа мемлекет**» деп атап, яғни әл-ауқатты мемлекет деп танып, өз бағасын беріп, құнды бағыт-бағдар бере отырып, шешімдер қабылдады.

Жалпы «сақа» сөзінің этимологиясына терең үңілетін болсақ, қазақ ұғымында **сақа** дегенде, ең бірінші асықтың бір түрі еске түседі. Бір түрі болғанда, жай түрі емес, ерекше ірісі, асық атқанда керемет жүйрігі саналады екен. Мұндай асықтар үлкен қошқардың асығы екен. Тіпті сақа асыққа қорғасын да құйылатын болған.

Түсіндірме сөздікте: «**Сақа** 1. Асықтың ең үлкені, ірісі. 2. Ауысп. Жасамыс, үлкен, ірі, тәжірибелі. **Сақа тартты** — қартайды, жасы келді. **Сақа** түйе — 10 жастан асқан ірі түйелердің жалпы атауы» (ҚТСС).

Sozdikqor.kz сайтындағы мәліметтерді қарағанда, «сақа» сөзіне әр сөздіктен бірнеше анықтамалар табамыз.

Мысалы, М. Қашқари сөздігінде «**сақа** — тау етегі» деп берілсе, Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде «аша, тіреу» деп бір мағынасы және «кәрі, қарт» деп екінші мағынасы беріліпті.

Ал «Мұқағали тілі» сөздігін құрастырушылар Б. Қалиев, Ж. Түймебаев, Ш. Құрманбайұлы, С. Исакова: «**Сақа** зат. этноним. Асықтардың ішіндегі басқа асықтарды атуға жарамды ең ірісі, салмақтысы».

(Сонадайда баратса қашып аты)

Арқасына алты ер қасы батып,

Тыпырлаған байғұсты, сақа жасап,

Шиырып кеп жіберсем асық атып, — дей келе, Мұқағали ақынның да сақа сөзін ең ірі, ең салмақтысы деген мағынада қолданғанын тілге тиек етеді.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде де «**Сақа** — асықтың ең үлкен ірісі» және «Жасамыс, үлкен, ірі» деген мағыналары айқындалған. М. Белбаеваның «Қазақ тілінің омонимдер сөздігінде»: «зат. Көп асықтың ішіндегі ірісі, қорғасын құйылғаны. *Санай атты жауларын, Амангелді ұшырып, Сақа тиген асықтай, Шалқасынан түсіріп...* (О.Ш.)» деп берілсе, он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: «зат. этн. ойын. 1. Асықтың ең үлкен ірісі, салмақтысы».

Жағаласып жүрсең де,

Жағаласып,

Жылпостардың жатады амалы асып.

Серке болып кетеді қотыр теке,

Сақа болып кетеді жаман асық (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сынайын бір сақаны,

Ертең ерте көшейін.

Уық бауын шешейін,

Алтыннан соққан сақасын,

Күмістен соққан кенейін,

Жұртқа тастап кетейін.

Айнамақоз бен Қаракөз

Аямайын ала бер,

Оны қимай не етейін! (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сақа сойыл жасап алу үшін ірі қара малдың асығын мұқият мүжіп тазалайды. Алдыңғы жағын тесіп, қайыс немесе темір шығырық өткізеді. Шығырық яки тесіктен қайысты жалғайды («Ана тілі»), — деп алғашқы мағынасын берсе:

2. ауыс. Жасамыс, көпті көрген; тәжірибелі; тісқаққан.

Атағы, әлі, әртүрлі аталары,

Аталары, әр елдің, сақалары.

Әркім басын көтеріп, өмірінде,

Әлі жеткен жеріне апарады (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә.).

//этн. Малдың жасына, төлдеуіне қатысты атау. *Тұмса інгендердің боталары сақа інгендер боталарынан ұсақтау болады* (И. Жұмағұлов, Түйе өсіруші ... сөздігі)

Жоғарыда берілген сөздіктердегі «сақа» сөзінің мағынасы *ең ірісі, үлкені, тәжірибелі, көпті көрген, тісқаққан* деген сөздер мен сөз тіркестерімен берілген.

Сонымен, «сақа мемлекет» тіркесін Н.Ә. Назарбаев Орта Азиядағы әл-ауқатты, табысты да қуатты мемлекеттердің бірі деген мағынасында қолданғаны сөзсіз.

Біздің пайымдауымызша, «сақа, сақ, саха, сақ бол, сақтан, саққұлақ, сақта, сақ-сақ күлу» сияқты сөздер, тіпті «сақал» сөзі де бір түбірден тараған. Белгілі өлкетанушы, зерттеуші Серікбай Жаркешов: «Ал, САҚА дегенде, негізі, есімізге тарихи жадымызда әбден сақталған, тұрмыс-салтымыздан үлкен орын алған және ауыз-екі әңгімеде көп кездесетін бес нәрсе түседі» — деп, «сақа» деген сөзді бес түрлі түсінікпен байланыстырады [30].

Автордың айтуынша, біріншіден, сақа — тәжірибелі, ысылған, көргені көп, қырағы, дайындығы мол, тісқаққан, сергек, жай адамнан озық, ақылды, өнері мол, сенімді, сайлы деген мағыналарды бере отырып, «*ол қашан да болса сақадай сай ғой*», «*сақадай сай тұрыңдар*», «*ол тәжірибелі сақа жасауыңгер еді*», «*олар тісқаққан сақа жігіттер ғой*» немесе «*бұл үйірін талай қасқырдан айырып алған сақа айғыр еді*» деген теңеулер мен «*Талапты туған асылды, ақылы асса аға қой, Құнан қойдың асығын, қолыңа жақса, сақа қой*» деген нақыл сөздермен тікелей байланыстырады.

Екіншіден, автор «сақа» сөзін Сақ тайпасымен тікелей байланысты дейді. Олар қазіргі қазақ даласының оңтүстігінде Жетісу бойында, Арал маңындағы Иран аумағында, сондай-ақ Каспий теңізінің оңтүстігі мен оңтүстік-батысында өмір сүрген сақтар артына елеулі мәдени мұра қалдырғанын әлем біледі. Есік қаласынан табылған жануарлар бейнеленген теңдесі жоқ алтын бұйымдар мен басқа да жерлерден табылған «Алтын адамдар» сақ патша қорғандарының бірегей тарихи мұрасы болып саналады. Автор сақтардың атын *сақ* емес, *сака* деп жазған тарихшылар да кездесетінін атап өтеді.

Мақалада сонымен қатар, үшіншіден, сақа сөзін естігенімізде кәдімгі асықтың сақасы ойға келетіні, алма кезек, асқан ептілікпен бүгін бүкке, шігін шікке шертіп тиігізіп ұпай жинайтын, әр қазақ баласы білетін «Ханталапай», «Хан» және т.б. асық ойындары туралы жазылып, мұндағы сақа — хан, қалған асық бұқара халық деп есептелетіні баяндалады.

Төртіншіден, өлкетанушының айтуынша, «сақа» дегенде, Якутияда тұратын Саха халқы еске түседі екен. Бір қызығы, бүкіл Ресейдегі ғалымдар мен қоғам қайраткерлері Якутияның Сібірдің барлық халықтары арасында осы аймақтың басқа түркі халықтарына ұқсамайтын ең дамыған, дәстүрге бай және ерекше мәдениетімен ерекшеленетін аймақ ретінде таң қалады. Соңғы жиырма жылда якут халқы мен ғалымдары еңсесін көтеріп, үлкен оянуды бастан кешіп жатыр. Олар Саха атын қайтарып алып, мәдениетінің тарихына деген қызығушылықтарын жандандырды. Өздерінің тарихын жазып, зерттегені үшін қуғын-сүргінге ұшыраған ғалымдары мен зерттеушілерінің еңбектерін қайтадан қолға алып, үлкен ізденістер мен жаңа зерттеулерге кірісіп кетті. Автор осы саха халқын көне Сақтардың ұрпағы екенін, тіпті қазақтың Арғын руының ішіндегі Қуандық, Сүйіндік руларын Саха халқындағы Хунну мен Сюнну тайпаларымен тікелей байланыс бар екенін осы мақаласында атап өтеді. Және оны тарихи оқиғалар мен тілдік фактілер арқылы дәлелдеп береді.

Осыдан келіп, бесінші факторын талдай түседі. Автордың бұл бесіншісі, Саха халқының тікелей өткен тарихымен байланысты екен. Бесіншіден, «сақа» дегенде, ауызға ілігетін де, ойға түсетін де қазақтың «Алтын сақа» ертегісі: «Енді осы Алтын сақа ертегісінің қысқаша мазмұнына тоқталсақ, мұнда жалмауыз кемпір «балаңды берсең ғана босатам» деп қылқындырып өлтіретін болғандықтан, әкесі амалсыздан «кешегі қонған жерде қалды деп іздеп келгенде ұстап аларсың» деп баласының алтын сақасын тастап кетеді. Бала атының арқасында алтын сақаны алып қашып, ұсталар болғанда төбеттері келіп жалмауызды талап өлтіреді. Сөйтіп алтын сақасын да қолына түсіріп, жалмауызды өлтіріп, елін де жаудан құтқарады. Бұл жерде, әрине, жауыздық, жау образы болып тұрған жалмауыз кемпір сонау алғашқы қауымдық қоғам кезеңіндегі матриархат дәуірінің мықтысы еді. Содан да жауыздық образын, елге келген жау, пәле бейнесін кейін патриархат кезеңінде ақсақалдар ертегі айтқанда жалмауыз түрінде көрсететін еді. Сол себепті де, ертедегі жалмауыз кемпір елге шапқан жау бейнесі, ал ақсақал ел, ел ағалары, халық ұғымын көрсетеді», дей келе, мақала авторы «...елді жау шауып, ел ағаларын мәжбүрлеп, алтын сақаны, алтын сауытты Сақаны, сақа тайпасын елден айырып алып кеткен жоқ па екен деген бір ой келеді. Осы ертегі сол оқиғаны беріп тұрған жоқ па?» деген болжам жасайды [30]. Расында да, неге дәл сол алтын сақаны тастап кетеді? Неге баланың алтын кездігін, немесе алтын зерлі тақиясын емес, немесе алтын сапты қамшысын тастап кетпейді? деген

сұраққа автор жауабы: «Оның себебі, тек сақа ғана көптің (көп асықтың) ішіндегі басшысы, жақсысы, тектісі, ірісі, мықтысы, озығы. Жәй емес, алтын сақа болғандықтан, тіпті қимас жақсысы... Ал, мұндағы бала өсіп келе жатқан жеткіншек, болашақ жауынгер, батыр, елін қорғар жігіт, ер қанаты — тұлпарына мініп, жауын жеңіп, елін жаудан, бодандықтағы туысқан сақаны тұтқыннан құтқарып елге қосар ма екен деген арман, алдағы заманға деген үміт емес пе екен, ал ертегі болса сол сақаны жоқтаудан қалған бір ескі сөз бе деп ойлаймын» деп, «сақа» сөзін «Алтын сақа» ертегісінің желісімен, Саха халқын көне сақтардың ұрпағы, бізден кеткен, біздің жерімізден бөлініп кеткен бір бөлшегіміз шығар деген түйін шығарады.

Ал енді «сақал» сөзін «сақа» сөзімен қалай байланыстырамыз деген сұрақ туындайды. «Сақал» сөзі қазақ әдеби тілінің он томдық сөздігінде: «зат. 1. Еркек адамның иегі мен жағына шығатын түк. *Қоян тыңдап тұра қалды: жүк тартқандар екен. Жағаларын көтеріп, мойындарын бөкебаймен орап, тымақтарын баса киіп алған кісілердің сақал, мұрт, қас, қабағын қырау ұстаған, беттері де әрең көрініп, ауыз-мұрындарынан су бұрқырап, аттарын айдап ысқырып, аттары да терлеп, терлері қырауланып бусанып келе жатты* (М. Дулатов, Шығ.). 2. ауыс. Орта жастан асқан не жасы келген ер адам.

Ертесін бай ма, басқа ма,

Бәйбіше, яки тоқал ма,

Тіл тиетін жасқа да,

Тіл тиетін сақалға (М. Мақатаев, Шығ.)

3. ауыс. Малдың астыңғы жағы мен иегіне өсетін ұзынша түктері. *Кашир ешкісінің мүйізі ұзын, иір, жантақ келіп, құлақтары ұзын болады. Түсі ақ, қара күрең, бурыл немесе қара бурылдау болып келеді. Басының екі жақ жаны мен мойнының және сақалының түсі әрқашан да қара келеді* (Ш. Жанәбілев, Қаз. мал. атау.) деген үш мағынада кездеседі.

Халқымыздың танымында «сөздің көркі — мақал, жігіт көркі — сақал», «бояушыны бояушы дегенде сақалын бояйды», «сақал — қарттың сәні», «сақал текеде де бар» т.б. сияқты мақал-мәтелдер сақталған. Ер-азаматтарымыз сақал-мұрт қоюды — азаматтықтың, ақсақалдылықтың белгісі деп қарап, балиғатқа толған бозбала кезінен бастап мұрт қойған. Ал балалы-шағалы болып, келін түсіріп, қыз ұзатып, немерелі болған соң, аталарымыз әдемілеп сақал қойған екен. Халқымыз сақал-мұрт қоюды жігіттік әсемдік пен ақсақалдық салауаттылықтың, өмірге деген шүкіршіліктің, қанағатшылдықтың белгісі деп ерекше мән беріп қараған. Аталарымыз немере сүйген соң, Құдайдың берген сыйына шүкіршілік етіп, ата болғанына қуанып, енді жастарға ақыл-кеңес айтып, үлгі-өнеге көрсетіп, **«ақсақал»** деген атқа лайық бола бастайды. Осындай мәртебеге жеткенде ғана, қарияларымыз сақал қойған.

Қазақ халқының мәдениетінде сақалдың болуына ерекше мән берілген. Жастар сақалды адамды көргенде «Ақсақал» деп оларға ерекше құрметпен қарап, міндетті түрде қол беріп сәлемдеседі. Қарияларымыз «ақсақал» деген құрметті атағына дақ түсірмеуге тырысқан. Олар өздерін білдей бір ауылдың, ауданның ақсақалы, отағасы санап, қоғам алдындағы өз міндеттерін абыроймен атқарып, биік адамгершілік пен кең пейілділіктің үлгісі болуға ұмтылған.

Қорыта келгенде, сақалды қасиетті сақалдың қадіріне жетемін, атына дақ келтірмей, халқына үлгі-тағылым көрсетіп, елін береке-бірлікке шақырып, пенделікке ұрынбайтын адамгершілік қадір-қасиеті жоғары адамдар ғана қойған. Сонда сақалды кім көрінген қоя бермеген, жасы келген, қарттыққа аяқ басқан, көпті көрген, өмірден түйгені бар, жоғарыда айтқандай, немерелі болып, елінің-жұртының сүйіспеншілігіне бөленген, ерекше адамдар ғана қойған.

Жоғарыдағы фактілерді тұжырымдай келе, біздіңше, «сақа, сақ, саха, сақал» деген сөздер бір түбірден таралуы әбден мүмкін деген қорытынды жасай аламыз. Н.Ә. Назарбаев өз Жолдауында елімізді **«сақа мемлекет»** деп, сақ дәуірінен басынан небір қилы заман кешкенін, көпті көргенін, сол көрген қиындықтарына қарамастан, тәуелсіздігін сақтап, осыншама кең-байтақ жерімізге ие боп қалған кәрі де жас мемлекетіміздің әл-ауқатын, қуаты толысқан, береке-бірлігі мен ынтымағы жарасқан, өсіп-өркендегенін айтқаны болар.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тілдік танымында Қазақстан концептісі мемлекет ретінде өзіндік бет-бейнесі бар, өзіндік ерекшеліктері мен өзіндік ұстанымы бар табысты, экономикасы дамыған, қазіргі заманғы мықты, *бәсекеге қабілетті*, саяси тежемілік пен тепе-теңдіктің үйлестірілген жүйесіне негізделген *құқықтық мемлекет* болып бейнеленген.

Ал қазіргі Президентіміз Қ.-Ж.К. Тоқаевтың саяси дискурсында *өркениетті мемлекет, мемлекет — балалардың болашағы, халық үніне құлақ асатын, әділетті, демократиялы ел,*

біртұтас, халық алдында жауапты, жаңа мемлекет, сонымен қатар, мықты, әділ әрі озық мемлекет құруға жол бастаған деген сияқты мемлекетке кемелдену, күш-қуат, жауапкершілік сияқты қасиеттер ашық түрде берілген.

Жыл сайынғы Жолдауларда «Қазақстан» концептісінің мемлекет ретіндегі тіркесімділік мүмкіндіктерін кесте түрінде бердік (1-кесте):

1-кесте

«Мемлекет» концептісінің Жолдау мәтіндеріндегі көрінісі

Н.Ә. Назарбаев. 2006 жыл 1 наурыз	БІЗ, құқықтық мемлекет, зайырлы мемлекет, біртұтас Қазақстан, халықаралық қоғамдастықтың толық құқылы және жауапты мүшесі, қабілетті ел, Республика, келешегі зор сенімді әріптес, Қазақстан сенімді өнім беруші, көпұлтты Қазақстан
Н.Ә. Назарбаев. 2012 жыл 14 желтоқсан	қалыптасқан Қазақстан, қуатты да табысты мемлекет, әлемдік қоғамдастық таныған ел, тәуелсіз Қазақстан, ТМД-да көшбасшы, КӘСІБИ МЕМЛЕКЕТ, бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет, ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ
Н.Ә. Назарбаев. 2018 жыл 5 қазан	әлемдік қоғамдастық таңдап алған бірінші мемлекет, әлем картасында болмаған жаңа мемлекет, цифрлық Қазақстан, жас, көп ұлтты, болашағына сенімді және қарқынды дамып келе жатқан мемлекет, сақа мемлекет
Қ.-Ж.К. Тоқаев. 2020 жыл 1 қыркүйек	ЖАҢА ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН, Азия мен Еуропаны байланыстырған Қазақстан, әділетті мемлекет, халық үніне құлақ асатын мемлекет, азаматтар мүддесіне қызмет ететін мемлекет
Қ.-Ж.К. Тоқаев. 2021 жыл 1 қыркүйек	біз, құқықтық мемлекет, бәсекеге қабілетті мемлекет, жауапты мемлекет, жаңа мемлекет, халықаралық қауымдастықтың белді мүшесі, әлеуметтік мемлекет, әділ әрі озық мемлекет, мықты мемлекет, ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН

Байқағанымыздай, «мемлекет» концептісінің вербалды репрезентанттары мына сөздер бола алады: біз, зайырлы мемлекет, құқықтық мемлекет, әділетті мемлекет, халық үніне құлақ асатын мемлекет, мықты мемлекет, Қазақ мемлекеті, біртұтас Қазақстан, Жаңа Қазақстан, Республика, көпұлтты мемлекет, қуатты да табысты мемлекет, сақа мемлекет, қазіргі заманғы мемлекет және т.б.

Қазақстан Президенттерінің Жолдауларында мемлекеттің екінші номинациясының негізгі тәсілі ретінде метафоралау жиі қолданылады. Бұл ретте мемлекет бейнелі түрде концептуалды көп бағытты метафоралық модельдердің көмегімен түсініледі: «мемлекет — адам», «мемлекет — қоғам» және «мемлекет — материалдық объект».

«Мемлекет» концептісінің экспликациясының ерекшеліктерін талдай отырып, мемлекет дегенге не жататынын анықтауға болады. Ол үшін мемлекеттік сын есімінің тіркесімділік мүмкіндіктерін қарастырайық: «*мемлекеттік мүдде*», «*мемлекеттік егемендік*», «*мемлекеттік билік*», «*мемлекеттік лауазым*», «*мемлекеттік қызмет*», т.с.с. Басқаша айтқанда, мемлекет егемендік пен билікке ие, мүдделері мен лауазымдары бар, сондай-ақ белгілі қызметті жүзеге асырады.

Қорытынды

«Мемлекет» концептісі — жаңа президенттің саяси міндеттеріне және/немесе қоғамның лауазымдық міндеттері мен қажеттіліктеріне сәйкес үнемі өзгеріп отыратын динамикалық құрылым.

«Мемлекет» лексемасының тіркесімділік мүмкіндіктерін зерттей отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: Президенттер мемлекетті әртүрлі атрибуттар арқылы береді (сипаттайды), бұл посткеңестік мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы жағдайында концептінің жаңа сигнификаттық белгілерін дәлелдейді, сондай-ақ Президенттің жаңа саяси бағытының міндеттерін және/немесе көшбасшының мемлекет туралы саяси идеялар жүйесінің өзгеруін көрсетуі мүмкін.

«Мемлекет» концептісі кез келген халықтың өмірінде аса маңызды орын алатын әмбебап категория болып саналады. Қазақстанда тұратын адамдар санасында мемлекет концептісі мықтылық, күштілік, еркіндік, тәуелсіздік, патриоттылық, унитарлы, құқықтық, зайырлы, тұрақтылық, бауырмалдылық, достық, кең байтақ, жауапкершіліктік, қуаттылық, мінсіз, мақтаныш сезімі, туған жер, көпұлтты, үлкен, бай т.б. сияқты жағымды стереотиптерден құрылса, сонымен қатар жемқор, парақор, халықты түсінбейтін, халықтан алыс, әділетсіз т.б. сияқты жағымсыз стереотиптер де орын алады.

Мемлекет концептісі тілдегі қалыптасқан «тәуелсіздік», «атамекен», «туған жер», «туған ел» «отан», «дала», «қазақ» концептілері тәрізді патриоттық сарында дамып, нақтыланып, когнитивтік тұрғыдан талдануы қажет деп санаймыз. Бұл өз кезегінде тіліміздің когнитивті лингвистика саласының толығына, жаңа концептілердің дамуына әсер етеді, тілдегі концептілерді зерттеуге үлесін қоса алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. — 1993. — Т. 52, № 1. — С. 3–9.
- 2 Арутюнова Н.Д. Предисловие. Логический анализ языка: культурные концепты / Н.Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1991. — С. 3–4.
- 3 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А. Маслова. — М.: Флинта; Наука, 2004. — 296 с.
- 4 Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов-Алексеев // Русская словесность. От теории к структуре текста: антология. — М.: Академия, 1997. — С. 267–269.
- 5 Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языка / А. Вежицкая. — М., 1999. — 293 с.
- 6 Кубрякова Е.С. О ментальном лексиконе: лексикон как компонент языковой способности человека / Е.С. Кубрякова; сост. Л.Н. Чурилина // Актуальные проблемы современной лингвистики. — М.: Флинта; Наука, 2006. — С. 200–212.
- 7 Колесов В.В. Концепт культуры: образ–понятие–символ / В.В. Колесов // Вестн. СПбГУ. — 1992. — № 16. — С. 30–40.
- 8 Күштаева М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: филол. ғыл. канд. ... автореф. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / М.Т. Күштаева. — Алматы, 2002. — 29 б.
- 9 Смайлов З.А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты: фил. ғыл. канд. ... автореф. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / З.А. Смайлов. — Алматы, 2008. — 24 б.
- 10 Абдрахманова М.Б. «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы: фил. ғыл. канд. ... автореф. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / М.Б. Абдрахманова. — Алматы, 2008. — 25 б.
- 11 Жампейісова Ж. «Ақ-қара» концепті: оппозициясы мен қызметі: фил. ғыл. канд. ... автореф. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / Ж. Жампейісова. — Алматы, 2007. — 25 б.
- 12 Қошанова Ж. Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: фил. ғыл. канд. ... автореф. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / Ж. Қошанова. — Алматы, 2009. — 27 б.
- 13 Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: фил. ғыл. канд. ... автореф. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / А.М. Байғұтова. — Алматы, 2008. — 27 б.
- 14 Лакофф Д. Метафоры, которыми мы живем / Д. Лакофф, М. Джонсон. — М.: Изд-во УРСС, 2008. — 256 с.
- 15 Запесоцкий А.С. Культурология Дмитрия Лихачева / А.С. Запесоцкий. — Изд. 2-е. — СПб.: СПбГУП, 2012. — 528 с.
- 16 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики / М.М. Копыленко. — Алматы: Евразия, 1995. — 178 с.
- 17 Диброва Е.И. Коммуникативно-когнитивная модель текстопорождения / Е.И. Диброва // Семантика языковых единиц: Докл. V Междунар. конф. — Т. 2. — М., 1996. — С. 130–137.
- 18 Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании / М.В. Никитин. — Владимир, 1994. — 224 с.
- 19 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. — М.: Школа Языки русской культуры, 1997. — 824 с.
- 20 Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: Истоки и цели / С.Г. Воркачев // Филологические науки. — 2005. — № 4. — С. 76–83.
- 21 Неретина С.С. Концепт и концептология. Метафора / С.С. Неретина // Тропы и концепты. — М., 1999. — С. 16–79.
- 22 Грузберг Л.А. Концепт как культурно-ментально-языковое образование / Л.А. Грузберг // Изменяющийся языковой мир: Материалы Междунар. науч. конф. — Пермь: ПТУ, 2000. — С. 127–130.
- 23 Гымпилова С.Д. Концепт «дом» в языковой картине мира монголоязычных народов / С.Д. Гымпилова, Б.Ц. Гомбоев // Монголоведение. — 2022. — № 14(4). — С. 788–799.
- 24 Щелокова Л.И. Концепт «Родная земля» в публикациях военных лет / Л.И. Щелокова // Studia Litterarum. — 2022. — Т. 7, № 2. — С. 220–231.

- 25 Якушев А.В. Теория государства и права / А.В. Якушев. — М.: Изд-во «ПРИОР», 2001. — 192 с.
- 26 Кан Г.В. Қазақстан тарихы / Г.В. Кан, У.В. Шаяхметов. — Алматы: Алматыкітап, 2007. — 264 б.
- 27 Берденова К.Ө. Қазақстан тарихы / К.Ө. Берденова. — Алматы: Экономика, 2013. — 307 б.
- 28 Гаврилова М.В. Экспликация концепта «государство» в торжественной политической речи / М.В. Гаврилова // Политическая лингвистика. — 2020. — № 2 (80). — С. 10–24.
- 29 Джамбаева Ж.А. Концепт «государство» в языковом сознании представителей тюркоязычных социумов / Ж.А. Джамбаева // Молодой учёный. — 2010. — № 5 (16). — С. 21–24.
- 30 Жаркешов С.И. Алтын сақа [Электрондық ресурс] / С.И. Жаркешов // «Алаш айнасы». — 2014. — 19 мамыр. — Қолжеткізу режимі: <https://on.kz/society/altyn-saqa-50964/>.

А.Е. Баербекова, Ж.Д. Рапишева, Ж.С. Акишева, А.Ю. Кишенкова

Языковая репрезентация концепта «государство» в концептосфере Казахстан по текстам Посланий Президента

Статья посвящена анализу лексических средств реализации концепта «государство» в текстах ежегодных Посланий Президента Республики Казахстан. Сопоставляя традиционное наполнение этого концепта с представлениями, отраженными в текстах Посланий, авторы выявляют специфику формируемой Посланием языковой картины мира. Кроме того, проанализированы особенности лексической сочетаемости слова «государство», исследованы взаимодействия концепта «государство» с другими концептами, такими как «Казахстан», «страна», «родина». Цель статьи — исследовать смысловое наполнение концепта «государство» в концептосфере Казахстан по материалам Послания и определить средства его языковой объективации. Один из основных концептов казахской национальной концептосферы «государство» может представлять такие общенациональные ценности, как «независимость», «отечество», «родная земля», «родная страна», «родина», «степь», «казах», сформированные в языке. Авторами использованы методы компонентного, концептуального и контекстуального анализа семантики лексических единиц, а объектом исследования выступили тексты ежегодных Посланий, в которых используется лексема «государство», а также материалы Толкового, Этимологического, Толкового политического и других словарей казахского языка. В результате исследования было доказано, что концепт «государство» — ментальная категория, занимающая важное место в жизни казахского народа.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, концепт «государство», концептосфера Казахстан, Послание Президента.

A.E. Baerbekova, Zh.D. Rapisheva, Zh.S. Akisheva, A.Y. Kishenova

Language interpretation of the concept “state” as part of the national concept Kazakhstan according to the texts of the message

The article is devoted to the analysis of lexical means of implementing the concept of “state” in the texts of the annual Presidential Addresses. By comparing the traditional content of this concept with the ideas reflected in the texts of the Messages, the authors reveal the specifics of the linguistic picture of the world formed by the Message. The article analyzes the features of the lexical compatibility of the word “state”, and explores the interaction of the concept “state” with other concepts such as Kazakhstan, country, Motherland. The main goal of the article is to explore the content of the concept “state” in the concept sphere of Kazakhstan based on the materials of the Address and to reveal the nature of the use of concepts that reflect the scale of the concept’s use. One of the main concepts of the Kazakh national concept sphere “state” can represent such national values as “independence”, “fatherland”, “native land”, “native country”, “homeland”, “steppe”, “Kazakh”, formed in the language. The article uses methods of component and conceptual and contextual analysis of the semantics of lexical units, and the research material was the texts of annual Messages in which the lexeme state is used, as well as materials from explanatory, etymological, explanatory political and other dictionaries of the Kazakh language. The authors of the study conclude that the concept of “state” is a universal category that occupies an important place in the life of any people.

Keywords: concept, linguistic picture of the world, concept of “state”, concept sphere of Kazakhstan, Presidential Message.

References

- 1 Lihachev, D.S. (1993). Kontseptosfera russkogo yazyka [The concept sphere of the Russian language]. *Izvestiia Rossiiskoi akademii nauk. Seriya Literatura i yazyki — News of the Russian Academy of Sciences. Series Literature and languages*, 52(1), 3–9 [in Russian].
- 2 Arutjunova, N.D. (1991). *Predislovie. Logicheskii analiz yazyka: kulturnye kontsepty* [Foreword. Logical analysis of language: cultural concepts]. Moscow [in Russian].
- 3 Maslova, V.A. (2004). *Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku* [Introduction to cognitive linguistics]. Moscow [in Russian].
- 4 Askol'dov-Alekseev, S.A. (1997). Kontsept i slovo [Concept and word]. *Russkaia slovesnost. Ot teorii k strukture teksta: antologija — Russian literature. From theory to text structure: an anthology*. Moscow, 267–269 [in Russian].
- 5 Vezhbickaja, A. (1999). *Semanticheskie universalii i opisanie yazyka* [Semantic universals and language description]. Moscow [in Russian].
- 6 Kubrjakova, E.S. (2006). O mentalnom leksikone: leksikon kak komponent yazykovoi sposobnosti cheloveka [About Mental Lexicon: Lexicon as a Component of Human Language Ability]. *Aktualnye problemy sovremennoi lingvistiki — Current problems of modern linguistics*. Moscow, 200–212 [in Russian].
- 7 Kolesov, V.V. (1992). Kontsept kultury: obraz–poniatiye–simvol [Concept of culture: image — concept — symbol]. *Vestnik Sankt-Petersburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Saint Petersburg State University*, 16, 30–40 [in Russian].
- 8 Kushtaeva, M.T. (2002). “Tary” kontseptisinin semantikalıq qurylymy men lingvomadani sipaty [Semantic structure and linguistic content of the concept “millet”]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Smajlov, Z.A. (2008). “Aiel” kontseptisin qalyptastyratyn turaqty tirkesterdin lingvomadani mazmuny [Linguistic characterization of regular phrases that form the concept of “woman”]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 10 Abdrahmanova, M.B. (2008). “Koz” kontsepti: lingvomadani zhane tanymdyq paradigması [Eye Concept: Linguocultural and Cognitive Paradigm]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 11 Zhampeisova, Zh. (2007). “Aq-qara” kontsepti: oppozitsiıasy men qyzmeti [The concept of “black and white”: opposition and activity]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Koshanova, Zh. (2009). Qazaq tilindegi “bailyq-kedeilik” kontseptisi: tanymdyq sipaty men qyzmeti [The concept of “wealth-poverty” in the Kazakh language: cognitive character and activity]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 13 Bajgutova, A.M. (2008). “Qazaq aieli” kontseptisinin etnomadeni sipaty [Ethnocultural nature of the concept “Kazakh woman”]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 14 Lakoff, D., & Dzhanonson, M. (2008). *Metaforı, kotorymi my zhivem* [Metaphors we live by]. Moscow [in Russian].
- 15 Zapesockij, A.S. (2012). *Kulturologiia Dmitriia Likhacheva* [Culturology by Dmitry Likhachev]. Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Kopylenko, M.M. (1995). *Osnovy etnolingvistiki* [Fundamentals of ethnolinguistics]. Almaty [in Russian].
- 17 Dibrova, E.I. (1996). Kommunikativno-kognitivnaia model tekstoporozhdeniia [Communicative-cognitive model of text generation]. *Semantika yazykovykh edinits: Doklady V Mezhdunarodnoi konferentsii — Semantics of linguistic units: Reports of the V International conference*, 2, 130–137. Moscow [in Russian].
- 18 Nikitin, M.V. (1994). *Leksicheskoe znachenie v slove i slovosochetanii* [Lexical meaning in words and phrases]. Vladimir [in Russian].
- 19 Stepanov, Yu.S. (1997). *Konstanty. Slovar russkoi kultury. Opyt issledovaniia* [Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience]. Moscow [in Russian].
- 20 Vorkachev, S.G. (2005). Lingvokontseptologıia i mezhkulturnaia kommunikatsiia: Istoki i tseli [Linguoconceptology and intercultural communication: Origins and goals]. *Filologicheskie nauki — Philological sciences*, 4, 76–83 [in Russian].
- 21 Neretina, S.S. (1999). Kontsept i kontseptologıia. Metafora [Koncept i konceptologıia. Metafora]. *Tropy i kontsepty — Tropes and Concepts*, 16–79. Moscow [in Russian].
- 22 Gruzberg, L.A. (2000). Kontsept kak kulturno-mentalno-yazykovoe obrazovanie [Concept as a cultural-mental-linguistic formation]. *Izmeniaiushchisia yazykovoi mir: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Changing linguistic world: Proceedings of the international scientific conference*. Perm, 127–130 [in Russian].
- 23 Gympilova, S.D., & Gomboev, B.C. (2022). Kontsept «dom» v yazykovoi kartine mira mongoloıazychnykh narodov [The concept of “home” in the linguistic picture of the world of Mongol-speaking peoples]. *Mongolovedenie — Mongolian studies*, 14(4), 788–799 [in Russian]. <https://mongoloved.kigiran.com/jour/article/view/1136>
- 24 Shchelokova, L.I. Kontsept «Rodnaia zemlia» v publikatsiıakh voennykh let [The concept of “Native Land” in publications during the war years]. *Studia Litterarum — Studia Litterarum*, 7(2), 220–231. <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2022-7-2-220-231> [in Russian].
- 25 Yakushev, A.V. (2001). *Teoriia gosudarstva i prava* [Theory of State and law]. Moscow [in Russian].
- 26 Kan, G.V., & Shajahmetov, U.V. (2007). *Qazaqstan tarikhy* [History of Kazakhstan]. Almaty: Almatykitap [in Kazakh].
- 27 Berdenova, K.A. (2013). *Qazaqstan tarikhy* [History of Kazakhstan]. Almaty: Ekonomika [in Kazakh].
- 28 Gavrilova, M.V. (2020). Eksplikatsiia kontsepta «gosudarstvo» v torzhestvennoi politicheskoi rechi [Explication of the concept “state” in a solemn political speech]. *Politicheskai lingvistika — Political linguistics*, 2 (80), 10–24 [in Russian].

29 Dzhambaeva, Zh.A. (2010). Kontsept «gosudarstvo» v yazykovom soznanii predstavitelei tiurkoiazychnykh sotsiumov [The concept of “state” in the linguistic consciousness of representatives of Turkic-speaking societies]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 5 (16), 21–24 [in Russian].

30 Zharkeshov, S.I. (2014). Altyn saqa [Altyn saka]. *Alash ainasy, May 19th*. Retrieved from <https://on.kz/society/altyn-saqa-50964/>. [in Kazakh].

Information about the authors

Baerbekova, Aliya Ermuratovna — Doctoral student of Kazakh Linguistic Department, Karaganda Buketov University, Kazakhstan. Corresponding author’s e-mail: baerbekova.aliya@mail.ru

Rapisheva, Zhanat Dabylovna — Candidate of philological sciences, Professor of Kazakh Linguistic Department, Karaganda Buketov University, Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru

Akischeva, Zhanar Saparovna — Candidate of philological sciences, Associate professor, Kazakh National Research Technical University named after K. Satpaev, Kazakhstan. E-mail: z.akischeva@satbayev.university

Kishenova, Ainur Yusupovna — Senior lecturer, Department of Russian Language and Culture, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Kazakhstan. E-mail: ainur_18.10@mail.ru

Т.С. Ғабдрахман

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: tolegen88@mail.ru)*

Жазушы К. Тоқаев шығармаларындағы сөздік құрамның сипаты

Мақалада детектив жанрындағы көркем шығармалардың лексикалық қабаты, сөздік құрамы зерттелген. Зерттеу нысанына қазақ әдебиетінде осы жанрда алғаш шығармалар жазған Кемел Тоқаевтың шығармашылығы, оның ішінде «Солдат соғысқа кетті», «Соңғы соққы», «Түнде атылған оқ» туындылары алынған. Мақала мақсаты — қазақ детектив жанрындағы, соның ішінде К. Тоқаев шығармаларындағы сөздік құрамды сипаттау, лексикалық қабаттардың ерекшеліктерін анықтау. Осыған орай аталған шығармалардағы актив және пассив лексиканы, кірме сөздерді, көнерген сөздерді талдау міндеттері қойылды. К. Тоқаев шығармаларында әскери лексиканың кеңінен пайдаланылатыны байқалды: олар әскери шен, лауазым, қару, нысан, киім, т.б. атаулары. Бұл сөздердің басым көпшілігін орыс тілінен енген сөздер құрайды. Олар өзгермеген дайын түрінде немесе қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық заңдылықтарына сай өзгертіліп алынған. Әскери лексиканың қолданысын детектив жанрының ерекшелігіне жатқызуға болады. Олар шығарманың актив лексикасын құрайды. Бұдан бөлек шығарма тілінде діни лексика, мәдени лексика да едәуір көрініс табады. Шығармаларда кірме, жаңа сөздерге қарағанда көнерген сөздердің аз қолданылуы заңды, өйткені бұл туындыларда совет дәуіріндегі кезең, соғыс уақыты сипатталады. Ал бұл Ресей үкіметінің әр алуан әскери, әкімшілік, заң-тәртіп орындары, олардың бұйрық-жарлықтары, ереже-нұсқауларының басым бөлігі орыс тілінде болған уақыты.

Кілт сөздер: детектив жанры, лексикалық қабат, әскери лексика, мәдени лексика, діни лексика, кірме сөздер, көне түркі сөздері, көне араб сөздері, көнерген сөздер, актив лексика, пассив лексика.

Kipicne

Кез келген көркем шығармада автор халық тілінің бар байлығын қолдануға тырысады. Халық тілі сол халықтың шынайы этникалық болмысының көрінісі екені мәлім. Көркем шығармалар тілінің зерттелу теориясына қатысты әр жылдары көптеген еңбектер жазылды. Мәселен, Е. Жанпейісов «Қазақ прозасының тілі», Р. Сыздық «Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)», Б. Шалабай «Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері», Ш. Мажитаева «XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі» сынды еңбектер жазды. Бұдан бөлек шығарманың сөздік құрамын зерттеу үшін қазақ лексикологиясын зерттеген Ә. Болғанбаев, С. Исаев, Ғ. Мұсабаев, І. Кеңесбаев, Ө. Айтбаев сынды лексиколог ғалымдардың еңбектеріне сүйенеміз. Сол зерттеулерде сипатталған лексикалық қабаттардың ерекшелігіне, шығу арналарына, қолданыс мүмкіндіктеріне негіздейміз.

Осы уақытқа дейін қазақ прозасындағы көптеген көркем шығармалардың тілі лексикалық тұрғыдан жан-жақты сипатталғаны анық. Алайда қазақ детектив жанрындағы шығармалардың сөздік құрамының сипаты, ондағы лексикалық қабаттардың ерекшеліктері бұған дейін зерттеу нысанына алынбай келді. Сондықтан қазақ детектив жанрын қалыптастырушылардың бастауында тұрған К. Тоқаев шығармаларының мысалында детективтік шығармалардың лексикасын, сөздік құрамын зерттеу, ерекшеліктерін анықтау қажеттілігі туады.

Зерттеу әдісі мен материалы

Зерттеу әдісі ретінде, негізінен, сипаттамалы әдіс пайдаланылды. Зерттеу нысаны көркем мәтін лексикасы болғандықтан сөздік талдау, семантикалық талдау амалдары қолданылды. Тілдік айғақтарды сипаттау үшін контекст ескеріліп отырды.

Зерттеуге материал ретінде жазушы Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романы, «Соңғы соққы» романы, «Түнде атылған оқ» повесі алынды.

Нәтижелер мен талқылануы

Әдеби тіл — халықтық не ұлттық мәдениеттің белгілі бір көрінісі, ол әрбір халықтың өзі жасап отырған дәуіріндегі қоғамдық-экономикалық, саяси-шаруашылық өмірімен тікелей байланысты. Сонымен бірге ол өзінің ішкі даму заңы бойынша да өрістейді. Тіл өзі қызмет етіп отырған ортаның мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерімен, яғни ғылымның, өнердің, әдебиеттің, қоғамдық ойдың т.б. даму дәрежесімен қоян-қолтық араласып, астасып жатады [1; 23]. Осы тұрғыдан келгенде жазушы К. Тоқаев шығармаларының тілі әдеби тілдің даму заңдылығына сай өз дәуірінің өмірінен көрініс беретін лексикалық қабаттардан тұрады деп айта аламыз. Себебі 1941–1945 жылдар аралығындағы Екінші дүниежүзілік соғысты, сол кезеңдегі өмірді суреттейтін жазушы шығармаларының тілі сол уақыттың қоғамдық, саяси, шаруашылық өмірімен тікелей байланысты.

Детектив жанры — бірнеше ғасырдан бері әлем әдебиетінен ойып орын алған жанр, сонымен қатар қазіргі заманда шетел оқырмандарын айтпағанның өзінде, біздің оқырмандарымызды өзіне толайым қаратып, алған жанр. Оның басты себебі — оның желісінде заман сарынының, өмір көріністерінің деректері басым, оның басқа әдеби жанрдан ерекшелігінің өзі осында» [2; 90].

Жазушы әскери ұғымдарды көп ретте сол қалпында атап, өзгеріссіз береді. Қаламгердің туындыларындағы қылмыскердің өкініші, қоғамдағы жат қылықтарды әшкерелеуі, әділетсіздік пен заңсыздықтың арасындағы тартысты анықтауы, қылмыскерді тұтқындай отырып, адамгершілік танытуы аталмыш шығармаларында айқын бейнеленеді [3; 75].

К. Тоқаев шығармалары тілінің лексикалық құрамының негізі — алдыңғы дәуірлерден сұрыпталып, нормаланып келген сөз байлығы. Оның басымы — қазақтың төлтума, екінші қабаты — кірме сөздер. Әдетте, сөздік — заман айнасы. Сондықтан жазушы шығармаларында совет үкіметі кезеңіне дейінгі зат, ұғымдардың өмірден бірте-бірте қалып бара жатқанына қарай және сөз мағынасының ішкі семантикалық қозғалыс заңына орай кейбір сөз топтарының тіл тәжірибесінен ығыса бастауы немесе керісінше, қазақ даласына XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында келе бастаған жаңа әлеуметтік, экономикалық, саяси құбылыстарға байланысты көптеген соны сөздердің пайда болуы сияқты үдерістердің жүргенін танытатын сөздер қолданылады. Шығармада қолданылған қоғам өмірінен әлі толығымен кетпеген бұрынғы ұғым, зат, құбылыс атаулары, соғыс кезінде пайдаланылған қару-жарақ атаулары, әскери бөлімшелер мен құрылым атаулары, қазақ тұрмысында бұрын қолданылмаған жаңа зат атаулары сол кезеңдегі әдеби тілдің актив лексикасын құрайды. Алайда олардың біразы бүгінде пассив лексика қабатына өткен.

Зерттеу материалы ретінде алынған К. Тоқаев шығармаларының тілінде әскери сөздер мен терминдер жиі пайдаланылады. Оның тілінде *зеңбірек, қосауыз, мылтық, оқ, оқ-тұтқыш, ұңғы, дүрбі* деген қару-жарақ, құрал-сайман атаулары; *ұрыс, шабуыл, шеп, жорық, майдан, соғыс, бөлімше, бекініс, әскери сап, тыл* сынды әскери орын, нысан атаулары; *әскери дабыл, атыс, жаттығу* секілді әскери әрекет атаулары; *жауынгер, атқыш, барлаушы, жансыз* сияқты әскери адам атаулары, т.б. белсенді қолданылады. Мұндай сөздер *жарылу, борату, ату, қирату, жаралану, жою, барлау, қарулану, шегіну, көздеу, тергеу* сынды етістіктермен тіркесіп, әскери іс-әрекеттерді сипаттайды.

Әрбір тілдің сөздік құрамының толығып кемелденуі бір өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана болмайды. Сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден де алу арқылы да байып, жетіліп отырады. Кірме сөздер дегеніміз — бір тілден екінші бір тілге енген бөтен тілдің элементі (сөз, морфема, синтаксистік құрылыс т.б.). Сөздің басқа тілге кіруі — тілдің қатынас нәтижесінде болатын тарихи құбылыс. Кірме сөздерді тек қана этимологиялық талдаудың көмегімен анықтауға болады, өйткені ол сөзді пайдаланып жүрген тілде оның бөтендігі білінбейді [4; 128]. Жазба әдеби тілдің дамуындағы заңдылықтардың бірі өзге тілдерден сөз алу сипатында көрінеді.

К. Тоқаев шығармаларындағы әскери лексиканың басым бөлігін орыс тілінен енген кірме сөздер құрайды: *тактика, разведка, атака, паек, подъем, награда, марш, боец, бронь, командование, операция, НЗ* (қол сұқпайтын запас — К. Тоқаев), *рация, т.б.*

1940-жылдардан былай, әсіресе, соғыс жылдары кезінде тілімізде орыс сөздерінің баламасы болса да, аударылмай алынып, көркем шығармаларда да русизмдер мен шетелдік термин сөздердің саны шамадан тыс көбейгені мәлім. Бұған себеп — 1933-жылы «қазақ тілінде баламасы болсын, я болмасын шетел және орыс тілдерінен кірген интернационалдық терминдер мен советизмдер аударылмай қабылдансын» деген принцип басшылыққа алынды [5; 174].

1960–80-жылдары жазылған повестерде русизмдер көп кездеседі. Бұған ең басты себеп — әрине, «замана үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі [6; 10].

Орыс тілінен енген әскери лексиканың басым бөлігін әскери терминдер құрайды. Әскери терминдердің негізгі белгілерінің бірі — бірмағыналылық. Бұл — термин атаулының барлығына тән сипат. Егер бірнеше мағынаны білдіретін болса, сөз термин ретінде сараланып алынбаған болар еді. Мәселен әскери терминология жүйесінде аға сержант, кіші сержант басқа мағынада қолданылмайды. Бұл — әскери терминдердің өзіндік бір белгісі [7; 78].

Терминдер бейтарап болып келеді. Олар белгілі бір салаға байланысты ғылыми және қызметтік ұғымдар болғандықтан, адамның сезіміне әсер етпейді. Оларда эмоционалды-экспрессивтік қасиет жоқ. Бейтарапты дейтініміз де содан. «Термин мәселесінде біраз пікірталас туғызып жүрген мәселе — терминнің стильдік ерекшелікке бейтараптығы, яғни эмоционалды экспрессивті мәнді білдірмеуі. Әскери терминдер — әскери іс, әскери сала, әскери оқу орындары сияқты қолданылу ортасы бар терминдер. Осы ортада олар стильге бейтарап, басқа ортада әскери терминдер стильдік реңк беруі мүмкін, бірақ олардың әскери терминге қатысы жоқ» [8; 12].

«Қазақ тіліндегі әскери лексика» тақырыбында диссертация, кейін монография жазған зерттеуші Т.Б. Байжанов әскери терминдерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай төртке бөледі:

- 1) жауынгерлік қару-жарақ пен құрал-саймандардың атаулары;
- 2) әскери шен атаулары;
- 3) әскери бөлім (құрама) атаулары;
- 4) әскери техника атаулары [9].

Кейбір зерттеулерде әскери лексика мағыналық тұрғыдан үш топқа бөлінеді:

- 1) әскери қару-жарақ, құрал-жабдықтарға қатысты сөздер;
- 2) әскери атақ, кәсіби бейімділікті білдіретін сөздер;
- 3) әскери іс-әрекет, пәрмендер атаулары [10; 11].

К. Тоқаев шығармаларында кездесетін әскери терминдерді біз өз тарапымыздан келесідей топтарға бөлдік:

Әскери шен, лауазым атаулары: *ефрейтор, старшина, политрук, курсант, лейтенант, солдат, командир, капитан, сержант, комбат, комиссар, офицер, майор, полковник, обер-лейтенант, генерал, командерм, ординарец, парторг, т.б.*

Әскери құрылым атаулары: *взвод, батальон, рота, дивизия, полк, колонна, артиллерия, армия, пехота, десант, гарнизон, т.б.*

Әскери көлік, қару мен құрал-жабдық атаулары: *бомба, зенитка, пулемет, винтовка, ствол, пистолет, затвор, снаряд, миномет, автомат, патрон, пушка, гильза, Катюша, граната, ПТР-1 (танкке қарсы ататын мылтық — К. Тоқаев), мина, осколка, КВ-85, наган, танк, бронетранспортер, самолет, аэроплан, т.б.*

Әскери киім атаулары: *пилотка, шинель, каска, форма, гимнастерка, кепка, т.б.*

Әскери нысан атаулары: *штаб, военкомат, санбат, трибунал, амбразура, блиндаж, зона, госпиталь, отделение, окоп, траншея, линия, т.б.*

Әскери сала адамына қатысты атаулар: *товарищ, агент, шпион, дезертир, бомбардировщик, пулеметчик, фашист, патруль, фриц, герой, фюрер, гвардеец, т.б.*

Әскери іс-әрекет, пәрмен атаулары: *тактика, разведка, подъем, операция, т.б.*

Әскери терминдердің детектив жанрында жазылған К. Тоқаев шығармаларының тілінде болуы заңды. Оларсыз жазушы шығармадағы оқиғаларды, іс-әрекеттерді толыққанды сипаттап, тақырыпты аша алмас еді. Бұдан бөлек әскери лексикаға жатпайтын, бірақ әскери образдарды ашу үшін тиімді қолданылған басқа да кірме сөздер кеңінен қолданылған. Мәселен, *лопата, кружка, состав, паровоз, сухари, норма, запас, село, понос, здесь, сейчас, сюда, кочегар, коллектив, времянка, комиссия, санитарка, зажигалка, документ, бинт, кухня, люк, противагаз, пароль, хозчасть, дело, адрес, шнапс, одеял, трофей, завод, заем, путевка, аупотребсоюз, шофер, баранка, эксперт, атаман, т.б.*

Тілдегі кірме сөздердің негізгі топтары (зат есімдер, етістіктер, сын есімдер) фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік өзгерістерге ұшырайды [11]. К. Тоқаев орыс тіліндегі дыбысталуы сақталып, еш өзгеріссіз дайын күйінде енген сөздерді көп қолданады. Мысалы: *медаль, анархия, парашют, дермантин, эшелон, разъезд, станция, вагон, папиросы, «Беломор», флаг, перрон, компас, диагноз, контузия, махорка, котелок, тамбур, альбом, крест, фельдшер, планишет, телепатия, термос, презент, контрабандист, палатка, экипаж, мотор, парашют, механика, карта, шеф, экран,*

ошибка, много, т.б. Дегенмен қазақ тілінің заңдылықтарына сай қалыптанған сөздер де кездеседі: *бәтіңке, қолфонар, конпеске, лөгдір, т.б.*

Қазіргі әдеби тілімізде бұл сөздердің басым көпшілігінің аудармасы бар. Мысалы «революция» деген сөз «төңкеріс», станция «бекет», разведка «барлау», состав «құрам», пистолет «тапанша», награда «марапат», армия «әскер», т.б. болып қазақша қолданылып жүр.

Зерттеу нысанына алынған К. Тоқаев шығармалары советтік дәуірдің келбетін суреттейді. Сол себепті орыс сөздері кейіпкер тілінде де, авторлық баяндауда да жиі ұшырасады. Автор кейбір орыс сөздерін кейіпкерлердің сөздерінде солардың бейнесін ашу үшін қолданады. Мәселен:

Өзі білетін шала орысшасымен сөйлеп жатыр:

Боец Бабахунов **здесь, сюда** жүр. Әлгінде дәрет сындыруға кеткен. Міне, **лопатасы**, қалайы **кружка** да соныкі, — деп қолын ербеңдетіп ымдап түсіндіреді. — Оныкі **құрсақ больной**, іш өтеді. **Понос!**

Товарищ командир, мен **здесь**, мұндамын! **Здесь** жүрмін! Қарын **полный**, құрсақ **болит**. Іш өтеді. **Сейчас** келем! («Солдат соғысқа кетті»)

Бұл диалогте орысшаға шорқақ Қойбағаров пен Бабахуновтың бейнесін ашу үшін автор олардың сөздеріне кірме сөздерді қосып сөйлетеді.

Келесі мысалда автор кірме сөздерді өзгертіп алады.

Садық мойнын бұрып, одырая қарады.

— *Өй, мынауың мұсылман ғой, қазақшаға жылмайды ғой!* — деп өзінше орысшалағансыды. — *Садық бар, жақсы ат бар. Ат много. Сенікі мала-мала отдыхайт керек. Қазы кушат. Құрсақ большой* болсын. Сонан соң *пошел кетесің!*

Жаркоз тыжырынып:

— *Қазақша жылмайды, сылмайды не знайт*, — деп қолын сермей сөйледі. — *Тоқтамайық!* — *Быстро* кетіс керек, Ғапаров мырза! *Шорман күңк етті.*

— *Мына шіркін, кісіге тамақ жегізбейін деді-ау!* Әукен Жарковтың күйгелектігін орынсыз көргендей шынтағымен оның тізесін ақырын басып:

— *Бекер әбігерленесің, Жарков мырза. Біз сенімді жақсы үйде, өз үйімізде отырмыз. Мырза вне подозрений.* Бұл жерден ешқандай жау алмайды. Анау-мынау болса, жауапты мына мен беремін, — деп өзінің дәрежелі, маңызды кісі екенін сездірді.

— *Ғапаров мырза, сен бдительность* дегенді жойғансың. Сенікі бас істемейді. Қазір шекарашылар милициясымен қоса өкшелеп қуып келсе не істейсің? Ондай *безответственный* жауабың керек емес. Тез тауға кетейік, — деп орнынан атып тұрып *наганының* бірін қалтасына, екіншісін беліне қыстырды («Соңғы сокқы»).

Қазақ тілінде баламасы бола тұра, оны басқа тілдің сөзімен беруді Ғ. Мұсабаев варваризм санайды. Алайда К. Тоқаев оларды стильдік тәсіл ретінде пайдаланады. Р.Сыздық: «Дөрекі, қарапайым элементтер, бөгде тілдік сөздер, кейіпкердің мінез-құлқын, алған білім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі. Бұл — стильдік тәсіл. Тәсілдің дұрыс қолданылуы жазушының сөз құдіретін тану шеберлігіне алып барады», — дейді [12].

Біз жазушының шығармасында қолданылған орыс сөздерін варваризм демес едік. Өйткені К. Тоқаев бұл сөздерді уәжсіз қолданбайды. Егер қате айтылған орыс сөздерін кейіпкер сөзіне қосатын болса, онда сол кейіпкердің орыс тіліне шорқақ өзге ұлт екенін көрсету үшін немесе соғыста жүрген әр ұлттан құралған жауынгерлердің өзара қатысым тілі орыс тілі болғанын көрсету үшін мақсатты түрде қолданады. Бұны бір себебі дер едік. Ал екінші себебі қазақ ұғымында, дүниетанымында жоқ болмыстағы дүниелерді, заттарды сипаттау болып табылады.

Белгілі бір ұлт тілінде өзге тілдің сөздерін қолдану кей жағдайда қажеттіліктен туатыны рас: «Слова такого рода не суть не что иное, как стилистически маркированные замещения лексических лакун. Поясним это понятие следующим образом. Составляется текст на языке Я1, в котором необходимо обозначить явление, отсутствующее в быту и культуре носителей языка Я1 и наличествующее у носителей языка Я2. Это явление называется отсутствующей реалией. Его обозначение, производимое посредством лексической единицы Я2, следует считать замещением лексической лакуны Я1». Мұндай сөздерді зерттеушілер реалий-сөздер немесе вкрапления, яғни басқа сөзді үстеу, қосу деп атайды [13; 7].

«Иноязычные слова-реалии — неотъемлемая принадлежность реалистических произведений, авторы которых обращают свои взоры на быт и культуру сопредельных и далеких народов» [13; 10].

Сондықтан К. Тоқаев қолданған орыс сөздері шығарманы шынайы жазу үшін, қазақ тұрмысында, мәдениетінде жоқ заттарды көрсету үшін уәжді қолданылған деп айтуға болады.

Октябрь революциясы қазақ қауымына, сонымен бірге қазақтың әдеби тіліне ұлы өзгерістер енгізген дәуір болды. Қазақ тілі лексикасының баюы, молаюы совет өкіметі тұсындағы қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени зор өзгерістермен байланысты екені анық. Қазақ сахарасында совет өкіметінің орнап, жаңа өскелең мәдениеттің, ғылым мен техниканың, оқу орындарының келуі қазақ халқының экономикасын, әлеуметтік тұрмысын өзгертіп, сонымен қатар әдеби тілін жаңа сатыға көтеріп, оның қолданылу аясын, жұмсалып арнасын кеңейте түсті, өйткені әрбір жаңа қоғамдық құбылыс, әрбір жаңа ұғым өзімен бірге жаңа сөз бен тіркестерді ала келеді немесе ескіні жаңартып, жаңғыртады.

Қазақстанда социализм жеңіп, жаңа қоғам орнауымен байланысты қазақ тілінің лексикасы жалпы саясаттық және әкімшілік істері терминдерінің кіруімен байи түсті: саясат және мемлекет, сыртқы және ішкі саясат, соғыс және бейбітшілік мәселесі, ұлт мәселесі, мемлекеттік жаңа басқару органдарымен байланысты туған көптеген жаңа ұғымдар пайда болды. Әсіресе революция, оның жеңісі, революциялық қозғалысқа байланысты туған сөздер әр алуан [14].

Жаңадан партия, совет органдарының, мекемелерінің қазақ даласына келуімен қазақтың ұлттық тіліне көптеген жаңа мекеме, ұйым, лауазым, қызмет, т.б. атаулары енді.

К. Тоқаев шығармаларында совет өкіметінің алғашқы жылдарында қазақ тіліне ене бастаған жаңа сөздер, терминдер көп кездеседі. Мұндай советизмдердің қатарына *Ревком, комсомол активі, колхоз, ақгвардияшыл, Қызыл Армия, уез, бәлшебек, аупотребсоюз, мелица, т.б.* жатқызуға болады. Жазушы шығармасындағы советизмдер шығармада сипатталып отырған дәуірдің бейнесін ашу үшін қажеттілік болып табылды.

Қазақ тілінің сөздік қорында араб және парсы, монғол тілдерінен енген сөздер қай кезеңде де көп кездеседі. Оған Орта Азия халықтарының ислам дініне кіруі, арабша оқу-ағартудың орын алуы, ортағасырлық түркі әдебиетінің қазақ халқына да таныс болуы секілді түрлі себептер әсер етті. Бұл процестер өте ерте уақытта жүргендіктен, олардың басым көпшілігі қазақтың өз сөздері ретінде кірігіп, ара-жігі ажырамастай болып кеткен. Дегенмен этимологиялық сөздіктерге жүгінбей-ақ, олардың араб не парсы сөзі екенін бірден тануға болатын сөздер бар. Олар К. Тоқаев шығармаларында да едәуір мөлшерде кездеседі. Олардың бір тобы дерексіз ұғымдарды білдіретін, халық тіліне сіңген сөздер болса, келесі тобы ислам дініне қатысты ұғымдар мен дін иелерінің аттары құрайтын діни лексика: *мәулет, михнат, халпе, мәзін, молда, құдырет, аят, дұға, шейіт, Тәңірісі, фәни, Алла, бақи, иман, Құран, мінәжат, мешіт, пайғамбар, жаназ, мұсылман, парыз, әруақ, дін, оллаһи, астапыралла, т.б.* Мұндағы фәни (араб.) — жалған, өтпелі, опасыз дүние; бақи (араб.) — мәңгі, т.б.

Бұлардың қатарында қазір қолданыста сирек кездесетін көне араб сөздері бар. Мәселен: Абыр-жып, күйзеліп тұрған шешеме *«Анау молдакең шапан дайын болса әкеп бере гой, ертең жұма намазына киіп шығайын деп өтініп қалып еді. Халпе, мәзінді алдағаны күнә болар. Соны апарып бере қояйын. Бөгелмей тез оралам», — дейді («Солдат соғысқа кетті»).*

Мәзін. зат. діни. Муфтидан кейінгі діни лауазым, азан шақырушы. Бірақ, шындыққа келсек, қазақ қауымы үшін молда, сопы, **мәзін**, қари, қалпе, дәруіштерің ешқандай еңбек қалдырмапты (Ж. Молдағалиев, «Алғашқы қоңырау», 118 б.). Халфе, қари, **мәзін** сияқты діндарлар да аз емес (М. Әуезов, «Абай жолы», 1-т., Б. 20). — Өне, мешіт мұнарасына **мәзін** көтеріліп барады (Жұлдыз, 1972, № 6, Б. 115) (Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы, 2014. — 728 б.).

Қалпе, халпе, халфе, хәлфе. 1. Дін мен үкіметті қатар билеушінің титулы. 2. Діни жетекші. Әкеміз Өндірі қалпе қажы деген, Мұхамедғали ерұр өзім атым («Қисса Шаһ Ғаббас ұғлы Иранғайып»). Бабалар сөзі, 100 томдық, 9-том. 2004). Ақсүйек ата пірдің баласы едің, Халфенің дін үйреткен тазасы едің, Шақырса бұған келмей ме, Қазрет, халпе, биіңіз («Қашаған Күржіманұлы»). Бес ғасыр жырлайды. II том. 1984). 3. Медресе шәкірті, дін жолын қуушы шәкірт. Күні кеше Қуандықтан шыққан арық Қоңырбай, Айқожа ишаннан халфе болып шығып... («Ер Едіге»). Бабалар сөзі. 100 томдық, 39-том. 2006).

Жазушы шығармасында қолданылған келесі сөздер тобы — көнерген сөздер. Бұлар, сөзсіз, пассив лексиканы құрайды: *лау, пілтелі шам, кіреуке, т.б.*

Лау — монғол сөзі (моғолша «ұла»). Шыңғысхан заманынан қалыптасқан алғашқы пошта. Қызмет бабымен келген адамдарды бір бекеттен екінші бекетке, бір ауылдан екінші ауылға жеткізіп салатын күш-көлік.

Кіреуке. Сауыт үстінен киетін, болат сымнан өріп жасайтын торлы сауыт.

Пілте (білте). Шам, шырақ сияқты жарық беретін құралдарды тұтандыру, от алдыру үшін пайдаланылатын ширатылған, өрілген мақта жіп.

Көнерген сөздерді К. Тоқаев кей кезде жаңа мағынада қолданады. Мәселен лауды жауынгерлер, әскери құрылымдар арасында хат-хабар тасушы ретінде қолданады.

К. Тоқаев шығармаларында кездесетін көнерген сөздердің дені әкімшілік құрылымдарға, саяси ұғымдарға қатысты атаулар болса, екінші тобы мәдени лексиканы құрайды: *жерошақ, жертөле, сыбаға, қыстау, кимешек, камзол, барқыт шапан, ақсарбас, бәкі, қамшы, албар, т.б.*

К. Тоқаев шығармаларының сөздік құрамында кездесетін келесі лексикалық қабат — говорлар. Говорлардың жазушы шығармасында ауыспалы және жергілікті түрлері кездеседі.

Шығармалардағы ауыспалы говорлар басқа тілден жергілікті халықтың бір бөлігіне ауысып, басқаларына тарамған тіл ерекшелігін көрсететін мысалдар болып келеді. Ауыспалы говордың пайда болуына қазақ халқының қонысының (географиялық) жағдайы мүмкіндік туғызған. Қазақ халқы өзіне көрші халықтармен араласудың нәтижесінде, сол аймақтарда тұратын тұрғындардың тілінен өзіне сөз ауысып алып отырған. Жазушы тіліндегі *дәйіс, сенек, жүдә сынды сөздер осы қатарға жатады*. Мұндағы *дәйіс* сөзі Қазақстанның оңтүстік жағы өзбек халқымен шектеседі, сондықтан қазақ және өзбек халықтарының арасында байланысының нәтижесінде ауысып келген говор саналады.

Жергілікті говорлар болса, белгілі территорияда ғана қолданылатын дублетті сөздерді құрайды. Зерттеу материалына алынған шығармалардан алынған *там, еметай, нәлсіз, ауқат, т.б.* сөздері осы жергілікті говорларға жатады.

Шығармада қолданылатын говорлар арқылы жазушы кейіпкерлердің бейнесін ашады. Олардың тіліндегі говорлар арқылы кейіпкердің қай өңірдің тумасы екенін көрсеткісі келеді. Мысалы, «Солдан соғысқа кетті» шығармасында говорлар жиі ұшырасады. Неге десеңіз, майданға әр аймақтан жиналған жауынгерлер бар. Олардың ішінде қазақ жерінен болғанмен, әр өңірден келген сарбаздар бар. Мінеки солардың бейнесін толық ашып, қай жердікі екенін таныту үшін жазушы говорларды ұтымды қолданады.

Детективтік шығармалардың жазылу талаптарына сай, детективтік романдарда ұзақ сипаттамалық үзінділер болмауы керек [15]. Осыған сәйкес, жазушы К. Тоқаев шығармадағы оқиғаларды жинақы әрі нақты етіп береді. Қолданатын сөздік қорды да жанрлық ерекшелікке сай іріктеп қолданады.

Тілдегі кірме сөздердің негізгі топтары (зат есімдер, етістіктер, сын есімдер) фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік өзгерістерге ұшырайды.

Қорытынды

Жазушы К. Тоқаев шығармаларындағы сөздік құрамды талдай келе мынадай қорытындылар жасауға болады:

- К. Тоқаев шығармаларында кірме сөздер көп кездеседі. Олардың қатарында араб, парсы, орыс тілінен енген сөздер бар. Орыс тілінен енген сөздерді сол кезеңді суреттеуде, көркем бейне жасауда қолданған. Орыс тілі сөздерін қазақ тілінің грамматикалық заңына бағындырып немесе сол қалпында қолданған;

- К. Тоқаев орыс сөздерін уәжсіз қолданбайды. Олардың басым көпшілігі қазақ ұғымында, дүниетанымында жоқ болмыстағы дүниелерді, заттарды сипаттау үшін жұмсалады;

- детектив жанрындағы шығармалар тілінің басым бөлігін әскери терминдер құрайды. Әскери терминдер — бұл нақты ұғымдарды дәл білдіруге арналған және әскери білім мен ғылым саласында лингвистикалық тұрғыдан қолданылатын арнайы тілдік қолданыстар. Олар түрлі құрамда жұмсалып, әскери салаға қатысты ұғымдарды білдіреді;

- көп болмағанымен, шығармаларда көнерген сөздер кездеседі. Олардың дені мәдени лексиканы құрап, ұлт болмысы мен тарихын танытады;

- жазушы көбіне кейіпкерлер тілінде ауыспалы және жергілікті говорларды ұтымды қолданады;

- говорлар негізінен кейіпкердің мінез-құлқын, шыққан жерін, өскен ортасын, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы / Р. Сыздықова. — Алматы: «Ел-шежіре», 2014. — 352 бет.
- 2 Мұқажанова Р.М. Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа үрдіс / Р. Мұқажанова // Жоғары білім беру жүйесі: дәстүр мен инновация. — Семей, 2018. — Б. 90–92.
- 3 Жунусова А.К. Жазушы Кемел Тоқаев шығармашылығы және ұлттық детектив жанры / А.К. Жунусова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 2(102). — Б. 75–80.
- 4 Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі / Р. Сыздықова. — Алматы, 2004. — 616 б.
- 5 Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің лексикасы / Ғ. Мұсабаев. — Алматы, 1996. — 498 б.
- 6 Сулейменова Б. О русских словах в произведениях Абая / Б. Сулейменова // Изв. АН КазССР. Сер. общ. наук. — Алматы, 1964. — Вып. 4. — С. 15.
- 7 Кадырова Б.М. Қазақ тіліндегі әскери терминдердің лингвистикалық сипаты / Б.М. Кадырова, Н.Б. Ағалиева, Р.О. Жуманбаева // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. — 2022. — № 3. — Б. 75–86.
- 8 Шенгелбаева Н.Р. Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасам жүйесі [Мәтін]. Филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. / Н.Р. Шенгелбаева. — Алматы, 2009. — 30 б.
- 9 Байжанов Т. Қазақ тіліндегі әскери лексика [Мәтін] / Т. Байжанов. — Алматы, 1991. — 158 б.
- 10 Қожағұлова Қ. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдердің жасалымы [Мәтін]. — Алматы, 2006. — 203 б.
- 11 Montler T. The Grammar of Traditional Personal Names in Klallam [Electronic resource] / T. Montler // Anthropological Linguistics. — Vol. 63. — P. 211–225. Access mode: <https://www.jstor.org/stable/27260580> (Date of application: 12.12.2023)
- 12 Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі / Р.Сыздық. — Алматы: Жазушы, 1995. — 437 б.
- 13 Копыленко М.М. Казахское слово в русском художественном тексте / М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, Т.У. Жолтаева и др. — Алма-Ата: Ғылым, 1990. — 168 с.
- 14 Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / С. Исаев; құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес және проф. Н.С. Исаева. — Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. — 640 б.
- 15 Van Dyne S.S. Twenty rules for writing detective novels / S.S. Van Dyne // How to make a detective. — М.: NPO «Rainbow», 1990. — 317 p.

Т.С. Габдрахман

Описание словарного состава произведений писателя К. Токаева

В статье рассмотрены лексический пласт и лексика литературных произведений детективного жанра. Объектом исследования является творчество Кемеля Токаева, написавшего первые произведения этого жанра в казахской литературе, в том числе произведения «Солдат ушел на войну», «Последний выстрел», «Выстрел ночью». Цель работы — описание лексики в казахском детективном жанре, в том числе в произведениях К. Токаева, выявление особенностей лексических пластов. В связи с этим была поставлена задача — проанализировать активную и пассивную лексику, заимствованные, устаревшие слова и др. В произведениях К. Токаева замечено широкое употребление военной лексики — это воинские звания, должности, оружие, предметы, одежда и т.п. Большинство из этих слов взяты из русского языка. Они принимаются в неизменном виде или видоизменяются согласно фонетическим и грамматическим правилам казахского языка. К особенностям детективного жанра можно отнести использование военной лексики. Они формируют активный словарный запас произведения. Кроме того, в языке произведений существенно отражены религиозная лексика и культурологическая лексика. В произведениях естественно, что устаревшие слова используются реже, чем неологизмы, поскольку в них описывается период советской эпохи, время войны. И это оправданно, поскольку большинство различных военных, административных, правоохранительных учреждений российского правительства, их приказы и инструкции были изданы в то время на русском языке.

Ключевые слова: детективный жанр, лексический пласт, военная лексика, культурная лексика, религиозная лексика, иностранные слова, устаревшие слова, активная лексика, пассивная лексика.

T.S. Gabdrakhman

Description of the vocabulary of the works of the writer K. Tokayev

In the article the lexical layer and vocabulary of literary works of the detective genre was examined. The object of the study is the work of Kemel Tokayev, who wrote the first works of this genre in Kazakh literature,

including the works “The Soldier Went to War”, “The Last Shot”, and “Shot at Night”. The purpose of the article is to describe the vocabulary in the Kazakh detective genre, including in the works of K. Tokayev, to identify the features of lexical layers. In this regard, the task was set to analyze active and passive vocabulary, borrowed words, obsolete words and others. In the works of K. Tokayev, a widespread use of military vocabulary is noted: these are military ranks, positions, weapons, objects, clothing, etc. Most of these words are taken from Russian. They are accepted unchanged or modified according to the phonetic and grammatical rules of the Kazakh language. A feature of the detective genre is the use of military vocabulary. They form the active vocabulary of the work. In addition, the language of the works significantly reflects religious vocabulary and cultural vocabulary. In works, it is natural that obsolete words are used less often than neologisms, since these works describe the period of the Soviet era, the time of war. And this is the time when most of the various military, administrative, law enforcement agencies of the Russian government, their orders and instructions were in Russian.

Keywords: detective genre, lexical layer, military vocabulary, cultural vocabulary, religious vocabulary, foreign words, obsolete words, active vocabulary, passive vocabulary.

Reference

- 1 Syzdyqova, R. (2014). Qazaq adebi tilinin tarikhy (XV-XIX gasyrlar): Koptomdyq shygarmalar zhinagy [The history of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries)]. Almaty: «El-shezhire» [in Kazakh].
- 2 Muqazhanova, R.M. (2018). Qazirgi qazaq prozasyndagy zhana urdis [A new process in modern Kazakh prose]. *Zhogary bilim beru zhuiesi: dastur men innovatsiia — Higher education system: tradition and innovation* (pp. 90-92). Semei [in Kazakh].
- 3 Zhýnýsova A.K. (2021). Zhazushy Kemel Toqayev shygarmashylygy zhane ulttyq detektiv zhanry [The work of the writer Kemel Tokayev and the genre of the National Detective]. *Qaraǵandy universitetiniń khabarshysy. Filologiya seriesy — Bulletin of Karaganda University. Philology series*, 2(102), 75–80 [in Kazakh].
- 4 Syzdyqova, R. (2004). Abai zhane qazaqtyn ulttyq adebi tili [Abai and the Kazakh national literary language.]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Musabayev, G. (1996). Qazaq tilinin leksikasy [Vocabulary of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Suleimenova, B. (1964). O russkikh slovakh v proizvedeniakh Abaia [About Russian words in Abai's works]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya obshchestvennykh nauk — News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series General Sciences. Issue 4*, 15 [in Russian].
- 7 Kadyrova, B. M., Agaliyeva, N. B., & Zhumanbayeva, R.O. (2022). Qazaq tilindegi askeri terminderdin lingvistikalyq sipaty [Linguistic aspect of military terms in the Kazakh language]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologialyq seria — Bulletin of Toraygyrov University. Philological series*, 3, 75–86 [in Kazakh].
- 8 Shengelbaeva, N.R. (2009). Qazaq tilindegi askeri terminderdin sozzhasam zhuiesi [Linguistic nature of military terms in the Kazakh language]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Baizhanov, T. (1991). Qazaq tilindegi askeri leksika [Military vocabulary in the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Kozhagulova, Q. (2006). Qazaq zhane agylshyn tilderindegi diplomatiialyq terminderdin zhasalymy [Creation of diplomatic terms in Kazakh and English languages]. Almaty [in Kazakh].
- 11 Montler, T. (2021). The Grammar of Traditional Personal Names in Klallam. *Anthropological Linguistics*, Vol. 63(1/2), 211–225. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/27260580>.
- 12 Syzdyq, R. (1995). Abaidyn soz ornegi [Abai's word expression]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 13 Kopylenko, M.M., Ahmetzhanova, Z.K., & Zholtaeva, T.U. et al. (1990). Kazakhskoe slovo v russkom khudozhestvennom tekste [The Kazakh word in the Russian literary text]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 14 Isaev, S. (2014). Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. (Comp.: G. Anes i N.S. Isaeva). Almaty: «Abzal-Ai» baspasy [in Kazakh].
- 15 Van Dyne, S.S. (1990). Twenty rules for writing detective novels. *How to make a detective*. Moscow: NPO «Rainbow», 317 p.

Information about the author

Gabdrakhman, Tolegen Sagynbekuly — 3rd year PhD student in Speciality «8D02305 Philology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: tolegen88@mail.ru

A.T. Aushakhman^{1*}, A. Oldfield², A.S. Tarakov³

^{1,3}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Coastal Carolina University, Conway, USA*

(*e-mail: assel.aushakhman@gmail.com)

The Retention of Metaphorical Imagery in Translations of Pasternak's Works into Kazakh and English

In this research the retention of metaphorical content in translations of Boris Pasternak's poems into Kazakh and English was examined, highlighting the complexity of transferring metaphors and the need for further analysis. It evaluates how well metaphorical content is preserved in these translations, noting that despite efforts, complete conveyance of metaphorical imagery is often challenging. The methodology involves a comparative analysis of the original text and its translated version to assess the preservation of metaphors. While some metaphors in Pasternak's works can be effectively conveyed in Kazakh and English, challenges arise when dealing with national-specific metaphors. This study contributes significantly to literary studies, comparative linguistics, and translation theory, particularly in poetry translation, enhancing understanding of the complexities involved in conveying metaphors in literary works.

Keywords: poetry, translation, metaphors, original, comparison.

Introduction

In the present day, the translation of Boris Pasternak's literary creations into Kazakh has gained significant relevance, as the poet, who predominantly wrote in Russian, has garnered considerable popularity among Kazakh-speaking audiences. This popularity underscores his significance not only within Russian-speaking cultural circles but also among those who appreciate the art of language in the Kazakh-speaking community. Additionally, the transfer of the author's expressive language and stylistic elements presents an intriguing phenomenon from the perspective of linguistic studies [1; 1312–1324]. The problematic situation at hand arises from the absence of systematic research pertaining to this author within the context of our present study's theme. Furthermore, the popularity of Boris Pasternak among Kazakh-speaking readers underscores the pressing need for such research, which has hitherto remained unexplored. These points collectively substantiate the timeliness and importance of our current investigation. The research's relevance stems from the notable gaps in addressing crucial questions that hold significance for a new generation of art enthusiasts. Thus far, the central inquiries related to this research article have gone unanswered, further underlining the pertinence of this study. Its primary aim is to assess the feasibility of preserving metaphors during the translation of Boris Pasternak's works into both English and Kazakh.

The importance of preserving metaphors in literary translations cannot be overstated, as they are intrinsic to the author's unique style and convey profound meaning. Metaphor is the use of names in a figurative sense due to the presence of external or internal similarity of a certain object in existence [2; 84–85]. Metaphors serve as a powerful tool for writers to express complex ideas, emotions, and experiences in a concise and evocative manner [3; 83–88]. In the case of Boris Pasternak's works, the use of metaphors is particularly prevalent and has become a hallmark of his literary genius. Consequently, the successful preservation of these metaphors during the translation process is crucial in maintaining the essence and artistic integrity of the original texts. Furthermore, the translation of metaphors holds significant implications for the readers' understanding and appreciation of the literary work, as they are integral to the author's intended meaning and the overall aesthetic experience [4; 140–153].

The challenge in translating metaphors lies in the inherent differences between languages, as what may be a vivid and evocative metaphor in one language may not necessarily have the same impact or even a direct equivalent in another. This linguistic and cultural disparity can pose significant obstacles for translators, who must navigate the nuances of both the source and target languages to accurately convey the metaphorical meaning. To address the challenge of translating Boris Pasternak's metaphors into Kazakh and English, a comprehensive analysis of linguistic and cultural elements is essential. This analysis would involve a deep exploration of the cultural context in which the metaphors were originally used and an understanding of how

they were perceived by the audience at that time. Additionally, a thorough examination of the target languages is imperative to identify any potential equivalents or similar constructs that can effectively convey the essence of the original metaphors.

The process of preserving metaphors during translation requires a delicate balance between staying true to the original text and ensuring that the translated metaphors resonate with the target audience [5; 22–23]. It involves not only linguistic proficiency but also a profound appreciation for the nuances of both source and target languages. One approach that translators often employ is the use of footnotes or explanatory annotations to provide context for the metaphors that may not have direct equivalents in the target language.

Furthermore, a comparative analysis of existing translations of Pasternak's works into Kazakh and English can offer valuable insights into the strategies employed by translators and the varying levels of success in preserving the metaphors. By examining these translations, it is possible to identify patterns, challenges, and potential solutions for effectively conveying the metaphorical richness of Pasternak's writings across different languages.

Materials and methods

The research materials encompassed Boris Pasternak's poems in their original language and in translated versions. Upon comparing poems with analogous content, it became apparent that Boris Pasternak's poetic works lend themselves reasonably well to translation into foreign languages. Nevertheless, it was observed that these translations do not consistently capture the full depth of the metaphors employed by the author. Consequently, the preservation of the metaphorical essence undergoes a particular linguistic transformation, which does not faithfully convey the exact original meaning and intent of the metaphors as established in the course of the study.

Throughout the research, it became evident that the level of investigation into the issue suggests that it remains incompletely explored due to the absence of systematic studies. Translating poems is a highly intricate undertaking, and it doesn't consistently yield favorable results. Employing a comparative approach during the study, we identified a notable disparity between the original poem and its translated counterpart. The originality of this research allows for a comprehensive comparative analysis of the original work and the translation, particularly in the context of preserving the metaphorical elements.

The scientific methodology was structured as follows:

1. Research Question: The central inquiry of the study revolved around the possibility of retaining the metaphorical essence when translating Pasternak's works into English and Kazakh.

2. Hypothesis: The hypothesis posited that, generally, the preservation of the metaphorical content is feasible. However, it was acknowledged that in certain instances, the author's metaphors prove challenging to convey accurately in a foreign language. Notably, translating from Russian to English is comparatively more straightforward due to their distant linguistic affinities.

3. Research Stages: The research unfolded in several stages. The first stage involved a meticulous examination of the research materials, encompassing an analysis of both the original and translated versions of Boris Pasternak's renowned poems. The second stage focused on identifying both commonalities and disparities in the author's text. Lastly, the third stage addressed the fundamental question regarding the potential for preserving the metaphorical elements in the translation of Pasternak's works into English and Kazakh.

4. Research Methods: The research methodology primarily employed a combination of comparative, historical, and observational methods. These methods were instrumental in conducting a thorough analysis of Boris Pasternak's works in both their original and translated forms, with a specific emphasis on the preservation of metaphorical nuances.

5. Research Results: The study's findings revealed that, thanks to certain linguistic similarities between Russian and English, the transfer of metaphorical elements is generally achievable in the translation of Boris Pasternak's poems. However, it was also established that in some cases, the translation of the author's metaphors may fall short of fully capturing their original meaning, owing to national and cultural specificities.

Results and discussions

In order to comprehensively explore the topic, it is essential to regard metaphor as a shared dimension within linguistic culture. Undoubtedly, metaphor stands out as the most prevalent stylistic device employed in poetry. Hence, the body of work produced by Boris Pasternak holds considerable importance in shedding light on the broader significance of metaphorical expressions. To delve into the subject of metaphor, we will examine specific word combinations within the discourse of Boris Pasternak's creative works.

First of all, it is necessary to discern the nature of a metaphor within a cluster of words. The poems of Boris Pasternak mentioned earlier serve as a prime example. Are they, in their entirety, a metaphor? If not, where does the metaphorical essence reside? Which specific group of words can be classified as a metaphor? Presently, within linguistic circles, there isn't a universally agreed-upon definition for metaphor.

One perspective posits that a metaphor is a rhetorical device that, in its pursuit of creating a rhetorical impact, directly signifies one entity while alluding to another. However, delineating the boundaries between distinct metaphors remains a challenge. Does every work of art qualify as a metaphor? Or does every passage within it bear metaphorical characteristics? Presently, there are no well-defined demarcations indicating where one metaphor concludes and the next begins.

Conversely, an alternate viewpoint suggests that all artistic texts can be deemed metaphorical, with the exception, perhaps, of scientific texts [6; 223].

Drawing from the considerations outlined above, it becomes evident that all of Boris Pasternak's poems can be viewed as an overarching metaphor, a comprehensive entity that can be further dissected into a multitude of smaller metaphors. The significant resemblance between the Russian and English languages plays a distinct role in this context. This linguistic affinity enables us to perceive various elements of metaphorical constructions and the images crafted by the author in a fresh light when translating the poetry. Simultaneously, the Kazakh language introduces its own intricacies, rendering the translation of poetry an even more intricate and fascinating endeavor.

It's worth noting that the resemblance between Russian and English extends beyond mere lexical similarities. The use of figures of speech and stylistic devices is strikingly akin in both languages. This convergence greatly simplifies the translator's task, as it permits the utilization of similar structures and imagery in the translation process.

Nevertheless, the Kazakh language, steeped in its historical and cultural context, can harbor distinct metaphors and imagery that diverge significantly from those found in Russian and English. This introduces additional complexities for the translator, who must not only convey the poem's meaning but also safeguard its cultural and poetic essence. Consequently, when translating poetry between Russian and English or Kazakh, and vice versa, the translator must consider not only the structural affinities and disparities but also exhibit sensitivity to the unique cultural and linguistic idiosyncrasies of each language. However, the realm of poetic translation is intricate in its own right, and specific nuances must be carefully considered.

Certainly, it is impossible to ignore the alteration of the metaphorical essence in the translation of Boris Pasternak's works into English and Kazakh. This alteration at times conserves the original metaphorical concept, though more often than not, it either flattens this concept by creating a metaphor in English directly or translates the poems without establishing a specific metaphor while retaining the overall meaning of the metaphorical concept.

Researcher O.M. Zhabina has pointed out that "Pasternak's poetic style from different periods remains one of the most challenging to translate. At first glance, it may seem to be intricate early verse marked by numerous wordplay, which can suffer significant losses when rendered in other languages. Nevertheless, over time, several accomplished translations have been created by individuals such as George Reavey, Robert Lowell, Lydia Pasternak Slater, Eugene Caden, Peter France, and John Stallworthy. Their English poetic translations skillfully maintain a delicate balance of rhythm, rhyme, and metaphor to varying degrees within Pasternak's early works" [7; 79]. We find this definition to be of great significance for the practical aspect of our research.

The primary aim of translation is to surmount communication barriers, encompassing both linguistic and cultural hindrances. Metaphors often have their roots deeply embedded in the cultural customs, historical narratives, and mythology of a community. Translating such metaphors necessitates not only linguistic finesse but also cultural sensitivity. On occasion, a metaphor can embody a distinct cultural image or symbol that might be foreign to readers from different cultural backgrounds. In such instances, the translator encounters the dual challenge of not just conveying the metaphor's meaning but also acquainting the reader with the intricacies of the original culture.

However, potential cultural disparities can give rise to misinterpretation or distortion of the metaphor during the translation process. What may be recognizable and meaningful within one culture might be unfamiliar or entirely incomprehensible in another. For instance, a metaphor anchored in national folklore or religious customs may lose its potency and resonance when transposed into a different cultural context.

Furthermore, cultural subtleties can be so intricate that even the most adept translators may encounter challenges in conveying them. This complexity is particularly pronounced in the realm of poetic language, where every word and image may be laden with profound and manifold interpretations.

Words and expressions often possess distinct connotations in different languages, necessitating meticulous selection of suitable equivalents. The impact of these semantic disparities on metaphor translation should not be underestimated. Within a metaphor, each word may carry connotations specific to its originating language and culture. In the context of metaphor translation, this implies that a direct word-for-word translation can result in the loss or distortion of meaning. Hence, the translator must delve deeply into the essence of each word and diligently seek the most fitting counterpart in the target language.

The structure and grammar of languages can exhibit significant variations, presenting additional hurdles in the translation of metaphors. Some languages may possess distinctive grammatical structures that prove challenging to convey in another language without compromising the aesthetic appeal or meaning. These disparities can encompass differences in word order, tense agreements, and the use of linguistic components that may not exist in other languages. Handling such intricacies demands the translator to not only possess a comprehensive understanding of both languages' grammar but also to exercise creativity in the translation process.

Moreover, the phonetic and rhythmic attributes of language assume a pivotal role in metaphor translation, particularly within the realm of poetry. Sound and rhythm often constitute integral aspects of a metaphor, and preserving them in translation can be an exceedingly complex endeavor. This might necessitate the translator to identify not only semantic but also phonetic counterparts to maintain the musicality of the original text.

Among the numerous categories of translation, the most significant focus is placed on translation that strives to achieve the utmost equivalence to the original work. Within the domain of translation, a specific emphasis is given to the translation of literary texts, which necessitates a high degree of linguistic and cross-cultural competence, as well as the translator's possession of creative aptitude. In the course of translating literary works, multiple iterations of the text are generated, and techniques tailored specifically to a given text and author are developed.

Engaging in the practice of domestic translation studies across a range of linguistic elements, including metaphors, has enabled us to delineate the fundamental requirements that must be upheld in the translation of literary works:

1. Accuracy: The translator bears the responsibility of conveying the author's ideas to the reader comprehensively. This involves preserving not only the core concepts but also the subtleties and nuances within the text. While ensuring completeness, the translator must refrain from introducing personal additions or clarifications, as this would distort the original text.

2. Conciseness: The translator should avoid verbosity, rendering thoughts in a succinct and compact manner.

3. Clarity: The brevity and compactness of the target language should not come at the expense of clear and comprehensible expression. Complex and ambiguous phrases that hinder understanding should be avoided.

4. Literary Excellence: The translation should adhere to the widely accepted norms of literary language [8].

Translating metaphorical expressions from the works of different authors involves an intricate interplay between two languages, each distinguished by disparities in vocabulary, semantics, and grammar. These differences necessitate the application of translation transformations to attain adequacy. Striking a balance between equivalence and adequacy in translation is achieved by skillfully placing emphasis in the resulting text, effectively and coherently conveying its substance to the Russian-speaking audience, and crafting a fresh, captivating, and expressive text rooted in the original work. This process upholds the communicative and pragmatic intentions of the source text [9; 155, 10; 757].

In the context of metaphor translation, the concept of accuracy assumes paramount importance, and it has undergone certain adaptations influenced by shifts in cultural paradigms throughout the history of Russian translation studies.

In contemporary practice, the conventional notions of literalism and strict adherence have given way to translation. The contrast between these two terms encompasses a broader spectrum of phenomena [11; 78]

Simultaneously, when translating artistic metaphors, the rigid extremes of translation opposition have dissolved, replaced by a multitude of alternatives situated between literalism and strict adherence. A signifi-

cant achievement of our times is the deliberate abandonment of the pursuit of a singular translation ideal. This allows for “the emergence and coexistence in the host culture of various translation versions of the original text, stemming from different interpretations by translators” [12; 43].

The highest degree of adequacy in translation is accomplished by applying various techniques, including the selection of equivalent vocabulary, analog translation, descriptive translation, antonymous translation, calque, and combined translation, as outlined by Komissarov [13; 233].

Foreign literary critics have delved into intricate aspects of metaphor translation, revealing various levels of equivalence. They identify distinct types of equivalence at these different levels, such as:

- At the level of communication intent.
- At the level of situational description.
- At the level of the manner in which situations are portrayed.
- At the level of the meaning inherent in syntactic structures.
- At the level of the meaning conveyed by verbal expressions [13; 233].

A fundamental characteristic of metaphors is their inherent recyclability. They are not constructed anew with each instance of communication; rather, they are reproduced as pre-existing, cohesive units, with meanings readily understood by all participants in the speech act. Metaphors exhibit several defining traits: consistent arrangement of constituent elements; structural rigidity; fixed sequence of elements; unchanging grammatical form [14; 9].

As evident, there is a notable absence of comprehensive research concerning the translation of metaphors within Boris Pasternak's works, reinforcing the pertinence of our study.

Our study has revealed that metaphors are retained in specific poems by Boris Pasternak, while in others, metaphors are only partially preserved.

Tables 1–3 will display the prevailing translations of Boris Pasternak's poems featuring metaphors and their corresponding translated counterparts.

Table 1

Translation of metaphors in Pasternak's poem “February”

Original poem by B. Pasternak containing a metaphor	Translation of this poem into English language	Translation of this poem into Kazakh language
Февраль. Достать чернил и плакать! Писать о феврале навзрыд, Пока грохочущая слякоть Весною черною горит [15; 47].	Oh February, to get ink and weep! And write about it mourning, While the uproaring, raging sleet, Like in the spring, is burning [16].	Ақпан, ақпан! Сия алып, жылау! Ақпан жайлы өксіп жазып жырлау, Даңғырлаған ашулы батпақ-лайды Қараңғы көктем сиямен қаралайды (author's translation)

The original Russian poem contains a metaphor that uses the month of February as a symbol for a cold, bleak, and melancholic period. In English translation, the metaphor is preserved reasonably well. The translator used a metaphor-analogue, retaining the similar association between February and weeping, as well as the metaphor of «грохочущей слякоти», which in the original connects it to «весною черною горит» and is translated as «Like in the spring, is burning». This compares the rumbling slush to something burning like in the spring.

In Kazakh translation, the metaphor is partially preserved. This translation uses metaphor-equivalent, retaining a similar metaphor but expressing it through Kazakh imagery. For example, «сия алып, жылау» personifies crying and writing about February. The metaphor «даңғырлаған ашулы батпақ-лайды» retains the idea of rumbling slush. The metaphor «қараңғы көктем сиямен қаралайды» conveys the comparison with spring, keeping the similar association.

Overall, while the Kazakh translation captures the melancholic tone of the original metaphor, it takes a slightly different approach in expressing it, which makes it less faithful in preserving the specific imagery associated with February. However, it still effectively conveys the idea of February being a sorrowful time.

Table 2

Translation of metaphors in Pasternak's poem "Hamlet"

Original poem by B. Pasternak containing a metaphor	Translation of this poem into English language	Translation of this poem into Kazakh language
Но продуман распорядок действий, И неотвратим конец пути. Я один, все тонет в фарисействе. Жизнь прожить — не поле перейти [17; 665–666].	But, the predestined plot proceeds. I cannot alter the direction of my path. I am alone, all sinks in pharisaism. To live a life is not an easy task [18].	Әрекет реті анықталса да, бірақ- бірақ Қайтымсыз тұр сапардың соңы жылап сұрап. Мен жарым жан. Жалған екен мына заман, Өмір сүру — оңай емес қарап тұрсаң. (author's translation)

The original Russian poem contains metaphors that express a sense of futility and loneliness in the face of life's challenges. Let's analyze the translation into English and Kazakh to see how well these metaphors were preserved and what kind of translation transformations were used.

In English translation, the translator uses metaphor-analogue, retaining similar associations and images to convey the meaning of the original. For example, «продуман распорядок действий» is translated as “the predestined plot proceeds”, preserving the idea of the inevitability of events and the sequence of actions. «Неотвратим конец пути» remains virtually unchanged in the translation. «Все тонет в фарисействе» retains the meaning, but the phraseology changes, becoming “all sinks in pharisaism”, «Жизнь прожить — не поле перейти» is rendered as “To live a life is not an easy task” retaining the meaning of the difficulty of life.

The Kazakh translation also uses metaphor-analogue, retaining similar associations and images to convey the meaning of the original. «Продуман распорядок действий» is rendered as «әрекет реті анықталса да», preserving the idea of consistency and predetermination of actions. «Неотвратим конец пути» remains unchanged. «Мен жарым жан» conveys the idea of loneliness, but with a phraseological substitution. «Өмір сүру – оңай емес қарап тұрсаң» (To live a life is not an easy task) retains the meaning of the complexity of life.

In both translations, the metaphors are successfully preserved, although there are slight variations in the expressions used. The essence of the futility and loneliness in the face of life's challenges is maintained.

Table 3

Translation of metaphors in Pasternak's poem "Mirror"

Original poem by B. Pasternak containing a metaphor	Translation of this poem into English language	Translation of this poem into Kazakh language
Души не взорвать, как селитрой залежь, Не вырыть, как заступом клад. Огромный сад тормозится в зале В трюмо — и не бьет стек- ла [15; 114].	The soul can't be mined, like a seam with saltpetre, Or hacked out, like gems, with a pick. The huge garden shakes in the hall, in the mirror But the glass does not break [19; 351–352].	Таба алмассың түз кеніндей жаныңды, Қаза алмассың күрекпенен бағыңды, Тыпыршып бақша тұр ғой бөлмеде, Шаға алмастан әйнек-шыны бағыңды. (author's translation)

The original Russian poem contains metaphors that describe the soul as something unbreakable, like saltpetre or gems. Let's analyze the translation into English and Kazakh to see how well these metaphors were preserved and what kind of translation transformations were used.

The English translation uses an analogue metaphor to preserve the meaning and imagery of the original. «Души не взорвать» becomes “The soul can't be mined” retaining the association with a soul that cannot be mined or ruined. «Не вырыть, как заступом клад» becomes “Or hacked out, like gems, with a pick” where the idea of the impossibility of working out the soul like gems is also retained. «Огромный сад тормозится

в зале» and «В трюмо — и не бьет стекла» retain the association with movement and restlessness, although the phraseology is altered to better fit the English language.

The Kazakh translation also uses metaphor, preserving the meaning of the original through similar associations. «Души не взорвать» is rendered as «Таба алмасың түз кеніндей жаныңды», preserving the association with the impossibility of destroying the soul. «Не вырыть, как заступом клад» is rendered as «Қаза алмасың күрекпенен бағыңды», retaining the association with the impossibility of mining the soul like gems. «Огромный сад тормозится в зале» and «В трюмо — и не бьет стекла» retain the images of movement and stability, but with the use of appropriate Kazakh imagery.

In both translations, the metaphors are preserved, and the essence of the original poem's message about the unbreakable nature of the soul is effectively maintained.

As observed in the analyzed poems, complete transference of the metaphor does not consistently occur. At times, the metaphor is conveyed by crafting an alternative metaphor using different words in the target language. However, this approach to constructing a metaphorical image in the target language is not always efficacious. Frequently, such a metaphorical image falls short in capturing the myriad poetic subtleties that hold paramount importance in preserving the metaphorical essence found in Boris Pasternak's poetry.

Consequently, it is evident once more that the translation of metaphors is a rather intricate endeavor, with outcomes that are not always successful. The key lies not in literal translation, but in the ability to convey both the metaphor itself and its nuances through the linguistic resources of the target language, a crucial consideration when working with Boris Pasternak's works. Only under these circumstances can the final translation stand a chance at success.

Within Boris Pasternak's works, one can discern a variety of metaphors that are predominantly comprehensible to Russian-speaking readers alone. It is precisely these metaphors that pose considerable challenges when it comes to translation into both English and Kazakh, without sacrificing the author's distinctive stylistic expressions. The most notable disparities between linguistic sensibilities can be exemplified by the two metaphors mentioned above (*Писать о феврале навзрыд; Жизнь прожить — не поле перейти*). They underscore the distinctiveness of the author's perspective on the world and how it is manifested in his literary endeavors.

Such metaphors are indeed exceptionally intricate to convey in any other language, often resulting in the loss of the author's original intent [20; 236].

Presently, numerous researchers have underscored the significance of preserving the author's intended message. In alignment with these scholars, it can be affirmed that the author's intended message often undergoes substantial alteration during translation into English and Kazakh, as the recipients of these languages hail from diverse mental and socio-cultural backgrounds.

In the second instance, we can observe the translation of the author's metaphor, «To live a life is not an easy task» into the more conventional English expression, «To live a life is not an easy task» devoid of metaphorical construction. This technique is frequently employed by many writers aiming to convey the essence of the author's thought in a straightforward manner. Nevertheless, such translation results in a certain detachment from the original, which is a notably adverse factor in the context of fully conveying the author's work.

For the Boris Pasternak poems cited earlier, it can be asserted that the translations into English and Kazakh do not completely capture the metaphors originally crafted by the author.

Preserving the metaphorical essence as a comprehensive artistic composition demands supplementary capabilities on the translator's part. In Table 3, the subjective analysis shows that the metaphorical essence, as established by the author in one of his poems, was skillfully retained.

Concerning the overall preservation of the metaphorical essence, it is worth highlighting the following considerations:

1. The retention of metaphors is contingent upon diverse factors, contingent on the nuances of translating the works. Hence, the imagery conceived by Boris Pasternak in his poems undergoes a certain degree of distortion during the translation process, which is a notably adverse factor for the comprehensive transference of the metaphorical essence.

2. Nonetheless, owing to the translators' skill, the metaphorical essence is predominantly conserved, as they adeptly identify the most fitting approach to convey the metaphorical essence embedded in the poet's verses.

Conclusion

The study aimed to ascertain the feasibility of upholding the metaphorical essence in Boris Pasternak's works, with the objective of uncovering the intricacies of Pasternak's poetry and exploring the potential for transposing these nuances into a foreign language.

The research incorporated various methodologies, including the comparative method, historical method, and observational method, which were employed to analyze the preservation of the metaphorical essence in the translation of Boris Pasternak's works into English and Kazakh. The findings revealed that there were many instances where maintaining a certain authenticity of the text was paramount. This fidelity enabled the complete conveyance of the author's emotional spectrum, accentuating the significance and necessity of conveying the author's intended message.

The primary responsibility of the translators is to convey the meticulously crafted metaphorical imagery present in the poet's analyzed works. This entails a requisite for a proficient and effective juxtaposition of the translated text with the original, with the objective of unveiling all the concealed intricacies of the metaphorical essence within the translations of Boris Pasternak's writings into English and Kazakh.

In this regard, it is worth noting that translators encounter a challenging task of astutely scrutinizing the author's metaphors in both the source and target texts within the ambit of competent comparison. It is only within this framework that one can anticipate the successful realization of the author's ideas and the competent conveyance of his thoughts.

It's essential to recognize that achieving an absolute reproduction of the author's intent in a foreign language translation is unattainable; the objective is to come as close as possible to the author's original ideas for the reader. The previously mentioned translations did approach this goal to a significant extent, but they fell short of completely capturing the author's metaphors.

We anticipate future endeavors to explore the translation of metaphorical expressions into the Kazakh language. Translating works of globally renowned poets directly into Kazakh is of paramount importance, especially considering the writer's global recognition through the Nobel Prize in Literature for significant contributions to modern lyric poetry. B.L. Pasternak, as a distinguished poet, achieved unparalleled eminence through the unique and unprecedented richness of metaphors in his poetry. In fact, there are no rivals to his poetic achievements on a global scale in this regard.

Pasternak's poetry serves as an exemplar of an extraordinary fusion of art and creativity, fostering a highly dynamic and ever-evolving lyrical essence that remains harmoniously intertwined with the timeless origins of the world's creations. The translation of metaphorical expressions into Kazakh within the context of Boris Pasternak's works holds the potential for the mutually enriching exchange of cultural influences.

References

- 1 Beknazarova U.U. The cognitive function of a conceptual metaphor and its methodological foundations / U.U. Beknazarova, A.B. Almautova, S.M. Yelemessova, S.K. Abadildayeva // *Journal of Language and Linguistic Studies*. — 2021. — Vol. 17. — No. 3. — P. 1312–1324. Doi: 10.52462/jlls.94.
- 2 Салкынбай А.Б. Қазіргі қазақ тілі / А.Б. Салкынбай. — Алматы: «Қазақ университеті», 2008. — Б. 84–85.
- 3 Жиличева Г.А. Метафора в структуре нарратива (на материале романа Б. Пастернака «Доктор Живаго») / Г.А. Жиличева // *Вестн. Том. гос. пед. ун-та*. — 2014. — № 11 (152). — С. 83–88.
- 4 Andreeva E.D. Poetic Imagery Transformations In Translation / E.D. Andreeva // Pavlova, A. (Ed.). *Philological Readings. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. — 2020. — Vol. 83. — P. 140–153. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.04.02.16>.
- 5 Aubakir S.S. An analysis of figurative language / S.S. Aubakir, A.K. Kitibaeva, Zh.T. Ospanova // *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*. — 2024. — Vol. 29, Issue 1. — P. 22–23. <https://doi.org/https://doi.org/10.31489/2024ph1/16-23>.
- 6 Сдобников В.В. Теория перевода: учеб. для студентов лингв. вузов и фак-тов иностр. яз. / В.В. Сдобников, О.В. Петрова. — М.: АСТ; Восток–Запад, 2006. — 448 с.
- 7 Жабина О.М. Особенности перевода метафоры на английский язык в стихотворении Б. Пастернака «Зимняя ночь» / О.М. Жабина // *Тул. науч. вестн. Сер. История. Языкознание*. — 2020. — № 2. — С. 76–82.
- 8 Hariyanto S. Problems in Translating Poetry [Electronic resource] / S. Hariyanto. — 2003. — Access mode: <http://www.translationdirectory.com/article640.htm> (Дата обращения: 20.07.2023).
- 9 Солодуб Ю.П. Теория и практика художественного перевода: учеб. пос. для студ. лингв. фак. высш. учеб. завед. / Ю.П. Солодуб, Ф.Б. Альбрехт, А.Ю. Кузнецов. — М.: Изд. центр «Академия», 2005. — С. 155.

- 10 Witt S. Pasternak. Lysohorsky and the Significance of «Unheroic» Translation / S. Witt Pasternak // Russian Literature. — 2015. — Vol. 78. — No. 3–4. — P. 755–773.
- 11 Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. — М.: Флинта, 2019. — С. 78.
- 12 Романенко Е.А. Проблемы перевода поэтических текстов / Е.А. Романенко // Наука и образование сегодня. — 2017. — Вып. 8 (19). — С. 42–43.
- 13 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В.Н. Комиссаров. — М.: Альянс, 2013. — С. 233.
- 14 Manipuspika Y. Analyzing Translation of Metaphor: A Case Study / Y. Manipuspika // Studies in Linguistics and Literature. — 2018. — Vol. 2, No. 1. — P. 1–13. Doi: 10.22158/sll.v2n1p1.
- 15 Пастернак Б.Л. Собрание сочинений: [В 5-и т.]. — Т. 1 / Б.Л. Пастернак; сост. Е.Б. Пастернак, К.М. Поливанова. — М.: Худ. литер., 1989. — С. 47–114.
- 16 Pasternak B.L. February. Translated by Andrey Kneller [Electronic resource] / B.L. Pasternak. — 2023. — Access mode: <https://verblan.livejournal.com/7151.html> (Date of application: 19.07.2023).
- 17 Пастернак Б.Л. Доктор Живаго / Б.Л. Пастернак. — М.: Эксмо, 2013. — С. 665–666.
- 18 Pasternak B.L. Hamlet. Translated by Andrey Kneller [Electronic resource] / B.L. Pasternak. — Access mode: <https://ruverses.com/boris-pasternak/hamlet/3485/> (Date of application: 19.07.2023).
- 19 Pasternak B.L. Mirror. New England Review (1978–1982) / B.L. Pasternak; Translated by Stallworthy, J. & France, P. — 1980. — Vol. 2, No. 3. — P. 351–352. <http://www.jstor.org/stable/40355294>.
- 20 Скорнякова Е.А. Особенности метафоры в творчестве Б.Л. Пастернака / Е.А. Скорнякова // Актуальные проблемы гуманитарных наук: Тр. II науч.-практ. конф. — Евпатория: ИП Бровко А., 2016. — С. 235–238.

Ә.Т. Аушахман, А. Олдфилд, Ә.С. Тарақов

Пастернак шығармаларын қазақ және ағылшын тілдеріне аударуда метафоралық бейнелердің сақталуы

Бұл зерттеу Борис Пастернактың өлеңдерін қазақ және ағылшын тілдеріне аудару кезінде метафоралық мазмұнның сақталуын талдауға бағытталған. Автор метафораларды берудің айтарлықтай күрделілігін атап өткен, бұл осы үрдісті тереңірек талдаудың маңыздылығын көрсетеді. Жұмыстың маңыздылығы Пастернактың өлеңдерін аталған тілдерге аудару кезінде метафоралық мазмұнның сақталу дәрежесін бағалаудан көрінеді. Жұмыста көрнекті ақындардың шығармаларын аударуда қаншама күш жұмсалғанымен, метафоралық бейнелердің көп жағдайда толық берілмейтіні айтылады. Зерттеу әдістемесі метафоралардың сақталуын растау немесе теріске шығару мақсатында түпнұсқаны салыстырмалы талдауға және оны шет тіліне аударуға негізделген. Зерттеу нәтижесінде Пастернак шығармаларындағы метафораларды қазақ және ағылшын тілдеріне аударуға болатыны анықталды. Алайда, кейбір жағдайларда, метафоралар ұлттық ерекшелікке ие болса, толық беру қиынға соғады. Осылайша, зерттеу әдебиеттану, салыстырмалы лингвистика және аударма теориясы салаларына, әсіресе поэзиялық аударма контексіне елеулі үлес қосып, көркем аудармалардағы метафораларды жеткізудің қиындығы туралы түсінікті байытады.

Кілт сөздер: поэзия, аударма, метафора, түпнұсқа, салыстыру.

А.Т. Аушахман, А. Олдфилд, А.С. Тараков

Сохранение метафорических образов в переводе произведений Пастернака на казахский и английский языки

Данное исследование сфокусировано на анализе сохранения метафорического контента при переводе стихотворений Бориса Пастернака на казахский и английский языки. Авторами выделена существенная сложность передачи метафор, что подчеркивает важность более глубокого анализа этого процесса. Значимость работы проявляется в оценке степени сохранения метафорического контента при переводе стихотворений Пастернака на указанные языки. В работе утверждается, что, несмотря на приложенные усилия, метафорические образы часто не передаются полностью при переводе произведений выдающихся поэтов. Методология исследования опирается на сравнительный анализ оригинала и его перевод на иностранный язык с целью подтверждения или опровержения сохранения метафор. В результате исследования обнаруживается, что метафоры в произведениях Пастернака могут быть переданы на казахский и английский языки. Однако в некоторых случаях, когда метафоры обладают национальной спецификой, полная передача оказывается затруднительной. Таким образом, исследование приносит значительный вклад в области литературоведения, сравнительной лингвистики и тео-

рии переводоведения, особенно в контексте перевода стихотворений, и обогащает понимание сложностей передачи метафор в литературных переводах.

Ключевые слова: поэзия, перевод, метафоры, оригинал, сравнение.

References

- 1 Beknazarova, U.U., Almutova, A.B., Yelemessova, S.M., & Abadildayeva, S.K. (2021). The cognitive function of a conceptual metaphor and its methodological foundations. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17(3), 1312–1324. <https://doi.org/10.52462/jlls.94>
- 2 Salkynbay, A. (2008). *Qazirgi qazaq tili* [Modern Kazakh language]. Almaty: “Qazaq university”, 84–85 [in Kazakh].
- 3 Zhilicheva, G.A. (2014). Metafora v strukture narrativa (na materiale romana B. Pasternaka «Doktor Zhivago») [Metaphor in the structure of narrative (based on the novel by B. Pasternak “Doctor Zhivago”)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 11 (152), 83–88 [in Russian].
- 4 Andreeva, E.D. (2020). Poetic imagery transformations in translation. In A. Pavlova (Ed.), *Philological Readings. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 83, 140–153. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.04.02.16>
- 5 Aubakir, S.S., Kitibaeva, A.K., & Ospanova, Zh.T. (2024). An analysis of figurative language. *Bulletin of the Karaganda University*, Vol. 29, Issue 1, 22–23. <https://doi.org/10.31489/2024ph1/16–23>
- 6 Sdobnikov, V.V. & Petrova, O.V. (2006). *Teoriia perevoda [Translation theory]*. Moscow: AST; Vostok–Zapad, 448 [in Russian].
- 7 Zhabina, O.M. (2020). Osobennosti perevoda metafory na angliiskii yazyk v stikhotvorenii B. Pasternaka «Zimniaia noch» [Features of metaphor translation into English in the poem by B. Pasternak “Winter Night”]. *Tulskii nauchnyi vestnik. Seriya Istoriia. Yazykoznanie — Tula Scientific Bulletin. Series «History. Linguistics»*, 2, 76–82 [in Russian].
- 8 Hariyanto, S. (2003). Problems in translating poetry. Retrieved from <http://www.translationdirectory.com/article640.htm>
- 9 Solodub, Yu.P., Al'brekht, F.B., & Kuznetsov, A.Yu. (2005). *Teoriia i praktika khudozhestvennogo perevoda: uchebnoe posobie dlia studentov lingvisticheskikh fakultetov vysshikh uchebnykh zavedenii* [Theory and practice of artistic translation: textbook for students of linguistic departments of higher educational institutions]. Moscow: Akademiia, 155 [in Russian].
- 10 Witt, S. Pasternak (2015). Pasternak, Lysohorsky and the significance of «unheroic» translation. *Russian Literature*, 78(3–4), 755–773.
- 11 Shanskij, N.M. (2019). *Leksikologiya sovremennogo russkogo yazyka [Lexicology of the modern Russian language]*. Moscow: Flinta, 78 [in Russian].
- 12 Romanenko, Ye.A. (2017). Problemy poeticheskogo perevoda tekstov [Problems of translating poetic texts]. *Nauka i obrazovanie segodnia — Science and education today*, 8(19), 42–43 [in Russian].
- 13 Komissarov, V.N. (2013). *Teoriia perevoda (lingvisticheskie aspekty): uchebnik dlia institutov i fakultetov inostrannykh yazykov* [Translation theory (linguistic aspects): textbook for institutes and faculties of foreign languages]. Moscow: Alians, 233 [in Russian].
- 14 Manipuspika, Y. (2018). Analyzing translation of metaphor: A case study. *Studies in Linguistics and Literature*, 2(1), 1–13. <https://doi.org/10.22158/sll.v2n1p1>
- 15 Pasternak, B.L. (1989). *Sobranie sochinenii [V 5-i tomakh]* [Collected works in five volumes] (Vol. 1). E.B. Pasternak & K.M. Polivanova (Comps.). Moscow: Khudozhestvennaia literatura, 47–114 [in Russian].
- 16 Pasternak, B.L. (2023). (A. Kneller, Trans.). Retrieved from <https://verblan.livejournal.com/7151.html>
- 17 Pasternak, B.L. (2013). *Doktor Zhivago [Doctor Zhivago]*. Moscow: Eksmo, 665–666 [in Russian].
- 18 Pasternak, B.L. (2023). Hamlet. (A. Kneller, Trans.). Retrieved from <https://ruverses.com/boris-pasternak/hamlet/3485/>
- 19 Pasternak, B.L. (1980). Mirror. (J. Stallworthy & P. France, Trans.). *New England Review (1978–1982)*, 2(3), 351–352. <http://www.jstor.org/stable/40355294>
- 20 Skorniyakova, Ye.A. (2016). Osobennosti metafory v tvorchestve B.L. Pasternaka [Features of metaphor in the works of B.L. Pasternak]. In *Aktualnyye problemy gumanitarnykh nauk: Trudy II nauchno-prakticheskoi konferentsii — Current issues in the humanities: Proceedings of the II scientific and practical conference* (pp. 235–238). Yevpatoriia: IP Brovko A. [in Russian].

Information about the authors

Aushakhman, Assel Talgatovna — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: assel.aushakhman@gmail.com

Oldfield, Anna — PhD, Professor, Coastal Carolina University, Conway, USA. E-mail: aoldfield@coastal.edu

Tarakov, Anuar Sauatuly — Doctor of philological sciences, Associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: anuar_tarak@mail.ru

T. Lyanova¹, G. Issina², A. Bilyalova³

^{1,2}Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

³Kazan Federal University — Naberezhnye Chelny Institute, Naberezhnye Chelny, Russia
(e-mail: ¹lunara_10@mail.ru, ²g.issina@mail.ru, ³abill71@mail.ru)

The Phenomenon of National Identity in American Mass Media

This article is devoted to the study of verbal reflection of the phenomenon of national identity in the discourse of modern American media. The concept of “identity” and its role in human life were considered. Characteristic features of “ethnic” and “national” identities were analyzed. The necessity of a detailed study of the issue of modern man's identity against the background of large-scale globalisation processes was revealed and substantiated. The authors emphasised the readers' attention to the difficulties of forming national identity in the conditions of a multi-ethnic, multinational state. The authors give examples of representation of the phenomenon of national identity in media discourse. Media texts in English were analysed. On the basis of mass media articles, the authors revealed the peculiarities of the manifestation of national identity in American society. The authors conclude, that national identity serves as a tool to strengthen the unity of different ethno-communities in the United States, reflecting the socio-cultural state of the nation and defining its ideology.

Keywords: identity, ethnos, nation, nationalism, national identity, media discourse.

Introduction

Since the introduction of the term “identity” by E. Erikson, researchers from various scientific fields have been discussing its nature. Today, science explores several types of identities including ethnic, national, civic, and more. In the current anthropocentric paradigm dominating science, the study of identity has become increasingly relevant. As stated, “the concept of identity is multifaceted, multidimensional, and even ambivalent” [1; 127]. In the era of globalization and international cooperation, the invisible borders between countries and cultures are disappearing. This phenomenon has led some to believe that it disconnects modern individuals from their roots. However, others argue that amidst the diversity of cultures, individuals strive to identify what makes them different from others. According to renowned author R.G. Abdulatipov, across the passage of time and the shifts of population, the merging of cultures and the blending of identities, the essence of one's heritage, ethnicity, and sense of belonging can be rediscovered and revitalized in the collective consciousness of humanity [2]. Therefore, this conscious endeavor to find one's place in the world is inherently natural. As S. Huntington rightly points out, “People and nations are trying to answer the most important question of all that can confront a human being: who are we?” [3; 532]. In a world saturated with cultural and ethnic diversity, “Identity has come to be seen as a borderline state between the oppositions of sciences, countries, traditions and society itself” [4; 57]. Exploring the concept of identity holds immense significance as it molds our perspective on the world and “...determines the willingness of the individual to respond to a specific ethnic situation with certain stereotypical behavior” [5; 16]. In this age of evolving identities, individuals are constantly navigating the delicate balance between embracing their heritage and forging their own unique path. As the world continues to grow more interconnected, the exploration of identity remains a vital and ever-evolving aspect of human existence.

Material and research methods

The material for the investigation was online articles from newspaper publications such as New York Post, The Washington Post, Voice Of America, The Hill, and Usa Today. The methods used for the investigation included contextual analysis, descriptive analysis, and discourse analysis. The choice of these methods was primarily driven by the nature of the research question and the sources of data available.

Contextual analysis involves examining the context in which the texts were produced, including the historical, social, and political circumstances that may have influenced the authors' perspectives on national identity. This method allows us to gain a deeper understanding of the background against which the articles were written and published.

Descriptive analysis, on the other hand, focuses on describing and categorizing the key features of the texts, such as language use, rhetorical strategies, and argumentation techniques. This method helps us identify patterns and trends in the representation of national identity across different articles.

By applying discourse analysis to the online articles, we were able to uncover the underlying assumptions, beliefs, and ideologies that inform the authors' representations of national identity.

Overall, the combination of these methods allowed us to conduct a comprehensive analysis of the online articles from various newspaper publications. This approach enabled us to uncover a diverse range of ways in which national identity was portrayed by the authors, shedding light on the complex interplay between language, power, and identity in the media landscape.

Results and discussion

Individuals often find a sense of belonging and security within social groups, serving as a protective shield against external challenges. Through societal interactions, individuals develop their self-awareness, undergo socialization and cultural assimilation, and shape their understanding of the surrounding world by embracing prevailing experiences and knowledge.

In recent years, researchers across diverse disciplines have delved into the concept of national identity and its evolution in response to external societal influences. This exploration has illuminated the intricate relationship between an individual's sense of self and the broader social and cultural context in which they exist. The interplay between personal experiences, cultural norms, and societal expectations shapes an individual's national identity, making it a dynamic and ever-evolving construct. For example, Russian philosophers believe that "there is a real danger of westernization of Russia, the loss of its cultural and national identity" [6; 49]. It is also believed that the loss of identity can become a global problem, affecting not only individual states, but also the entire world community. "In the conditions of post-industrial globalizing society, national-cultural identity faces a huge number of threats, from internal conflicts and problems of loss of national identity under the impact of mass global culture to the possibility of the emergence on a global scale of the cosmopolitan man phenomenon, deprived of national attachments and, consequently, of identity" [7; 233].

The modern era of human society creates new conditions for the development and formation of a completely new representative of the human race, entailing global changes in the external and internal world of each individual [8].

National identity is a complex and ever-evolving concept, particularly in today's multi-ethnic societies. It is important to distinguish between ethnic and national identities, as the two are often conflated. Ethnicity refers to a person's cultural heritage, shared language, and traditions, while nationality refers to a person's political affiliation with a particular country.

In many cases, ethnicity forms the foundation upon which national identity is built. People often identify first and foremost with their ethnic group, and their national identity may be secondary. This can lead to tensions and conflicts within multi-ethnic societies, as different groups compete for power and resources. However, it is also possible for people to have a strong national identity without being tied to a particular ethnic group. This is especially true in countries with a long history of immigration, where people from diverse backgrounds have come together to create a new national identity.

According to American sociologist C. Calhoun, nationalism is a large categorical identity, the constituent parts of which are tribes, ethnic groups, etc. The author argues that national identity is akin to a political instrument that is designed to unite society under common goals and vectors of development. The researcher cites the Eritrean situation as an example: "As a result of Eritrea's (thirty-year) struggle, a new national identity has emerged where there was almost no history of ethnic unity... Nationalism is able not only to promote old solidarities but also to create new ones" [9; 238]. A similar point of view is held by the German philosopher and sociologist J. Habermas, who noted that "a nation of citizens finds its identity not in ethnic-cultural environments but in the practice of citizens who actively use their democratic rights to participate in communications" [10; 239]. We cannot disagree with the author that ethnicity plays an important but by no means decisive role in the formation of national identity. The creation and successful functioning of such a country as the United States of America is a clear example of that.

British ethnicity theorist A. Smith defines ethnic groups as "named human groups claiming a homeland and sharing myths of common ancestry, historical memories, and a distinct culture" [11; 252]. The idea of national identity goes beyond this definition. Not all ethnic groups can form a nation or country, whereas

societies that share moral attitudes, economic goals, and political views can become the solid foundation of a country.

National identity is a complex concept that encompasses various dimensions. It can be shaped by factors such as ethnicity, traditions, and national ideals. However, the one constant is that national identity serves as a unifying force, bringing together citizens of a particular country. It serves as the glue that binds a nation, playing a vital role in the overall integrity of the state. The cohesive nature of national identity allows for the self-determination of individuals, ensuring the collective strength and prosperity of the nation. The Russian ethnologist V. Tishkov noted that “national identity is not less, but even more important for the state than protected borders, the constitution, the army, and other institutions. The process of reproduction and preservation of national identity in the worldview sphere and in politics — the defense of the national interests of the country and its people — constitutes in many respects what is commonly called nationalism in the broad sense of the word” [12; 470]. Talking about national identity, we mean “a particular set of ideas about what makes the nation distinctive: ideas about its members, its core values and goals, the territory it ought to occupy, and its relation to other nations” [13; 75].

Various demographic, economic and political processes cause huge migration flows all over the world, and as a result, we observe the mixing of many people and cultures. In a cosmopolitan, multicultural world, the modern man asks himself the question of self-identification “Who am I?”, trying to probe and realize the framework within which he identifies himself with this or that group.

It is worth emphasizing that language is an important aspect in the formation of national identity. “A. Potebnya defines language as an ethnodifferentiating and ethnoforming feature of any ethnic community. As he believes, the only sign by which we recognize the people and, at the same time, the only irreplaceable and indispensable condition for the existence of the people is the unity of the language» [14; 45]. Many researchers argue that the existence of a national language is the basis of national ideology. The famous linguist J. Joseph called the phenomenon of identity a linguistic concept. The representation of the phenomenon of national identity in language most clearly reflects the peculiarities of identification of citizens of a particular country.

The task of our research is to examine the process of representation of the phenomenon of national identity in media discourse, because “what we know about our society and even about the world we live in, we know because of mass media” [15]. The attention of the mass media is shifting to those areas that are more focused on the processes of creative search, cognition, comprehension of realities, the role of assessment, evaluativeness, and the achievement of mutual understanding between people [16].

According to the fact that media discourse reflects the most recent trends and phenomena of social reality, we seek to view contemporary US through the prism of national identity.

The United States is often regarded as a symbol of freedom, a country with a deep and diverse history. Throughout its three centuries of existence, it has evolved from a mere colony to a formidable nation, rising to a prominent position on the global stage. Yet, it is the American people, that intriguing melting pot of cultures, who truly captivate the world's interest.

In today's interconnected world, the United States holds significant influence as both an economic and political superpower in numerous countries and cultures. The notion of the “American Dream” has firmly taken root within the minds of individuals from various races, nations, and backgrounds. With the concepts of freedom, independence, and success at its core, the American Dream has grown into a multicultural and sociocultural phenomenon. The unique blend of cultures and opportunities available in the country has contributed to the allure and enduring legacy of the American Dream. The pursuit of this dream, encompassing personal wealth, happiness, and achievement, continues to entice individuals from across the globe to flock to the American land. It is within the borders of the United States that people hope to redefine their identity and realize their aspirations:

Over the past decade, both Woods and his collaborator Elucid, their stage names, have made career of telling crushing tales about the lie of the American Dream [The Washington Post 2024, September 30].

The utilization of the term “nation” in English-language media texts often elicits ambiguous reactions in the international community. Numerous researchers have posed the question, “Does an American nation truly exist?” citing the fact that the United States were established through the fusion of various ethnic communities. It is widely acknowledged that the United States stands as a unique phenomenon on the global stage. Despite their diverse population, Americans find common ground in national ideals such as the “American Dream”, the “American creed”, or other similar values. To be an American is to embody a belief in freedom and egalitarianism, to possess individualistic and pragmatic tendencies, as well as to exhibit strength and an

alluring “American smile”. “Unlike virtually all other societies, the uniqueness of American society is defined by the fact that it is based on ideas rather than national culture and ethnic solidarity” [17; 45]. People who crossed the oceans in search of a new, better life as Americans “became Americans by choice, not by birth” [18; 10]. In today's era, when completing a questionnaire, an overwhelming majority of citizens in the United States take pride in identifying themselves as “American” in the section asking for nationality. This shift can be attributed to how factors like ancestry, religion, and even race have taken a backseat while capitalist ideals and the continual pursuit of a societal utopia serve as the common bond. While there may still be ongoing discussions about the essence of the American nation among other ethnicities, Americans themselves have embraced a collective identity without any hesitation. Compare:

GOP presidential candidate Nikki Haley said President Biden and former President Trump are “equally bad” for the nation on Sunday [The Hill 2024, January 21].

U.S. Steel was the nation's first billion-dollar corporation [The Washington Post 2024, January 30].

In the first article of impeachment, Republicans argue that Mayorkas has failed to enforce U.S. immigration policies at the nation's border, has disregarded laws passed by Congress and has ignored court orders, allowing for a surge of migration at the southern border that has resulted in record highs of illegal crossings in recent months [The Washington Post 2024, January 30].

The nation's gain is Florida's loss, sadly [The Washington Post 2024, January 22].

Americans see themselves as a unique, exceptional nation, superior to the rest of the world. “Exceptionalism is not merely a rhetorical device. It is not just one concept or argument, but an interwoven bundle of ideas that together represent an American creed or ideology. American exceptionalism implies a belief that the United States is unique among other nations — and, for some, even superior to others” [19; 27–28]. According to K. Cehanskaja, the American business elite lives by the principle: “What is good for America must be good for all people” [20; 237].

The well-known American writer, now a columnist for The Washington Post, Max Boot, in a recent review shared his opinion on the devastating consequences if Trump wins the presidential election. Notably, the author expresses concern about a possible disruption of the US-led system:

If Trump wins, he will destroy the American-led world order [The Washington Post 2024, January 31]. The author then resorts to a curious choice of metaphors, referring to America as the guardian of world order and chief diplomat.

Along with being the world's policeman, the United States is also the world's chief diplomat, spearheading efforts to address vital concerns such as public health, climate change and human rights [The Washington Post 2024, January 31]. This is probably the very “American exceptionalism” described by R. Tomes.

As the analysis suggests, the concept of national identity is often expressed in American mass media through the use of nationalities. References to nationalities such as the British, the Americans, and the Russians are commonly found. Additionally, lexemes like Brits, Britons, British people, American people, and Russian people are frequently employed to encompass the entire nation, thereby implying a collective identity. It is worth noting that in the discourse of modern American media, there is a high frequency of mentioning one's nationality, with the most popular lexemes being “America” and “Americans”.

For Americans, placing their country at the epicenter is a common inclination. Consequently, their focus primarily revolves around domestic issues and the interests of their nation. Whether it pertains to an epidemic outbreak, a threat to American democracy, consumer budget concerns, or the pressing issue of racism within American society. For example:

Thanks to Fauci & Co., America now must worry about measles outbreaks [New York Post 2024, January 20].

Violent political threats surge as 2024 begins, haunting American democracy [The Washington Post 2024, January 9].

Anxiety over the possibility of an economic recession in the next 12 months continued to fade for most Americans [The Washington Post 2024, January 30].

At the turn-of-the-20th-century, white supremacy, segregation and racial violence dominated American society in both the South and the North [The Washington Post 2022, June 21].

Another distinguishing characteristic of American media discourse is its emphasis on details that are deemed important to American society. The US presidential election has traditionally emerged as the most significant media event at the start of 2024. For instance, in the coverage of the presidential election race, articles place a strong emphasis on the racial backgrounds of the candidates. The media highlights the diver-

sity, or lack thereof, among the contenders, examining the potential implications and impact on American society. This focus on the race of candidates reflects the broader societal discussions on representation, equality, and the changing dynamics of politics in the United States. As such, the American media is actively engaging with these issues, shaping public discourse, and contributing to the ongoing conversations surrounding the presidential election and its significance. The use of the adjective only has an intensifying effect, emphasizing the unequal percentage of “white” and “colored” Americans running in the elections:

He was the only Hispanic candidate in the field and the third candidate from Florida [The Washington Post 2023, February 14].

Tim Scott, the only Black U.S. senator in the GOP, suspended his campaign for the Republican presidential nomination in November after his optimistic message failed to catch fire [The Washington Post 2023, February 14].

Not only presidential candidates are differentiated by skin color. Media texts emphasize the ethnic and racial affiliation of voters, whose preferences will shape the outcome of the election race:

The movement was already grappling with how to gain the support of Asian and Latino residents, who make up the majority of the state's population and whose polls have shown largely oppose reparations, as do the majority of White residents [The Washington Post 2024, January 28].

Given the diverse ethnic composition of the population, the U.S. has a numerically superior “white” population, predominantly of European descent. However, the population is growing, and Hispanics and Asians account for a significant proportion of the increase. There is a tendency in America's media field to emphasize a person's origins, regardless of their US citizenship. It is interesting to note that this applies only to ethnic minorities:

– *It was also an emotional experience for Peruvian American Espinoza Sanchez* [Voice Of America 2023, December 21].

– *For Jenny Nguyen's Vietnamese American family, a holiday meal usually consists of roast pig, fried rice and a pudding-like dessert called chè* [Voice Of America 2023, December 26].

– *Today it is home to an ambitious and growing binational community largely composed of Mexican Americans and members of the traditional Kickapoo tribe of Texas — all eager to get back to normal life* [The Washington Post 2024, January 30].

Looking back at the history of the United States, we should not forget that today's nation was built on land that already had its own inhabitants when the first settlers arrived. We are talking about the Indians. The discourse of contemporary American media often emphasizes not only the origins of yesterday's migrants, but also about Native Americans:

One of the first Native American writers to publish works of fiction, Dr. Momaday found himself in the vanguard of an American Indian literature that sought to incorporate traditional tribal ways while capturing contemporary experience [The Washington Post 2024, January 29].

The United States is renowned for its rich ethnic and cultural diversity, which has proven to be a double-edged sword. While it has brought about a plethora of positive cultural exchanges and contributed to the nation's growth, it has also historically led to a host of problems. Racism, deeply rooted in American society, has persisted throughout the years, casting a dark shadow over the nation's ideals. Despite tireless efforts to combat racism, it continues to linger, defying the progress achieved. Despite a strong sense of patriotism and shared values, attitudes, and principles, American society remains divided along lines of skin color. There exists a significant segment of the population, who, despite being citizens, perceive themselves as oppressed.

Thus, considering recent world conflicts, “colored” Americans have felt a kinship with the Palestinians, with whom they share a similar fate:

Americans of colour and Palestinians are building on a decades-old connection to create a modern solidarity movement [The National News 2019, October 9].

Nyra Fields-Miller broke down at a news conference as she described the pain of losing her son in one of the many deadly traffic stops involving people of color to spark backlash [USA Today 2023, August 5].

The criminal justice plan she released Monday morning seeks to overhaul that system — and to eliminate the long-standing biases and disparities that have long plagued the ways it handles Americans of color [The Washington Post 2019, September 9].

The origin of the term “*people of colour*” and its further dissemination indicates a kind of unity among “colored” Americans who chose not to divide themselves into “black” (Afro), “yellow” (Asian) and “red” (Native), but to represent a single layer of such a diverse society. Another variation of the meaning of “*people of colour*” — “*non-White*” — is used in American media discourse. For example:

The history of housing discrimination runs deep. Although fair housing is a protected civil right under the 13th, 14th and 15th amendments, history has shown us that the freedom to utilize that right has always been fragile for African Americans and other ethnic groups deemed “non-White” in American society [The Washington Post 2022, June 21].

Non-White Americans are much more confident in democracy [The Washington Post 2023, September 18].

This divide undermines the unity and inclusivity that the United States strives to embody. It poses a fundamental challenge to the collective journey towards equality and social justice. Acknowledging the existence of this division is crucial in order to address, understand, and eradicate the deep-seated prejudices that persist.

It is imperative for society as a whole to actively engage in open dialogue, challenging discriminatory attitudes and biases. Equipping individuals with education, empathy, and compassion will play a pivotal role in bridging the racial rift and fostering genuine understanding.

Multiculturalism and the presence of various ethnic communities in the United States have significantly contributed to the growing scientific interest in the concept of national identity. A notable research conducted by psychologists T. Devos and M. Banaji in 2005 shed light on the issue of identity within American society. The study revealed an intriguing finding that many Americans tend to associate “Americanness” primarily with “whiteness” due to prevailing prejudices.

However, the research also highlighted that regardless of racial backgrounds and differences in traditional and ethnic mindsets, minorities in the United States do identify themselves as Americans. The study pointed out that Asian Americans, in particular, have been able to establish a sense of national identity, even in the face of pervasive implicit biases that exclude their group from the broader American identity: “Asian Americans found ways to achieve a national identity despite the pervasiveness and the internalization of implicit thoughts excluding their group from the national identity” [21; 463].

However, the research also highlighted that regardless of racial backgrounds and differences in traditional and ethnic mindsets, minorities in the United States do identify themselves as Americans. The study pointed out that Asian Americans, in particular, have been able to establish a sense of national identity, even in the face of pervasive implicit biases that exclude their group from the broader American identity. This highlights the inclusiveness and dynamism of American society in fostering a sense of belonging for all its citizens, regardless of their racial or ethnic background.

There is no denial that the expression of national identity is marked by the binary contrast of “ours” versus “others”. This distinction has long been acknowledged in the field of science; however, with the emergence of integration and globalization, which tend to blur the lines between what is considered “one’s own” and “foreign”, the relevance of this dichotomy persists in today’s society. As noted by Y. Stepanov, it “permeates the whole culture and is one of the main concepts of any collective, mass, folk, national worldview” [22; 126]. The reason behind this is that to truly understand oneself, one needs the presence of others. It is through engaging in dialogue with others that an individual’s distinctiveness becomes apparent, aiding in the process of self-identification. By identifying with a particular social group, an individual aligns themselves with that category and shares its interests. This sense of belonging provides a framework for self-discovery and personal growth. As human beings, we are inherently social creatures who rely on connections with others to gain a deeper understanding of who we are. In this interconnected world, the “other” plays a crucial role in shaping our identities and helping us navigate our place in society.

After analyzing English-language media texts, we have discovered that possessive and personal pronouns serve as a commonly used verbal technique to portray the opposition of “ours-others” and simultaneously convey national identity. For instance, while examining the conflict between Iraq and the United States, the article’s author references an official statement made by Pentagon spokesman, Pat Ryder. In this statement, the Major General repeatedly employs phrases such as “our goal”, “our people”, “we believe”, and “they are capable”. Through the strategic use of these pronouns, the author effectively emphasizes the distinction between the two conflicting entities and reinforces a sense of collective identity:

“Our goal here is to ensure the Red Sea is safe and secure for international shipping. That is our only goal”, he added [Voice Of America 2024, January 25].

“That does not mean they have no more capability, but we definitely believe that has had an impact”, another U.S. official said [Voice Of America 2024, January 25].

Our true feelings about race and identity are revealed in six words [The Washington Post 2024, January 8].

Today, the world faces an inflection point, where the choices we make — including in the crises in Europe and the Middle East — will determine the direction of our future for generations to come [The Washington Post 2023, November 18].

We may not like the choices others are making, but we have to face that it's happening and do our best to help make it safer [The Washington Post 2021, March 22].

If Biden wants peace, he needs to stop punishing our allies while rewarding Iran [The Hill 2024, January 18]. The use of the possessive pronoun “our” in this example is quite natural: in matters of world politics, both enemies and allies are “ours”, that is, common to all Americans.

As we can see from the examples, the use of pronouns is characteristic of messages of an international nature, thus emphasizing the importance and exclusivity of the American nation.

The attitude of Americans towards other nationalities is clearly expressed in the mass media field. For example, in the current conflict situation, the U.S. supports Ukraine and therefore emphasizes that educated and productive Ukrainians will have access to the money of rich Americans:

– *Ukrainians are both educated and productive when bombs aren't aimed at their homes and businesses* [New York Post 2024, January 20].

– *The JPM honcho also must have told Zelensky that Ukraine would have access to billions of dollars from private equity, institutional investors and rich Americans the second the bullets stopped flying, but not a second before* [New York Post 2024, January 20].

In terms of international relations, Americans display a willingness to acknowledge the positive attributes of other nations. For instance, when discussing the corruption rates of various countries, the author of the article highlights the significant factors contributing to Europe's success, such as prosperity, education, and transparent governance:

For the sixth year, Denmark is considered the least-corrupt state in the world, according to Transparency International. Joining it at the top of the index are Finland and New Zealand, with Norway and Singapore close behind. High levels of prosperity, education and open governance are considered key drivers of European success in combating corruption [Voice of America 2024, January 30].

The analysis reveals that mentioning other nationalities can carry a negative connotation:

Denmark just got a new king. You don't care. I don't care. The Swiss only care about clocks and chocolates. The Danes maybe care because what else they got to talk about. For me anything Danish goes with coffee [New York Post 2024, January 21].

In this example, the author demonstrates the indifferent attitude of Americans towards the Danish monarchy, in particular the new king, emphasizing that they may be interested in the news only because they have nothing else to talk about. The mentioning of watches, chocolate and coffee is a kind of reference to narrow stereotypes about representatives of other countries.

The issue of national identity frequently involves the discussion of national stereotypes. For instance, Germans are often hailed for their punctuality, Latin Americans for their emotionality, and the Japanese for their strong work ethic. The inclination to attach clichés to individuals based on their nationality is quite common due to our inherent desire to categorize the world around us, leading to the formation of a stereotypical image of a typical representative from a particular nation.

For many Americans, the sense of belonging to a nation holds significant importance. When discussing someone's occupation, it is customary to mention their origin:

– *A Canadian judge has ruled that the government's use of the Emergencies Act to quell weeks of protests by truckers and others angry over COVID-19 restrictions in 2022 was unreasonable and unconstitutional* [Voice Of America 2024, January 23].

– *A U.S. appeals court on Monday revived a \$10 billion lawsuit by Mexico seeking to hold American gun manufacturers responsible for facilitating the trafficking of weapons to drug cartels across the U.S. - Mexico border* [Voice Of America 2024, January 22].

– *Mexico's lawyers argued the law only bars lawsuits over injuries that occur in the U.S. and does not shield the seven manufacturers and one distributor it sued from liability over the trafficking of guns to Mexican criminals* [Voice Of America 2024, January 22].

– *Canadian Trucker Protesters Defiant as Police Presence Grows* [Voice Of America 2022, February 17].

– *Indonesian Women Hope Election Breaks Them Into Boys' Club* [Voice Of America 2024, January 28].

– *Australian mining companies operating in Myanmar are contributing to military government funding, according to a new report* [Voice Of America 2024, January 29].

– *African Small Businesses Turn to AI to Improve E-commerce* [Voice Of America 2024, January 30].

– *Dominican Women Fight Child Marriage, Teen Pregnancy Amid Abortion Bans* [Voice Of America 2024, January 27].

– *Iranian charged with hiring Canadian hitmen to kill exiles in Maryland* [The Washington Post 2024, January 30].

– *But the barriers to imported steel effectively incentivize foreign companies to invest in domestic production, as Japanese automakers did in the early 1980s* [The Washington Post 2024, January 30].

This not only highlights the diversity within the American society but also recognizes the influence of one's cultural background on their chosen profession. It is a testament to the multicultural fabric of the nation, where individuals from diverse origins contribute to various fields and enrich the collective identity of America. This recognition of origin adds depth and context to the narrative, allowing readers to appreciate the diverse perspectives and experiences that shape the American story. Whether someone is a scientist, artist, doctor, or entrepreneur, understanding their cultural heritage further deepens our understanding and appreciation of their achievements. In a nation built upon the ideals of inclusivity and diversity, recognizing and embracing one's origin is an essential aspect of the American identity.

One of the defining traits of American society is its strong sense of patriotism. Americans take great pride in everything that is “their own”. They proudly display the national flag outside their homes, adorn themselves with national symbols, and passionately sing the national anthem to showcase their support for the government. However, it is important to note that sometimes this patriotism teeters on the edge of ethnocentrism.

The complex history of the United States' relationship with Great Britain, including the War of Independence, has played a significant role in shaping American identity. The desire to differentiate themselves from the British is deeply rooted in this history. Despite sharing a common language, the two nations could not be more distinct from each other.

Nevertheless, the lingering influence of British culture is still evident in American society. As Christmas dinner approaches, this article delves into the echoes of British influence:

– *The United States broke free from Britain more than two centuries ago — except, maybe, when it comes to the traditional Christmas dinner* [Voice Of America 2024, December 26].

– *“The way we structure that meal is probably our most British culinary experience on the American calendar”, says Ben Davison, a chef, historian and lecturer at Loyola University New Orleans. “The way we envision a perfect Christmas dinner, the turkey and the prime rib — those are very classic British festive foods. ... Even the way we structure the side items, potatoes and all that, these are all very much the British table”* [Voice Of America 2024, December 26].

Americans acknowledge their colonial history and are not afraid to confront the current issues of inequality stemming from gender and racial segregation. However, what sets the American nation apart is their focus on the future rather than dwelling on past regrets. As such, it is paramount for US citizens to distinguish themselves from other nations by highlighting national internal matters and interests.

Conclusion

Everyone strives to realise their belonging to a community in a dynamically developing, ethnically and culturally diverse world. In this regard, it is quite logical that there is a special interest in the problem of national identity and its manifestation within the boundaries of media discourse.

National identity is multifaceted, encompassing elements such as shared history, language, traditions, and values. It provides individuals with a sense of rootedness and belonging, fostering a connection to a larger community. However, national identity is not static; it undergoes continuous transformation influenced by factors such as globalization, migration, and technological advancements.

National identity is one of the prisms through which a person studies the world. It is a complex phenomenon, the formation of which is based on various factors. As an excursion into the history of the study of this issue has shown, a person's ethnicity does not fully determine national identity. In multi-ethnic societies, abstract concepts, symbols, ideas calling people to solidarity and unity become binding factors.

The main mass of lexical units with a national-cultural component contains articles from the “world news” section of American newspaper websites. The national identity of modern Americans is derived from their statements about issues important for the country, discussing which they and others express their in-

volvement in them. The belonging to own nation, thus identified, fully corresponds to the accepted definitions of identity. National identity in linguistic reflection is implicit, often at the level of subtext, but even despite this fact, the recipient manages to explicate it.

American national identity is most vividly manifested at the level of the binary opposition “ours-others”, which helps Americans to realize their national identity against the background of other nationalities. As the research has shown, the linguistic consideration of national identity requires the study of this phenomenon in two planes: verbal and mental. The study of national identity, in particular American identity, requires consideration of concepts such as “nation”, “American dream”, “freedom”, and “success”, which are relevant and meaningful to a society.

In conclusion, national identity is a dynamic and complex construct, shaped by both personal experiences and societal influences. It provides individuals with a sense of belonging and rootedness but is also subject to ongoing transformation in response to changing social and cultural dynamics. Understanding the nuances of national identity is crucial for fostering intercultural understanding, promoting social cohesion, and navigating the challenges of an increasingly interconnected world. We believe that the problem of national identity, namely its verbal manifestation, deserves further, more extensive, detailed research by scientists.

Despite the extensive research conducted on the concept of national identity in various fields of study, there has been limited investigation on its linguistic aspect. The significance of this issue is further emphasized by the necessity for additional examination of national identity within the context of globalization. In today's multi-ethnic and multicultural society, where internal structures are constantly evolving, the problem of individual national self-determination becomes increasingly pertinent.

References

- 1 Бейсенова Г.А. Проблемы глобализации и идентичности / Г.А. Бейсенова. — Алматы, 2009. — 201 с.
- 2 Абдулатипов Р.Г. Российская нация (этнонациональная и гражданская идентичность в современных условиях) / Р.Г. Абдулатипов. — М., 2005. — С. 177.
- 3 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. Б.Ю. Иноземцева. — М.: Наука, 1999. — С. 528–556.
- 4 Beysembayeva A. Gender Identity in social space: Linguistic ways of Self-expression in Twitter microblogs / A. Beysembayeva, G. Issina, M. Ekici // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. — Astana. — 2023. — Vol. 1436 No. 2. — P. 53–60.
- 5 Rakhmetova A. «Native among foreigners, foreign among natives» on the issue of linguistic identity / A. Rakhmetova, Z. Temirgazina, S. Nikolaenko, S. Ryspai // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2021. — 3. 10.31489/2021Ph3/16–24.
- 6 Карпунин О.И. Национальная культура — основа национальной идентичности в глобализирующемся мире / О.И. Карпунин, Э.Ф. Макаревич // Социально-гуманитарные знания. — 2005. — № 2. — С. 31–56.
- 7 Куруленко Э.А. Национально-культурная идентичность в условиях глобализирующейся реальности / Э.А. Куруленко, Д.Н. Нефёдова // Изв. Самар. науч. центра РАН. — 2015. — Т. 17, № 1–1. — С. 231–234.
- 8 Beysembayeva A. Sociolinguistic Features of Gender Identity Transformations: Empirical Research / A. Beysembayeva, G. Issina // Eurasian Journal of Applied Linguistics. — 2022. — 8(3). — P. 1–1.
- 9 Калхун К. Национализм / К. Калхун. — М.: Территория будущего, 2006. — 286 с.
- 10 Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность: московские лекции и интервью. — М.: АО «КАМІ»; ACADEMIA, 1995. — 252 с.
- 11 Смит Э.Д. Национализм и истории / Э.Д. Смит // Нации и национализм. — М.: Праксис, 2002. — С. 236–264.
- 12 Тишков В.А. Что есть Россия и российский народ / В.А. Тишков // Наследие империй и будущее России / под ред. А.И. Миллера. — М.: НЛО; Фонд «Либеральная миссия», 2008.
- 13 Citrin J. The Meaning of American National Identity: Patterns of Ethnic Conflict and Consensus. In R.D. Ashmore, L. Jussim, & D. Wilder (Eds.). / J. Citrin, C.J. Wong, B. Duff // *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction* (Rutgers Series on Self and Social Identity). — 2001. — Pp. 71–100. — Oxford University Press.
- 14 Issina G.I. Language as an identifying feature of an ethnic community / G.I. Issina // The Strategies of Modern Science Development: Mat. internat. scienc. -pract. conf. — Morrisville, NC, USA. — 2021. — P.43–47.
- 15 Луман Н. Реальность масс-медиа / Н. Луман; пер. с нем. А.Ю. Антоновского; под общ. ред. О.В. Кильдюшова. — М.: Праксис, 2005. — 256.
- 16 Abisheva V.T. The linguo-cognitive potential of publicistic discourse / V.T. Abisheva, E.A. Issina // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. — 2021. — No 2 (135) — P. 83–92.

- 17 Luttwak E. The endangered American dream: how to stop the United States from Becoming a Third-World Country and how to win a geo-economic struggle for industrial supremacy / E. Luttwak // New York: Simon & Schuster. — 1993. — 365 p.
- 18 Vecoli R. The significance of immigration in the formation of an American identity / R. Vecoli // The History Teacher. — 1996. — Vol. 30, No 1. — P. 9–27.
- 19 Tomes R.R. American Exceptionalism in the Twenty-First Century / R.R. Tomes // Survival: Global Politics and Strategy. — 2014. — Vol. 56, No 1. — P. 27–50.
- 20 Цеханская К.В. Американский мессианизм — духовная сила глобализма / К.В. Цехановская // Проблемы национальной стратегии. — 2015. — № 1 (28). — С. 236–252.
- 21 Devos Thierry. «American=White?» / Thierry Devos, Banaji Mahzarin R. // Journal of Personality and Social Psychology. — 2005. — 88(3):447–66.
- 22 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. — М., 2001. — 126 с.

Т. Лянова, Г. Исина, А. Билялова

Американдық масс-медиадағы ұлттық бірегейлік феномені

Мақала қазіргі американдық медиа дискурсындағы ұлттық бірегейлік феноменінің тілдік көрінісін зерттеуге арналған. «Бірегейлік» ұғымы мен оның адам өмірінде алатын орны қарастырылған. «Этникалық» және «ұлттық» бірегейліктің сипатты белгілері талданған және көрсетілген. Сонымен қатар жаһандану жағдайында тұлғаның өзін-өзі анықтау процесін жете зерттеудің қажеттілігі айқындалған. Авторлар оқырмандардың назарын көпұлтты мемлекеттерде ұлттық бірегейліктің қалыптасуы қаншалықты күрделі екеніне аударып отыр. Аталмыш мақалада медиадискурста ұлттық бірегейліктің тілдік көрінісінің мысалдары келтірілген. Ағылшын тіліндегі медиамәтіндер талдаудан өткен. Масс-медиада жарияланған мақалалар негізінде американдық қоғамда ұлттық бірегейлік көрінісінің ерекшеліктері анықталды. Авторлар АҚШ-та ұлттық бірегейлік түрлі этникалық қауымдастықтарды біріктіріп, ұлттың әлеуметтік мәдени жағдайы мен идеологиясын айқындайтын құрал екенін тұжырымдайды.

Кілт сөздер: бірегейлік, этнос, ұлт, ұлтшылдық, ұлттық бірегейлік, медиадискурс.

Т.Е. Лянова, Г.И. Исина, А.А. Билялова

Феномен национальной идентичности в американских масс-медиа

Статья посвящена исследованию вербального отражения феномена национальной идентичности в дискурсе современных американских медиа. Рассмотрено понятие «идентичность» и ее роль в жизни человека. Проанализированы характерные особенности «этнической» и «национальной» идентичности. Выявлена и обоснована необходимость детального изучения вопроса идентификации современного человека на фоне масштабных глобализационных процессов. Авторы акцентируют внимание читателей на сложностях формирования национальной идентичности в условиях полиэтнического, многонационального государства. Приведены примеры репрезентации феномена национальной идентичности в медиадискурсе. Проанализированы медиатексты на английском языке. На материале статей масс-медиа выявлены особенности проявления национальной идентичности в американском обществе. Авторы приходят к выводу, что в США национальная идентичность служит инструментом укрепления единства различных этносообществ, отражая социокультурное состояние нации и определяя ее идеологию.

Ключевые слова: идентичность, этнос, нация, национализм, национальная идентичность, медиадискурс.

References

- 1 Bejsenova, G.A. (2009). Problemy globalizatsii i identichnosti [Problems of globalization and identity]. Almaty [in Russian].
- 2 Abdulatipov, R.G. (2005). Rossiiskaia natsiia (etnonatsionalnaia i grazhdanskaia identichnost v sovremennykh usloviakh) [Russian Nation (Ethnonational and Civic Identity in Modern Conditions)]. Moscow [in Russian].
- 3 Hantington, S. (1999). Stolknovenie tsivilizatsii i preobrazovanie mirovogo poriadka [The Clash of Civilizations and Remaking of World Order]. B.Yu. Inozemceva (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Beysembayeva, A., Issina, G., & Ekici, M. (2023). Gender Identity in social space: Linguistic ways of Self-expression in Twitter microblogs. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 2(143), 53–60.

- 5 Rakhmetova, A., Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., & Ryspai, S. (2021). «Native among foreigners, foreign among natives» on the issue of linguistic identity. *Bulletin of the Karaganda University Philology series*, 3. 10.31489/2021Ph3/16–24.
- 6 Karpuhin, O.I., & Makarevich, Ye.F. (2005). Natsionalnaia kultura — osnova natsionalnoi identichnosti v globaliziruiushchiesia mire [National culture is the basis of national identity in a globalizing world]. *Sotsialno-gumanitarnye znaniia — Social and humanitarian knowledge*, 2, 31–56 [in Russian].
- 7 Kurulenko, Ye.A., & Nefjodova, D.N. (2015). Natsionalno-kulturnaia identichnost v usloviakh globaliziruiushcheisia realnosti [National and cultural identity in a globalizing reality]. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi Akademii nauk — News of Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, 17(1–1), 231–234 [in Russian].
- 8 Beysembayeva, A., & Issina, G. (2022). Sociolinguistic Features of Gender Identity Transformations: Empirical Research. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(3), 1–1.
- 9 Kalhun, K. (2006). Natsionalizm [Nationalism]. Moscow: Territoria budushchego [in Russian].
- 10 Habermas, Yu. (1995). Grazhdanstvo i natsionalnaia identichnost [Citizenship and national identity]. *Demokratiia. Razum. Nравstvennost: moskovskie lektsii i intervju — Democracy. Reason. Morality: Moscow Lectures and Interview*. Moscow: JSC «KAMI»; ACADEMIA, 252 [in Russian].
- 11 Smith, A.D. (2002). Nationalism and Historians. *Nations and Nationalism*, 236–264. Oxford, UK: Oxford Univ. Press.
- 12 Tishkov, V.A. (2008). Chto est Rossiia i rossiiskii narod [What is Russia and Russian people]. *Nasledie imperii i budushchee Rossii — Legacy of empire and future of Russia*. A.I. Miller (Ed.). Moscow: NLO; Fond «Liberalnaia missiia» [in Russian].
- 13 Citrin, J., Wong, C., & Duff, B. (2001). The Meaning of American Identity: Patterns of Ethnic Conflict and Consensus. *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction* (Rutgers Series on Self and Social Identity), 71–100. Oxford University Press.
- 14 Issina, G.I. (2021). Language as an identifying feature of an ethnic community. In *The Strategies of Modern Science Development: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference* (pp. 43–47). Morrisville, NC, USA.
- 15 Luman, N. (2005). Realnost mass-media [Reality of mass media]. Moscow [in Russian].
- 16 Abisheva, V.T., & Issina, E.A. (2021). The linguo-cognitive potential of publicistic discourse. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series*, 2(135), 83–92.
- 17 Luttwak, E. (1993). The endangered American dream: How to stop the United States from becoming a Third-World country and how to win a geo-economic struggle for industrial supremacy. New York: Simon & Schuster.
- 18 Vecoli, R. (1996). The significance of immigration in the formation of an American identity. *The History Teacher*, 30(1), 9–27.
- 19 Tomes, R.R. (2014). American Exceptionalism in the Twenty-First Century. *Survival: Global Politics and Strategy*, 56(1), 27–50.
- 20 Cehanskaja, K.V. (2015). Amerikanskii messianizm — dukhovnaia sila globalizma [American messianism — the spiritual force of globalism]. *Problemy natsionalnoi strategii — Problems of national strategy*, 1(28), 236–252 [in Russian].
- 21 Devos, T., & Banaji, M.R. (2005). «American=White?». *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 447–466.
- 22 Stepanov, Yu.S. (2001). Konstanty: slovar russkoi kultury [Constants: a dictionary of Russian culture]. Moscow [in Russian].

Information about the authors

Lyanova, Togzhan Erbolatovna — Doctoral Candidate, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: lunara_10@mail.ru

Issina, Gaukhar Ilikesheva — Doctor of Philology, Prof., Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: g.issina@mail.ru

Bilyalova, Albina Anvarovna — Doctor of Philology, Prof., Naberezhnye Chelny Institute, Naberezhnye Chelny, Russia. E-mail: abill71@mail.ru

С.А. Жиренов¹, У.Е. Кенжебаева^{2*}

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: saken82@mail.ru, *uli.05@mail.ru)

Адамзат дүниетанымындағы «мінәжат» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты

Мақалада «мінәжат» концептісіне, оның абстрактілік сипатына, лингвокогнитивтік табиғатына жан-жақты талдау жасалып, лингвист ғалымдардың тұжырымдарының негізінде «мінәжат» концептісінің коннотациялық, этнотанымдық, бағалауыштық, ассоциативтік, бейнелік сипаттары лингвистикалық аспектіде қарастырылған. Мінәжат ету барысында лингвосемантикалық, этнотанымдық категорияларды антропоэзектік аспектіде қарастыру арқылы жалпы адамзаттық, этнотанымдық ерекшелікті, мінәжат етушінің эмоциялық қалып-күйін көрсетуге болады. Әлеуметтік институттар арасындағы байланысты орнықтыратын, құрмет пен ізетке негізделген қарым-қатынасқа жетелейтін бата-тілек сияқты мінәжат формасын зерттеу арқылы адамдар арасындағы мәдени коммуникациядағы орны мен мәні көрсетіледі. «Мінәжат» концептісін антропоэзектік негізде зерттеудің тиімділігі мақаладағы тілдік деректерді лингвокогнитивтік аспектіде талдау, салластырмалы талдау, грамматикалық категорияларды семантикалық тұрғыда талдау әдістерін қолданудың нәтижесінде мінәжат дискурсының ұлттық болмысқа, ұстанатын дінінің ерекшеліктеріне, адамға тән мінезге, көңіл күйіне, архитиптік бейнелер мен басқа да категорияларға қатыстылығы айқындалып, халықтың, адамзат баласының, этностың, жекеленген тілдік тұлғалар дүниетанымындағы мінәжаттың коннотациялық, бағалауыштық, ассоциативтік, бейнелік сипаттары ғылыми концептуалдық тұрғыда талданады. Зерттеудің практикалық маңызы мінәжатқа қатысты мәтіндерді талдау алгоритімін лингвист, теолог, мәдениеттанушы, этнолог ғалымдар, психологтар кең көлемде қолданатындығымен айқындалады.

Кілт сөздер: мінәжат, концепт, антропоэзектік негіз, лингвистикалық талдау, құлшылық.

Kipicne

Қазіргі уақыттағы лингвистикалық зерттеулердегі антропоэзектік парадигма негізінде қарастырылатын мәселелер қатарына адам өміріндегі мінәжат ету актісінің рөлі, оның мәні мен құндылығын лингвистикалық аспектіде қарастыру арқылы әлемнің тілдік бейнесіндегі құрамдас фрагменттердің түзілу жолын көрсетуге болады. Лингвистикалық кеңістіктегі тіл мен руханилық, мәдениет пен этнотаным, тіл мен халықтық таным секілді категориялардың арасындағы тығыз байланысты ашып көрсеткен тіл ғылымын лингвофилософиялық тұрғыдан зерттеген В. фон Гумбольдтың еңбектерінің тілдің адамға тікелей қатыстылығы жағынан талдауға жетелеуі, «мінәжат» сияқты күрделі концептілерді зерттеудің кез келген халықтың ұлттық танымын түсініп, адамдардың ішкі қажеттіліктерін ғалам бейнесін танудағы когнитивтік механизмдерінің ерекшеліктері арқылы қалай жеткізетінін ұғынуға жол ашады. В. фон Гумбольдт зерттеулерінде тілдің өз алдына өздігінен ең маңызды және жалпыға пайдалы зерттеу пәні екенін көрсету маңызды болды, дегенмен ол мұндай дәстүрлі көзқарасқа сүйенгеннен гөрі, тілдің түпкілікті және іргелі сипатының адамға қатыстылығы тұрғысынан қарастыруды көздеді. Мұндай қажеттілік негізінен тілдің адам болмысы формасын ашатын тілдік қабілетті философиялық тұрғыдан талдаудың нәтижесінде туындады» деген тұжырым жасайды [1; 313]. Әлемді танудағы тілдің қуаты танымдық әрекеттермен ұштасқан уақытта орасан мүмкіндіктерге ие болуымен қатар, адам яки этнос феноменін тануға ықпал етеді. Себебі дүние бейнесі «менталды түзілім», ойлану сана мен тіл сынды ментал-лингвалды кешеннің бір бөлігі болғандықтан, тілсіз ойлану сияқты танымдық әрекеттің жүзеге асуы мүмкін емес [2; 19–23].

Адамзат болмысы мен этнос табиғатын танудың бір тетігі ретінде тілдегі «мінәжат» концептісіне антропоцентристік парадигма аясында зерттеулер жүргізу арқылы әлемнің әрбір үзіктерін танудағы адам баласының индивидуалды ерекшеліктері тілдік код арқылы құндақталып жатқандығын көрсетеді.

Тілдегі концептілік бірліктерді антропоэзектік парадигма аясында зерттеулер негізінде жүргізу барысында «субъект пен объект», «мінәжат етуші мен сакралды тұлға» арасындағы этнотанымдық

түсінікке сәйкес туындаған коммуникация тікелей субъектінің қатысуымен, яғни оның жалынып-жалбарынуы, тәу етуі, құлшылығы қандай да бір іс-қимылдарды жүзеге асыруы арқылы орындалатын коммуникативтік акт саналады. Сондықтан субъектінің қалай мінәжат еткеніне, лексикалық бірліктерді қолдану ерекшелігіне қарап, жекелеген этностың, қандай да бір дінді ұстанушының дүниетанымын түсінуге болады. Өйткені кез келген адамның мінәжат ету актісі кезіндегі қимылы, айтқан сөздерінен оның эмоциясы мен сезімін ғана емес, сондай-ақ мәдениеті мен рухани деңгейінен, дүниетанымдық әлемінен хабардар етеді. Адамның мінәжат еткен кездегі айтқан сөздері оның психологиялық жай-күйі, наным-сенімдері, танымы, руханилығы туралы ақпарат береді. «Мінәжат» концептісінің этнотанымдық табиғатының астарында діни, мәдени, психологиялық, когнитивтік, лингвистикалық ұғым-түсініктер мен сан алуан құндылықтар жүйесі шоғырланып жатыр.

Адам дүниетанымындағы бір ғана категорияның астарында этностың әлемді танудағы ерекшеліктері тілдік дискурс арқылы көрінеді. Осылайша тұрмыстық өмірдегі адам баласының мінәжат ету актісін лингвистикалық тұрғыда талдау арқылы кез келген ұлт өкілінің мәдениетін, дүниетанымын, діни сенімін тілдік материалдардың негізінде көруге болады.

Жалпы адамзат баласы дүниетанымындағы мінәжат ету әрекеті лингвистикалық тұрғыдан терең зерттелмеген концепт. Себебі осы кезге дейін «мінәжат» концептісін ғалымдар тек әдеби және діни тұрғыдан қарастырып, мінәжат мәнді мәтіндерді көбіне өзара салғастыра талдау арқылы зерттеп, басты назарды оның аксиологиялық бейнесіне аударып келген. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде мінәжат жанры туралы әуелгі ғылыми тұжырымды жасаған, ал әдебиеттанушы ғалым И. Жеменей мінәжаттың парсы тілінен аударғандағы бес түрлі мағынасына тоқталып [3; 165], оған өз анықтамасын беріп өтсе, Ғ.Ә. Тұяқбаев Қ.А. Яссауи және Т. Ізтілеуовтің мінәжат жанрындағы өлеңдерін жан, рух пен ар тазалығы, руханилық, сабыр қанағат, шүкіршілік сияқты аксиологиялық категориялар тұрғысынан қарастырған [4; 51–54], Б.Д. Керімбекова, А.В. Таңжарықова мінәжаттың құндылықтық сипатымен қатар әдебиеттегі жанр ретіндегі ерекшелігін зерттеп, адамның мінәжат етуге жетелейтін интенцияның тек бір түрін (тілеу) атап өтеді [5; 142–145].

Адамзат дүниетанымындағы «мінәжаттың» жалпыхалықтық, әмбебаптық, ұлттық сипаттары өзара сабақтастықта қарастырылып, оның барлық халыққа тән әмбебап концепт екені нақтыланып, мінәжат мәнді мәтіндерді лингвистикалық тұрғыда талдау арқылы мінәжат етушінің прагматикалық мақсаттарына қарай оның түрлі коннотациялық, образдық, бағалауыштық, когнитивтік, психологиялық, теологиялық, ассоциациялық сипаттарды индивидтің когнитивтік санасында қабылданып, белгілі бір тілдік бірліктер мен іс-әрекеттерді орындау арқылы жүзеге асады. «Мінәжат ету» әрекеті адамның танымдық әрекетінің бір түріне жатады. Мінәжат ету әрекетін лингвистикалық аспектіде талдау арқылы, адам санасында «мінәжат» концептісіне қатысты қалыптасқан образдарды анықтау арқылы оның дүниетанымының алуан түрлі қырларын (мәдени, діни, тұрмыстық т.с.с.) айқындап, «мәдениет-тіл-дін» үштігінің тығыз сабақтастықта болатынын барынша аша түсу, мінәжат ету формасындағы жалбарыну, тілек тілеу әрекеттерінің әлеуметтік институттар арасындағы байланыстарды орнықтыратын танымдық құрал бола алады.

Материал мен әдістер

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің табиғатын тану үшін тілдік, этномәдени мазмұнды-ақпараттық құрылымдағы қазақтың бай бата-тілек мәніндегі мәтіндер мен әлемдік діндердегі мінәжат мәнді мәтіндер тілдік деректік материалдар ретінде пайдаланылады.

Қазақ тілтаным ғылымында «мінәжат» концептісінің когнитивтік семантикасы арнайы нысанаға алынып зерттелмесе де, «мінәжат ету», «тәу ету» әрекеттерінің мәдени семантикасы философия, мәдениеттану, әдебиеттану, психология секілді ғылым салаларында ғылыми теориялық ақпарат пен оның уәжілігі туралы тілдік материалдар беретін еңбектер қоғамдық гуманитарлық бағыттағы зерттеулерде кездеседі. Мінәжат концептісін зерттеу барысында В. фон Гумбольдт, З.Д. Попова, И.А. Стернин, С.А. Песина, Т.Ю. Солончак, В.А. Маслова, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, А. Әмірбекова, Г.И. Исина, И. Жеменей, Г. Мамырбекова т.б. зерттеушілердің еңбектері теориялық және практикалық жағынан қарастырылды.

Осы және өзге де зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып, «мінәжат» концептісін тілде сақталған этнолингвистикалық, лингвомәдени, теолінгвистикалық, лингвокогнитивтік деректердің қолданыс өрісі мен танымдық астарына үңілу арқылы тілдік фактілердің негізінде тереңірек түсінуге болады. Себебі «мінәжат» концептісі адам баласына тән категория болуымен қатар, адамның

дәрменсіздігі мен қауқарсыздығына тілдің қуаты мен санасындағы сенімінің нәтижесінде оған дем беріп, күш бітіретін, ерекше рух сыйлайтын көрсеткіш саналады. Демек, «мінәжат» концептісінің этнотанымдық табиғатынан ұлттық-мәдени категориялардың ерекшелігін, этникалық діни танымдық өзгешелікті, этнос болмысын көрсететін мәдени семантиканы көруге болады.

«Мінәжат» концептісінің ұлттық мәдени ерекшеліктері мен мәдени семантикасынан этностың рухани өмірін көрсететін деректерді лингвистикалық тұрғыдан талдау барысында бақылау, лингвосемантикалық талдау, салғастырмалы талдау, грамматикалық категорияларды семантикалық тұрғыда талдау әдістері қолданылады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Адамзат баласының рухани өміріндегі «мінәжат» концептісі этноқауымдастық өкілдерінің қай қайсысының болмасын тұрмыстық және рухани жан әлемінде үлкен рөл атқарады. Тілдегі мінәжат ұғымы қолданысы яки жанры жағынан да, түрі жағынан да мазмұны мен мәні басым, қазақы тұрмыс-салтқа қатысты көптеген тілдік материалдарды қамтитын адам баласының рухани жан әлеміндегі ерекше категория саналады. Адам баласының рухани-тұрмыстық өміріндегі мінәжат ету үлгілерінің алуан түрлері (Құдайға құлшылық ету, тәу ету, бата сұрау, тілек тілеу, құдайы тамақ беру, дұға жасау, жалбарыну, т.б.) қолданыс бітімінде ғана емес, этностың тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымдық түсінігімен белгілі бір мінәжат қылудың әдет-ғұрыптарын орындау әрекетімен де етене жақын болуымен ерекшеленеді. Мінәжат ету барысындағы орындалатын әрекеттердің негізгі мақсаты алуан түрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді, діни канондарды атқарудың нәтижесінде осы оқиғаға қатысушылардың көзқарасынан ақпарат береді. Мысалы, қазақ тіліндегі түсіндірме сөздіктерде «Мінәжат — жалбарыну, құлшылық ету», ал орыс тіліндегі сөздікте «моление — молить (акт), мольба, страстная просьба» деген мағынаны білдіреді деп жазылғанымен, бұл түсіндірменің астарында оның танымдық тұрғыдағы барлық мағыналық реңкі қамтылмайды [6; 338. 7; 409; 8].

Мінәжат парсы тілінде «біреумен сырласу, сыбырласу; Алламен сырласу; біреудің ішкі ойын ұғыну; сырласу; Алладан тілеу» [3; 165] деген мағыналық өрісте қолданылып, мінәжат ету әктісі тек ислам дінінде ғана емес, барлық дінде кездесетін мағыналық аясы кең ұғым-түсініктермен өзара сабақтас екендігін көрсетеді. Бұл ретте З.Д. Попова мен И.А. Стерниннің «кейбір сөздердің лексикографиялық мағыналары көп жағдайда сөздің сөйлеу кезіндегі шынайы қолданысын сипаттау үшін жеткіліксіз және ауқымы жағынан белгілі бір тілде сөйлеушінің санасындағы мағыналарынан әлдеқайда аз болады» деген тұжырым жасайды [9; 67]. Бұдан мінәжат сияқты когнитивтік семантикалық аясы кең бірліктердің тілтанымық (концептілік) қасиетін ашу қажеттілігі туындайды. Осыған орай Г.А. Крюкованың «заманауи лингвистикада концепт когнитивті семантика тұрғысынан әлем туралы білімді репрезентациялайтын формалардың бірі ретінде қоланылатыны» [10; 129] және С.А. Песина мен Т.Ю. Солоняктың «концепт көп аспектілі ұғым, ол мағыналық негізден өзге әлеуметтік-мәдени түзілімнен, яғни адамға тән субъективті ассоциациялар, эмоциялар, сезімдерден құралады» деген [11; 589] және В.А. Маслова «концептіні қарастырғанда оның ұғымдық-атауыштық сипатын ғана емес, сондай-ақ коннотациялық, образдық, бағалауыштық, ассоциациялық сипаттарға ие көп қырлы түзілім екені ескерілуі қажет» деген тұжырымына сәйкес «мінәжат» концептісіне лингвистикалық талдау жасау арқылы этноқауымдастық өкілдерінің дүниетанымдық ерекшелігі мен әлемді танудағы дүниелік көзқарасының тілдік қолданысының концептілік аясын анықтауға болады [12; 59].

Адам баласының он сегіз мың ғаламдағы орны мен сол ғаламға қатынасының көрсеткіші «мінәжат» концептісі саналады. Себебі адамның ғаламмен қатынасындағы мінәжат ету әктісі құдайға құлшылықтан, жалбарынудан, тілек тілеуден, дұға жасаудан, сыйынудан, пір тұтудан бата алумен бата беруден бастап, сакралды мекендерге тәу етуден, мистикалық құбылыстарға табынудан, діни канондарға бағыну сияқты іс-әрекеттердің бәрін қамтиды. Осындай әрекеттердің барлығы вербальды және бейвербальды амалдар арқылы жүзеге асады. Бұдан мінәжат етушінің өз алдына қойған прагматикалық мақсаттарына қарай оның түрлі коннотациялық, образдық, бағалауыштық, когнитивтік, психологиялық, теологиялық, ассоциациялық сипаттарды санасында қабылданып, белгілі бір тілдік бірліктер мен іс-әрекеттерді орындау арқылы жүзеге асады. Осыған байланысты «мінәжат» концептісінің субъектінің санасындағы қабылдану ерекшелігіне қарай шартты түрде былайша жіктеуге болады (1-кестеде көрсетілген).

«Мінәжат» концептісінің санадағы қолданыс түрлері

Түрлері	Коннотациялық сипаты	Бағалауыштық сипаты	Ассоциациялық сипаты	Бейнелілік сипаты
Құлшылық жасау	Позитивті/бейтарап	Оң/бейтарап	Құдайға деген сенімнен туған акт, бойұсыну, дұға жасау, бес уақыт намаз, тауап ету, яғни қара тасты (Қағба) айналу, ораза тұту, крестный ход (мәні кейінгі мәтінде ашылады: христиан дінінде), гороо (мәні кейінгі мәтінде ашылады буддизмде) т.б.	Діндәр, тақуа, пақыр, сопы, мінәжат етуші кісі, ғибадат ету орны Қағба, мешіт, храм, ступа (будда дінін ұстанушылардың ғибадатханасы), т.б.
Бата беру/бата алу	Позитивті («ақ бата» тіркесіндегі ақ лексемасының өзінен прагматикалық мақсаттың позитивті екені байқалады)	Оң	Құдайдан жақсылық сұрау, құт-береке, қорған болуды сұрау, тілек тілеу, жақсылыққа бастама	Ақсақал, көсем, ауызы дуалы кісі, халық, өскелең ұрпақ, әр түрлі орындар (жиындар, дастархан басы және т.б.)
Жалбарыну	позитивті/нейтрал /негативті (мінәжат етушінің интенциясы және прагматикалық мақсатына қатысты, яғни нені қалайтыны мен жақсы немесе жаман нәрсені сұрауына байланысты)	Оң/теріс/бейтарап	Құдайға сенім арту, қажетсіну сезімі, дұға ету	Діндәрлық, тақуалық, пақыр, өмірінде қиын жағдайға душар болған адам, ғибадат ету орны, түрлі жоралар

Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісі түрлерінің тұрмыстық өмірдегі қолданыс өрісінен адамның психоэмоциялық күйі, дүниетанымы, діни сенімі, этникалық салт-дәстүрге қатыстылығы айқын көрінеді. Бұл ретте діннің (ислам, христиан, буддизм, т.б.) көп жағдайда жалпы адамзаттық сипатта болатынын ескерген жөн. Осыған орай Г.И. Исина «халықтың діні мен тілі оның менталитетін анықтайтын факторлардың қатарына кіреді» деген тұжырымынан тіл мен діннің өзара берік байланысы мінәжат ету актісіне қатысатын тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасаудың нәтижесінде, этностың ғаламға қатынасының тілдік ерекшелігін көрсетеді деген байлам жасайды [13; 101]. Тұрмыстық өмірдегі мінәжат ету актісі кезінде қолданылған сөздерде кез келген халықтың ғасырлар бойы қордаланған өмірлік тәжірибесі мен танымдық ерекшелігі көрініс табады. Әрбір халық өкілінің мінәжат еткенде айтқан сөздерінен оның сол мезеттегі эмоциялық көңіл-күйінен бастап, әрқилы әлеуметтік институттар арасындағы байланысты айқындауға, діни канондардың ерекшеліктерін көруге, салт-дәстүрі мен мәдениеті туралы тікелей немесе жанама мағлұмат алуға болады.

Мінәжат ету актісі әртүрлі әрекеттердің негізінде жүзеге асады. Мәселен олардың жүзеге асу жолдары мынадай формада болатындығын байқауға болады. Біріншіден, субъектінің тікелей құдайдан яки тылсым күшке жалбарынуы (*Е құдайым оңдай көр, оң жолыңа бастай гөр//Бір Аллаға сыйынып, Кел балалар оқылық//Ескі ай есірке, жаңа ай жарылқа, т.б.*); екіншіден, сакралды жерлерге тәу ету және тауап ету (*Қағбаны айналу, Киелі ағаш, әулие ағаш, ерекше бастаулар, т.б.*); үшіншіден, аты аңызға айналған және халықтық тұлғаларға табыну (*Райымбек батыр кесенесі, Домалақ Ана кесенесі, т.б.*); төртіншіден, діни тұлғалар мен діни мекендерге жүгіну (*Бекет Ата, Яссауи кесенесі, т.б.*); бесіншіден, ел арасындағы «ауызы дуалы, сөзі уәлі» деп саналатын тұлғалардан бата алу (Төле бидің батасы, субъект өзі құрметті деп санаған индивидттердің батасы); алтыншыдан, этнос мәдениетіндегі салт-дәстүр үлгілері немесе мінәжат ету формасындағы әрекеттер (*баланың аузына түкірту, жақсы отырған орынға аунату, үлкеннің кішіге ас ұсынуы/құлақ*

беру/асату/үлестіру, тәбарік алу, т.б.), жетіншіден, жанды/жансыз заттар мен құбылыстарды кие тұту немесе табыну (көкбөрі, қарлығыш, үкі, тұмар, ақ байлау, үкі тағу, т.б.) үлгілерінде жүзеге асады. Осы аталған мінәжат ету актілері тікелей тілдің қатысуы арқылы жүзеге асып, адамның ішкі жан әлемін моральдық және рухани тұрғыдан байытуға ықпал етеді. Мінәжат ету актісі аталған жіктемелердің барлығында тілдік бірліктер тікелей және жанама үлгіде, ашық және жасырын формада қатысады.

Құлшылық түріндегі (тауап ету, ғибадат ету формасындағы) мінәжаттың сипаты, мазмұны, әлеуметтік институттар арасындағы байланысты орнықтырушы фактор ретіндегі рөлі жоғары саналады.

Жалпыадамзаттық тұрғыда құлшылық жасау құдайға (дұға, намаз оқу, ораза тұту, тауап ету, тәу ету, храмдар мен ғибадатханаларда түрлі жораларды жасау, т.б.), тылсым күштерге (кие тұту, т.б.) табынып, шүкіршілік етіп, түрлі жораларды жасап сыйынуды білдіреді.

Құлшылықтың тауап ету түрін атағанда адам санасында бірден қасиетті орындарды зиярат ету деген ассоциация туындағанымен, бұл сөзді тек Қағбаны айналуға қатысты екенін көпшілік біле бермейді. Р. Сыздық мұны өз еңбегінде «тауап араб тіліндегі бір нәрсені айналу деген мағынадағы тауаф сөзі» деп айтып, Қағбаға қатыстылығын Алпамыс батыр жырынан:

«Болды тауап қылғандай,

Ниет қылып қағбаны» үзіндісін келтіру арқылы көрсетеді [14; 162]. Аталған мысалдардағы «тауап» сөзіне қатысты прагматикалық мақсаттың бейтараптығы іс-қимылдың сырттай сипатталып, эмоцияны көрсететін ешбір сөздің қолданылмағанынан байқалады. Бұл құлшылықтың тауап ету түрінің конотациялық сипатының бейтараптығының белгісі саналады. Оның бағалауыштық сипаты ниет қылу сөзінен көрінеді. Ниет сөзін естіген реципиенттің санасында жағымды реңкті интенция туындайды. Ал тауап пен қағба сөздерін естігенде ғибадат орынын айналу деген ассоциация пайда болады. Тауап етудің бейнелік сипатына тоқталсақ, адам санасында қара қағба тасы, мінәжат етушінің образдары бейнеленеді.

Жалпы тауап етудің әлеуметтік институттар арасындағы байланыстарды орнықтыратын фактор ретіндегі рөлінің маңыздылығы «Қағбаны жеті рет айналып, тауап жасау Алланың бір екенінің белгісі, күллі мұсылмандардың ауызбіршілігін, бірлігін сақтауға ұмтылуды білдіретін» әрекет екенінен байқалады [15]. Қағбаны айналғанда балалары әке-шешесіне, немерелері ата-әжесіне, жасы кіші туыстар үлкендеріне сүйеніш болып, құлап қалмауларына көмектесіп, олардың ризашылығына бөленеді. Бұл өз кезегінде туыстық байланыстың бекуіне әкеліп, үлкендер мен жастар арасында құрмет пен ізетке негізделген қарым-қатынастың орнығуына себеп болады.

Тауап етудің діни тұрғыдағы аксиологиялық бейнесіне келер болсақ, ол осы құлшылық кезінде байқалатын рухани құндылықтардан (төзімділік, мейрімділік, бірқұдайлық) бөлек Қағбаны жеті рет айналуға жеті санының символдық рөліне де қатысты, «өйткені жеті қат көк, нәпсінің жеті дәрежесі мұсылмандар үшін жат ұғымдар емес, мұндағы жеті айналым нәпсінің жеті түрлі дәрежесін, олардың төменнен жоғары қарай ауысуын білдіреді» [15]. Бұдан тауап етудің аксиологиялық бейнесін рухани тұрғыда жаңғыру, нәпсіні жеңіп, жаны таза адам болуға ұмтылу, жаратушыны мадақтау сынды категорияларды құрайды. Бұл ретте мінәжат етушінің де тауап еткендегі интенциясы позитивті екенін ескерсек, осы құлшылықтың бағалауыштық сипатының оң болатындығын көрсетеді.

Христиан діні (крестный ход) мен буддизмде (гороо) де тауап етуге ұқсас құлшылық түрлері бар. Мәселен, православтық бағытты ұстанатын христиандар кірес, құдай әлде әулиелері бейнеленген иконаларды ұстап, бойындағы жаман қасиеттерді тыю, төзімді әрі мейірбан болуды үйренуге ұмтылып, крестный ход құлшылығын жасайды. Символдық тұрғыдан қарағанда крестный ход өмір жолымен құдайға жақын болуды ойлап, дұға оқып, бір дінді ұстанатындармен бірлікті сезініп жүру, жолда қиналып келе жатқандарға сүйеніш болып, мейірімді болуға жетелейді дегенді білдіреді. Бұл құлшылықтағы жоралар, мінәжат етушілердің жүріп өтетін жолы, айналатын храмы діни мейрамдардың түрлері мен христиан дінінің бағыттарына қарай әртүрлі болады. Қазіргі таңда крестный ходтың екі түрі бар: бірінші түрі зерттеуімізде қарастырып отырған храмды айналу (діни мерекеге байланысты құлшылық), екіншісі әулиелерді еске түсіретін орындарға зиярат ету. «Православтық бағыттағы крестный ход сағат тіліне қарсы жасалады, яғни мінәжат етушілер храмды күннен кері емес күнге қарай (алдынан көрінген күнді Христтың адалдық күні деп атайды) жүріп айналады» [16]. Жоғарыдағы ақпаратқа қарап, крестный ход пен тауап етудің коннотациялық және бағалауыштық сипаттарының ұқсас келетіні, ал ассоциациялық сипаты мен бейнелік сипаттары, діни жоралғылар мен ритуалдар, діни атрибутиканың өзгеше болуына байланысты ерекшеленетін

байқалады (дегенмен кейбір сәйкестіктер де бар, өйткені әрекет мәнері мен құлшылық орындап, айналатын нысандардың қолданылатын мақсаты ұқсас).

Буддизмде гороо деп аталатын қасиетті орынды (ступаны/ғибадатхананы) жақсы карманы жинау үшін айналу жорасы бар. Мінәжат етуші ступаға қарап ғибадат еткен соң, ступаны үш рет айналады. Бірінші айналым ұстазды (Бодхисатты, яғни Будданы), екінші айналым драхманы (осы құлшылықтың контексінде: ішкі жауларды, яғни түрлі нәпсіні бағындыру, бірнәрсені тілеуден бас тарту), ал үшінші айналым сангханы (осы құлшылықтың контексінде: монахтар жамағатын) еске алуды білдіреді. Адамдар ступаны сағат тілінің бағытына сәйкес айналып, мантраларын (дұғаларын) оқиды [17; 16–18]. Бұл ритуалдың тауап етуге ұқсас тұстары ғибадат орынын айналу және нәпсіні тыйып, жақсылыққа ұмтылу интенциясында. Ал әлеуметтік институттармен қарым-қатынасты орнықтыру мәселесіне тоқталсақ, буддизмнің гороо жорасында ұстаз-шәкірт-жамағат арасындағы байланыс шәкірттің ұстазға деген құрметі Будда образын ойша еске алып, ол сияқты кемел болуға, кемелденуді мақсат тұтып, руханилықты өмір жолы ретінде таңдаған монахтар жамағатына ұқсауға ұмтылудан артады.

Бата түріндегі мінәжаттың сипаты, мазмұны, әлеуметтік институттар арасындағы байланысты орнықтырушы фактор ретіндегі рөлі жоғары саналады.

Тұрмыстық өмірде, ел арасында мінәжат ету актісі бата беру/бата жасау/бата алу формаларында жиі кездеседі. Этнос мәдениетіндегі батаның түрі мен кімге берілгеніне қарай, оның мазмұнында салт-дәстүр, тұрмыс-салт, ел басқару жүйесі мен дінге байланысты ұғымдар өзара сабақтастықта біртұтас жүйе ретінде беріледі. «Мәні жағынан алғанда бата–тілекті арнау, бағыштау көбінесе халық поэзиясының таппақ, терме түрінен туындайды, шешендік арнау болып та айтылады» [18; 4]. Этностың рухани мәдениетінде қалыптасқан батаның ақ бата, теріс бата, сақтық бата, астан кейін қайырылатын бата, жарапазан батасы, серттесу батасы, т.б. түрлері бар. Бата беру/бата алу әрекетінде мінәжат ету актісінің ашық та жасырын формалары тілдік бірліктердің қатысуы, субъектілердің өзара ықпалдасуынан жүзеге асады.

Қазақ халқы үшін батаның мәні мен орыны ерекше. Батаны дастархан басында, маңызды іс бастарда, жастар үйленер алдында, беташарда, әлдебір кісіге жақсылық тілеп, жолы болсын деп қалағанда және ел немесе адам өміріндегі басқа да маңызды кездерде беріледі. Негізі батаны көпті көрген, ауызы дуалы, қоғамдық өмірде үлкен жетістікке жеткен адамдардан, батырлар мен шешендерден сұраған. Бата бергенде көсемдер мен шешендердің туған жерге, дүйім жұртқа, өскелең ұрпаққа, ата-ананың баласына, үлкеннің кішіге амандық, табыс, бақ-береке, қолдау сияқты осы өмірдің бар жақсылығын жаратқаннан сұрап тілейді. Бата-тілек үлгілері мінәжат етудің мазмұнымен барынша ұштасып, нақты бір адамның немесе дүйім жұрттың жағдайын ойлап, жаратқаннан жалбарына сұраудың поэтикалық сипаттағы берілетін бата мазмұнында тілек тілеу, жалбарыну, сұрау, өтіну, тәу ету формасында болады. Мысалы:

«Періштенің құлағына шалынсын,

Тәңірім қолдасын, еш жамандық болмасын» [19; 36].

Мұндағы бата берушінің сөз қолданыстарынан «Тәңірім» деген сөзден этностың діни танымдық ұстанымымен, оның санасында архетиптік бейненің сақталғандығын көрсетеді. Сонымен қатар Тәңір сөзіне жалғанған «ім» тәуелдік жалғауынан бата берушінің «абсолютті» өзіне жақын тартатынының белгісі болса, «қолдасын», «болмасын» деген үшінші жақта тұрған етістіктерден бата берушінің Тәңірден қолдау сұрап, тілегеннен басқа, жағдайға әсер ете алмайтынын байқатады. Бұл бата берушінің байқампаз, әр нәрсенің өз реті бар деп ойлайтын, әрбір сөзін эмоцияға берілмей, саралап айтатындығын көрсетеді. Өйткені прагматикалық тұрғыдан алғанда бұл батаны естіген реципиенттерде құдай қолдаса, бәрі оңынан болады деген ойды қалыптастырып, олардың бойында бата берген кісіге деген құрмет сезімін тудырады, игі істерге итермелейді (жамандық болмасын деген сөзді декодтайтын болсақ, бір де бір жаман іс-әрекет жасалмасын деген мағына ашылады). Бұл осы батаның бата жасаушы тарапынан айтылатын коннотациялық сипатының позитивті, ал реципиент тарапынан алғандағы бағалауыштық сипатының оң екенін көрсетеді. Батадағы «құдай қолдасын, еш жамандық болмасын» деген тіркестердің мінәжаттың осы түрінің санадағы ассоциациялық бейнесінің құдайдан қолдау, жақсылық сұраумен ұштасатындығын көрсетеді.

Жалпы алғанда құдайдан қолдау сұрау мінәжат ету әрекетіндегі жиі кездесетін рухани танымдық әрекет саналады. Бұл адамдардың табиғаттағы, өмірдегі өздері басқара алмайтын әралуан құбылыстардың алдындағы дәрменсіздігі мен шарасыздығын көрсетеді. Негізі бата беру формасындағы мәтіндердің астарында тылсым күшке мінәжат ету арқылы, белгілі бір игіліктер мен

жақсылықтарды сұрау этнос өміріндегі орныққан дәстүрлі мәдени категорияға айналған әрекет. Мәселен:

«Әуелі, құдай, жаздай бер.
Жаздай берсең, жазбай бер,
Әуелі, құдай, күздей бер,
Күздей берсең, үзбей бер,
Әуелі, құдай, қыстай бер,
Қыстай берсең, қыспай бер,
Көктемдей бер,
Көктемдегі көгеріп өскендей бер.
Бұл үйдің бізге берген дәмі тары екен,
О да өзінің бары екен...» [20; 23]

Бұл мәтіндегі бата мазмұнының лексикалық бірліктер құрамындағы тіркестердегі *жаздай бер, жазбай бер, күздей бер, үзбей бер, қыстай бер, қыспай бер, көктемдей бер, көгеріп өскендей бер* сөздерінен адамның құдайдан құт-берекені тікелей емес тұспалдап, аллегория тәсіліне жүгініп жыл мезгілдерінің сипатына қарай сұрап, *құдай-табиғат-адам* үштігінің көмегімен жазбай бер, үзбей бер, қыспай бер, көгеріп өскендей бер деген іс-әрекетті білдіретін етістік пен бұл әрекеттің қалай орын алатынын көрсететін үстеулерді қосу арқылы құдайдың орасан зор мүмкіндігінен пана іздегендігін көрсетеді. Мұндағы бата-тілектегі бата берген адамның құдайдан сұрауы, оған жыл мезгілдеріндегі табиғаттың сипаты қалай өзгертетініне қарай, құт-береке мен молшылықты қалай тарту еткені жақсы болатынын айтуы, батаны тыңдаушылардың абстрактілі ойлау қабілетін арттырып қана қоймай, сонымен қатар оларға табиғат құбылыстары жылдың төрт мезгілінің бірінде өмір сүру жеңіл, екіншілерінде қиын болатынын ұғындырып, қолынан келсе қандай да бір жанға қамқорлық көрсеткен кезде, тарықтырмауын тілге тиек ету арқылы мінәжат етеді. Сонымен қатар бата берушінің аллегория тәсілін шеберлікпен үйлестіре қолданғаны адресат пен адресантың арасындағы коммуникацияны ширата түседі. Яғни, *жазбай бер, үзбей бер қыспай бер көгеріп өскендей бер* деген бұйрық райлы сөз қолданыстары төрт мезгілмен ұштасып, төрт мезгілдің әр алуан болмысын қамтуынан адам баласының әр мезгілде де өмірі мінәжатпен тікелей қатынаста екендігін көрсетеді. Бұл ретте сондай-ақ батадағы етістіктің бұйрық райда берілуінен әрбір тұлға оны жеке өзіне айтылған тілектей қабылдап, бата берушінің көздеген прагматикалық мақсаты күшейе түсетіндігі байқалады.

Мінәжат ету, бата беру үлгілері жалпы адам баласына тән жалпыхалықтық сипаттағы әмбебап категория. Мінәжат етудің астарында адам баласы дәрменсіздігі мен шарасыздығын тылсым күштен сұрау арқылы өзінің сенімін күшейтіп, рухани жан әлемін байытып, өмірлік позициясына позитивтілік мотивация тудырудың тетігі ретінде қабылдайды. Мінәжат ету, бата беру категориялары жалпыадамзатқа ортақ болғанымен олардың өзіндік ұлттық және діни ерекшеліктеріне қарай айқұлақтанып ерекшелене түседі. Мәселен, қазақ руханиятында «батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді», «баталы ер арымас», т.б. секілді паремиялардың семантикасынан бүтіндей этнос дербес мәдениетін көрсетеді. Мұнда ер мен жерді «көгереді» деген бір сөзбен айқындалғаны, мінәжат етудің бата түріндегі формасының оң әсерінің маңыздылығын аңғартады. Славян халықтарында батаға ұқсас «благословение» деген жора бар. В.С. Безрукованың рухани мәдениет туралы энциклопедиясында благословениенің дін қызметкерінің адамдардың үстінен креспен жүргізіп, оларға жақсылық, аман-саулық пен қатар құдайдың жар болғанын тілейтін, христиандық жора екені, ал А.П. Евгеньеваның редакциялығымен шыққан орыс тілінің сөздігінде оның ата-ананың балаларына қандай да бір маңызды іс алдында бере алатыны жазылған. Ата-ананың «благословениесі» үлкендердің балалардың алдындағы беделін арттырып, оларды тіл алғыштыққа баулиды. Діни благословениенің негізінде құдайға деген махаббат пен оның құдіреттілігіне, ал ата-ананың благословениесінде ата-бабаның қайырлы күшіне деген сенім бар. Жалпы алғанда «благословениенің» мәні — құдайды мадақтауда [21; 106; 22; 95].

Славян халықтарындағы әкейдің благословениені беру және шіркеуге келушілердің оны алу кезінде жасайтын міндетті қимылдары бар. Сонымен қатар благословение алғанда шіркеуде жиналған жалпы қауым мен оны әкейден жеке тұлға өзі сұраған кездегі жасайтын қимылдарда айырмашылық болады. Благословение бергенде әкей «*Мир* Вам!; Да *благословит* Вас, Бог!; Бог, *благословит!*» дегенге ұқсас сөздерді айтады. Бұл ретте сөз орамының қысқа да нұсқа болуына құлшылық уақытының шектеулі, шіркеуде жиналған халықтың көп болуымен байланысты болуы ықтимал. Сонда да «Мир» деген сөзден халық арасында тыныштық, бейбітшіліктің жоғары

бағаланатыны байқалады. Ал «благословит» деген етістіктен әкейдің позициясы бейтарап, барлығы құдайдың қолында екенін, өзінің адам мен құдайды байланыстырушы, құдайдың сөзін жеткізуші дәнекер екенін көрсетеді.

Сондай-ақ буддизмде де батаға ұқсас мінәжат түрі бар. Буддизмнің тибеттік бағытында «Өмір доңғалағынан (сансара деп те аталады)» шығып, Бодхисат (Будда) құдайы сияқты жан азаттығына жетуге ұмтылатын, бір істің осы әлемдегі екінші әрекетке немесе оқиғаға түрткі болады деп, бір қарағанда жаман болып көрінетін оқиға орын алғанда бірқалыпты эмоциялық күйде болуға дағдыланатын ламалар кездестірген кісінің мейірімін, бойындағы игі қасиеттерін, жаман қасиеттерден арылуға талпынысын, яғни жан азаттығына жетуге деген әлеуетін байқағанда береді. Бұған әлдебір сұлу дэва (жақсы кармасының арқасында көкке көтерілген, адамдардан жоғары, мықты тіршілік иесі) Анадхапиндики бағында Бодхисаттан (Буддадан) бата сұрағанда оның дэваға айтқан жауабынан келтірілген үзінді дәлел болады.

«Өз-өзіңді тізгіндеу, тақуалық өмір, игі ақиқаты тану,
Өз тіршілігіңнің мақсатын білу — міне осы ең зор бата!
Дүниелік күйбең тіршілікке берілмеген, мұң баспаған жүрек,
Құмарлықтан ада, мықты жүрек — міне осы ең зор бата!
Осылай істейіндер ешқай тұстан жеңілмейді,
Қай бағытпен жүрсе де олар шаттыққа жетеді,
Өйткені олар ең зор ақ батаға қол жеткізген!»
(Кхуддака-патха және Сутта-нипатта, 258–269) [23; 86]

Мінәжаттың бата және благословение түрлерінің ортақ тұстары — құдайдан біреу немесе бір топ адамның қамын ойлап, жалбарынып сұрау, оның мазмұны, маңызды іс онынан шешіледі деген сенім, бата беруші/бата алушы арасындағы қарым-қатынастың жақсаруы, позитивті көңіл-күй. Бұл ретте екі жораның да қызметі бірдей болғанымен, қазақ халқында бата бергенде шешендікке, сөз ұйқасына, мағыналық мазмұнына, сөз құдіретіне көп мән берілгені байқалады. Сонымен қатар батаның діни мазмұны болғанымен, ол благословение сияқты құдайға құлшылық ететін орында емес, дастархан басында, дүйім жұрттың алдында және тағы басқа орындарда беріледі.

Брейзиер Кэроллайн «Буддизм адамды көкке қарай ұмтылуға итермелегендіктен, жеткісі келген нәрсесі тіптен қолға түспеуі мүмкін болғандықтан, ол азап шегуі және іштей кемелденуге ұмтылуы ықтимал» деген тұжырымына қарап, буддизмдегі батаның «ақ бата» мен христиандық благословениеден айырмашылығы тек адамның игі істеріне, құмарлық атаулыдан арылу, жамандықтан азат болу әлеуетіне қарай беріледі деген қорытындыға келе аламыз [24; 232]

Жалбарыну мәніндегі мінәжаттың діни сипаты, лингвистикалық бірліктердің мінәжат етушінің көңіл күйі мен интенциясын ашатын әлеуеті, коннотациялық, бағалаушылық, ассоциативтік, бейнелік сипаттары тілдік қолданыстар арқылы жүзеге асады немесе заттанады (материалданады).

Әрекет етуші адамның тікелей мінәжат еткен кезде айтатын сөздерін талдап, оның көңіл-күйін, қандай дінді ұстанатынын және сол дінге тән ерекшеліктерді байқауға болады. Мысалы:

«О, Раббым! О, Жаратушым! О, Мәлікім! Сені шақырғаным дәлел — *мұқтаждығым*, Саған жасаған дұғаларымда келтірер дәйегім — *шарасыздығым*, Құтқарушы болар нәрселер — *адалдығым* мен *пақырлығым*. Қазынам — *әлсіздігім*. Қолда бар байлығым — *үміттерім*. Шапағатшым — Өзіңнің сүйікті құлың, ардақты Мұхаммед Мұстафа (с.а.у) және сенің мол мейірімін. *Кешіре гөр, кеш мені! Жарылқай гөр! Я Аллах! Я, Рахман! Я, Рахим! Әумин!*» [25; 61]

Бұл мәтіндегі раббым, жаратушым, мәлікім (ауд. қожайын, патша), шапағатшым мен құлың деген тәуелділік реңктегі сөздер ислам дініндегі құдайдың алдындағы бойұсынушылықты көрсетеді. Бұл сөздерден иерархия сатысының сақталғанын, адамның жаратқанға жалбарынып қана қоймай, оған толықтай бағынатыны байқалады. Ал «*мұқтаждығым, шарасыздығым, адалдығым мен пақырлығым, әлсіздігім, үміттерім мен мейірімін*» деген тәуелділік реңктегі сөздерден құдайға жалбарынып тұрған адамның эмоциялық күйі айқындалады, яғни бұл лексемалардан оның қиыншылықты жеңудегі жәрдемшісі, теріс эмоцияларды еңсеруі, Аллаға үміт артып, одан қамқорлық күтетіндігін көрсетеді. Бұдан адамның қаншалықты мүмкіндігінің жоғары болғандығына қарамастан, мүмкіндігінің шектеулі екендігі мен өзі шеше алмайтын мәселелеріді еңсеруде мінәжат ету арқылы қол жеткізуге әрекет ететіндігі аңғарылады. Сондай-ақ «*Кешіре гөр, кеш мені!*» сөз орамынан мінәжат етушінің біліп-білмей жасаған кейбір теріс амалдарына кешірім сұрап, жеңілдегісі келетінін, «*Жарылқай гөр!*» деген сөздерден Алланың өзіне қамқор болғанын қалайтынын көрсетеді. Ал оның

Алланың тоқсан тоғыз есімінің мағынасы «мейірімді, кешірімді» дегенді білдіретін «Я, Рахман! Я, Рахим!» есімдерімен атағанынан құдайдың өзіне мейірлене қарайтынын күтетіні, ал «Кешіре гөр!» мен «Жарылқай гөр!» деген тіркестерде Алланың ол жасаған күнәларды кешіріп қана қоймай, жанын қинаған мәселесін шешіп, жанына тыныштық береді деген сенімнен айтылғандығын көрсетеді.

Адамзат баласының дәрменсіздігінің нәтижесіндегі тылсым күшке жалбарынуы яки мінәжат етуінің интенциясы зәрулік позициясынан бастау алады, кейіннен құдайдан сұрағаны орындалмай қалған жағдайда оның бойын ашу кернеп, ол өз-өзін асыра аяуға бейімділік танытуы мүмкін. Сұрағаны толықтай орын алса, шектен тыс қуанады, ал ішінара іске асса, бейтарап күйде болады не болмаса аздап өкінеді. Осылайша, жалбарынудың коннотациялық сипаты позитивті, нейтрал не негативті, ал бағалауыштық сипаты мінәжат етушінің күткенінің орындалуына қарай оң, бейтарап, теріс мәнде болады. Жалбарынудың ассоциативтік сипаты мінәжат етушінің зәрулік позициясында болғанына байланысты қолдау күту, құдайға сенім арту, қажетсіну сезімдері түрінде көрініс табады. Бейнелік сипаты да жалбарынушының әуелгі интенциясына байланысты болғандықтан санада діндәрлық, тақуалық, пақыр, өмірінде қиын жағдайға душар болған адам, ғибадат ету орны, түрлі жоралардың бейнелерін тудыруы мүмкін.

Жалпы мұсылман діннен басқа христиан діні мен иудаизмдегі жалбарынудың мәні мен формасы және мінәжат етушінің интенциялары ұқсас келеді. Тек буддизмде құдайға жалбарыну деген құлшылық мүлде жоқ, өйткені кемелдену доктринасына орай, кез келген тіршілік иесі мен адам істеген ізгі істерінің арқасында сансара доңғалағынан (дүниеге келу мен өлім айналымынан) азат болып, кемелденеді.

Исламдағы адамды кемелденуге жетелейтін сопылық бағыттың мәні мен сипаты:

Ал исламдағы жаратқанның алдында толық бойұсынушылықтан бөлек адамның әрекет етіп, руханилыққа талпынып, жаратқанға жақын болудың ізгілікті жолдарын іздеген мистикалық сопылық бағыттағы мінәжат тұрмыстық өмір мен тілдік қолданыста жиі кездеседі. Сопы өз өмірін тұтастай Аллаға мінәжат етуге арнап, оның сүйіспеншілігіне жету үшін фәни дүниенің барлық жайлы нәрселерден бас тартып, рухани тұрғыда кемелденуге ұмтылады. Мұсылман қауымының арасында сопылық бағыттың туындауына Мұхаммед пайғамбар уақытының көп бөлігін материалдық құндылықтарды қууға емес, дұға етіп, ораза ұстау сияқты мінәжат әрекеттерін жасауы, қарамағындағы адамдардың өміріне қатысты мәселелерді адамгершілік, адалдық пен ізгілікке сүйеніп шешкені түрткі болған деген идея бар. Ал сопылықтың қазақ жерінде кеңінен тарап, қолданысқа енуіне А.К. Ахметбекованың ойынша «қазақ халқының Қожа Ахмет Йасауи сопының интерпретациясы тұрғысында қабылдауды мейіл көргеніне байланысты» [26; 58].

Ғалым Д. Кенжетайдың сопылық бағытты зерттей келе «Кәләм ғылымы Аллаһ, әлем және адам ретінде тізбектелген болмыс түрлерін Аллаһтың бар және бір екенін дәлелдік логикасымен топтастырылса, ал сопылық Аллаһтың болмысын, оның бар екені (мағшук) Аллаһтың махаббатына жету идеясымен ауыстырылады» деп айтқан тұжырымынан сопылықтың логикаға емес, Алланың сүйіспеншілігіне жету үшін, яғни оған барынша жақын болу мақсатын көздейтін идеяға сүйенетіні түсінікті. Ал оның «Сопылықтағы аскеттік ұстанымдар рухани психотехникалық тәжірибелер уақыт өте келе интеллектуалдық танымдық сатыға көтеріліп, дамыды» [27; 82] деген тұжырымынан сопылықта адамның құдайға барынша жақындай түсу мақсатына түрлі сакралдық практикалардың көмегімен жетуге талпынғандығын көрсетеді. Сондай-ақ ғалымның «Аллаһтың бар және бір екені» сөздері мен сопылықтағы «Аллаһтың махаббатына жету идеясы» сөз орамдарынан екі ілімде де әрекет етуші субъектінің адам екені көрінеді. Өйткені Алланың болмысы мен махаббатына кенелуге қатысты ойлар адамның санасында туындап, оның рухани қажеттіліктеріне қарай жетіле түседі. Ал психотехникалық тәжірибелердің дамуы деген сөздерден сопылықтың мінәжат ету тәжірибелерінің, соның ішінде «зікір салудың» әуелі жаратқанның есімін еске алу деген қарапайым ойды білдірсе, кейіннен күрделене түсіп, бір Алланы әрдайым есте ұстау деген мағынаға ие болғанын білдіреді.

Қорытынды

«Мінәжат» концептісі адамзат баласы үшін ортақ, жалпы абстрактылық сипатқа ие, құрмет көрсету мен құлшылық етуге қатысты парыздан туынайтын когнитивтік есті іс-әрекет. Рухани кеңстіктегі «тіл-дін-діл» секілді бірліктерді өзара байланыстырудағы дәнекерлеуші қызмет мінәжат ету актілері арқылы адам санасында жүзеге асады. Сондықтан «тіл-дін-адам-ғалам» арасындағы байланысты барынша толық ашатын мінәжатқа қатысты мәтіндерде, мінәжат етушінің көңіл-күйімен қатар, қарастырылып отырған мінәжат түрінің қоғам өміріндегі қызметі, мәтінде көзделген

прагматикалық мақсат, қандай да бір ұлтқа немесе дінді ұстанушыларға тән қасиеттерді айқындауға болатыны көрсетіледі.

«Мінәжат» концептісіне жасалған лингвистикалық талдаудан тілдің тек қана коммуникативтік құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар әртүрлі адамның, халықтың танымын, мәдениетін түсінуге мүмкіндік беретін дүниені танудың, адам мен ғаламды байланыстырушы, адамға рухани күш пен сенім беретін қуатты механизм екені байқалды. Адамзат дүниетанымындағы «Мінәжат» концептісінің құлшылық мәніндегі тауап ету және бата беру мен жалбарынуға қатысты мәтіндерді лингвистикалық талдау мен олардың исламнан өзге діндердегі мәні мен жораларын салғастыра талдаудың нәтижесінде мінәжаттың коннотациялық, бағалауыштық, ассоциациялық, бейнелілік сипаттарының мазмұнын былайша жіктеп көрсетуге болады.

1) *Құлшылықтың тауап ету формасында* мінәжат етушінің алдына қойған прагматикалық мақсатына қарай коннотациялық сипаты бейтарап, оң, ал интенциясының позитивті болуына орай бағалауыштық сипаты оң, лингвистикалық құралдармен сырттай сипаттау кезінде бейтарап болатыны анықталды. Адам баласының мінәжат ету әрекетіндегі тәу ету/тауап қылғандай, қағба деген сөздердің болуына байланысты санада қара тасты (Қағбаны) айналу, құдайға деген сенімнен туған акт, бойұсыну сынды ассоциациялардың туындауы бұл категориялардың мінәжаттың құлшылық түрінің ассоциативті сипаттары болып табылады. Аталған сөздерден санада мінәжат етуші кісі, ғибадат орыны (қара тас) бейнелерін туындатуы, бұл категориялардың мінәжаттың құлшылық түрінің бейнелілік сипаттары екенін білдіреді.

2) *Бата формасын* прагматикалық тұрғыдан қарастырғанда бата берушінің құдай мен бата сұраушының арасында дәнекерлеуші рөлде тұруы және бата сұраушының оны қандай да бір құндылықтарға сүйеніп таңдауы, бата бергендегі сөздердің көбі бата сұраушының құдайдың қолдауы, мейірімі мен шапағатына бөленуін сұрауы жайында болуы осы мінәжат түрінің коннотациялық сипатының позитивтілігінің белгісі саналады. Бата берушінің сөздері адам үшін маңызды материалдық және рухани құндылықтар мәселесін қозғайтыны батаның бағалауыштық сипатының оң екенін көрсетеді. Бата бергенде айтылған сөздердің бейнелілігі, мәнерлілігі, терең ойлы болуы, өмірдің түрлі қырларына қатыстылығы санада бата берушінің ақсақал, көсем, беделді кісі образын салса, олардың батасы жастарды жақсылыққа бағыттауына байланысты көз алдымызға өскелең ұрпақтың бейнесі келеді. Осындай образдар мен бейнелер мінәжаттың бата формасының бейнелілік сипатын құрайды. Бата беруші мен бата алушылардың интенциясының жағымды болуына байланысты санада батаның тілек тілеу, жақсылыққа бастама, құдайдан жақсылық пен құт-береке сұрау деген ассоциациялар қалыптасады. Ал бұл категориялар өз кезегінде мінәжаттың бата формасының ассоциациялық сипатын құрайды.

3) *Жалбарыну формасының* коннотациялық сипаты мінәжат етушінің интенциясы, жалбарынған кезде қолданған сөздерінің түріне және алдына қойған прагматикалық мақсатының оң, теріс немесе бейтараптығына қарай позитивті, теріс, бейтарап мәнде болады. Ал бағалауыштық сипаты мінәжат етушінің жалбарынған кездегі сөздерінің жағымды, оң, теріс, бейтарап мағыналарына сәйкес реңкте болады, ал сол сөздердің зәрулілік позициясынан айтылуына байланысты санада құдайға сенім арту, қажетсіну сезімі, дұға ету ассоциациялары туындайды. Осы ассоциациялар өз кезегінде мінәжаттың жалбарыну формасының ассоциациялық сипатын құрайды. Мінәжат етушінің дәл сол зәрулік позициясынан айтқан сөздерінен көбіне санада пақыр, өмірінде қиын жағдайға душар болған адам, ғибадат ету орны, дұға образдары кескінделеді. Бұл кескіндер мінәжаттың бейнелілік сипатын түзеді.

Адамзат баласының рухани тұрмыстық өміріндегі мінәжат ету әрекетіне қатысты тілдік қолданыстарды талдау барысында мінәжаттың тауап ету және бата алу мен беру формаларындағы прагматикалық мақсаттың оң, мінәжат етушілердің интенциясының позитивті болуына және рухани құндылықтарға негізделіп, адамдарды мейірімділік таныту, сүйеніш болу сияқты игі істерге итермелеуі үлкендер мен кішілер, ұстаз бен шәкірт, әке-шеше мен бала, немере мен ата-әже, бір дінді ұстанушылар арасындағы коммуникацияны жақсартып, қарым-қатынасты орнықтыратыны көрсетілді. Сонымен қатар мінәжаттың бата беру/бата алу формасында қолданылған сөздердің адамның бейнелі ойлауына әсер ететін құрал ретінде пайдаланылғаны байқалады. Ал мінәжат ету актісінің құлшылық жасау, жалбарыну сынды түріне қатысты мәтіндерге лингвистикалық тұрғыда талдаудан бұл актінің қандай да бір қажеттіліктен туындайтыны, жалбарынушының көңіл-күйі мен сезімдері, оның құдайға немесе қандай да бір құдіретке сенім артып, тілегінің орындалғандығын қалайтыны ғана емес, сонымен қатар діни канондарда жарыса қолданылады. Тұрмыстық өмірдегі мінәжат актісі кезінде айтылатын шағын сөз орамдарынан бастап, бата беру/бата алу, құлшылық

жасау, тәу ету, жалбарыну кезінде айтылатын сөз қолданыстарында жалпы адамзаттық, этнотанымдық, индивидуалды танымдық ақпараттар жатады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гумбольд фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольд. — М.: Прогресс, 1985. — 452 с.
- 2 Морковин В.В. Русские агнонимы / В.В. Морковин, А.В. Морковина. — М., 1996. — 415 с.
- 3 Жеменей И. Мінәжат — «Тарихи Рашиди» еңбегінде / И. Жеменей // Ақиқат. — 2007. — № 4. — Б. 165.
- 4 Тұяқбаев Ғ.Ә. Тұрмағамбет шығармаларындағы мінәжат жанры / Ғ.Ә. Тұяқбаев // ҚазҰУ-ның хабаршысы. Филология сериясы. — 2014. — № 3 — Б. 51–54.
- 5 Керімбекова Б.Д. Қожа Ахмет Йасауи хикметтері мен қазақ поэзиясындағы мінәжат жырлардың көрінісі / Б.Д. Керімбекова, А.В. Таңжарыкова // Абай атындағы ҚазҰПУ-ның Хабаршысы. Филология сериясы. — 2016. — № 4 (58) — Б. 142–146.
- 6 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С. Исакова, Б. Мизамхан, Г. Әлімбек, Г. Мамырбекова, Д. Боранбаев. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 596 бет.
- 7 Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі / Г. Мамырбекова. — Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. — 656 б.
- 8 Сайт онлайн. Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ozhegov.info/slovar/?q=%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
- 9 Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М.: АСТ; Восток–Запад, 2007. — 226 с.
- 10 Крюкова Г.А. Концепт. Определение объема содержания понятия / Г.А. Крюкова // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. — 2008. — № 59 — С. 128–135.
- 11 Pesina S. Concept in cognitive linguistics and Biocognitive Science / S. Pesina, T. Solonchak // Procedia — Social and Behavioral Sciences. — 2015. — Vol. 192, No. 24. — P. 587–592. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.100>.
- 12 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А. Маслова. — М.: Флинта, 2006. — 296 с.
- 13 Исина Г.И. Когнитивная лингвистика: учеб. пос. / Г.И. Исина. — Изд. 2-е, доп., перераб. — Караганда: ТОО «Арқо», 2006. — 223 с.
- 14 Сыздықова Рабиға Сөздер сөйлейді (сөздердің қолдану тарихынан) / Рабиға Сыздықова. — Алматы: «Ел-шежіре», 2014. — 410 б.
- 15 Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасының ресми сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://www.muftiyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2018-08-07/18607-azhyilyi-zhajlyi-sh-sra/>
- 16 София. Православный блог. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.sofija.ru/blog/krestnyy-khod-traditsiya-i-sovremennost/>
- 17 Аякова Ж.А. Буддийская ступа как символ учения / Ж.А. Аякова // Вестн. Бурят. гос. ун-та. Сер. Философия. — 2022. — Вып. 1. — С. 12–20.
- 18 <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=206> Қасейұлы Б. Ақ бата / Б. Қасейұлы // «Шалқар» газеті. — 1995. — 30-маусым (№ 24). — Б. 4.
- 19 Kulmanova Z.B., et al. Reflection of the Religious Worldview in Language — IJSCL / Z.B. Kulmanova et al. // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). — 2022. www.ijsc.net/article_253403_3c5409f9d69ace61c284276fb727e023.pdf.
- 20 Негимов С. Ақ бата: Бата сөздер / С. Негимов, Т. Қазыұлы. — Алматы: Жазушы, 1992. — 208 б.
- 21 Безрукова В.С. Основы духовной культуры: энциклопедический словарь педагога / В.С. Безрукова. — Екатеринбург, 2000. — 937 с.
- 22 Словарь русского языка: [В 4-т.]. — Т. 1. — Изд. 3-е, стереотип. / под ред. А.П. Евгеньевой. — М.: Русский язык, 1985. — 696 с.
- 23 Вудворд Ф.Л. Слова Будды / Ф.Л. Вудворд; пер. Н. фон Бока. — М.: Ганга, 2012. — 384 с.
- 24 Брейзиер К. Буддистская психология / К. Брейзиер. — М.: АСТ; Астрель, 2006. — 353 с.
- 25 Бәдиүззаман Саид Нұрси. Мінәжат (Рисале-и-Нұр жинағынан) / Саид Нұрси Бәдиүззаман. — Алматы, «Фейз» ЖШС, 2008 — 64 б.
- 26 Ахметбекова А.К. Қазақ жыраулары және сопылық ілім / А.К. Ахметбекова // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2013. — № 3(64). — Б. 58–63.
- 27 Кенжетай Д. Исламдағы кәлем, сопылық және философия арасындағы байланыстар / Д. Кенжетай // Исламтану және араб филологиясы мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Профессор Ә. Дербісәлінің 60 жылдығына арналған. — Алматы: Нұр-Мүбәрак, 2008 — Б. 81–87.

С.А. Жиренов, У.Е. Кенжебаева

Лингвокогнитивная природа концепта «моление» в контексте мировоззрения человечества

В статье проведен комплексный анализ абстрактного характера и лингвокогнитивной природы концепта «моление». На основе выводов лингвистов в лингвистическом аспекте рассмотрены его коннотативные, этнокогнитивные, оценочные, ассоциативные, образные характеристики. Рассмотрение лингвосемантических, этнокогнитивных категорий, проявляющихся в процессе моления в антропоцентрическом плане, дает возможность определить общечеловеческие и этнические когнитивные особенности восприятия, эмоциональное состояние человека. В ходе изучения благословения, укрепляющего связь, выстраивающего уважительное, почтительное отношение между социальными институтами, были раскрыты место и значение культурной коммуникации между людьми. Эффективность антропологического исследования концепта «моление» показана через лингвокогнитивный, сопоставительный и семантический анализ грамматических категорий и приведенных в статье языковых сведений. В результате была определена связь дискурса моления с национальной самобытностью, особенностями вероисповедания, характером и эмоциональным состоянием человека, архетипными образами и другими категориями, в научно концептуальном аспекте проанализированы коннотативные, этнокогнитивные, оценочные, ассоциативные, образные характеристики моления в мировоззрении народа, человечества и языковой личности. Практическая значимость исследования определена возможностью полного использования алгоритмов, примененных при анализе текстов, касающихся концепта «моления», лингвистами, теологами, культурологами, этнологами и психологами.

Ключевые слова: моление, концепт, антропоцентрическая основа, лингвистический анализ, поклонение.

S.A. Zhirenov, U.E. Kenzhebayeva

Linguocognitive nature of the concept of “prayer” in the context of the worldview of Humankind

In the article a comprehensive analysis of “prayer” concept was given. The connotative, ethnocognitive, evaluative, associative, figurative characteristics of this concept were considered in linguistic aspect based on linguists’ conclusions. The anthropological study of linguistic-semantic, ethnocognitive categories appeared during prayer made it possible to determine cognitive characteristics of perception of ethnics, person’s emotional state. While studying blessing as a tool for strengthening relationship between social institutions, place, significance of cultural communication was revealed. The effectiveness of anthropological study of “prayer” concept was revealed through linguocognitive, comparative analyses, semantic analysis of grammatical categories. As a result, connection between prayer discourse and national identity, religious features, person’s emotional state, archetypal images were determined; connotative, ethnocognitive, evaluative, associative, figurative characteristics of prayer in the worldview of the people, humanity, linguistic personality were analyzed on conceptual aspect. The practical significance: linguists, theologians, ethnologists, psychologists can fully use algorithm of analysis of texts relating to “prayer” concept.

Keywords: prayer, concept, anthropocentric basis, linguistic analysis, worship.

References

- 1 Gumbol'd fon V. (1985). Yazyk i filosofiiia kultury [Language and Philosophy of Culture]. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Morkovin, V.V., & Morkovina, A.V. (1996). Russkie agnonimy [Russian agnonims]. Moscow: Progress [in Russian].
- 3 Zhemenei, I. (2007). Minazhat «Tarihi Rashidi» enbeginde [Prayer in «Tarihi Rashidi»]. Aqibat, 2, 165 [in Kazakh].
- 4 Tuyakbayev, G.A. (2014) Turmagambet shygarmalaryndagy minazhat zhanry [Genre minajat in Turgamambet Itzleuov's works]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology Series*, 3, 51–54 [in Kazakh].
- 5 Kerimbekova, B.D., & Tanzharykova, A.V. (2016). Qozha Akhmet Yassayi khikmetteri men qazaq poeziiasyndagy minazhat zylarynin korinisi [Reflection of devotional songs in wisdoms of Khoja Ahmed Yassau in Kazakh poetry]. *Abai atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Philology Series*, 4, 142–146 [in Kazakh].
- 6 Kurmanbaiuli, Sh., Isakova, S., Mizamkhan, B., Alimbek G., Mamyrbekova G., Boranbayev, D. (Comp.). (2019). *Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi [Vocabulary with loanwords in Kazakh language]*. Almaty: «Ulttyq audarma byurosı» qogamdyq qory [in Kazakh].

- 7 Mamyrbekova, G. (2017). *Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi* [An explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty [in Kazakh].
- 8 Sait onlain. Tolkovyi slovar russkogo yazyka S.I. Ozhegov i N.Yu. Shvedovoi [Online site. Definition dictionary of Russian language written by Ozhegov S.I. and Shvedova N.Yu]. Retrieved from <https://ozhegov.info/slovar/?q=%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5> [in Russian].
- 9 Popova, Z.D., & Sternin, I.A. (2007). *Kognitivnaia lingvistika* [Cognitive linguistics]. Moscow: AST; Vostok–Zapad [in Russian].
- 10 Kryukova, G.A. (2008). Contsept. Opredelenie obema sodержaniia poniatii [Concept. Determining scope of the content of concept]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena* — *News of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 59, 128–135 [in Russian].
- 11 Pesina, S., & Solonchak, T. (2015). Concept in cognitive linguistics and Biocognitive Science. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 192(24), 587–592. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.100>.
- 12 Maslova, V.A. (2006). *Vvedenie v kognitivnuu lingvistiku* [Introduction to cognitive linguistics]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 13 Isina, G.I. (2006). *Kognitivnaia lingvistika* [Cognitive linguistics]. (2d ed.). Karaganda: TOO «Arko» [in Russian].
- 14 Syzdykova, Rabiga. (2014). *Sozder soileidi (sozderdin qoldanu tarihyinan)* [Words say (according to the history of words using)]. Almaty: El shezhire [in Kazakh].
- 15 *Qazaqstan musulmandary Dini basqarmasynin resmi saity* [Official Site of the Religious Administration of the Muslims of Kazakhstan]. Retrieved from <https://www.muftiyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2018-08-07/18607-azhyilyi-zhajlyi-sh-sra/> [in Kazakh].
- 16 Sofiia. Provoslavnyi blog [Sofia. Orthodox blog]. Retrieved from <https://www.sofija.ru/blog/krestnyy-khod-traditsiya-i-sovremennost> [in Russian].
- 17 Ayakova, Zh.A. (2022). Buddistskaia stupa kak simvol ucheniia [Buddhist stupa as a symbol of the teaching]. *Vestnik Buriatskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filosofii* — *Bulletin of Buryat State University. Philosophy Series*, 1, 12–20 [in Russian].
- 18 Kaseiuli, B. (1995). Aq bata [Blessings]. “*Shalkar*” gazetii — *Newspaper “Shalkar”, June 30 (No 24)*, 4 [in Kazakh].
- 19 Kulmanova, Z.B., et al. (2022). Reflection of the Religious Worldview in Language — IJSL. *International Journal of Society, Culture & Language (IJSL)*. www.ijsl.net/article_253403_3c5409f9d69ace61c284276fb727e023.pdf.
- 20 Negimov, S., & Kaziuli, T. Aq bata: Bata sozder [Blessings; blessing words]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 21 Bezrukova, V.S. (2000). *Osnovy dukhovnoi kultury* [Basics of spiritual culture]. Ekaterinburg [in Russian].
- 22 Evgeneva, A.P. (Ed.). (1985). *Slovar russkogo yazyka* [Dictionary of the Russian language]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 23 Vudvord, F.L. (2012). *Slova Buddy* [Buddha's words]. (N. fon Boka. Trans.). Moscow: Ganga [in Russian].
- 24 Brazier, C. (2006). *Buddistskaia psikhologiya* [Buddhist psychology]. Moscow: AST; Astrel [in Russian].
- 25 Badiuzzaman, S.N. (2008). *Minazhat (Risale-i-Nur zhinagynan)* [Prayer (Risale-i-Nur zhinagynan)]. Almaty: «Feiz» ZHSHS [in Kazakh].
- 26 Ahmetbekova, A.K. (2013). *Qazaq zhyraulary zhane sopylyq ilim* [Kazakh zhyrau-poets and Sufi teachings]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Shygystanu seriiasy* — *Bulletin of the Kazakh National University. Oriental Studies Series*, 3, 58–63 [in Kazakh].
- 27 Kenzhetai, D. (2008). *Islamdaghy kalam, sopylyq zhane filosofii arasyndaghy bailanystar* [Kalam in Islam; Sufism and connections between philosophies]. *Islamtanu zhane Arab filologiasy maseleleri: Khalyqaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiia materialdary. Professor A. Derbisalinin 60 zhyldygyna arналган* — *Proceedings of International scientific practical conference devoted to 60 anniversary of professor Derbisaly* (pp. 81–87). Almaty. Nur-Mubarak [in Kazakh].

Information about the authors

Zhirenov, Sayan Amanzholuli — Candidate of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: saken82@mail.ru

Kenzhebayeva, Ulpan Ermakhanbetovna — 2nd year PhD student in «Linguistics», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: uli.05@mail.ru

Р.О. Жуманбаева^{1*}, Л.Ә. Еспекова²

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(*e-mail: riza16041981@mail.ru)

Жарнама дискурсындағы визуалды код

Мақала жарнама дискурсындағы визуалды кодтың қолданылу ерекшелігіне арналған. Жарнама көркем өнерді, оның ішінде бейнелеу өнерінің бай әлеуетін пайдаланады. Осы жұмыстың мақсаты — жарнама дискурсындағы визуалды кодтың функциясын анықтау. Визуалды ақпарат, иллюстрация, паралингвистикалық жазу құралдары креолизденген мәтін құрудың маңызды элементіне айналғандығы анық. Ұлттық тіл білімінде бұл бағыттағы зерттеулердің тапшылығы зерттеу тақырыбының өзектілігін танытады. Зерттеуде жарнама дискурсындағы мәтіннің орнына қолданылған логотиптер, логотиптердің маңызды аспектісі ретінде мәтіннің графикалық бейнесі, әріптерді таңдаудың маңыздылығы, түстердің символизмі қарастырылады. Визуалды кодтың теориялық аспектілері сипаттамалық әдіс арқылы зерттеліп, визуалды код назар аударудың, эмоция тудырудың, ақпарат берудің, жарнамаланатын өнім туралы қызығушылықты тудырудың көзі ретінде тұжырымдалады. Тақырыпқа қатысты жинақталған материалдар мен пікірлер жүйеленген, дискурстық және когнитивтік талдау әдістері арқылы визуалды код функциясы анықталған.

Кілт сөздер: жарнама дискурсы, креолизденген мәтін, визуалды код, бейвербалды код, логотип, түс символикасы.

Kipicne

Кез келген қоғам әлеуметтік-мәдени және коммерциялық қызметін қалыптастыру үшін өзінің ережелері мен талаптарын белгілейді. Күнделікті өмірдің қарқыны, технологиялық және инновациялық прогресс тұтынушыға оның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында адамға әсер етудің жаңа стратегияларын, тұжырымдамалары мен формаларын қалыптастырады. Бұл тұрғыда ақпаратты таратуға және тұтынушыны сендіруге бағытталған жарнаманың рөлі жоғары. Бүгінгі қоғамда жарнама барлық салада. Билборд, баннерлер сияқты сыртқы жарнамалар, парақшалар, плакаттар, купондар, буклеттер, визиткалар, жеңілдік/бонустық карталар сияқты полиграфиялық жарнамалар, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы түрлі жарнамалар жарнамалық медианың әртүрлі формаларына айналып, мәдениеттанушылар, әлеуметтанушылар, психологтар және басқа саладағы ғалымдармен қатар лингвистер тарапынан ғылыми зерттеулерге нысан болды. Мәселен, сыртқы жарнамадағы бейвербалды коммуникацияның визуалды мәдениеті О.М. Моргуннің [1], жарнамалық графикадағы визуалды мазмұнды қалыптастырудың көркемдік аспектілері А.В. Шолоховтың [2], баспа жарнамасының графикалық дизайнындағы мағынаны визуализациялау П.А. Гузенконың [3], баспа жарнамасы дизайнындағы визуалды көрініс идеясы А.Б. Симоновтың [4] еңбектерінде мәдениеттану мен өнертану аспектілері бойынша зерттелген. Лингвистикалық зерттеулер қатарында М.Б. Айтмағамбетованың Қазақстанның көпмәдениетті кеңістігіндегі телевизиялық коммерциялық жарнама материалдары негізінде жарнама дискурсындағы вербалды және бейвербалды кодтарды пропозициялық-фреймдік модельдеген еңбегін айтуға болады [5]. Автор жарнамалық дискурстың вербалды және бейвербалды кодтарын визуалды-аудиалды прагматикалық тұтастық ретінде қарастырған.

Жаһандық нарық, мәдени интеграция мен бұқаралық туризм жаңа экономикалық, әлеуметтік және мәдени шындықтарды қалыптастырғаны анық. Жаһандық реципиентке әсер ету қажеттілігі коммерциялық және әлеуметтік жарнама мәтіндерінде визуалды экспрессивті құралдарды қолдануға әкелді. Лингвистикада «креолизденген мәтін», «поликодтық мәтін» терминдері қатар қолданыс тапқан. «Креолизденген мәтін — құрылымы екі гетерогенді бөліктен тұратын мәтін». Лингвистикалық зерттеулерде гипермәтіннің монокодтық, дикодтық және поликодтық түрлері көрсетіледі. Монокодтық мәтін — гомогенді, яғни бір текті. Бұндай мәтін визуалды кодсыз болады. Дикодтық мәтінде вербалды және бейвербалды кодтар қатар қолданылады, яғни екі кодтың қатысуымен жасалады. Кей зерттеулерде дикодтық мәтінді креолизденген мәтін ретінде таниды [6]. Шындығында, креолизденген мәтін тек екі кодтың қатысуымен ғана жасалмайтыны анық.

Креолизденген мәтін де поликодтық мәтін сияқты «семиотикалық гетерогенді компоненттердің біртұтас графикалық кеңістігінде біріктірілген мәтіндер» [7; 117]. Олар ауызша, жазбаша түрде суреттер, түрлі кескіндер немесе басқа да табиғи белгілердің қатысуымен жасалады. Креолизденген және поликодтық мәтіндерді бір деп санайтын да, жоғарыда айтып кеткендей, креолизденген мәтіндерді дикодтық мәтін деп санаушылық та бар. Біз зерттеуімізде креолизденген мәтіндерді поликодтық мәтіндер сияқты гетерогенді компоненттердің біртұтас графикалық кеңістігінде біріктірілген вербалды, виузалды, музыкалық, табиғи және т.б. кодтардан тұратын ауызша және жазбаша мәтіндер ретінде қарастырдық. Бұндай мәтіндерге вербалды және бейвербалды элементтерден тұратын жарнама мәтіндері де жатқызылады. Әр түрлі креолизденген мәтіндердің виузалды компонентінің манипуляциялық әлеуеті экономикамен ғана байланысты емес. Креолизденген мәтін бастапқыда семиотикалық ұғым болып табылады. Семиотика — белгілер мен белгілер жүйесі туралы ғылым. Бұл ғылымға сәйкес, мәтін — бұл кез келген вербалды және бейвербалды белгілердің мағыналы тізбегі, әр белгіні қоғам оқитын және түсінетін қарым-қатынастың кез келген түрі, өйткені оған белгілі бір мазмұн бекітілген. Сонымен, барлық заттар, әрекеттер, сипаттамалар тілмен байланысты, өйткені олардың тілде өз атаулары бар және түсіндіріледі, яғни олар тек тілдің көмегімен мағынаға ие болады.

Тауар ұсыныстарын бағдарлауда, баға/сапаның оңтайлы арақатынасы бар брендті таңдауда тұтынушының негізгі көмекшісі болып табылатын жарнама білімге, мінез-құлық нормаларына және құндылықтарға әсер ете алады. Тұтынушының назарын аудару, қызығушылығын тудыру мақсатында жарнама көркем өнерді, оның ішінде бейнелеу өнерінің бай әлеуетін пайдаланады. Жарнама дискурсында көркем сурет, кескіндемелер арқылы түрлі мағыналар беріледі. Себебі сурет бейвербалды қарым-қатынастың бір түрі және сурет арқылы сөзбен жеткізгеннен де көп нәрсені айтуға, аңғартуға болады. Осы себептен кейбір жарнамалық мәтіндерінде сурет ауызша мәтінге қарағанда үлкен аумақты алып жатады. Ғылыми мақаланың мақсаты — виузалды код туралы зерттеулерге шолу жасай отырып, отандық жарнамалар дискурсындағы виузалды кодтарға семантикалық, ұлттық-танымдық тұрғыдан талдау жасау негізінде жарнама дискурсындағы виузалды код функциясының өзіндік ерекшелігін анықтау.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Виузалды кодты зерттеуге деген қызығушылық ертеден басталған. Бұл тақырыптағы зерттеулердің бастауын неміс философы, әдебиет зерттеушісі, эстетик Вальтер Беньяминмен байланыстыруға болады. Ортағасырлық эстетика мен әдебиеттану саласындағы алғашқы еңбектерден бастап семиотика теориясын жасаған У. Эко («Отсутствующая структура. Введение в семиологию»), француздық Р. Барттың («Избранные работы: Семиотика. Поэтика») зерттеулері, В.Н. Степанов, Д. Огивли тағы басқа зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары негізге алынды. Аталмыш ғалымдардың зерттеулерінде жасалған тұжырымдар өзекті және қажетті тұжырымдар болып табылады. Виузалды код жайындағы пікірлер мен жинақталған материалдарды жүйелеу және тілтанымдық талдау жасау негізінде жарнама дискурсындағы виузалды кодтың функциясы анықталды.

Зерттеу барысында қойылған мақсатқа сай әдістер таңдалынып алынды. Жарнама дискурсындағы виузалды кодтың теориялық аспектілерін және зерттеу объектісінің қысқаша сипаттамасын ұсыну кезінде сипаттамалық әдіс қолданылды. Жарнама дискурсындағы тілдік және виузалды кодтың өзара әрекеттесуі дискурстық талдау әдісі арқылы, виузалды кодтың прагматикасы интерпретациялық әдіс арқылы зерттелсе, отандық жарнамаларда көрініс табатын логотиптердің, графикалық таңбалардың, түстердің символикасы когнитивтік әдісті қолдану негізінде бейвербалды коммуникациядағы виузалды кодтың түрлі функциясын білдіретіні дәлелденді.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Біз әлемді сезім мүшелерінің көмегімен қабылдайтындықтан, кодтарды әртүрлі тәсілдермен білдіруге болады. Мәселен виузалды, аудио, тактильді, иіс сезу, дәм сезу және т.б. Умберто Эко — 1970–80-жылдары ортағасырлық эстетика мен әдебиеттану саласындағы алғашқы еңбектерден бастап семиотика теориясын жасаған ғалым. Умберто Эко «Отсутствующая структура. Введение в семиологию» еңбегінде код туралы қарастырып, оның он төрт түрін көрсетеді: «табиғи» деп саналатын кодтар (зоосемиотика, иіс сезу сигналдары, тактильді байланыс, дәмдік (вкусовые) кодтар); паралингвистика (медициналық семиотика, дауыс типі, паратіл (дыбыстың сапасы, сипаты

т.б.), ысқырық және барабан тілдері); кинезика және проссемика; музыкалық кодтар (ресімделген семиотиктер; ономотопеяға негізделген жүйелер; коннотативтік жүйелер; денотативтік жүйелер; стилистикалық коннотациялар); ресімделген тілдер; жазбаша тілдер, белгісіз алфавиттер, құпия кодтар; табиғи тілдер; визуалды коммуникациялар; семантика; сюжет құрылымы; мәдени кодтар (этикет; әлемді модельдеу жүйелері; мәдениеттер типологиясы; әлеуметтік ұйым модельдері); эстетикалық кодтар мен хабарламалар; бұқаралық коммуникациялар; риторикалық және идеологиялық [8]. В.Н. Степанов осы он төрт топқа жіктелген кодты жеті топқа ықшамдайды:

1. коммуникативтік кодтар;
2. визуалды кодтар;
3. музыкалық кодтар;
4. мәдени кодтар;
5. идеологиялық кодтар;
6. риторикалық кодтар;
7. мәтіндік кодтар [9].

Екі топтауда да визуалды код бар. Визуалды немесе иконикалық код арқылы жасалатын хабарламаға біз суреттерді, графикалық элементтерді жатқызамыз. Визуалды сипаттағы жарнамалық кодтар қолданылуына қарай үш типті көрсетеді. Фердинанд де Соссюрдің лингвистикалық көзқарасынан бастау алатын батыстық коммуникация туралы тұжырымдарда үш түрлі белгі бар. Олар:

1. Белгіленген нысанның ішінара ұқсастығын болжайтын кескін (icon) (мысалы, фотосурет);
2. Индекс (индекс) — белгі мен объект арасындағы тікелей байланыс (мәселен, түтін — өрт көрсеткіші, мәдени код ретінде отбасы, ұрпақ дегенді де білдіреді);
3. Таңба (symbol) — таңбалаушы мен таңбаланушы арасындағы байланыс пен ұқсастықтың болмауы (сөз-символ).

Бұл белгілер арасындағы шекара жылжымалы. Белгілердің соңғы түрі — сөз, кейбір қосымша жағдайларда ол символға айналады. Сурет жарнамалық мәтіннің негізгі міндеттерін тиімді жүзеге асыруға көмектеседі. Зерттеулер көрсеткендей, алушы хабарламаны келесі ретпен қабылдайды: алдымен суретке қарайды, содан соң тақырыпты оқиды, үшінші кезекте ғана негізгі мәтінді оқиды. Мәтінді толығымен оқымайтындар да көп. Жүргізілген зерттеулер негізінде жасалған статистикаға сәйкес, жарнаманы тек тұтынушылардың 20 %-ы ғана толық оқиды екен (Д. Огивли). Демек, суреттің бірінші міндеті — алушының назарын аудару. Әлемдегі ең табысты кәсіпкерлердің бірі, «жарнаманың атасы» атанған американдық Дэвид Огивли де оқырмандар алдымен иллюстрацияға, екінші кезекте тақырыпқа, содан кейін ғана мәтінге назар аударатынын, сондықтан баспа жарнамасының барлық элементтерін осы ретпен орналастырудың дұрыстығын айтқан [10]. Умберто Эконың кодтарды он төрт түрге жіктегенін айттық. Ол жарнамалық кодтардың тізімін ұсына отырып, сөздік және визуалды режимді бөліп көрсетеді. Визуалды кескін арқылы берген ойдың екіұшты болып шығуы да мүмкін. Француздық семиотик Ролан Барт кез келген кескіннің полисемиялық екенін атап өткен. Бұл жарнамалық кескінге де қатысты. Кескіннің артында өзгермелі таңбалар тізбегі бар. Жарнамада адамдардың ақпаратты біржақты қабылдауы маңызды. Ролан Барттың пікірінше, қабылдаудың «неғұрлым дұрыс» деңгейін таңдауға мүмкіндік беретін тілдік хабарлама. Бірақ зерттеуші жарнамадағы кескіннің маңызын төмендетпейді. Ол кескіннің бүкіл хабарламаның эмоционалды көңіл-күйіне әсер ететінін, өнім немесе жарнама беруші туралы жағымды әсер қалдыруға мүмкіндік беретінін және жарнамалық мәтіндерде маңызды міндеттерді орындайтынын дәлелдеген. Зерттеуші жарнамалық өнімге ие болуға деген ұмтылысты тудыратын да кескін екенін баса айтқан [11]. Жарнама дискурсында мәтіннің орнына логотиптерді қолдану басым. Себебі логотип — бейвербалды коммуникациядағы күшті құрал. Қолданыста брендинг деген термин бар. Брендинг — бұл нарықта компанияның қалаған имиджін құру процесі. Бренд қалыптастыру үшін оның басқалардан өзгеше, өзіне ғана тән дизайны, атауы болуы керек. Брендтің қалыптасуына, нарықта белгілі болып экспортқа шығуына, кең таралуына жарнама қызмет етеді. Брендинг компанияны бәсекелестерінен айтарлықтай ерекшелендіреді, сол арқылы жақсы есте қалады және маркетингтік коммуникациямен бірге жүреді. Логотип — осы брендтің бет-бейнесі, оларды тұтынушылардың қабылдауы мен көзқарасына әсер етеді, сондықтан ол кәсіпорынның сипатына, құндылықтарына және ұйымдастырушылық мәдениетіне толық сәйкес келуі керек. Брендтің өмірі оның имиджін қалыптастырудан және қоғамдағы позициясын нығайтудан басталады. Негізгі мақсат — жақсы беделге, сенімге ие болу. Тауарды не қызметті сатып алушылармен берік қарым-

катынас орнату. Логотип графикалық таңбадан, мәтіннен тұруы немесе аралас формада болуы мүмкін. Мәтін ретінде — бұл компания атауының, өнімнің немесе қызметтің тұжырымдамасын түсіндіру, ал графикалық кескін тұтастай алғанда кәсіпорынның бағытын көрсетеді. Біріктірілген логотип мәтін мен фирмалық белгіні білдіреді. Қазіргі уақытта көптеген компаниялар мәтін қоспай-ақ графикалық белгіні ғана пайдаланады. Жарнамалық дискурста бұларды танымал брендтерді қолданады. Apple, McDonald's, Nike, Twitter, Target, KFS, LG, Samsyng т.б. графикалық кодтар кішігірім беттерде және әлеуметтік медиа мен мобильді құрылғыларда, басқа да тұрмыстық техникаларда беріледі. Тұтынушылар танымал бренд белгісі бар тауарлардың сапасы туралы көп ойланып жатпайды. Жоғарыда аталған фирмалар мәтіндік кодты аса қажет етпейді. Себебі олар халық арасына кең тараған, сапасына халықтың көзі әбден жеткен. Бұл жайында Т.В. Солодовникованың: «Бренды/марки выступают отныне в качестве носителей определенных ценностей, что переводит рекламную коммуникацию в качественно новое измерение. Семиотические характеристики рекламы тесно переплетаются с социальными и обусловлены самим характером знакового потребления, когда индивид приобретает что-либо, чтобы чувствовать себя принадлежащим к определенной группе, т.е. по сути рекламируется и, следовательно, приобретает не сам товар/услуга, а некий образ, эталон, сформированный на уровне подсознания социальной общности» деген пікір бар [12; 48]. Сондай-ақ, әрбір логотиптің қорғаныс өрісі бар екенін ескеру маңызды, яғни логотипті қабылдауға кедергі келтірмеу үшін оның айналасындағы минималды аймақ сақталуы керек. Брендбукта логотиптің сипаттамасы, рұқсат етілген пішіндер, пайдалану әдістері, типография және визуалды сәйкестендіру элементтері анықталған. Ұсыныстарды дұрыс орындау логотипті қабылдаудың бұзылуының болмауына және бренд туралы хабардарлықты арттыратын бейвербалды қарым-қатынастың тиімдірек болуына кепілдік береді. «Бейвербалды амалдарды да код есебіне жатқызамыз. Дұрысында, олар ақпараттық код болады. Өйткені бейвербалды амалдар арқылы қандай да бір ақпарат беріледі, ондай ақпарат дыбыстық тілмен қоса-қабат немесе сол дыбыстық тілді толығымен алмастыруы мүмкін» [13; 46]. Авторлар бұл туралы пікірлерін бейвербалды амалдардың функционалдық қызметін қарастыруда толықтыра түседі [14].

Логотиптің өте маңызды аспектісі — мәтіннің графикалық бейнесі. Әріпті таңдау өте маңызды, өйткені ол брендтің бейвербалды коммуникациясының күшін арттыруы да немесе әлсіретуі де мүмкін. Әріптер екі топқа бөлінеді: антиква және гротеск. Жарнама осы екі топқа жататын әріптердің таңдап алынуымен жазылады. Кейбір компаниялар логотипте тек бас әріптерді пайдаланса, ал біреулері кіші әріптерді таңдайды. Тақырыпта үлкен немесе кіші әріптерді қолдану туралы шешім, ең алдымен, брендтің хабарламасына және оның не жеткізгісі келетініне байланысты болуы керек. Жарнамада ақпаратты бас әріптермен немесе кіші әріптермен жазудың психологиялық тұрғыдан қосымша ақпарат беретіні де бар. Адамдар алдымен жарнаманың визуалды көрінісін, содан кейін ғана мәтініне мән беріп, вербалды кодты қабылдайды. Сондықтан дизайнерлер тарапынан әріптердің экспрессиясына ерекше мән беріледі. Бұл — жарнама дискурсына тән сипат (1-сурет).

			
Туристтік фирма логотипі қазақ халқы, жалпы түркі халықтары үшін символдық мәнге ие көк түсті фонда	Антиква жазуы. Мұнда да көк және сары түстерге ерекше акцент түсірілген	Антиква жазуы. Мемлекеттік рәміздер түсі (көк, сары) сақталған	Қазақстандық төлқұжат арқылы отандық турфирма екенін білдірген. Ұлттық рәміздер түсі логотип фоны ретінде алынған

1-сурет. Қазақстандық турфирма жарнамаларындағы визуалды кодтар

Қазақ ою-өрнектері — дүниені көркемдік тұрғыдан қабылдаудың халықтың эстетикалық талғамына сай келетін ерекше бір түрі. Түрлі формалар мен желілер үйлесімін танытатын өрнектер халықтың ішкі әлемін ашып көрсететін мәнерлі көркемдік құрал болып саналады. Ұлттық өрнектер Қазақстан халқының мәдениеті мен дәстүрін символдық тұрғыда бейнелейді. Жоғарыда келтірілген

логотиптердің барлығында да ұлттық рәміздердің түсі сақталған. Жазудың, суреттің көк түсте алынуы түркі халықтары үшін үлкен символдық мәнге ие. Ашық аспан, бейбітшілік. Сонымен қатар ұлттық рәміздер, төлқұжаттар арқылы туристік компаниялардың қазақстандық компаниялар екенін бірден аңғартып тұр. Соңғы берілген логотипте елдің атауы жазылмаған, тек ұлттық төлқұжат берілген. Осы визуалды код фирма туралы хабардар етіп тұр. Туристік фирмалардың келтірілген логотиптерінде «Бізбен бірге әлемді аралайсың» деген ақпарат түрлі визуальды кескіндер, символдық белгілер арқылы берілген. Жер шарын аралау доға (бірнеше доға тәрізді белгінің қабаттасып берілуі) түріндегі белгімен, қыран құстың еркін самғауымен, әр елдегі сәулет өнерінің үлгілерімен кодталған. Визуалды кодтағы түстер вербалданған. Бұл туралы түске қатысты концептілердің вербалдануы туралы ғылыми зерттеулерді қарастыруға болады [15].

Бейвербалды код ретіндегі жазудың түрі мен түсі декоративті-экспрессивті, коммуникативті-конструктивті, интонациялық-экспрессивті және құрылымдық-фонетикалық белгілерді бөліп көрсете отырып, мәтін мен түстерді экспрессивті белгілеу принциптерін анықтайды. Мәтіннің мазмұнын берудегі метафоралық көркемдікті тереңдету үшін мәтін мен түс символизмін біріктіру маңызды. Мәселен, минералды су туралы жарнамада оның атауы мен ол туралы ақпарат ақ фонда көк түспен, көк фонда ақ түспен жазылады. Көк және ақ түстердің семантикасын қолдана отырып, жарнама берушілер өнімнің тазалығы мен сапасына сендіреді (2-сурет).

2-сурет. Жарнамада мәтін мен түс символизмін біріктіру

Қазіргі жарнама дискурсында түс — ерекше маңызды, табиғи, мәдени, коммуникативті және эстетикалық құбылыс. «Қазақ халқының ұлттық санасында түстің символикасына маңызды орын беріледі. Түр-түс атаулары мен түстер символының жүйесі кез келген этностың ұлттық дүниетанымын қалыптастырушы негіздердің бірі болып саналады» [15;43]. Түс мәдениеттің көптеген көріністерін қамтамасыз етіп, әр деңгейде түрлі қызметтер атқарады. Мәселен медиа-деңгейде — символдық, тұрмыстық деңгейде — коммуникативті, әлеуметтік деңгейде — өркениеттік, этникалық, діни-конфессиялық және т.б. Түс арқылы адамдар өзіндік ішкі сезімін жеткізеді. Бұл сезім мәдениетпен тікелей байланысты болады. Түс — бұл жалпы визуалды байланыс. Хроматикалық байланыс деген ұғым бар. Хроматикалық байланыс — бұл визуалды қабылдаумен байланысты ішкі (психикалық) реакциялардың жиынтығы. Көрнекі коммуникация жүйесіндегі түс — бұл бейвербалды хабарламаның абстрактілі құралы. Жарнамалық коммуникацияда түс өнімнің (немесе идеяның) тартымды бейнесін жасау кезінде таптырмас компонент болып табылады. Жарнамалық хабарламаларды жасаушылар көп жағдайда жарнамадағы түске эмоционалды-интуитивті түрде жақындайды, кейбір жағдайларда өздерінің мәдени-генетикалық жадына, кейде аудиторияның стихиялық қалауына сүйенеді. Заманауи жарнама дискурсында түстерді қолдану күрделі мәдени-коммуникативті процестермен байланысты. Сондықтан түс мәдени сипаты жағынан да кең түсінуді қажет етеді. Түс психологиялық тұрғыдан белгілі бір мағынаға ие екенін айттық. Ол туралы лингвистикада біршама зерттеулер жазылған. Түстердің танымдық және лингвомәдени сипаты қазақ тіл білімінде де зерттелген. Онда әр түстің ұлт тарихы мен тұрмысындағы рөлі, ерекшелігі туралы тұжырымдар жасалған. Түстер көңіл күйге, адамның эмоциясына әсер етеді. Бүгінгі таңда жарнама берушілер түстерді белсенді түрде пайдаланады, өйткені ол эмоционалды, саяси, әлеуметтік, эстетикалық ақпараттарды қамтиды. Дегенмен, жарнамада түстерді пайдалану белгілі бір ұстанымға негізделуі тиіс. Біріншіден, халықтың түске қатысты танымын, мәдениетін ескеру қажет. Екіншіден, жарнамалық мәтін мен фонның түсі оқылым талаптарына сәйкес келуі керек. Үшіншіден, жақсы қабылдау үшін түстердің үйлесімі де ескерілуі қажет. Осы талаптар ескерілген жағдайда вербалды және бейвербалды кодтардың үйлесімді қолданылуы жарнама дискурсында кодталған ақпаратты мақсатты аудиторияның қабылдауына әсер етеді.

Қорытынды

Жарнаманың қай түрін алсақ та визуалды кодтың қолданылу басымдығына көз жеткіземіз. Визуалды кодтың көмегімен тұтынушыға әсер етіп, назарын аудартады. Американдық Дэвид Огивли жарнамада иллюстрацияны қолданудың он бес түрін санамалап көрсете отырып, жарнамадағы бейнелі суреттер неғұрлым қызықтыратын болса, соғұрлым көпшіліктің жарнамаға назар аударатынын айтқан. Визуалды кодтағы түс — бұл жарнамадағы ақпаратты қабылдауға әсер етуші. Түстерді жарнама дискурсындағы, түрлі брендтерді жарнамалаудағы ең қуатты құрал десек болады. Бірақ жарнама дискурсында қолданылатын түстердің белгілі бір мәдениетте қалай қабылданатынын, әр түстің медицина мен психология тұрғысынан нені білдіретінін, түстердің бір-бірімен қаншалықты үйлесетінін және компанияның имиджіне сәйкес келетіндігін ескеру қажет. Сонымен зерттеу нәтижесінде жарнама дискурсындағы визуалды кодтардың маңызды рөл атқаратыны дәлелденіп, келесідей тұжырымдар жасалды:

- жарнама дискурсындағы визуалды код тұтынушымен өзара әрекеттесудің белгілі бір құралы;
 - жарнама дискурсында визуалды код арқылы коммуникация алдыңғы қатарға шығып, мықты манипуляторға айналады;
 - визуалды код — назар аударудың, эмоция тудырудың, ақпарат берудің, жарнамаланатын өнім туралы қызығушылықты тудырудың көзі;
 - визуалды кодтың басқа кодтардан артықшылығы да бір сәтте айқын көрініс жасау мүмкіндігі.
- Сонымен визуалды код жарнамалық тілге ақпараттық ағымды қалыптастырудың маңызды көзі деген қорытындыға келдік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Моргун О.М. Визуальная культура невербальных коммуникаций в современной наружной рекламе: дис. ... канд. культурологии / О.М. Моргун. — Краснодар, 2010. — 271 с.
- 2 Шолохов А.В. Образно-художественные аспекты формирования визуального содержания в рекламной графике: на материале наружной рекламы Байкальского региона: автореф. дис. ... канд. искусствоведения / А.В. Шолохов. — М., 2011. — 28 с.
- 3 Гузенко П.А. Рисунок в графическом дизайне современной отечественной печатной рекламы: автореф. дис. ... канд. искусствоведения / П.А. Гузенко. — М., 2009. — 23 с.
- 4 Симонов А.В. Проектная идея и визуальное воплощение в дизайне печатной рекламы: автореф. дис. ... канд. искусствоведения / А.В. Симонов. — М., 2006. — 24 с.
- 5 Айтмагамбетова А.М. Вербальные и невербальные коды рекламного дискурса: пропозиционально-фреймовое моделирование (на материале телевизионной коммерческой рекламы в поликультурном пространстве Казахстана): автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.М. Айтмагамбетова. — Кемерово, 2019. — 27 с.
- 6 Большакова Л.С. О содержании понятия «поликодовый текст» / Л.С. Большакова // Вестн. Самар. гос. ун-та. — 2008. № 4 (63).
- 7 Сонин А.Г. Экспериментальное исследование поликодовых текстов: основные направления / А.Г. Сонин // Вопросы языкознания. — 2005. — № 6. — С. 115–123.
- 8 Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. В.Г. Резник и А.Г. Погоняйло. — СПб.: Симпозиум, 2006. — 544 с.
- 9 Степанов В.Н. Семиотические коды в рекламном тексте / В.Н. Степанов // Иностранные языки в высшей школе. — 2010. — № 2.
- 10 Ogilvy D. Ogilvy an advertising. — New York, 1985.
- 11 Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт; пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. — М.: Академический Проект, 2008. — 431 с.
- 12 Солодовникова Т.В. Новые формы реконфигурации рекламного дискурса / Т.В. Солодовникова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2020. — № 4(100). — С. 47-52.
- 13 Кенжеғалиев С.А. Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы маңызы / С.А. Кенжеғалиев, Д.К. Айтжан, Қ.Қ. Жанұзахова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 4(108). — Б. 45-52.
- 14 Муратова А.Н. Бейвербалды амалдардың зерттелуі және функционалдық қызметі / А.Н. Муратова, Ш. Мажитаева, У.М. Бахтикереева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 1(109). — Б. 39-45.
- 15 Kaskataeva Zh.A. Verbalization of the concepts «qonyr» and «sary» in Kazakh language / Zh.A. Kaskataeva, Sh. Mazhitayeva, B. Khasenov, U.M. Bakhtikireeva // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2018. — № 4(92). — P. 38-44.

Р.О. Жуманбаева, Л.Ә. Еспекова

Визуальный код рекламного дискурса

Статья посвящена специфике использования визуального кода в рекламном дискурсе. Реклама использует художественное искусство, в том числе богатый потенциал изобразительного искусства. Цель настоящей работы — определить функцию визуального кода в рекламном дискурсе. Очевидно, что визуальная информация, иллюстрация, паралингвистические средства письма стали важными элементами для создания креолизованного текста. Дефицит исследований в этом направлении в национальном языкознании свидетельствует об актуальности темы исследования. Авторами рассмотрены логотипы, использованные вместо текста в рекламном дискурсе, графическое изображение текста как важнейший аспект логотипов, важность выбора букв, символизм цветов. Теоретические аспекты визуального кода исследованы с помощью описательного метода, а визуальный код концептуализируется как источник внимания, создания эмоций и интереса к рекламируемому продукту, передачи информации. Собранные материалы и мнения по теме систематизируются, определяется функция визуального кода методами дискурсного и когнитивного анализа.

Ключевые слова: рекламный дискурс, креолизованный текст, визуальный код, невербальный код, логотип, цветовая символика.

R.O. Zhumanbayeva, L.A. Yespekova

Visual code of advertising discourse

The scientific article is devoted to the specifics of the use of visual code in advertising discourse. Advertising uses artistic art, including the rich potential of fine art. The article aims to define the function of visual code in advertising discourse. It is obvious that visual information, illustration, and paralinguistic writing tools have become an important element for creating a creolized text. The lack of research in this area in National Linguistics indicates the relevance of the research topic. The study examines logos used instead of text in advertising discourse, the graphic representation of text as the most important aspect of logos, the importance of choosing letters, and the symbolism of colors. The theoretical aspects of the visual code were explored using the descriptive method, and the visual code is conceptualized as a source of attention, creating emotions, transmitting information, and creating interest in the advertised product. The generalized materials and opinions on the topic are systematized, discursive and cognitive analysis.

Keywords: advertising discourse, creolized text, visual code, nonverbal code, logo, color symbolism.

References

- 1 Morgun, O.M. (2010). Vizualnaia kultura neverbalnykh kommunikatsii v sovremennoi naruzhnoi reklame [Visual culture of nonverbal communications in modern outdoor advertising]. *Candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].
- 2 Sholohov, A.V. (2011). Obrazno-khudozhestvennye aspekty formirovaniia vizualnogo soderzhaniia v reklamnoi grafike: na materiale naruzhnoi reklamy Baikalskogo regiona [Figurative and artistic aspects of the formation of visual content in advertising graphics: based on the material of outdoor advertising in the Baikal region]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 3 Guzenko, P.A. (2009). Risunok v graficheskom dizaine sovremennoi otechestvennoi pechatnoi reklamy [Drawing in the graphic design of modern domestic print advertising]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 4 Simonov, A.V. (2006). Proektnaia ideia i vizualnoe voploshchenie v dizaine pechatnoi reklamy [Project idea and visual implementation in print advertising design]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 5 Ajtmagambetova, A.M. (2019). Verbalnye i neverbalnye kody reklamnogo diskursa: propozitsionalno-freimovoe modelirovanie (na materiale televizionnoi kommercheskoi reklamy v polikulturnom prostranstve Kazakhstana) [Verbal and non-verbal codes of advertising discourse: propositional frame modeling (based on television commercial advertising in the multicultural space of Kazakhstan)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 6 Bolshakova, L.S. (2008). O soderzhanii poniatiia «polikodovyi tekst» [About the content of the concept “polycode text”]. *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Samara State University*, 4 (63) [in Russian].
- 7 Sonin, A.G. (2005). Eksperimentalnoe issledovanie polikodovykh tekstov: osnovnye napravleniia [Experimental study of polycode texts: main directions]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics*, 6, 115–123 [in Russian].
- 8 Eko, U. (2006). Otsutstvuiushchaia struktura. Vvedenie v semiologiiu / (Perevod s italianskogo yazyka V.G. Reznik i A.G. Pogonyailo) [Missing structure. Introduction to semiology / Transl. from Italian V.G. Reznik and A.G. Pogonyailo]. Saint Petersburg, 544 [in Russian].

- 9 Stepanov, V.N. (2010). Semioticheskie kody v reklamnom tekste [Semiotic codes in the advertising text]. *Inostrannye yazyki v vysshei shkole — Foreign languages in higher education* [in Russian].
- 10 Ogilvy, D. (1985). Ogilvy an advertising. New York.
- 11 Bart, R. (2008). Izbrannye raboty: Semiotika. Poetika. (Perevod s frantsuzskogo yazyka; sostavitel, obshchaia redaktsiia i vstupitelnaia statia G.K. Kosikova) [Selected works: Semiotics. Poetics. / Translated from the French. Comp., total ed. I am the intro of the art. G.K. Kosikova]. Moscow: Akademicheskii Proekt, 431 [in Russian].
- 12 Solodovnikova, T.V. (2020). Novye formy rekonfiguratsii reklamnogo diskursa [New forms of reconfiguration of advertising discourse]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 4 (100), 45-52 [in Russian].
- 13 Kenzhegaliev, S.A., Aitzhan, D.K., & Zhanuzahova, K.K. (2022). Beiverbaldy amaldardyn kommunikatsiadagy manyzy [The value of non-verbal techniques/means in communication]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 4(108), 45-52 [in Kazakh].
- 14 Muratova, A.N., Mazhitaeva, S.H., & Bahtikereeva, U.M. (2023). Beiverbaldy amaldardyn zerttelui zhane funktsionaldyq qyzmeti [Study and functional activity of nonverbal actions]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 1(109), 39-45 [in Kazakh].
- 15 Kaskataeva, Zh.A., Mazhitayeva, Sh., Khassenov, B., & Bakhtikireeva, U.M. (2018). Verbalization of the concepts «qonyr» and «sary» in Kazakh language. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 4(92), 38-44.

Information about the authors

Zhumanbayeva, Riza Orazgalievna — Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; senior lecturer NpJSC “Toraigyrov University”, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: riza16041981@mail.ru

Yespekova, Lyazzat — Candidate of philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: espekova@bk.ru)

М.Қ. Оразбаева¹, А.А. Құрманәлі²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: orazbayevameruyert@gmail.com)

Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері

Соңғы жылдары халықтардың мәдениетінің жарқын көрінісі болып саналатын фразеологизмдерге деген қызығушылықтың ерекше артуына байланысты әр түрлі тілдердің фразеологиялық қорын салғастыра-салыстыра зерттеп-зерделеу мәселесі лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр. Өйткені, кез келген халықтың фразеологиялық қорында ол халықтың дүниетанымы, менталитеті, мәдениеті, фольклоры, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары т.б. айқын көрініс табады. Осы орайда, мақалада Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу жұмысының басты мақсаты «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасы ұйытқы болатын тұрақты тіркестердің танымдық және семантикалық табиғатын ашып, олардың түрік тіліне аударылу ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу материалы ретінде романдағы «жүрек» сөзімен берілген 81 соматикалық фразеологизм іріктеліп, олардың түрік тіліне аударылу тәсілдері талданды. Сондай-ақ, авторлар тарапынан «жүрек» лексемасы тірек компонент болатын фразеологизмдерді түрік тіліне аудару нұсқалары ұсынылған және туыстас қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық қорындағы «жүрек» лексемасының қолданылу аясына қатысты тұжырымдар жасалған.

Кілт сөздер: фразеологиялық қор, көркем шығарма, аударматану, соматизм, «жүрек» лексемасы.

Kipicne

Фразеологизмдер — кез келген халықтың мәдениетінің ажырамас бір бөлшегі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бейнелі сөз орамдары. Халықтың мәдениеті мен тарихын бойына сіңірген осы бейнелі сөз орамдары аталарымыздан ғасырдан-ғасырға асыл мұра ретінде жалғасын тауып, бүгінгі таңда фразеология тіл білімінің дербес саласына айналып отыр. Осы орайда, соңғы жылдары лингвистикада фразеологизмдерге деген қызығушылық ерекше артып, генетикалық тұрғыдан туыстас тілдермен қатар, туыс емес тілдердің фразеологиялық қорын жан-жақты қарастырып, зерттеп-зерделеу — лингвистиканың ең өзекті мәселелерінің бірі.

Г. Смағұлова фразеологизмдердің түрлері мен белгілері туралы: «тілші ғалымдардың ден қойған әрі талассыз аксиомаға айналған, фразеологизмдерге қатысты айтылатын үш түрі мен үш белгісі қазірге дейін ғылым тұғырынан түспей келеді. Олар: фразеологиялық тұтастық (идиом сипатындағылар), фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек деген түрлері болса, белгілері: мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, даяр қалпында қолданылу тұрақтылығы» деп тұжырым жасайды [1; 29].

Қазақ фразеологиясы жеке сала ретінде зерттеліп, І. Кеңесбаевтың сөздігі құрастырылды. Сөздікте қазақ фразеологизмдерін жинап, анықтамасы ғана беріле қоймай көркем әдеби шығармалардағы мысалдармен дәйектелген [2]. Ғалым Г. Смағұлова фразеологизмдерді когнитивтік лингвистика аспектісінде қарастырады [1]. Сонымен қатар, отандық ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Түрік фразеологиясы саласындағы маңызды зерттеулерді Ө. Аксой [3], М. Аргуншах [4], М. Ертугрул [5] сынды ғалымдардың еңбектерінен көруге болады. Түрік және қазақ тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдер Г. Ахметжанова [6], А. Султангүбиева [7] сынды тілші-ғалымдардың еңбектеріне арқау болып, әр қырынан зерделеніп-зерттелген. Алайда, көркем шығармадағы соматикалық фразеологизмдердің аудармада берілуі алғаш зерттеу нысаны ретінде қарастырылып отыр. Атап айтқанда, мақалада Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасы тірек компонент болатын соматикалық фразеологизмдердің түрік тіліне аудармасына талдау жасалып, аталған фразеологизмдерді аударма барысында қолданылған аударма тәсілдері мен аударылу ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеудің дереккөздері ретінде Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романының түпнұсқасы [8] және түрік тіліндегі аудармалары [9], [10], І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігі» [2], Ө. Аксойдың «Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü» [3], Ә. Рысбаев және А. Назарованың «Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздігі» [11] пайдаланылып, «жүрек» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдерге талдау жасалды.

Зерттеу барысында жинақтау әдісін қолдана отырып фразеологизмдер жайында мағлұматтар жинақталды. Жүйелеу әдісін қолдану арқылы фразеологизмдер белгілі бір жүйе ретінде қарастырылды.

Сипаттау әдісін қолдана отырып «жүрек» сөзімен берілген фразеологизмдер сөздіктердегі анықтамаларымен дәйектелді және екі тілдегі қолданыс аясы сипатталды. Сонымен қатар, берілген лексеманы салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және түрік тілдеріндегі ерекшеліктері салыстырылып, концептуалдық әдістер кешенді түрде қолданылды.

Романдағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдер жинақтау әдісі арқылы сұрыпталып, алынған нәтижелер сандық деректермен көрсетілді. Атап айтқанда, сұрыптау әдісі негізінде кестелер құрылып, сандық тәсілі арқылы романдағы фразеологизмдердің саны мен қолданылу жиілігі анықталды. Зерттеу материалы ретінде «жүрек» лексемасымен берілген 81 соматикалық фразеологизм іріктеліп, талдау жасалды. «Үркер» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген соматикалық фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері айқындалып, аталған соматикалық фразеологизмдерді түрік тіліне аударудың оңтайлы жолдары ұсынылды.

Нәтижелер мен талқылау

Түрік және қазақ тілдерінде «жүрек» сөзі жеке лексема ретінде соматикалық атаулардың лексика-тақырыптық тобына кіреді. Дүниенің концептуалды және тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментінде «жүрек» адам ағзасының физиологиялық реакцияларымен байланысты сезімдік әрекеттерін сипаттайтын материалдық орган түрінде көрініс береді. Жүрек — адамзат денесінің орталығы, оның өмірлік күшінің негізі екені баршаға аян, өйткені, егер жүрек өзінің соғуын тоқтатса, онда адам да өз тіршілігін тоқтатады.

«Қазақ және түрік тілдерінде соматикалық фразеологизмдер көбіне эмоцияны, көңіл күйді, адамның мінез-құлқын білдіреді. Соматикалық фразеологизмдердің құрамында шамамен 70 %-ында бас, көз, мұрын, қол, жүрек, құлақ, тіл т.б. компоненттер кездеседі» [12; 145].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «жүрек» лексемасына «зат.анат <лат.сog> 1. Қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағына қарай орналасқан басты мүшесі. 2. діни. Иманның тұрағы. 3. ауыс. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі. 4. ауыс. Саяси-әкімшілік орын, орталық. 5. ауыс. Қайнар көзі, тірегі. 6. ауыс. Ғашық, сүйген жар. 7. ауыс. Көңіл» деп түсініктеме берген [13; 635].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жүрек» лексемасына 1. Бойға қан жүргізуші басты орган. 2. ауысп. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі деп анықтама берілген [14; 324].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде тура мағынасында орталық орган есебінде қабылданатын «жүрек» сөзі қазақ халқының дүниетанымында ауыспалы мағынада «жан дүние, көңіл, сезім, рухани сезім, иманның тұрағы» деген сияқты ұғымдармен қатар жүретінін байқауға болады.

Ал түрік тілінің түсіндірме сөздігінде «kalp (жүрек)» сөзіне 1. кеуде қуысында, екі өкпенің арасындағы, дененің әр жерінен келетін қанды өкпеге және одан келетін таза қанды денеге тарататын орган. 2. ауысп. махаббат, көңіл. 3. ауысп. сезім [4; 1174] деп, ал «yürek (жүрек)» сөзіне «кеуде қуысында, екі өкпенің арасында орналасқан, бүкіл денеден келетін қанды өкпеге және одан келетін таза қанды денеге тарататын орган» деп анықтама берілген [4; 2481].

Қазақша-түрікше сөздікте «жүрек» сөзіне тура мағынасында дене мүшесі, ал ауыспалы мағынасында көңіл («жүрек, -гі зат. 1. Kalp, yürek. 2. ауысп. Gönül») деп анықтама берілген [15; 167].

«Жүрек» лексемаларының қазақ және түрік тілдеріндегі сөздіктерде берілген анықтамаларының барабар екенін көруге болады. Екі халықтың діни сенімі бір болғандықтан, «жүрек» діни тұрғыдан иманның нұры, адамның айнасы болып табылады және адамның ізгі қасиеттері, пейілі мен ниеті осы мүшемен байланыстырылады. Ағзаның мүшелері мен жүйелерінің жағдайы жүректің және бүкіл жүрек-тамыр жүйесінің дұрыс жұмыс істеуіне байланысты болғандықтан, шын мәнісінде, адамның өмір сүру ұзақтығы да жүрекпен тікелей байланысты болады.

Осы орайда, «жүрек» ұғымы үшін түрік тілінде «*kalp*» және «*yürek*» деген екі синонимдес сөз қолданылатындығын айта кеткенді жөн деп санаймыз. «*Kalp*» сөзі түрік тіліне араб тілінен енген кірме сөз болып табылады, ал «*yürek*» таза түрік тіліне тән сөз болып саналады. Алайда, бұл сөздердің қолдану аясында біршама ерекшеліктердің бар екенін көруге болады.

Байрам Четинкая аталған синонимдес сөздердің қолдану аясына тоқталып: «*Yürek*» сөзі «*kalp*» сөзіне қарағанда көбіне сезімге байланысты мәнмәтінде қолданылады. Әсіресе қоғам, сезімге байланысты мәнмәтінде «*yürek*» сөзімен физикалық өзгерістерді байланыстыратынын көріп отырмыз. Қанды айдайтын мүше ретінде көбіне «*kalp*» сөзі қолданылады, әсіресе медицина, денсаулыққа байланысты мәнмәтіндерде «*kalp*» сөзі жиі қолданылады» деп тұжырым жасайды [16; 131].

Түрікше–қазақша, қазақша–түрікше қысқаша фразеологиялық сөздікте «*kalp*» сөзімен 11 [11; 69], ал «*yürek*» сөзімен 37 фразеологизм [11; 70] берілген. Ал қазақ тіліндегі «жүрек» сөзімен 14 фразеологизм қамтылған [11; 92].

І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» «жүрек» лексемасымен 50 фразеологизм қамтылған. Осы 50 фразеологизмнің 13-і біз талдау жасағалы отырған «Үркер» романындағы «жүрек» соматизмімен берілген фразеологизмдермен сәйкес келетіні анықталды. Олар: жүрегі айныды, жүрегі алып ұшты, жүрегі дауламады, жүрегі елжіреді, жүрегі жарылды, жүрегі күпті болды, жүрегі қара, жүрегі лүп етті, жүрегі май ішкендей кілкілдеді, жүрегі шайлықты, жүрек жұтқан, қара жүрек, қоян жүрек [2; 281].

«Үркер» романынан құрамында «жүрек» соматизмі бар 81 фразеологизм анықталды. Алайда, қайталану факторына байланысты 39 фразеологизм сұрыпталды. Романдағы «жүрек» сөзімен берілген соматикалық фразеологизмдердің ішінен ең жиі қолданылғаны «*жүрегі жарылу*» деген тұрақты тіркесі екендігі анықталды. «*Жүрегі жарылу*» фразеологизмінің қолдану жиілігі 7 рет, ал «*жүрегі дауламады*» және «*жүрек жұтқан*» фразеологиялық бірліктерінің қолданылу жиілігі 6 рет екені анықталды. Романда жиі кездесетін бұл фразеологизмдердің қазақ халқының күнделікті тұрмысында де жиі қолданысқа ие екенін байқауға болады. Ең сирек қолданылған фразеологизмдер саны — 24, олар 1 реттен қолданылған.

Төмендегі кестеде «Үркер» романында жиі кездесетін (6 рет) «жүрек жұтқан» фразеологизмімен берілген сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аударма тәсілдері беріліп отыр.

1 - к е с т е

«Жүрек жұтқан» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқа	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	Кейде жүрек жұтқан батыр тәуекелінен таппайтын қайырды қорқақ үрейінен табады екен [8; 16].	Bazen aslan yürekli, yiğit ve gözü pek cesaretinden bulamadığı hayrı, ürkek korkusundan bulurmuş insan [9; 20].	Фразеологиялық баламасын беру
2.	... ол баяғы халқыңыздың жүрек жұтқан арда кезі шығар. [8; 40].	... o, herhalde halkınızı geçmişteki, cesaretli ve arda zamanına işaret etmiş olmalı [9; 65].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
3.	Сонда қазақтар осы бала жігіттің мынандай жүрек жұтқан ерлігіне жағаларын ұстаған-ды [8; 94].	O zaman bu körpe delikanlının, böyle bir gözü kara yiğitliğine hayran kalmışlardı [9; 169].	Фразеологиялық балама
4.	Нағыз жүрек жұтқан екенсің! – деген Бөкенбай [8; 94].	Has yiğitmişsin, demişti Bökembay [9; 169].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
5.	Мынандай қысылтаяң күнде күллі қазақтың қанын мойынына көтеріп алар жүрек жұтқандық қайсысынан шығар екен дегендей жұрт батырларға қарап қалған [8; 122].	Böyle bir zor günde, külli Kazak'ın kanından canından sorumlu olma görevini üstlenmeye hangisi cesaret edecek ve buna hazır olduğunu gösterecektir der gibi millet de bahadırlara bakakalmış [9; 222].	Фразеологиялық балама
6.	... ақыр аяғында жүрек жұтқан екі-үшеуі арба жегіп, шылымдарын шегіп, Құмарбайдың ақ ордасы қайдасың деп тартып тұрыпты [8; 148].	... nihayet aralarında cesur olan, iki üç kişi atlarına arabalarını koşup, tütünlerini içerek, «Kumarbay'ın ak ordasını neredesin?» diyerek yola çıkmışlar [9; 269].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру

«Фразеологиялық сөздікте» бұл тұрақты тіркеске төмендегідей анықтама берілген: жүрек жұтқан — еш нәрседен қорықпайтын батыл, ер-азамат [2; 281]. Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл фразеологизм бірігіп жазылып, «жүрекжұтқан сын. батыл, ер, қаһарман» деп анықтама берілген [13; 648]. «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» жүрек жұтқан — батылдық мағынасына ие екендігі айтылады [17; 106]. Сөздіктерден бұл фразеологизмнің «батырлық, батылдық, ерлік» мағыналарын білдіретінін көруге болады. Қазақ тілінде «жүрек жұтқан» фразеологизміне мағыналас «жүректі кісі» деген фразеологизм «батыр, батыл» деген мағынаны білдіруде қолданады.

«Үркер» романының түрікше нұсқасында аудармашылар «жүрек жұтқан» фразеологизміне бірнеше балама берген. 1-кестедегі 1-ші мысалдағы «жүрек жұтқан» фразеологизмі түрік тіліндегі «*aslan yürekli*» балама фразеологизмімен сәтті аударылған. Аудармашы сөйлемде батырлықты, қайсарлықты білдіріп тұрған «жүрек жұтқан» фразеологизмінің мән-мағынасын түрік тіліндегі «*aslan yürekli*» тұрақты сөз тіркесі арқылы берген, алайда «*aslan yürekli*» фразеологизмінің дәлме-дәл қазақша баламасы Г.А. Ахметжанованың зерттеу жұмысынан көрініс тапқан: «*Арыстан жүректі. Қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет*» [6; 149] деген мағынаға ие екендігін атап көрсетеді. Осы тұжырымдарға сүйене отырып, қазақ тілінде «батылдық» сөзін ең маңызды дене мүшелерінің бірі болып саналатын жүрекпен байланыстыра қоймай, синонимдес болып саналатын «арыстан жүректі» деп, аңдар патшасы арыстанға теңеген. Түрік мәдениетінде «арыстан» сөзі ғасырлар бойы ерліктің символы болып саналады. Бұл фразеологизм айналасындағы адамдарға батылдықпен үлгі болатын батыр адамдарды сипаттайды. Екі халықта батыллықтың, батырлықтың символын арыстан жануарымен байланыстыратынын байқауға болады. Ал түрік тілінде «*çatal yürekli* (шаңышқы жүректі) — *hiçbir şeyden korkmayan, dövüşmekten yılmayan* (еш нәрседен қорықпайтын, батыл)» [3; 689] деген синонимдес фразеологизм де бар.

«Жүрек» лексемасын бұдан бөлек қасқыр аңымен де байланыстыратын тұрақты сөз тіркестері бар. Мысалы: *Қасқыр жүректі* «беті ештеңеден қайтпайтын батыл, қайсар, *жүрек жұтқан*» [17; 85]. 2-ші мысалдағы «жүрек жұтқан» фразеологизмін аудармашы «*cesaretli*» сөзімен аударған. Аударманың түпнұсқаға жақынырақ нұсқасы «*yürekli*» екенін айта кету керек. Егер түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдердің баламасы аударылатын тілде болмаса, сөйлемнің мағынасын сақтап, калька жасауға мәжбүр болады. Дегенмен «*cesaretli*» сөзі сөйлемнің мағынасын толық беріп тұр.

3-ші мысалда аталған соматикалық фразеологизм түрік тіліне «*gözü kara*» деген тұрақты тіркеспен аударылылып, «жүрек» соматизмінің орнына «*göz*» соматизмі қолданылған. Аудармашы «*gözü kara*» фразеологизмін қолдана отырып, түпнұсқадағы батырлық, ерлік мағынасында жұмсалған «*жүрек жұтқан*» тұрақты сөз тіркесінің бейнелілігін, функционалды сәйкестігін қайта өңдеу арқылы толықтай баламасын берген. 4-ші мысалда «жүрек жұтқан» фразеологизмі қайсарлық, батырлық мағынасын білдіретін «*yiğitmişsin*» деген фразеологиялық емес тіл құралы арқылы аударылған.

Әр халықтың өзіне тән, бірегей мәдениетіне, тарихына, менталитетіне байланысты шыққан фразеологизмдердің дәлме-дәл баламасын беру аудармада шектеулі құбылыс болып саналады. 5-ші мысалда түпнұсқада мәтіннің мағынасына сәйкес батылдық контекстінде берілген «жүрек жұтқан» фразеологизмі «*cesaret etmek*» фразеологиялық емес тіл құралы арқылы аударылған.

Берілген мысалдарда фразеологизмдерді аударудың бірінші тәсілі, фразеологиялық баламасын беру тәсіліне жатады. «Жүрек жұтқан» соматикалық фразеологизмінің аудармасы «*gözü kara*», «*cesaretli*», «*yiğitmişsin*», «*cesaret edecek*», «*cesur olan*» секілді әр түрлі баламалармен түпнұсқаға сай берілген. Аудармашы «*жүрек жұтқан*» тұрақты тіркесіне сөйлемнің мәнмәтініне байланысты батыр деген мағынаны білдіретін әр түрлі баламалар мен әр түрлі аударма тәсілдерін шебер қолданған. Түрік тілінде бұл сөздің жүрек лексемасымен берілген прототипі болмағандықтан, баламалы әдіс арқылы «*aslan yürekli*» (арыстан жүректі) деп жеткізген. Аударма нәтижесінде берілген тұрақты тіркес фразеологиялық балама әдісіне жатады. Аудармадағы фразеологизмдердің құрамы әр түрлі болғанымен, мағына тұтастығының сақталғанымен ерекшеленетінін аңғаруға болады.

Төмендегі кестеде «қоян жүрек» фразеологизмімен берілген сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аударма тәсілдері беріліп отыр (2-кесте).

«Қоян жүрек» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқа	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	Оның үстіне қоян жүрек қорқақтығы үшін басына әйелдердің тіз киімін орап, ..., ел алдында масқараға ұшырайды [8; 78].	Bununla birlikte tavşan yürekli korkaklığı için, başına kadınların diz giyimini bağlayıp, ..., halkın önüne çıkar ve maskara edilir [9; 138].	Фразеологиялық балама
2.	Осы қазақ төңірегінен құқайды көре-көре әбден қоян жүрек боп алғаннан сау ма! [8; 99].	Bu Kazak, etrafındakilerden zorbalık görüp, eziyet çeke çeke tavşan yürekli bir korkak olup çıkmış mı ne? [9; 179].	Фразеологиялық балама
3.	Бірақ қоян жүрек жұрттың сойы секілді емес [8;172].	Kamçıdan korkabilir, ama tavşan gibi korkak soydan olan milletler gibi değil [9; 313].	Фразеологиялық балама
4.	... қараңғы түсе қаралай зәрулері ұша бастайтын қоян жүрек елшілікті тыпыр еткізбей қоршап ал [8; 456].	... gecenin bir yarısında elçi heyetine saldır! Senin gibi cesur yürekliye bu pek zor olmasa gerek?! [9; 401].	Сипаттамалы аударма
5.	Апырау «бық» дегенде зып беретін қоян жүрек тағыларға мынандай қасиет қайдан біткен?! [8; 567].		Түсіру

«Фразеологиялық сөздікте» «қоян жүрек» фразеологизміне «қорқақ, ынжық» деген анықтама берілген [2; 459]. Ал түрік тілінде *tavşan yürekli* (қоян жүрек) — *ürkek, korkak* деген анықтама берілген [3; 1068]. Фразеологиялық сөздіктегі мағынасы жағынан да, синтаксистік құрылымы жағынан да үйлесімді. Тілімізде «қоян жүрек» фразеологизмінің «қорқақ» мағынасын білдіретін «су жүрек» деген синонимі де қолданылады.

Жалпы қазақ аңыз әңгімелерінде, ертегілерінде қоян әрдайым қорқақ жануардың кейіпінде бейнеленеді. Тіпті балаларға арналған ертегілерде, мультфильмдерде қоянның бейнесін қорқақ, үркек жануармен байланыстыра суреттейді. Туыстас екі тілдің мәдениетінде де қоян қорқақтықтың символы болып есептеледі. Оны романдағы «қоян жүрек» фразеологизмі де қорқақ мағынасындағы мәнмәтінде көрініс тапқан. Мысалы: 1-ші мысалда аудармашы фразеологиялық балама тәсілін қолданған, фразеологиялық тіркестің мағыналық қызметі мен стилистикалық бояуын шебер сақтаған. Бұл жерде туыстас екі тілдің де фразеологиялық сөздік қорында «қоян жүрек» және «*tavşan yürekli*» деген фразеологизмдер бар. 2-ші мысалда аудармашы фразеологиялық балама тәсілі арқылы «қоян жүрек» фразеологизмін «*tavşan yürekli*» деген фразеологиялық тіркеспен дәл бере отырып мағыналық қызметін, стилистикалық бояуын сақтағанын көре аламыз. Берілген 3-ші мысалда аудармашы фразеологиялық балама тәсілімен аударған бірақ синтаксистік құрылымында кішкене өзгерістер бар. Бұл жерде аудармашы «*gibi*» шылауын орынды пайдаланған. Аудармашының тұрақты сөз тіркесінің семантикалық құрылысын, табиғатын ескере отырып аударғанын көруге болады. Берілген мысалдардағы 4-ші сөйлем көркемдік жағынан күрделі болғандықтан, аудармашы фразеологиялық тіркесті сөзбе-сөз аудармай, тек сипаттап аударған.

Осы орайда, «қоян жүрек» фразеологизмі құрылымы жағынан толық берілмесе де, мағынасы оқырманға түсінікті болатындай аударылған. Аудармашының бұл тәсілді қолданудың бірден-бір себебі — түпнұсқадағы сөйлемді айрықша әсерлі, әдеби тіл көркемдігін арттыру болып табылады. Фразеологизмді сөзбе-сөз аудару мағынасында біздің ұсынатын аудармамыз: *Yanına elli altmış yiğit al da, akşama doğru karanlıktan korkmaya başlayan tavşan yürekli elçiliği yaygara çıkarmadan yakala*. Әдеби аударма, көркем шығарманың әрін келтіру тұрғысынан алып қарағанда аудармашының берген нұсқасы ұтымды болып табылады. 5-ші мысалда романның түрік тіліндегі нұсқасында аудармашы түсіру әдісін қолдана отырып, жалпы мәтіннің мағынасын көркем жеткізген. «Үрке» романы күрделі тарихи роман болғандықтан, сөзбе-сөз аудару арқылы романның көркемдік әсемділігін жоғалту қаупі бар. Сол себепті аудармашы түсіру әдісін қолдана отырып «қоян жүрек» фразеологизмін аудармай, сөйлемнің жалпы мағынасын берген. Егер фразеологизмді аудару мақсат етілетін болса, біз «*Vay be! Her şeyden ödü patlayan tavşan yürekliiler öyle cesareti nereden almışlar ki?!*» аудармасын ұсынар едік. Романдағы «Қоян жүрек» және «*tavşan yürekli*» фразеологизмдері көбіне фразеологиялық балама тәсілі арқылы аударылған, фразеологиялық балама тәсілінде түпнұсқадағы тілдің лексикалық бірлігі аударылып жатқан тілдің лексикалық бірлігімен ауыстырылады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі жүрек лексемасы анатомиялық органнан басқа адамның мінез-құлық ерекшеліктерін, моральдық-еріктік қасиеттерін, сезімін, көңіл-күйін, эмоциясын, жан тебіренісін, психикалық күйлерін көрсетеді. Сонымен қатар, қорқу мағынасында жұмсалатын фразеологизмдер қатары «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» төмендегіше берілген: Жүрегі бүлк //солк// ету, жүрегі зырк ете қалу, жүрегі мұздап //суып// қоя беру, жүрегі өрекну //суылдау, жүрегі тас төбесіне шығу [17; 56].

Төмендегі кестеде «Үркер» романында ең жиі кездесетін (6 рет) «жүрегі дауаламау» фразеологизмі қолданылған сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аудару барысында қолданылған аударма тәсілдері беріліп отыр (3-кесте).

3 - к е с т е

«Жүрек дауаламау» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқасы	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	Мені бастап келе жатқан қызыл түлкі сол екі жолбарыстың алдына апаруға жүрегі дауаламай, осы араға келгенде, мына жатқан көп індігештің біреуіне сүңгіп жоғалды [8; 116].	Bana kılavuzluk eden kızıl tilki, o iki kaplanın yanına gitmeye cesaret edemedi; işte, şuradaki sayısız küçük inlerden birine dalıp kayboldu [9; 211].	Фразеологиялық баламасын беру
2.	Тевкелев төңірегіндегілер жүз қаралы салт аттының соңынан қуып барып Таймасты арашалап алып қалуға жүрегі дауаламады [8; 368].	Tevkelev'in etrafındakilerin yüz silahlı atının peşlerine düşüp, Taymas'ı kurtarmak akıllarına pek yatmadı [10; 276].	Сипаттамалы аударма
3.	Әлде, қанша дегенмен, ақ патшаның кісісіне қол көтеруге жүрегі дауаламады ма екен? [8; 405].	Yoksa, ne olursa olsun Rus çarîçesine adamına el kaldırmaya cesaret mi edemedi? [10; 329].	Фразеологиялық баламасын беру
4.	Әбілқайыр сол қызыл оттың ортасына қарай жылжып қонуға қанша дегенмен жүрегі дауалай алмады [8; 438].	Abilkayır'ın bu iki kırmızı ateşin ortasına doğru yaklaşıp konaklamaya hiç de gönlü razı değil [10; 376].	Фразеологиялық баламасын беру
5.	Оны аяғаны сонша, жаңа ғана Юмаштан естіген хабарын айтуға да жүрегі дауаламады [8; 442].	Ona o kadar acıdı ki, biraz önce Yumaş'tan duyduğu haberi bile söylemeye cesaret edemedi [10; 381].	Фразеологиялық баламасын беру
6.	Жүрегі дауалап ешқандай сұрақ та қоя алмады [8; 563].	_____	Түсіру

«Жүрегі дауаламау» фразеологизміне сөздіктерде мынадай анықтамалар берілген: Жүрегі [көңілі] дауаламады [қобалжыды]. *Батылы бармады, қаймықты, тайсалды* [2; 278]. «Жүрегі дауаламау» батылсыздық, Жүрегі //көңілі// шайлығы [17; 84]. «Жүрегі дауаламады [қобалжыды]. Батылы болмады, тайсалды, қаймықты [13, 638]. Яғни, аталған фразеологизм «батылсыздық, жүрексіну, қаймығу» мағынасында жұмсалады. 4-кестедегі 1-ші мысалда аудармашы түрік тілінде «cesaret etmek» фразеологизмінің болымсыз түрі «cesaret edememek» фразеологизмін қолдана отырып, сөйлемнің мағынасын толық ашқан. 2-ші мысалда «жүрегі дауаламады» фразеологизмін «akıllarına pek yatmadı» деп аударған. Негізінде «aklına yatmamak» фразеологизмінің сөзбе-сөз аудармасы: миына қонбау. Мәнмәтіндегі «батылы бармады» деген мағынада жұмсалған «Таймасты арашалап алып қалуға жүрегі дауаламады» сөйлемі түрікшеге *Taymas'ı kurtarmak akıllarına pek yatmadı (Таймасты арашалап алып қалу шешімі миларына мүлдем қонбады)* деп аударылған). Біздің ұсынатын нұсқамыз: *Taymas'a arka çıkıp kurtarmaya cesaret edemediler*. Аудармашы мәтіндегі бұл фразеологизмді барынша көркем жеткізу мақсатында бұл сөйлемді фразеологиялық емес тіл құралымен беру амалын қолдана отырып аударған. Сонымен қатар 3-ші, 4-ші және 5-ші мысалдарда аудармашы фразеологиялық баламасын беру арқылы аударған.

Төмендегі кестеде «жүрегі лүп етті» фразеологизмі қолданылған сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аудару барысында қолданылған аударма тәсілдері беріліп отыр (4-кесте).

«Жүрегі лүп етті» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқа	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	... ертең бізді де тыныш тастамас деп жүректері лүпілдеп отырған көрші мұсылман хандықтары да Әбілқайырдан безініп, бұның шашпауын көтере бастады [8; 460].	... yarın bizi de rahat bırakmayacak» diye düşünün komşu müslüman hanlıklar da Abilkayır'dan uzaklaşıyor, gün geçtikçe Batır Sultan'la yakınlaşıyorlardı [10; 406].	Түсіру
2.	Сол-ақ екен, бұның көкірегіне бір сұр көжек кіріп кеткендей жүрек тұсы лүпілдей ала жөнелді [8; 500].	O anda kalbi hızla atmaya başlamış, kendini düşüncelere vermişti [10; 455].	Фразеологиялық балама
3.	Бала жігіт жүрегі лүп-лүп етіп асыға аяңдады [8; 520].	Genç yiğit heyecanla yol almaya başladı [10; 480].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру

Кестеде көрсетілген фразеологизмнің анықтамасы сөздіктерде былай берілген: Жүрегі лүп етті [ете түсті]. 1) *Бір нәрседен жай секем алды.* 2) *Кенет келген қуаныш сезім туралы айтылады* [2; 279].

Жүрегі лүпілдеді [лүпіл қақты, лүп-лүп етті]. Жүрегі жиі-жиі соқты, қобалжыды [13; 640]. Түрікше-қазақша қысқаша фразеологиялық сөздікте «Yüregi oynamak» «жүрегі ойнау» жүрегі лүп ету, дір ету деген баламалары берілген [11; 69]. 1-ші мысалда автор окказионалды фразеологизмді қолданған яғни «жүрегі лүп етті [ете түсті]» деген фразеологизмге өзгертулер енгізген лүп етті етістігін лүпілдеп отырған етістігіне алмастыра қолданған «жүректері лүпілдеп отырған». Сөйлемдегі фразеологизмнің мағынасы бір нәрседен секем алу болғандықтан, аудармашы түсіру тәсілін қолдана отырып жалпы сөйлемнің мағынасын жеткізіп тәржімалаған. Фразеологиялық тіркестерді аудару мақсат етілсе, осы фразеологизмнің баламасы ретінде автор тарапынан түрік тіліндегі «yüregi çarpmak» фразеологизмі ұсынылады. Түрік тіліндегі Үлкен фразеологиялық сөздікте: yüregi çarpmak — heyecandan, korkudan yüregi hızlı hızlı atmak (аудармасы: толқудан немесе қорқыныштан жүрегі қатты соғу) [5; 1235].

«Фразеологизмдер тілдің мәдениетпен байланысын қадағалайды және әртүрлі тарихи фактілермен сипатталады. Халық өміріндегі барлық оқиғалар сөздік қорында өз көрінісін алады» [18; 106].

2-ші мысалда автор өзге тілде түсініксіз болатын күрделі тенеуді қолдана қоймай «*жүрек тұсы лүпілдей ала жөнелді*» деген фразеологизмді шебер қолданған, сол себепті бұл сөйлемді тәржімалауда жазушының нені меңзеп тұрғанын түсіне білу қабілеті аса маңызды. Аудармашы фразеологиялық балама тәсілін қолдану арқылы аталған тұрақты тіркестің аудармасын дәл берген.

Төмендегі кестеде «жүрегі жарылу» фразеологизмі қолданылған сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аударма тәсілдері беріліп отыр (5-кесте).

«Жүрегі жарылу» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқасы	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1	2	3	4
1.	... Әбілқайыр өз құлағына өзі сенбей, жүрегі жарылып қуанған-ды [8; 80].	... Abilkayır, kulaklarına inanmamış, çok sevinmişti [9; 142].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
2.	... әскердің де, жүректері жарылып алдарынан шығып тұрған маз-мәйрам халықтың да құлағына майдай жағып барады [8; 142].	... askerlerin de, onları sevinçten kalbi yarılacak gibi olup karşılayan halkın da kulağına bülbul sesi gibi geliyor [9; 259].	Фразеологиялық баламасын беру
3.	Жүрегі жарыла қуанған Бөкенбай мен Есет ... [8; 316].	Yürekləri parçalanıyormuşçasına sevinen Bökenbay ile Eset... [10; 202].	Фразеологиялық баламасын беру
4.	Бөкенбай жүрегі жарылып еліне жетсе, үйі қаңырап бос тұр [8; 317].	Bökenbay, kalbi hızla ata ata obasına ulaşır [10; 202].	Фразеологиялық баламасын беру

1	2	3	4
5.	Қапелімде, ол мұны жүрек жарды қуаныштан шығар деп ойлаған-ды [8; 449].		Түсіру
6.	... алау-далау боп жүретін жырым балақ қатыны жүректері жарыла қуанып жатқан көрінеді [8; 533].	... annesiyle babası dilsiz kızını evlendirecekleri için seviniyorlarmış [10; 495].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
7.	Қайран Мәтекең бұл туғанда жүрегі қалай жарылып еді [8; 555].	O doğduğunda dedesi Meti çok sevinmişti! [10; 516].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру

«Фразеологиялық сөздікте»: Жүрегі жарылды/ жүрегі жарыла жаздады тұрақты тіркесіне — *қатты қуанды, көңілденді* деп анықтама берілген [2; 459]. Ал түрікше–қазақша, қазақша–түрікше қысқаша фразеологиялық сөздікте: *Yüreği yarılmak* — жүрегі жарылу, қорку деген баламалары берілген [11, 70].

Түрік тілінің «Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü» атты фразеологиялық сөздігінде: *yüreği yarılmak* — *çok korkmak* (жүрегі жарылу — қатты қорку) деген анықтама берілген [5; 1238].

Қазақ халқының ауызекі тілінде қатты қуанғанды немесе қатты қорыққанды жеткізу үшін осы жүрегі жарылу фразеологизмінің жиі қолданылатынын көреміз «күнделікті ауызекі тілдің қолданысы ауызша да, жазбаша да айқын ұқсастықтармен және сипаттамалық терминдермен жүреді. Сондықтан қолдан қолға, ауыздан ауызға ауысып, тез таралады» [19; 138].

Сондай-ақ, қатты күлуді сипаттауда «жүрегім жарылғанша күлдім» деп те айтылады. Түрік тілінде «*gülmekten ölmek / gülmekten yarılmak / gülmekten kırılmak*» деген фразеологизмдер «қуанғаннан өлдім, қуанғаннан жарылдым» деген мағынада жұмсалады. «Жүрегі жарылу» тек көңілдену мағынасында ғана емес, қорқыныш сезімді білдіру үшін де қолданылады. Түрік тілінде қорқудан жүрегі жарылу мағынасында «*ödü patlamak*» (кенеттен қатты қорку, өті жарылу) тіркестері қолданылады. Қазақ тілінде «жүрек» сөзімен берілген бұл фразеологизм түрік тілінде «өт» лексемасымен қолданылады.

Зерттеудің нәтижесінде аталған фразеологизм құрылымы бойынша екі тілде де бірдей болғанымен, мағыналық тұрғыдан әр түрлі екендігі анықталды. Аудармашы берілген фразеологизмнің мағыналық астарын ажырата отырып, бұл фразеологизмді аудару барысында әр түрлі тәсілді қолданған. Мысалы, 3-кестедегі 1-ші мысалда жүрегі жарылып қуанған-ды [8; 80] фразеологизмі «*çok sevinmişti*» [9; 142] деп аударылып, фразеологиялық емес тіл құралы қолданылған. Аудармашы 2, 3, 4-ші мысалдарда фразеологиялық баламаларын беру арқылы сәтті аударма жасаған. Ал 5-ші мысалды аудару барысында түсіру тәсілі қолданылған.

Фразеологизмдерді аудару үдерісінде аудармашыға қойылатын басты талап — түпнұсқадағы фразеологизмдерге сәйкес мағына мен стилистикалық мазмұнды сақтап, эмоцияны беру болып табылады. Осы орайда, «Үркер» романындағы фразеологизмдерді түрік тіліне аудару барысында аудармашының бірнеше аударма тәсілді сәтті қолданғанын көруге болады.

Қорытынды

Жазушы Әбіш Кекілбаев «Үркер» туындысында алуан түрлі кейіпкерлердің мінез-құлқын айқын сипаттап, олардың бейнесін шебер сомдау үшін қалыпты мәтінді қолданбай, астарлы, образды фразеологизмдерді жиі қолданғанын байқауға болады. «Үркер» тарихи роман болғандықтан ерлік, жігерлік, батырлық сынды қасиеттер әр алуан фразеологизмнен көрініс табады.

Зерттеу нәтижесінде Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романында соматикалық фразеологизмдер көптеп кездесетіндігін байқадық. Зерттеу мәліметтері туыстас түрік және қазақ тілдеріндегі «жүрек» соматизмінің адам өміріндегі эмоционалдық, рухани орталығының көрінісі екенін дәлелдеп отыр. Туыстас қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық қорындағы «жүрек» лексемасының қолданылу аясының өте ұқсас екенін көруге болады. Жалпы алғанда, аударманың басқа түрлеріне қарағанда көркем шығармадағы фразеологизмдерді аудару едәуір қиын үдеріс болып саналады. Бұл жағдайда аудармашының шеберлігі, тәжірибесі, теориялық білімі, фразеологиялық сөздік қоры және фразеологизмдерді ажырата білу қабілеті аса маңызды рөл атқаратыны анық.

Қазақ және түрік халықтарының тілдік санасындағы «жүрек» концептісінің көбінесе анатомиялық орган ретінде емес, жағымды немесе жағымсыз эмоциялардың орны ретінде және адамның рухани өмірінің орталығы болып саналатын сезім мүшесі ретінде көруге болады.

«Үркер» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген соматикалық фразеологизмдердің түрік тіліне аудармасында көбіне фразеологиялық баламасын беру, фразеологиялық калька, фразеологиялық емес тіл құралымен беру сынды аударма тәсілдерін қолданылғаны анықталды. Мұнымен қатар, «жүрек» лексемасы тірек компонент болатын соматикалық фразеологизмдерді аудару үдерісінде аудармашылардың аударма тәсілдерін шебер пайдаланғанын көруге болады. Тұрақты сөз тіркестерін аудару барысында түпнұсқадағы фразеологизмнің терең мағынасы мен көркемдік бейнелігін сақтау маңызды екені белгілі. Осы ретте «Үркер» романын түрік тіліне аударған аудармашылардың түпнұсқаның тек мазмұнын берумен ғана шектелмей, түпнұсқадағы мәтіннің әдеби стилін толық жеткізгеніне көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда / Г. Смағұлова. — Алматы: Елтаным, 2020. — 256 б.
- 2 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. — Алматы: Арыс, 2007. — 800 б.
- 3 Aksoy Ö. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Deyimler Sözlüğü II / Ö. Aksoy. — İstanbul: İnkılap, 1988. — 1205 s.
- 4 Argunşah M. Türkçe sözlük 2. K-Z / M. Argunşah. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992. — 1679 s.
- 5 Saraçbaşı M.E. Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü. Cilt 1–2 / M.E. Saraçbaşı. — İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2010. — 3170 b.
- 6 Ахметжанова Г.А. Соматическая фразеология как отражение национально-культурной специфики языкового сознания (на материале казахского и русского языков): дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Ахметжанова. — Алматы, 2007. — 204 с.
- 7 Султангубиева А.А. Тілдік бейнедегі «жүрек» концептінің көрінісі (қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. Маманд. 10.02.20 — салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі / А.А. Султангубиева. — Алматы: 2009. — 122 б.
- 8 Кекілбаев Ө. Үркер / Ө. Кекілбаев. — Алматы: Жазушы, 1981. — 584 б.
- 9 Kekilbayuli A. Ülker. Cilt I / A. Kekilbayuli. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002. — 335 s.
- 10 Kekilbayuli A. Ülker. Cilt II / A. Kekilbayuli. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2002. — 542 s.
- 11 Рысбаев Ө. Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік / Ө. Рысбаев, А. Назарова, Ө. Құсайынова. — 2-басылым. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 128 б.
- 12 Kildiroglu M. Phraseological Units with A Somatic Component in the Kazakh and Turkish Languages / M. Kildiroglu, K.M. Shakirova // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series "Philological sciences". — 2023. — Vol. 71, No. 4. — P. 143–157.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев, Қ. Есенова. — 6-том (Ж—Ж). — Алматы: Арыс, 2007. — 752 б.
- 14 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 15 Коч К. Қазақша-түрікше сөздік / К. Коч, А. Байниязов, В. Башкапан. — Түркістан: «Тұран» баспа орталығы, 2003. — 637 б.
- 16 Çetinkaya B. Bağlam İçerisinde Yürek ve Kalp Sözcükleri / B. Çetinkaya // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. — 2007.
- 17 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі / Г. Смағұлова. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2010. — 252 б.
- 18 Turlybekova I.A. English phraseological units of speech behavior reflecting household realities / I.A. Turlybekova, S.S. Nurkenova // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2024. — Vol. 29, Issue 1(113). — P. 106-112.
- 19 Mingazova L.I. Theoretical problems of literary translation / L.I. Mingazova, B.O. Orazova // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2024. — Vol. 29, Issue 1(113). — P. 137-145.

М.К. Оразбаева, А.А. Курманали

Особенности перевода фразеологизмов с лексемой «сердце» в романе А. Кекильбаева «Уркер» на турецкий язык

В результате возросшего в последние годы особого интереса к фразеологизмам, считающимся ярким проявлением культуры народов, проблема сравнительно-сопоставительного изучения фразеологиче-

ского фонда различных языков становится актуальной, так как во фразеологии любого народа ярко отражаются мировоззрение, менталитет, культура, фольклор, традиции и обычаи народа. В этой связи в статье рассмотрены особенности перевода на турецкий язык фразеологизмов, отражающих лексему «сердце» в романе А. Кекильбаева «Уркер». Основной целью данной исследовательской работы является раскрытие когнитивной и семантической природы устойчивых сочетаний в контексте лексики «сердце» в романе «Уркер» и определение особенностей их перевода на турецкий язык. В качестве материала исследования был отобран 81 соматический фразеологизм из романа, выражающие лексему «сердце», и проанализированы способы их перевода на турецкий язык. Авторы статьи предложили свои варианты перевода фразеологизмов на турецкий язык, в которых лексема «сердце» является опорным компонентом, и сделали выводы относительно сферы применения лексики «сердце» во фразеологическом фонде родственных казахского и турецкого языков.

Ключевые слова: фразеологический фонд, художественное произведение, переводоведение, соматизм, лексема «сердце».

M.K. Orazbayeva, A.A. Kurmanali

The features of translation of the idioms with the lexeme “heart” in A. Kekilbaev's novel “Urker” into Turkish

In recent years, as a result of the increased special interest in idioms, which are considered a vivid manifestation of the culture of peoples, the problem of comparative and contrastive study of the phraseological fund of various languages has become a topical issue of linguistics, since the phraseology of any nation vividly reflects the worldview, mentality, culture, folklore, traditions and customs of the people. In this regard, the article examines the features of translation of the phraseological units with the lexeme “heart” in A. Kekilbaev's novel “Urker” into Turkish. The main goal of this study is to reveal the cognitive and semantic nature of the idioms in the context of the lexeme “heart” in the novel “Urker” and identify the features of their translation into Turkish. As the research material, 81 somatic idioms from the novel expressing the lexeme “heart” were chosen and the ways of their translation into Turkish were analyzed. The authors also propose alternative ways of translation of phraseological units into Turkish, in which the lexeme “heart” is a main component and draw conclusions in the scope of the lexeme “heart” in the phraseological fund of kindred Kazakh and Turkish languages.

Keywords: phraseological fund, fiction, translations studies, somatism, lexeme “heart”.

References

- 1 Smagulova, G. (2020). *Qazaq frazeologiasy lingvistikalıq paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms]*. Almaty: Eltanym [in Kazakh].
- 2 Kenesbaev, I. (2007). *Frazeologialıq sozdik [Phraseological Dictionary]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 3 Aksoy, Ö. (1988). Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Deyimler Sözlüğü II [Dictionary of Proverbs and Idioms II]. Istanbul: İnkılâp [in Turkish].
- 4 Arınç, M. (1992). *Türkçe sözlük 2 K-Z [Turkish dictionary 2 K-Z]*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [in Turkish].
- 5 Saraçbaşı, E. (2010). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü. Cilt 1–2 [A Big Dictionary of Idioms with Examples. Volumes 1–2]*. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları [in Turkish].
- 6 Ahmetzhanova, G.A. (2007). Somaticheskaya frazeologiya kak otkazhenie natsionalno-kulturnoi spetsifiki yazikovogo soznaniia (na materiale kazakhskogo i russkogo yazikov) [Somatic phraseology as a reflection of the national and cultural specifics of linguistic consciousness (based on the material of the Kazakh and Russian languages)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 7 Sultangubieva, A.A. (2009). Tildik beinedegi zhurek kontseptinin korinisi (qazaq, orys, agylshyn tilderi boıynsha) [Representation of the heart concept (in Kazakh, Russian, English languages)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Kekilbaev, A. (1981). *Urker [Urker]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Kekilbayuli, A. (2002). *Ülker. Vol. I [Urker]*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları [in Turkish].
- 10 Kekilbayuly, A. (2002). *Ülker. Vol. II [Urker]*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı [in Turkish].
- 11 Rysbaev, A., Nazarova, A., & Qusainnova, A. (2014). *Turikshe-qazaqsha, qazaqsha-turikshe qysqasha frazeologialıq sozdik [Turkish-Kazakh, Kazakh-Turkish Short Phraseological Dictionary]*. 2nd edition. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 12 Kildiroglu, M. & Shakirova, K. (2023). Phraseological Units with A Somatic Component in the Kazakh And Turkish Languages. *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological sciences”, Vol. 71, 4, 143–147*.
- 13 Konyratbayeva, Zh., Kaliev, G., & Esenova, K. (Comp.). (2007). *Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]*. On bes tomdyq. 6-tom [Fifteen Vols.; Vol. 6]. Almaty: Arys [in Kazakh].

- 14 Zhanuzaqov, T. (Ed.). (2008). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press baspasy [in Kazakh].
- 15 Koç, K., Bayniyazov, A., & Başkapan, V. (2003). *Qazaqsha-turikshe sozdik* [Kazakh-Turkish dictionary]. Turkistan: "Turan" baspa ortalygy [in Kazakh].
- 16 Çetinkaya, B. (2007). *Bağlam İçerisinde Yürek ve Kalp Sözcükleri* [Yurek and Kalp Words in Context]. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi — Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences* [in Turkish].
- 17 Smagulova, G. (2010). *Magynalas frazeologizmdер sozdigi* [Meaningful phraseological dictionary]. Almaty: "Eltanym" baspsy [in Kazakh].
- 18 Turlybekova, I.A., & Nurkenova, S.S. (2024). English phraseological units of speech behavior reflecting household realities. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series, Vol. 29, Issue 1 (113)*, 106-112.
- 19 Mingazova, L.I. & Orazova B.O. (2024). Theoretical problems of literary translation. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series, Vol. 29, Issue 1 (113)*, 137-145.

Information about the authors

Orazbayeva, Meruyert Kazbekkyzy — Doctoral Candidate of Department of Turksoy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: orazbayevameruyert@gmail.com

Kurmanali, Altynshash Arystanbekkyzy — Professor of Department of Turksoy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Article

UDC 82(574) = 512.122

<https://doi.org/10.31489/2024Ph3/160-171>

Received: 01.04.2024

Accepted: 22.05.2024

O. Söylemez^{1*}, Ö. Faruk Ateş²

^{1,2}Kastamonu University, Turkey

(*E-mail: soylemezo@kastamonu.edu.tr)

Literature-History Relationship and Genghis Khan in Kazakh Literature

There is a relationship based on mutual interaction between literature and history. As a science, history pursues the truth and is based on documents. Since literature is a branch of art, it is the product of the author's or poet's imagination and presents a fictional world to the reader. There is a boundary between history and literature based on the difference between reality and fiction. No matter how much an author who deals with historical subjects tries to remain faithful to reality, his work is not historical reality but fiction. When examining literary texts, especially those about a historical figure, it is necessary to consider the theory of biography and the relationship between literature and history. Kazakh literature is very rich in historical works. Genghis Khan, one of the most influential figures in world history, attracted the attention of Kazakh poets and writers because he was a ruler who was influential in the geography of Kazakhstan. In this article, after providing theoretical explanations about the relationship of literature with history and biography, we will discuss how the image of Genghis Khan is reflected in the poetry, novel, theater, and story genres in Kazakh literature.

Keywords: Kazakh literature, Genghis Khan, literature, history, biography.

Introduction

Literature, a branch of art, plays an important role in helping people make sense of life, both individually and at the community level. One of the ways that literature responds to this search for meaning is to create a sense of identity and belonging by establishing a relationship with the past. History, a branch of science, often goes beyond the academic world and when it becomes popular, it can respond to human societies' search for identity and meaning at the level of collective memory. History fulfills this function by enabling people to connect with the past around a common memory and by turning the memory accumulation in the collective unconscious into a narrative. At this point, the fields of activity of literature, an art, and history, a scientific discipline intersect. Fictionating past events through literature and presenting them to people by telling them stories through the means of art enables the sense of identity and belonging to be gained through narratives. In this way, societies that define themselves and have an identity continue to narrate the historical memory that makes them have an identity, even if their perception of reality changes over time. The formation of history and literature as two separate disciplines is a result of humanity's search for identity and meaning. But this interaction also brings conflicts and arguments. The basis of the discussions involving historians, literary critics and sometimes large audiences is based on the fiction-reality opposition. Especially if, in a literary work on history, figures who have made a name for themselves in history and have a place in the memory of large masses are included as protagonists/heroes, how these people are fictionalized and from what perspective they are told becomes a separate topic of discussion.

While literary works on history continue to increase in popularity around these discussions, more attention is paid to their examination by literary scholars. Especially in a geography like Kazakhstan, where the perception of history was confined to strict ideological barriers by the Soviet Union for many years, it is

of particular importance to examine the relationship between literature and history and to evaluate the works written on historical figures. Because, in addition to its own local dynamics, Kazakh-Soviet literature also reflects socialist realism's perspective on the historical process before the October Revolution. With the independence of Kazakhstan in 1991, a significant break occurred in both the perception of history and the understanding of literature. In order to evaluate all these processes, historical works in Kazakh literature should be examined. Examining how historical figures are fictionalized in literary works and what kind of image is created for them constitutes an important part of the studies that need to be done in this context. Genghis Khan, one of the most discussed figures in world history and whose popularity has been brought to the fictional world by writers from different geographies, also has an important place in Kazakh literature. For this reason, while examining historical-biographical Kazakh literature, it would be useful to also consider works on Genghis Khan. In this study, the subject of Genghis Khan in Kazakh literature will be discussed, based on the literature-history relationship, biography theory and imagology studies.

Literature-history relationship, biography theory and image in literature

When we look at the history of the relationship between history and literature, we can go back to the epic period. However, there is no clear distinction between history and literature in this period. It can be seen that there was “an understanding of history mixed with the art of narrative” in the times when the modern understanding of science had not yet emerged. In epics, historical reality is given together with fictional elements in genres such as *cenknâme* and *gazavatnâme*. However, in this period, there was no understanding of science in the current sense, and there was no sharp distinction between scientific reality and fiction. Modernism's understanding of identity and perception of reality reshapes the reader's expectations from both history and literary text. As Hülya Argunşah emphasizes, with the emergence of nation states, the phenomenon of national identity becomes a “modern way of existence”. It is with the help of literature that this way of existence becomes a “collective memory” to meet the meaning and identity needs of the masses. Historical memory, which was once narrated through epics, becomes the subject of genres such as novels in the modern period, in accordance with the new understanding of reality [1; 9–10].

When it comes to literary works that take their subject from historical events or figures, the boundaries between science and art, fiction and reality, history and literature are brought into question, and this causes theoretical problems to arise. Because the world and aesthetic structure of literature/fiction as an art may not always fully match the purpose of the author who created the text and the function he expects from the text. This situation, which is seen especially in popular works written with a didactic attitude, is not only related to the attitude of the person who created the literary work. The acceptance that exact fidelity to historical reality is necessary also creates some problems in terms of literary criticism. Because some critics want the reality of the work of art to be in harmony with historical reality. In order to distinguish the realism understanding of literature and history, it is necessary to take into account the epistemological breaks in the view of scientific reality, which is accepted to belong to the field of historiography.

According to the paradigm of the modern understanding of science, history is the process of writing down the events that took place in the past, specifying the place, time and place, in a cause-effect relationship and based on documents [2; 66]. In this respect, history is a science within the social sciences, and historiography is a scientific activity. As a scientist, a historian tries to reveal the reality of the past by looking at research and documents. Like other sciences, the science of history examines what exists, not what should be or what is wished to be, and is obliged to present the results it reaches objectively. Even when a historian makes a comment, he has to support his interpretation with documents. Literature is a branch of art and is based on fiction. Even if a literary work takes its subject from history, it does not reflect reality exactly like a historical work, and it does not have to reflect it. By reconstructing history, the author fills in the areas that historians cannot explain with his imagination. Unlike history, literature focuses on people and human psychology rather than society. Since fiction, artist's imagination and literary style are involved, it is wrong to expect a literary work to undertake the function of historiography. For this reason, art/literature's search for reality and history's search for reality are different [3; 11–12].

When the understanding of science of Enlightenment modernism is taken into the center, the boundaries between science and art, fiction and scientific reality are quite clear. For this reason, although some writers — especially popular novelists — say that they write their works in a didactic manner in order to remain faithful to history, to teach history or to create historical awareness, many literary critics have stated that the theoretical dimension of the work does not fully allow this. One of them is Richard Lee, who

expressed his views on historical novels in his article titled “History is but a fable agreed upon: the problem of truth in history and fiction”. Lee explains the distinction as follows:

This is what the historical novel does. As a hero, he makes us feel what would otherwise be dead or lost to us. It takes us to the past. And the best historical novel presents us with the truth of the past, which is not the truth of the history book, but the greater truth, the more important truth — the truth of the heart [4].*

Postmodernism's perspective on science and knowledge brings an epistemological break, and movements such as “New Historicism” argue that, let alone expecting literary works to reveal historical truth, even historiography cannot reveal objective truth, and the work done by historians is a kind of fiction [5; 123]. For this reason, postmodern writers adopt an approach that will make the reader feel that their works are fictional, unlike the didactic attitudes of traditional writers based on the understanding of teaching history, and sometimes use techniques of postmodernism such as parody and intertextuality to ridicule the history teaching function of didactic narratives.

When we look at literary works on history, we see that the majority of them also have the feature of biographical narrative. While writers construct the plot to take place in a certain period of history, they generally include in their works people who lived in that period and came to the fore with their actions. Since these people are people who actually lived in history, they attract the attention of the general readership more and make it easier to create popular narratives. The widespread perception among readers that “history is made by great figures” is also effective in this. Authors who adopt a didactic attitude include the biographies of people who lived in history in the fiction, as they want to create a sense of truth in their works written with the aim of “teaching” the reader a lesson based on history or “raising awareness” on a certain subject, and their biographies play a decisive role in shaping the plot. In order for the historical achievements of “great figures” and the values they represent to create a sense of motivation in the reader, these biographies need to be reconstructed and aestheticized in a way that will convey a message to today's readers.

Discussions in the theory of biography also lead to the emergence of different approaches when evaluating historical literary works. Traditional biography is written with the aim of telling the lives of “great men” and revealing their achievements. In the history of every nation, there are great figures who give it identity, and their biographies meet the need for a common narrative that builds the national identity [6]. Biography is similar to historiography in that it is based on personal documents and tells a past life chronologically with a causal relationship, but it also has the feature of being a literary genre with the style and narrative techniques used. For this reason, it is debated whether biography is a type of historiography or a literary genre. Theorists who express their opinions on the subject say that biography is a hybrid genre at the intersection of history and literature, and therefore science and art, and therefore sometimes suffers from legitimacy problems [7; 6]. As modernism reveals the belief that truth can be grasped with the scientific method, the idea that human life can be written objectively with an empirical method becomes stronger. However, over time, biography theorists express the view that human life and self are not a coherent whole, that biographers construct a life to create a sense of consistency by “selecting and sorting” from the material they have, and this view begins to prevail. For this reason, theoretical studies emphasizing the fictional aspect of biography increase. According to this approach, which argues that even biographies written to describe an individual's life objectively (!) are fictional, biographical novels and stories, which are literary products, are completely fictional texts.

When we look at the historical and biographical narratives in the Turkic world literature, it is seen that works that emphasize the didactic attitude are written in which the traditional realistic approach predominates, rather than postmodern narratives that emphasize the fictionality of the past. Various factors play a role in this, such as the fact that the Turkic peoples, who were closed to Western literature in the Soviet Union in the 20th century, were not introduced to postmodern literature, the lack of opportunity to follow the developments in the West in biography theory, and the fact that literature was expected to be primarily helpful in repairing the damage suffered by the national identity. As a result, works about figures such as Oguz Kagan, Koroglu, Tugrul and Chagri Bey, Genghis Khan, Timur, and written by trying to remain faithful to the information obtained from historical sources, emerge. In these novels, biography becomes a carrier of ideology. Authors use the biographies of historical figures to make their own ideology dominant in the work, to give the message they want, and especially to criticize Soviet policies. For this reason, while determining that it is not possible to completely purify history and biography writing from

* This quote comes from Richard Lee's speech at the *Romantic Novelist's Association* in 2000. The text was translated by Orhan Söylemez. For the original text, see www.historicalnovelsociety.org/lion.htm (10.02.2010).

ideologies, it should be said that literary works subject of which is history and based on the biographies of historical figures are also narratives aimed at conveying the author's worldview and ideology and in this way creating awareness in the reader.

Works on history in Kazakh literature

Kazakh literature is very rich in terms of historical periods and personalities. Especially in the 20th century, when modern written Kazakh literature was born. In Kazakhstan, which continued its existence as a republic affiliated with the Soviet Union in the 19th century, writers who started writing and wanted to make socialist propaganda turned to the past and criticized the feudal period in order to explain the “gains of the revolution”, or nationalist artists who wanted to criticize the Soviet regime but could not do so openly addressed dictatorships in history. Contrary tendencies, such as giving an indirect message to the reader, have been effective in creating this richness. Although the censorship, which controlled literature directly in accordance with the Communist Party policies during the Soviet period, was understanding of the writing of works in which historical figures were criticized as “despotic representatives of the feudal period”, it is impossible to write works on history in order to create identity awareness and to portray past leaders in their positive aspects. After the independence gained in 1991, the efforts of writers and poets to establish national identity ensured the continuation of the tendency towards history in literature, but as the opportunity to move beyond the Soviet paradigm in looking at history became possible, the socialist propaganda in the works was replaced by the 20th century. It takes the nationalist perspective of “Alash Literature”, which was formed at the beginning of the century. According to historians of Kazakh literature, the reason for this situation is the need to emphasize the common past and common values in order to rebuild the national identity, which was degenerated by the socialist regime in order to create a “Soviet man”.*

Genghis Khan Reflected in the Works of Kazakh Poets and Writers

The fact that Kazakhstan is located in the geography where Genghis Khan, one of the great figures of Asian history, reigned makes Genghis Khan one of the prominent figures of Kazakh history. Kazakhstani poets and writers include Genghis Khan and his actions in history in their works in line with their own worldviews. For this reason, revealing how Genghis Khan takes place in Kazakh literature and how he is associated with history and national roots is an important issue for the history of Kazakh literature.

The inclusion of the life and actions of a historical figure such as Genghis Khan in literary works means the coming together of history, biography and fiction. Biographical narratives that emerge at the intersection of the scientific nature of history and the artistry of literature are suitable for examination from different perspectives. First of all, biography is a genre that is already at such an intersection and therefore often has a «legitimacy problem». The increased permeability of fiction and reality in a biographical narrative causes such texts to be discussed a lot in terms of historical relevance and function. If the artist who writes the text is not a postmodern writer and does not see history as a fiction, his aim is to give a message based on history and to give the reader a perspective on a certain subject. This kind of historical-biographical narrative has a pragmatic and didactic nature. The works written about Genghis Khan in Kazakh literature are mostly a product of this approach.

The first examples of the Genghis Khan theme can be seen in oral literature before the formation of modern Kazakh literature. In his article titled «The Image of Genghis Khan in Contemporary Kazakh Literature,» A. Nusipov describes this situation: «If five Kazakhs came together in ancient times, in the middle of the conversation, a legend or poem about Genghis Khan would be mentioned,» he says. The well-known Genghis Khan legend about dombra, the national symbol of the Kazakh people, is a remarkable example in this respect. According to legend, when Genghis Khan's son died, the state officials, afraid of being punished, could not give this news to the Khan. Later, a bard appears and makes Genghis Khan feel this news with the küy/tune he plays on his dombra. Thus, Genghis Khan received the news of his son's death, but the one who told him this was not a bard but a dombra. Genghis Khan, who had previously said that he would kill the person who brought him the news of his son's death, punished the dombra and had lead poured into his body to keep his word. It is believed that the hole in the middle of the dombra, called

* For detailed information about “Alash Literature” and the return to national roots during the independence period, see Janar Serkeşkızy Talaspayeva-Nurgül Kayırbekkızy Smagulova. “Kazak Edebiyatında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî İmaj ve Edebiyatın Gelişimi”. Edit. Orhan Söylemez-Ömer Faruk Ateş. *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*. Ankara: Bengü Publishing.

«undik», was formed in this way. The fact that a legend about the national instrument of the Kazakh people is associated with Genghis Khan shows the trace of Genghis Khan in the collective memory.

Genghis Khan also has an important place in Kazakh poetry. Even when poets do not write a poem directly about Genghis Khan, when they touch on history and heroism, they refer to Genghis Khan in some verses and even ask for help from him and his descendants. On this subject, Muhtar Mağavin, one of the important representatives of Kazakh literature, said, «Қазақ хандығы құрылғаннан бастап, Шыңғыс хан әулие болды (From the Establishment of the Khanate, Genghis Khan Became a Saint)». The information he provides in his article titled “From the Establishment of the Khanate, Genghis Khan Became a Saint” is remarkable. Magauin [8] refers to the following poem by the Kazakh folk poet Murat Akın to show that the image of Genghis Khan in the historical-collective memory is positive:

Ақ шалмалы пірлердің Мешітке жаққан шамдары-ай! Кәпірден теңдік алуға Қайтып та келер деймісің, Мұсылманның баласы, Шыңғыстан туған хандар-ай!	Pirs with white turbans The candles they lit in the masjid — hey! To achieve equality with the infidel Will you come back? son of Muslims Khans born from Genghis — hey!
---	---

In this poem, Murat Akın expresses his desire to return to the times when the Muslim Kazakh people were equal in power with their enemies after the Kazakhstan steppes were occupied by non-Muslim Russians. These khans, who ruled the Kazakh Khanate and were the protectors of Muslims, are descendants of Genghis. In a resistance poem, the poet seeks help from Genghis and his descendants and sees them as the saviors of the Islamic world and the Kazakhs. This shows that Murat Akın presents a positive image of Genghis Khan.

In the written Kazakh literature that emerged in the 20th century, some poets talked about Genghis Khan. Magcan Cumabayev, who is in the Alash movement, is one of these names. Muhtar Magavin mentions Magcan's “Turkistan” poem as an example of a positive Genghis Khan image:

Тумайды адамзатта Шыңғыстай ер, Данышпан, тұңғыық ой, болат жігер. Шыңғыстай арыстанның құр аты да Адамның жүрегіне жігер берер.	Humanity did not give birth to a man like Genghis. Genius, deep thinker, determined as steel Genghis Khan is also the name of the lion It gives courage to one's heart.
---	--

In the poem, Magcan Cumabayev says that a brave man like Genghis has not been born throughout human history, and that he is both a genius and a determined leader. But just being determined is not enough for a leader; strategic thinking and foresight are also required. According to Magcan, Genghis has both of these qualities. Genghis Khan is such an example of courage that even hearing his name gives courage to people. In the rest of the poem, the descendants of Genghis Khan are mentioned:

Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы, Төле Атаға тартып туған бәрі бөрі. Шыңғыстың қол бастаған екі көзі — Жолбарыс Сұпытай мен көкжал Жебе.	From the Genghis lineage, Çağatay, Ögedey, Čuči, Töle, They are all like wolves born after their ancestors. Genghis's two eyes that led the army Tiger Subitay and Graywolf Cebe. [9]*
--	---

In these verses, Magcan praises the leaders who are descendants of Genghis Khan, just like Murat Akın, and attributes the value of these leaders to their resemblance to their ancestors, Genghis Khan. Genghis Khan's children are brave and strong like “wolves” and “tigers”. The remarkable point here is that a poet like Magcan, who advocated Kazakh modernization with a nationalist approach at the beginning of the 20th century and used his poetry in this way, presented Genghis Khan as a role model. As a poet trying to defend his Muslim and Kazakh identities against the Russian occupation, Magcan chose to praise Genghis Khan, who was not a Turk or a Muslim. At this point, it would be a reasonable explanation to say that the poet

* In the translation of the poem “Turkistan”, the translation in Hüseyin Kahraman Mutlu's article “Mağjan Jumabayev and Turkistan Poetry” was also used, and changes were made in some places where necessary. This article also contains information about other historical figures featured in the poem. See Hüseyin Kahraman Mutlu. “Mağjan Jumabayev ve Türkistan Şiiri”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*. C. 1, S. 2, 2017, p. 56-66.

turned to Genghis Khan because he had a positive and charismatic image in Kazakh folk legends and collective memory, rather than looking at what he wrote in written historical sources. Considering that the rulers descended from Genghis Khan are also mentioned in this poem, it can be seen how effective the belief that Genghis's lineage intersects with the Kazakhs is.

One of the verse narratives dealing with the subject of Genghis Khan in Kazakh literature is Shadi Jangırulı's work named *Tarihnama* (*Tarihnâme*). This work, which was not published as a book but a manuscript copy of which has survived to the present day, is divided into two main parts. The first part of the *Tarihnama* contains information about Genghis Khan, and the second part contains information about Abılay Khan. The reason why the work was not published must be sought in the conditions of the Soviet period. Because it is not possible to write a book that talks positively about Genghis Khan during the Soviet period. History, written in verse, has the feature of a chronicle composed of short stories. Nemat Kelimbetov argues that while writing Shadi Jangırulı's work titled *Tarihnama*, he was inspired by Ebulgazi Bahadır Khan's work titled *Şecere-i Türk* [10].

In this work, Shadi describes Genghis Khan as a just ruler who respects Islam. The work includes “The birth date of Genghis Khan”, “Genghis Khan's war with Ong Khan from the Kerait tribe”, “Timuçin becoming khan”, “Genghis Khan's victory against the Naymans”, “Death of Jamuka”, “Genghis”. It consists of many chapters with names such as “Khan's subjugation of the Merkits”, “Genghis Khan's wives and children”, “Genghis Khan's character”. While writing this work, Shadi refers to folk legends transmitted through oral culture, as well as various historical sources. The section in the Chronicle where Genghis Khan conquers Otyrar is particularly striking. In the Chronicle, Kayır Khan kills the people in the Mongolian trade caravan and confiscates their treasures. Genghis Khan got angry and went on an expedition to Otırar. Otırar Khan is subordinate to Sultan Muhammed in Khwarezm. In Shadi's work, the blasphemy of Sultan Muhammad is shown as the reason for the defeat of Muslims against Genghis. Genghis Khan, on the other hand, is described as a leader who respected the religious beliefs and traditions of the people in the lands he conquered. The dialogue between Genghis and the scholar Gazi Eşref when he came to Bukhara is an indication of his respect for Islam. According to Shadi, when Genghis Khan came to Bukhara, he said to the people, “You are Muslims. So what should Muslims do?” he asks. The people say that all humanity was created by one God. There is no equal to God who is not born and does not give birth. Genghis agrees with these words and asks what God's commands are in the Islamic faith. When people say that Muhammad is the messenger of Allah, Genghis confirms this and asks questions again to find out whether there are other commandments in Islam. Scholars list the basic acts of worship of Islam such as prayer, fasting and pilgrimage to Genghis. Genghis is impressed by these words and presents gifts to the ulama and wants to find out if they have any requests from him. Ulama requests that the people of Bukhara be exempt from taxes, and Genghis Khan accepts this request. The general features of the portrait of Genghis Khan appearing in Shadi's *Tarihnama* are as follows:

- Genghis Khan is a brave leader who leads the front line troops on the battlefield.
- Genghis Khan, who has full self-confidence, does not make decisions by being influenced by the words of others.
- It is open to agreements and alliances offered by other peoples and generally responds positively to them. This shows that he is not someone who waits for an opportunity to wage war.
- He is a soldier who never hesitates to fight if war becomes inevitable.
- Even if he gets angry suddenly, his anger calms down quickly.
- He never kills scholars and artists because he knows that the people will need them [11].

There are also prose works about Genghis Khan in Kazakh literature. Chief among these are novels and stories. The basis of the plot of this type of fictional texts is generally Genghis Khan's struggle with the Naymans. In this respect, Tursınhan Zekenulı's novel *Көк Бөрілердің Көз Жасы* /*Grey Wolves' Tears* is remarkable [12]. The phrase “tears of the gray wolves” used by the author in the title of the book actually describes the tears shed by the Naymans and the pain they suffered because of Genghis Khan. Since Tursınhan Zekenulı wrote his work from a perspective that centers on the Naymans, the image of Genghis Khan in the novel is negative [13].

According to the novel, the period when Genghis struggled to establish his own khanate was the period when the Naymans were the most powerful politically and militarily. The novel is about the period when the balance of power was in favor of the Naymans, until Genghis Khan brought the Naymans to their knees. Before Genghis Khan became a great power, there were two powerful khanates in the region, the Kerey and Nayman khanates. At first, Genghis did not have the power to defeat these khanates. For this reason, he

prefers to implement a policy of balance between the two khanates and skillfully takes advantage of the struggles and conflicts of interest between the Kerey and Naymans. While Tursinhan Zekenuli describes in her novel the period when Genghis Khan implemented a policy of balance, he also reveals what a cunning leader he was [13].

In the novel, "Genghis Khan's relationship with the Kereys" is told through the characters of the novel, "About Khan and his son Sangun". Genghis Khan helps the Kereys and makes them feel indebted to him. While Kereys trusts Genghis Khan very much, his son Sangun, on the contrary, hates Genghis. For this reason, Sangun and Cengiz are constantly fighting each other. In the novel, it is emphasized that the friendship between Genghis Khan and the Kereys is actually based on a relationship of interest. Tursinhan Zekenuli constructs Genghis Khan as someone who does not give up in the face of difficulties and constantly struggles, believing that these difficulties are temporary. Genghis Khan has an expansionist policy in the novel. According to him, the area under the sky is wide and there are many different countries on earth, but the Mongols have not thought of taking over these places until now. According to Genghis Khan, this is stupidity and it is time for the Mongols to establish a great empire. While Genghis Khan's goals were big, he also had the qualities such as foresight and patience required to achieve them [13]. In this novel, Zekenuli drew the image of Genghis Khan, who, although he is a bad person who should be judged in humane and conscientious terms, has the qualities that a successful ruler should have and "gave the imperial vision" to the Mongols.

One of the works about Genghis Khan is Duvlat İsabekov's drama called *Börte*. Before writing this drama, the author made a detailed study of Genghis Khan and Mongolian history. The main source of the author is the *Secret History of the Mongols*. In the note at the bottom of the first page of the work, it is stated that all the poems in the play are taken from *The Secret History of the Mongols*. As can be understood from the name of the play, Börte, Genghis Khan's wife, is in a central position in the work, and thanks to her prudent personality, Genghis Khan is saved from many difficult situations. At the beginning of the play, general information is given about the power struggles between the peoples of the Central Asian steppes. There are forty tribes and forty tribes in Mongolia, and nomadic tribes are constantly fighting each other. There is no peace and tranquility in this environment where the defeated side attacks again for revenge. The Kazakh tribe named Konırat, living in the valleys on the banks of the Kerulen River, has a chief named Day Şeşen. Day Şeşen is also Börte's father. At the beginning of the play, Yesükey, the chief of a Mongolian tribe, sets out for his wife Uvelin's hometown to look for a wife for his son Timuçin. During this journey, he stops by his friend Day Şeşen while passing through his hometown. Here Timuçin and Börte meet and like each other. Börte manages to attract Timuçin's attention with his self-confidence and intelligence at a very young age. The parents of the two young people think that Timuçin and Börte are suitable candidates for each other.

In the later parts of the play, Timuçin's father Yesügey is poisoned and killed. Merkits raid Timuçin's house to kill him, but at the last moment Timuçin manages to escape. Timuçin asks Tugırıl, the khan of the Kerey tribe, for help to save his wife. He saves his wife with his friend Jamuka and the men given by Tugırıl. Meanwhile, Börte is pregnant. Timuçin thinks that this pregnancy is from one of the Merkits who kidnapped Börte, but when Börte says that the child is Timuçin's, he is forced to accept the situation. In the play, Börte is presented as an intelligent woman who makes good observations. Thanks to this aspect, Börte realizes that Jamuka will betray him and warns Timuçin, but Timuçin does not think that his blood brother will betray him and scolds Börte, saying that he should not "interfere with men's affairs with a woman's mind". When Jamuka fails in her betrayal plan, Börte is proven right.

There is both love and conflict between Genghis Khan and Börte in the play. Börte criticizes Genghis for some of his actions, but Genghis Khan always says that he will not seek advice from a woman on political matters. The development of events proves Börte right every time. In this play, Duvlat İsabekov attributes Genghis reason for being such a successful ruler to the fact that he is married to a woman like Börte, who warns him and somehow saves him even when he ignores her warnings. In this respect, the play differs from other works that focus only on Genghis Khan's foresight and military abilities. In the play, where the author makes remarkable emphasis on gender roles, Genghis Khan and his actions are conveyed with a critical eye. It is especially important that Börte is the only person who can criticize Genghis Khan by addressing him as "you" and that he is right in his criticisms. The author of the play, Duvlat İsabekov, also emphasizes this situation and says in an interview that after completing the writing of the play, he read it again from beginning to end and was moved by Börte, which he created, and even cried and fell in love with him [14].

Perhaps the most popular work about Genghis Khan in Kazakh literature is Mukhtar Shahanov's novel in verse called *The Secret of Genghis Khan*. This is also one of the works with the harshest criticism of Genghis Khan. Mukhtar Shahanov deals with the issue of evil as the main theme of the work. Shahanov's main thesis is that evil is committed by tyrants who emerged at certain periods in human history. The emergence of tyrants who commit the same evils centuries later is a result of evil genes found in people and passed on from generation to generation. In *The Secret of Genghis Khan*, the evil genes inherited from Genghis Khan are revealed in the 20th century. It is seen that it emerged in Şeben and Timuçin in the century.

In the work, Genghis Khan's armies destroy the city of Otyrar under the rule of Kayırhan. But this victory does not bring happiness to Genghis Khan. Genghis Khan, who is sick and on his deathbed, learns that the scholar named Aybar, who knew the medicine to cure him, was killed while Otyrar was being plundered. The only person who knows the formula is Akerke, Aybar's wife and Kayırhan's sister. Akerke is brought to peace by the order of Genghis Khan, but despite all the promises made, he refuses to tell Genghis Khan about the medicine. Because, according to Akerke, if Genghis Khan recovers, he will continue to shed blood and do evil. At this point, it is noteworthy that Akerke, a defenseless woman, was not afraid of the world conqueror Genghis Khan. Akerke is not afraid of Genghis Khan killing himself because he is also on his deathbed and they are both in an equal position in the face of death. It would not be correct to say that Mukhtar Shahanov in this work only criticized Genghis Khan, who plundered Otyrar. Because Shahanov here saw evil as a universal problem of humanity and said that tyrants emerged in every period of history. He also indirectly pointed out Stalin's oppression in the 19th century [15].*

Abish Kekilbayulı, one of the master names of Kazakh prose, tells about Genghis Khan in his work called *Hansha Dariya*, which he wrote in the story genre [16]. The last years of Genghis Khan's life come to the fore in the story. The author both gives information about Genghis Khan's personality and talks about the wars he fought. Genghis Khan is a person who keeps his feelings and thoughts inside and does not show any color about his mood. His close attention to his army and constant presence at the head of his soldiers make him a successful commander. The story tells about Genghis Khan's war with the Tanguts. The Tangut army appears to be stronger and more organized than Genghis's army in terms of equipment. Genghis Khan's army does not even have a military uniform. However, Genghis Khan, who won the war by applying a successful strategy, captured Gürbelcin, the beautiful wife of the leader of the Tanguts, and brought her to his headquarters. Gürbelcin's sole purpose is to take revenge on Genghis Khan, who killed his own people and her husband. For this reason, he cuts a diamond, turns it into a cutting tool and keeps it in his body. Genghis Khan orders them to bring Gürbelcin to his tent to be with him. Before entering the tent, Mongolian soldiers search Gürbelcin for security purposes and make sure that the woman does not have any sharp objects on her. Gürbelcin enters the tent and Genghis Khan is with the beautiful woman he captured. Genghis Khan feels great pain during sexual intercourse. Because the diamond piece that Gürbelcin placed in his body cut off the khan's genital organ. While Genghis Khan collapses in blood, Gürbelcin escapes from the tent by wearing his dress and throws himself down a cliff. The soldiers who follow the woman find only Gürbelcin's dress and bring it back. Genghis Khan had a tent set up and put Gürbelcin's found clothes in that tent.

After Gürbelcin's escape, Genghis Khan became ill and did not leave his tent. The soldiers do not know why he fell ill and bring doctors and healers to restore the khan's health. However, no doctor who enters the tent to treat the inn can come out alive. The soldiers waiting outside cannot understand why all the doctors came out of the tent dead. In fact, the reason for this is Genghis Khan's concern to hide the deficiency in his masculinity. There is no possibility of the doctors returning the khan's lost sexual organ, but if the doctors leave the tent alive, they can tell others about this situation. Genghis Khan, who did not want to take risks because it was shameful for what happened to be heard, had everyone who entered the tent killed. Here, the author wants to reveal that masculinity is directly related to power and power in terms of gender in steppe life. A man who has lost his masculinity and has no sexual power cannot maintain his prestige and power in society, even if he is Genghis Khan. For this reason, Genghis Khan commits suicide by drinking poison from a bowl with Kasar, the closest person. Thus, Kasar, who witnessed the situation, dies along with Genghis Khan, and there is no one left to announce the khan's situation to others.

At the end of the story, it is stated that the place where the tent where Cengiz put Gürbelcin's dress was built caused rumors among the people over time, and that vows were made and sacrifices were made there.

* For a detailed analysis of the work, see. Orhan Söylemez. *Türk Dünyası Edebiyatları Roman I*. Ankara: Akçağ Publishing, 2005, p. 108-124.

The place where the tent is located becomes a sacred place. The name “hansha dariya”, which means “princess river”, was given to the river due to Gürbelcin's story. It was already said at the beginning of the story that it would be explained why the river was named “Hansha Dariya”. Thus, this question finds its answer. According to Kazakh literature researcher Samat Öteniyazov, the most important aspect of Abish Kekilbayuli's *Hansha Dariya* story is that, unlike the works that show Genghis Khan as a leader who made great conquests, it reveals that he had weaknesses and internal conflicts like other people [17]. In the story, Genghis Khan questions himself when he is away from his homeland for a long time for conquests and thinks that he is wasting his life. Whether a life is wasted or not is partly related to whether life is given the correct meaning and lived correctly. Although there is no universal answer to the question of what is right here, the internal conflict that Genghis Khan experienced shows that he himself doubts whether his actions fully comply with his own truth. The universal aspect of human nature causes the conflicts that occur in people whom history sees as “ordinary” to also occur in Genghis Khan's inner world. This shows that while Abish Kekilbayuli was fictionalizing Genghis Khan, he distinguished himself from the writers who presented him only as a charismatic leader and highlighted the khan's human side and psychological conflicts. The break between modernist literature, which treats people as individuals with their inner world and psychology, instead of the traditional approach that depicts figures who stand out only with their actions as epic heroes, actually arises from the difference in perspective on people. This situation is reflected not only in fictional works but also in biographies. While the traditional understanding of biography focuses on the actions of great men, modern biography tries to describe the person as a whole with his loneliness, internal conflicts and fears. Abish Kekilbayuli takes a leading role in Kazakh prose by displaying a modern attitude and deals with Genghis Khan with his inner world. Genghis Aytmatov will make this innovation in Kyrgyz literature in his work called *The Cloud Who Resented Genghis Khan*.

Conclusion

The research conducted and the data presented above show that Genghis Khan is one of the most popular historical figures in Kazakh literature. Genghis Khan's role in world history as well as his activities in the geography of Kazakhstan were effective in this. The states established by the rulers of Genghis Khan's descendants after his death are also important for the history of Kazakhstan. This situation is concretized in Kazakh literature by mentioning not only Genghis Khan, but also his sons and descendant khans. The image of Genghis Khan also changes depending on the perspective of the writer or poet. Genghis Khan is sometimes portrayed as a leader and savior that Kazakhs under occupation and exploitation long for when they remember the bright historical past, and sometimes as a tyrant who drenched the Central Asian steppes, including Kazakhstan, with blood.

Genghis Khan's military and political sphere of influence, including the steppes of Kazakhstan, continued after his death and continued through oral folk narratives in the collective memory of the Kazakh people in the region. For this reason, there are legends about Genghis Khan in Kazakh folk literature. Despite the censorship during the Soviet Union period, these legends have survived to the present day without being erased from the public's memory. Poets such as Murat Akin and Magcan Cumabayev mention Genghis Khan as a hero in the heroic poems they wrote to encourage the people. While artists create a positive image of Genghis Khan, they sometimes identify Genghis Khan with the Islamic religion and Kazakh national identity. Although historical data indicate that Genghis Khan was not a Turkic or a Muslim, there are also beliefs among some Kazakh artists and a part of the public that his lineage intersected with the Kazakhs at some point or that his mother or wife was a Kazakh. In Shadi Jangiruli's work titled *Tarihnama*, Genghis Khan is described as a leader who approves of the principles of faith of Islam when they are explained by the ulema and respects Muslims, even if he does not say that he is a Muslim. In Duvlat İsabekov's drama *Börte*, Genghis Khan's first wife Börte is described as a Kazakh. In fact, in the play, Börte, during his first encounter with Genghis Khan — then known as Timuçin — gives information to the khan about the ruv/boy structure in the Kazakh social structure. Considering that Genghis Khan shared the country among his children born to Börte, the message is given that the rulers who will come from Genghis's lineage in the future are Kazakhs on their mother's side.

However, there are also writers and poets who portray Genghis Khan in a negative image. In Mukhtar Shahanov's work *The Secret of Genghis Khan*, Shahanov conveys the evil potential within humans with the metaphor of “evil genes”, mentions Genghis Khan among the great villains in history and criticizes the destruction he caused in Otyrar city of Kazakhstan. In Abish Kekilbayuli's work *Hansha Dariya*, when Genghis Khan, who killed the Tanguts, tries to possess his enemy's wife by force, he pays the price by losing

his manhood. Both artists emphasize the power of Genghis Khan, but they want to explain that when power is not used for good, it brings destruction not only to the oppressed but also to the oppressors. In Muhtar Shahanov's work, Genghis Khan, who was helpless against a woman while on his death bed, cannot find a solution other than suicide by losing to a woman in Abish Kekilbayulı's work.

Literature, which is a branch of art, can take its subject from history and historical figures, but due to the nature of art, literary works are fictional texts. The author's perspective, imagination, world view, the message he wants to give and the environment in which he grew up are effective in the construction of the work of art. When we look at the works on Genghis Khan in Kazakh literature, we see that writers and poets present different images of Genghis Khan. The point to be noted here is that what is written is literary work, not history. Even if the artists researched historical sources and tried to remain faithful to reality, the works they wrote are fictional due to the nature of literature, and each fiction is a product of the perspective and imagination of the author who created it. This difference stems from the fact that Genghis Khan is presented in different ways in the works of Kazakh artists, some emphasizing his heroism while others highlighting his human side and internal conflicts. The duty of the literary critic is to see these texts as literary works and evaluate them with the aesthetic criteria of art.

References

- 1 Argunshah H. Klasik Tarihi Roman Üzerine / H. Argunshah; Edit. Erol Kaya-Selçuk Çıkla // Tarihte Roman Romanda Tarih Paneli. — 2015. — Erzincan Üniversitesi Yayınları.
- 2 Fayda M. «Tarih» maddesi / M. Fayda // TDV İslam Ansiklopedisi. — 2011. — S. 30–36.
- 3 Argunshah H. Tarih ve Roman / H. Argunshah. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
- 4 Richard L. Historical novel. [Electronic resource] / L. Richard. — 2010. — Retrieved from: www.historicalnovelsociety.org/lion.htm (10.02.2010)
- 5 Çavuş R. «Edebiyat İncelemelerinde Tarihe Yeni Bir Dönüş / R.Çavuş // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. — 2002. — No 42 (1–2). — S. 121–133.
- 6 Lee S. Principles of Biography. — Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
- 7 Kırmızı A. Otur Baştan Yaz Beni. — İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- 8 Мағауин М. Қазақ хандығы құрылғаннан бастап, Шыңғыс хан әулие болды [Электрондық ресурс] / М. Мағауин. — 2021. — Қол жеткізу режимі: <https://qazaqtimes.com/article/712> (28.08.2021).
- 9 Mutlu H.K. Mağjan Jumabayev ve Türkistan Şiiri / H.K. Mutlu // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi. — 2017. — S. 1–66.
- 10 Kussainova M. The Image of Historical Figures in Kazakh Literature / M.Kussainova, Zh.Abdigapbarova // International Journal of Social Science and Humanity. — 2016. — Vol. 6, No. 6. — P. 437–445.
- 11 Abdigapbarova Zh. The Image of Genghis Khan in Kazakh Literature / Zh.Abdigapbarova // Al-Farabi Kazakh National University. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. — 2020. — № 1(177). — P. 25–35.
- 12 Зәкенұлы Т. Көк бөрілердің көз жасы / Т. Зәкенұлы. — Астана: Елорда, 2002. — 528 б.
- 13 Нусипов А. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан бейнесі / А. Нусипов // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2012. — № 2(136). — Б. 242–246.
- 14 Исабеков Д. Жыладым, Бөртеге өзім ғашық болдым [Электрондық ресурс] / Д. Исабеков. — Қол жеткізу режимі: <https://www.ktk.kz/kz/news/video/2021/10/11/192864/> (03.03.2022)
- 15 Söylemez O. Türk Dünyası Edebiyatları Roman I / O.Söylemez. — Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- 16 Кекілбаев Ә. Ханша Дария хикаясы [Электрондық ресурс] / Ә. Кекілбаев. — Қол жеткізу режимі: <https://abai.kz/post/11087> (13.09.2021).
- 17 Өтенизов С. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы тарихи тұлғалар [Электрондық ресурс] / С. Өтенизов. — Қол жеткізу режимі: <https://e-history.kz/kz/publications/view/1690> (19.10.2019)

О. Сойлемез, О. Фарук Атеш

Әдебиет пен тарих қатынасы және Шыңғыс хан образының қазақ әдебиетінде бейнеленуі

Әдебиет пен тарихтың өзара әсерлесуіне негізделген байланыс бар. Тарих ғылым ретінде ақиқатты іздейді және құжаттарға негізделеді. Әдебиет өнердің бір саласы болғандықтан, ол автордың немесе

ақынның ой-қиялының жемісі болып, оқырманға көркем дүние ұсынады. Шындық пен көркем әдебиеттің айырмашылығына негізделген тарих пен әдебиеттің шекарасы бар. Тарихи тақырыпты қозғаған автор қаншалықты шындыққа адал болуға тырысса да, оның шығарған туындысы тарихи шындық емес, көркем шығарма. Әдеби мәтіндерді, әсіресе, тарихи тұлға туралы мәтіндерді зерттегенде өмірбаян теориясымен қатар әдебиет пен тарихтың байланысын да ескеру қажет. Қазақ әдебиеті тарихи шығармаларға өте бай. Дүниежүзілік тарихтағы ең маңызды тұлғалардың бірі Шыңғыс хан Қазақстан географиясында ықпалы зор билеуші болғандықтан қазақ ақын-жазушыларының назарын аударды. Осы мақалада әдебиеттің тарихпен, өмірбаянмен байланысы туралы теориялық түсініктеме жасалған соң, қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан образының поэзия, роман, театр, әңгіме жанрларында қалай көрініс тапқаны сөз болады.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, Шыңғыс хан, әдебиет, тарих, өмірбаян.

О. Сойлемез, Ö. Фарук Атеш

Взаимосвязь литературы и истории и воплощение образа Чингисхана в казахской литературе

Существует связь, построенная на взаимодействии литературы и истории. История как наука стремится к истине и опирается на документы. Поскольку литература является отраслью искусства, она продукт воображения автора и изначально предлагает читателю вымышленный мир. Существует граница между историей и литературой, основанная на различии реальности и вымысла. Как бы автор, занимающийся историческими сюжетами, ни старался оставаться верным действительности, произведение, которое он создает, — это не историческая реальность, а вымысел. При изучении художественных текстов, особенно об исторических личностях, необходимо учитывать теорию биографии, а также взаимосвязь литературы и истории. Казахская литература очень богата историческими произведениями. Чингисхан — как одна из важнейших фигур в мировой истории — привлекал внимание казахских поэтов и писателей. В настоящей статье, после теоретических разъяснений относительно связи литературы с историей и биографией, рассмотрено, как образ Чингисхана нашел отражение в жанрах поэзии, романа, пьесы и рассказа в казахской литературе.

Ключевые слова: казахская литература, Чингисхан, литература, история, биография.

References

- 1 Argunşah, H. (2015). Klasik Tarihi Roman Üzerine [On the Classic Historical Novel]. *Tarihte Roman Romanda Tarih Paneli* (Edit. Erol Kaya-Selçuk Çıkla). Erzincan Üniversitesi Yayınları [in Turkish].
- 2 Fayda, M. (2011). «Tarih» maddesi [The «History» clause]. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30–36 [in Turkish].
- 3 Argunşah, H. (2016). *Tarih ve Roman* [History and Romance]. İstanbul: Kesit Yayınları [in Turkish].
- 4 Richard, L. (2010). Historical novel. Retrieved from www.historicalnovelsociety.org/lion.htm (10.02.2010).
- 5 Çavuş, Rümeysa (2002). Edebiyat İncelemelerinde Tarihe Yeni Bir Dönüş [A New Turn to History in Literary Reviews]. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42 (1–2): 121–133 [in Turkish].
- 6 Lee, S. (1911). *Principles of Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 7 Kırmızı, A. (2013). *Otur Baştan Yaz Beni* [Sit Down, Rewrite Me from the Beginning]. İstanbul: Küre Yayınları [in Turkish].
- 8 Magauin, M. ((n.d.-a.)). Qazaq khandygy qurylgannan bastap, Shynggys khan aulie boldy [Since The Foundation of the Kazakh Khanate, Genghis Khan Was A Saint]. Retrieved from <https://qazaqtimes.com/article/712> (28.08.2021) [in Kazakh].
- 9 Mutlu, Hüseyin Kahraman (2017). Mağjan Jumabayev ve Türkistan Şiiri [Magjan Jumabayev and the Poetry of Turkestan]. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi* (pp. 1–66) [in Turkish].
- 10 Kussainova, M. & Abdigapbarova, Zh. (2016). The Image of Historical Figures in Kazakh Literature. *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 6(6), 437–445.
- 11 Abdigapbarova, Zh. (2020). The Image of Genghis Khan in Kazakh Literature. *Bulletin KazNU. Filology series*, 1(177), 25–35.
- 12 Zakenuly, T. (2002). *Kok borilerding koz zhasy* [Tears of blue wolves]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 13 Nisipov, A. (2012). Qazirgi qazaq adebietindegi Shynggys khan beinesi [The Image of Genghis Khan in Modern Kazakh Literature]. *Qazaq ultyq universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Filology series*, 2(136), 242–246 [in Kazakh].
- 14 Isabekov, D. ((n.d.-a.)). Zhyladym, Bortege ozim gashyq boldym [He was staring, he was in Bertha himself]. Retrieved from <https://www.ktk.kz/kz/news/video/2021/10/11/192864/> (03.03.2022) [in Kazakh].
- 15 Söylemez, O. (2005). *Türk Dünyası Edebiyatları Roman I* [Literatures of the Turkic World Roman I]. Ankara: Akçağ Yayınları [in Turkish].

16 Kekilbayev, A. ((n.d.-a.)). Hansha Darija Hikajasy [The Story Of Princess Daria]. Retrieved from <https://abai.kz/post/11087> (13.09.2021) [in Kazakh].

17 Uteniiazov, S. ((n.d.-a.)). Abish Kekilbaev shygarmalaryndagy tarikhi tulgalar [Historical figures in the works of Abish Kekilbayev]. Retrieved from <https://e.history.kz/kz/publications/view/1690> (19.10.2019) [in Kazakh].

Information about the authors

Soylemez, Orhan — Doctor, Professor, Kastamonu University, Turkey. Corresponding author's e-mail: soylemezo@kastamonu.edu.tr

Faruk Atesh, Ömer — PhD, Kastamonu University, Turkey. E-mail: omerfarukatas34@gmail.com

Zh.B. Kdyralieva^{1*}, G.S. Baltabayeva², D.O. Aitenova³, G.O. Mukhametkalieva⁴, A. Ashirbekova⁵

^{1,2}Kazakh National Women's teacher training University, Almaty, Kazakhstan;

³Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan;

⁴Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

⁵Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

(* e-mail: jandai88@mail.ru)

Formation of moral values in the educational process through the ancient literary heritage

In this article, the use of innovative technologies in the educational process is considered as a productive tool for teaching ancient literary heritage. We are talking about the knowledge of the ancient literary heritage, the influence of man on the formation of his knowledge. Methodological recommendations related to the use of ancient literary heritage in the learning process were also made. The problem of accumulation, processing and dissemination of information is one of the most important tools at all stages of human development and in all fields of activity, including in the learning process. Therefore, in the article the features of the formation of moral values among students through the use of Kh.A. Yasavi's hikmets in the educational process were analyzed and differentiated from a new point of view. The study used the method of comparative analysis, which attached great importance to the essence of pedagogical conditions in the educational process. It is proved that teaching ancient literary heritage with adaptation to new innovative technologies especially contributes to the development of human qualities in students, the growth of a versatile personality. The article shows teachers effective ways to teach ancient literary heritage using innovative methods.

Keywords: educational, value, literary heritage, digital education, ethnopedagogy.

Introduction

Today, in the conditions of acceleration and democratization, one of the main tasks in the Republic of Kazakhstan is the development and improvement of in-depth education and training of future youth, taking into account national characteristics. The task of a society is to give young people education and upbringing in accordance with the level of world science and progress, to improve their spiritual wealth and culture, the ability to think, as well as to improve the professional qualifications and skills of each person.

From this point of view, the society needs a well-educated, highly cultured person who can work creatively. They are trained from the beginning of school and trained by higher educational institutions. Now it is our turn to prepare this individual person, we require a certain system or specific signs. That is, in this case, we attach great importance to the essence of pedagogical conditions in the educational process. To do this, we need to reveal the essence of the concept of conditions before delving into the pedagogical conditions for the formation of moral values in the educational process.

A condition is a set of objects necessary for a certain object to arise, exist, or change. Economic political, spiritual conditions justify the spatial and temporal, educational material, spiritual and psychological, aesthetic, school, hygienic conditions for the formation of moral values of students. There is a direct and indirect relationship between these. It is called a set of connections sufficient pedagogical conditions. These conditions are historically formed and considered in pedagogy as a form of public consciousness in the form of images and illusions [1].

Therefore, the level of formation of students' moral values increases only if they take into account the following pedagogical conditions. If:

- 1) the educational process is aimed at mastering moral values by students;
- 2) students acquire reflective business skills in order to form moral values;
- 3) students choose the opportunity to show personal and socially significant moral values in their actions, behavior and vital activity.

To reveal the essence of the pedagogical conditions for the formation of moral values of students, it is advisable to rely on the theory of a holistic pedagogical process. For example, V.A. Yakunin, said that the official composition of different social systems, including pedagogical ones, will be the same. In the work of the philosopher V.G. Polyakov, social systems describe behavior and use the same characteristic as a rule, a

statement [2]. Then, in our opinion, individual and public values can be modeled in the educational process. At the stage of formation of the system, the main place is occupied by the direction of its expediency. On this basis, it is possible to form the moral values of students in the educational process and find new ways to organize them if they are ineffective.

The educational process should be aimed at students' assimilation of moral values. The mechanism of assimilation of values is realized in the process of self-realization of a person in the formation of moral values. The acquisition of moral value orientations of a person as a result of the disclosure of the essence of the values that its initial level assimilates [3].

The description of these components proposed by Yu.K. Babansky [4] can be used in the education-upbringing process. P.F. Kapterev explains the concept of education-upbringing process as follows: Educational process is not only the transfer of ready-made things from one person to another, it is not only a continuation between generations; it cannot be said that it is a conduit of culture from one generation to another [5]. G.M. Kojaspirova, A.Yu. Kojaspirova interpret the educational process as a set of educational and self-enlightenment processes aimed at solving the tasks of education, upbringing and development of an individual in accordance with the state educational standard [6].

Due to the reform processes in the education system in our republic in recent years, it is necessary to admit that the psychological mechanism of values formation is not sufficiently focused on the educational process, and the knowledge and skills of teachers are not enough to properly organize the formation of moral values of students in the educational process.

The emergence of personal qualities in a person forms the basis of a culture of virtue, connects with the acquisition of a system of humanistic values. In this context, L.S. Vygotsky, who formed the genetic pattern of cultural development, said:

“It shows that any activity in the cultural development of the child occurs in two forms. The first is psychic after social; first it is formed inter mentally between people, then intrapsychically within the child”. The penetration of public concepts into the consciousness of the individual — interviolization — when transforming universal human values into higher mental functions of the individual [7]. The mechanism of penetration of values into the consciousness of the individual helps to explain the spiritual need of the individual.

The main type of education in the formation of moral values, in which the self-awareness of students is realized, is considered to be the process of education with a predominance of the value side. This type of education is carried out to the action side. The activity of the individual is a force that transforms the totality of external influences into internal developing changes, newly emerging qualities in the individual. According to M.N. Apletaev, moral activity is a kind of form of human activity, its interaction with the environment, aimed at achieving such moral goals of a person as the common good, good and free development of the personality and regulating actions carried out according to moral motives, through proven methods of morality.

The main purpose of the scientific article is the formation of moral qualities in students through teaching the ancient literary heritage with advanced pedagogical technologies. In the works of scientists-researchers of the ancient literary heritage, the problem of education had not been considered before.

Method and materials

Before turning to the issue of teaching ancient literary heritage, first of all, a review of the works of researchers of literary heritage and such scientists as L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein, P.Ya. Galperin, A.N. Leontev, V.V. Davidov and others related to teaching methods was conducted. Among the ancient literary heritage, the hikmets and works of K.A. Yasavi were singled out. Then a comparative analysis of these selected literary works was carried out. So, excerpts from 1–6 hikmets by K.A. Yasavi were taken and given to students to memorize. After the students had assimilated the Hikmet text, its influence on consciousness was observed. As a result, students have developed an interest in self-memorizing hikmets. The use of historical-philosophical, psychological, literary-cognitive, historical-pedagogical and methodological methods is also of great importance in teaching ancient literary heritage. Because to explain the meaning of a literary heritage filled with philosophical views, it is natural to have historical knowledge. At the same time, it should be borne in mind that when adapting it according to age and applying pedagogical methods, various psychological work is carried out jointly. It was noted that in the assimilation of personal qualities and moral values in a student, it is necessary to widely apply not only research methods, but also pedagogical methods of teaching and encouragement.

Results and Discussion

In folk and traditional pedagogy, as a source of the formation of the worldview of young children and the development of the psyche, the worldview based on views on society, the environment and the world, as well as the place of a person in it, comes to the fore. “A young man without a dream is a swallow without wings”, people say. “Power is in knowledge, knowledge is in books”. Experience shows that the knowledge gained at a young age will be useful for life. That is why they encourage children to acquire knowledge from an early age, saying: “Learning at a young age is the same as writing on stone”, and especially they should glorify the mind and try to analyze and explain the boundlessness of their possibilities. In the Law of the Republic of Kazakhstan “On Education”, the main task of the education system is to create the necessary conditions for the formation of personality based on national and universal human values.

A culturally developed individual with a comprehensive education, first of all, must have a single holistic worldview. And its foundation is rooted in the National worldview. From this point of view, it would be very valuable to start the worldview with young children, that is, from kindergartens. For some time after gaining sovereignty in the country, kindergartens were closed and there were stagnant seasons. Now, all over the world, kindergartens have been reopened and illegal ones have been launched again. A special role in the formation of the National worldview of children in kindergarten is played by the traditional culture of the Kazakh people, as well as the Turkic-Islamic worldview, represented by ancient heritage, literary artifacts. Because in the traditional and Turkic-Islamic culture, the rich education of the people accumulated over the centuries has been preserved, the source and potential of national spiritual wealth is reflected. But this precious heritage of our people is invaluable, not systematized scientifically and its use in the educational process of kindergarten does not correspond to the programs. There are not enough literary textbooks for young children. Ultimately, the materials of the Kazakh traditional Turkic-Islamic culture are not systematically delivered, are not taught, are not used in the educational process. As a result, Kazakh youth, unaware of the national worldview, passes into the traditions and religions of representatives of other nationalities. Moreover, the scale of education among young people is decreasing every day. In this sense, we consider it necessary to take on the national worldview and introduce it into kindergartens and constantly use it in the educational process. The use of educational work in schools with kindergartens is coordinated with the programs.

When visiting kindergartens, excerpts from the literary heritage related to the age characteristics of the kids are taken, which they read or recite by heart. It is under his influence that kindergarten children begin to learn the worldview of literary heritage by heart from an early age. Such kids, having reached adulthood, in no case will they become outcasts, will not convert to the religion of pagans and will become full-fledged people. Therefore, it is very valuable to start your literary worldview from kindergartens. Let's give some excerpts and stories from the ancient heritage. If the kids are brought up in their homes at the age of one to three years, then from the age of three they begin to attend kindergartens. For example, In the Hikmet Yasavi there are hikmet stanzas for these young people. This can be read and memorized.

Bir jasynda árýaq maǵan úles berdi,
Eki jasta paıǵambar kelip kórdi.
Úsh jasynda shilten kelip halimdi bildi,
Sol sebepten alpys úshte kirdim jerge.

Tórt jasynda haqtaǵala Mustapa bardi qurma,
Jol kórsettim adasqandy saldym jolǵa.
Qaida barsam Qydyr babam birge jolda,
Sol sebepten alpys úshte kirdim jerge.

Bes jasynda sharıǵatqa belimdi býdym,
Din jolynda oraza ustap ádet qyldym.
Kúndiz túni zikir atyp táýbe qyldym,
Sol sebepten alpys úshte kirdim jerge

Alty jasta týra qashtym halaryqtan,
Kókke shyǵyp dáris úrendim máleiktan.

Kiim kiip yntyq boldym shyn kónilden,
Sol sebepten alpys úshite kirdim jerge.

Jeti jasta Arystan babam izdep tapty,
Ár syrymdy kórgen saıyn búrkep japty.
«Bıhamdıllahı» kórdim dep izimdi ópti,
Sol sebepten alpys úshite kirdim jerge [8].

“These Hikmet lines are read, analyzed and explained. Short stories and legends related to Yasavi's life path can also be used in educational work. For example, kids can learn to greet people, make blessings after meals, respect elders, and things like that. Next, I will give an example of Yassavi's worldview, Yassavi treated everything in the world with respect from an early age. Among them, a special place is taken by respect for the teacher, madrassa, people, the Koran, hadith. Because there is a big saying: “respect the teacher more than the parents.

It is important to remember that the way to life, knowledge, and science is only through teachers. Yasavi focused his tariqa on the relationship between Murid and Murshid and created ten rules for them. These rules were closely followed. We should not forget that if one way out of darkness is education, then education is a madrassa. After learning about this, Yasavi especially respected the people he loved, because he served people in the name of respect for Allah in the Yasavi madrassa. And now, Allah, who became the beginning of all the teachings, sciences, had a special respect for the “Qur'an Karim and Hadith” attributed to the Prophet Muhammad, sent to all the people. Here is a summary of these things” [9].

When Khoja Akhmet was returning home from the madrassa, he served the madrassa with his respected teacher. This would make to think those who saw whether it was the teaching of Allah or a parent, embedded in the mentality, the heart of a young student.

“Assalaumaalaikum” speaks in a high voice, the first to greet those who meet on the road. like his lessons from the hadith of the Prophet Muhammad. Young Ahmet put the Qur'an Karim above all else. It was an infinite respect for the Qur'an” [10].

“A special place in the formation of the worldview of students, which is younger schoolchildren, is occupied by the Turkic-Islamic worldview proposed by Yasavi. For example, when taking worldview lessons in the first grade, primary schools hold events on the following topics. Greeting, politeness at school, at home and in the street, respect for elders and kindness to the younger, mutual decency. These are such relationships as listening to elders and keeping your word, manners at the table and during meals, close relationships, etc. The third class, the concept of relationship, the concept of zhuzes, stories about the unity of the country, prohibitions and expressions related to nature, etc. The fourth class, the Kazakh country. in accordance with such topics as the sovereign Kazakh country, the khans of the Kazakh Khanate, poets and kuishi of the Kazakh people, Kazakh national dress, scientists, etc. In simple terms, passages from the Yasavian heritage, children can accept it and without a doubt believe that they will receive the necessary spiritual food for life. For example, it is very useful if poems, reflections, proverbs and conversations are conducted in accordance with specially studied topics, using Yasavi's stories and stories about Divani hikmet, Pakhyrnam and Munazhatnam, Mirat-ul-Kulub, as well as stories about life. At that time, in the country, in society, the number of “mature people” is growing. This is the dream of our past ancestors. For example, Al-Farabi, Zhusup Balasaguni, Akhmet Igneki, K.A. Yasavi, Abai, Shakarim, etc. all their life they sang about it wistfully” [11].

The Law of the Republic of Kazakhstan “About Education” on improving educational work and updating the content of education in secondary schools states that creating the necessary conditions for the formation of a personality based on national and universal values is the main task of the education system.

A comprehensively cultured person should possess, first of all, spiritual, Magnetic wealth with a unified worldview. And its basis is the wealth of national, spiritual, cultural heritage.

A special place in the formation of the national outlook, the spiritual wealth of schoolchildren is occupied by the traditional centuries-old culture of the Kazakh people. After all, the centuries-old traditional culture reflects the possibility of national spiritual wealth, stored without prejudice to the rich and invaluable experience of this people, accumulated over many centuries. However, this valuable, rich and noble heritage of our people was not included in the scientific system, and its use in the educational work of the school did not meet the requirements. There is a lack of reference literature and textbooks for students, some of them are almost absent. Ultimately, the materials of the Kazakh traditional culture are not systematically studied.

“In Turkestan, the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi hosts many additional disciplines corresponding to its name and degree, as well as several research centers” [12].

Firstly, this university has a specialty “Religious Studies”. Secondly: all faculties and specialties are taught the discipline “Yasavi studies”. Scientific research centers “Turkology”, “Yasavi studies”, “Archeology” have also been functioning for many years. Thanks to the relentless search for such centers, a large number of national worldviews, national, spiritual, and cultural heritage are being published. With their help, it is advisable to start teaching the younger generation national, spiritual wealth and worldview knowledge in schools. If possible, it is better to get the beginning of the educational process from kindergarten to the family. Our main proposal is to improve primary classes, educational work based on the legacy of Khoja Ahmed Yasavi. Using this in the educational process, we want to offer a wide readership ways to bring it into line with the educational program of the School. So how to use this spiritual heritage of Yasavi. Works: “Divani hikmet, Pakhyrnama, Munazhatnama, Mirat-ul Kulub, stories and novellas”, would you read these works: 1) the infancy that is family education; 2) kindergarten period; 3) elementary school; 4) secondary school; 5) higher education institution; 6) scientist school for scientists; 7) school for a wide readership.

It is difficult to fully understand the writings of Yasavi if they are not classified in this way. The chain should be divided into seven stages, correspond to the age and correspond to the educational program. Only then it will benefit, and also the younger generation will become a living nation, faith in their country, their land will awaken. And now our youth is switching to other religions, including drug addicts, alcoholics, adulterers, etc. “Who do you think can be entrusted with this, we offer, in lectures “national worldview”, “extracurricular work”, “ethics”, in educational hours, as an additional lecture, meetings, lectures “native language”, “Kazakh language”, “literature”, “history”, etc. in general, lectures held at school can be used in accordance with the topic” [11].

A special place for the formation of the national worldview, spiritual wealth of secondary school students is occupied by the culture of the Kazakh people, which has developed over many centuries. Nevertheless, this priceless, valuable and rich noble heritage of our people is scientifically systematized, its use in the educational work of the school does not meet the requirements, programs.

There is a lack of reference literature and textbooks for students, some are missing altogether. After all, the materials of Kazakh traditional culture are not taught systematically.

Our main goal is: “improving the educational work in high school on the basis of the religious and cultural heritage of Khoja Ahmed Yasavi”. Thanks to this, the future gives the younger generation religious, cognitive nutrition. This is a problem that almost does not exist in our country these days, and here she is, bringing it to life, bringing educated and cultured youth into society. Of course, in the process of using this in the educational process in schools, it is necessary to bring it into line with the School curriculum. Therefore, I got the impression that it is used in every school. In this sense, lectures are held in schools, colleges, universities of Turkestan:

1. Ethnopedagogy;
2. Ethnopsychology;
3. Religious studies;
4. Yasavi studies.

Problems of spiritual development of students [13].

Our Yasavi ancestors used their origins in writing their valuable and eternal Immortal heritage from the Korani Karim and Hadith, religious legacies inherited from the Prophet Muhammad /S.N.S./.

«... Read thus in the name of your Creator! (1) he created man from a blood clot. (2) Read! He is a very respected Creator. (3) taught with such a pen. (4) he taught humanity what he did not know (5) (Qur'an Karim Kazakh meaning and concept) (Saud. Arabia. 1991. Khalifa Altai).

Here are the five original verses above. On Mount Khira to Muhammad /S.N.S./ the Prophet: “read”, the teaching of Allah through the Angel Jabrayil continuously for twenty-three years ended with a complete immersion of verses with surahs “Korani Karim”. In total, Sura 114 consists of 6236 verses. And there are about 600 thousand habists, but for many reasons, only 7275 were released in today's Tan, which have not yet been translated into Kazakh. Only the “thousand and one hadith” in the Kazakh language was published in 1991 in the city of Shymkent.

“One hour in search of knowledge, one day in prayer, one day in study is more than three days of fasting, if you write knowledge, you remember better” the prophet said [11].

Al-Farabi quoted about this knowledge as follows: “Knowledge given without education is equivalent to the fact that a rowler holds a naked sword in his hands”. Since the basis of life lies in education, it comes down to faith. Therefore, our grandfather Yasavi expressed the following thoughts about morality. Faith is a religious support of a person, a wand, a brake that cannot be sent to evil. If a person has no faith, he comes from humanity. Unbelief is a symbol of barbarism, the unbeliever is the most dangerous beast for society. And if this individual dishonesty, society develops into impiety, faith leaves society, there is no sorrow or suffering from it. What follows from this is not the degeneration of the individual, but the degeneration of the whole society. It is in this direction that we must improve the educational processes in all educational institutions so that such negative situations could not arise in our independent state [14].

Currently, the future of our society is inseparably linked with the younger generation. Therefore, in the education of schoolchildren and students of a number of universities, special attention should be paid to their improvement, focusing on spiritual morality, morality and decency. The main problem in the upbringing of the younger generation today is the spiritual development of students in universities. Spiritual development is awareness of your place in life and self-improvement. Spiritual development is the main core of personality formation. A spiritually developed personality is the desire to do good, self-development, perfection, Faith, knowledge of Allah through self-knowledge.

Currently, various activities are being carried out at universities related to the development and improvement of the inner and spiritual world of a person in the education of student youth. The main and important goal is to implement the tasks of proper moral, and moral education of the younger generation on the basis of religious customs, traditions, rituals, beliefs, spiritual culture and national outlook of the people.

In this regard, we can cite several excerpts from the President's Address to the People of Kazakhstan dated February 18, 2005. We have made significant progress in liberalizing political life. Here it is enough to say the following:

– Kazakhstan ensures freedom of religion, and confessions consistently pursue a policy of harmony and religious equality...

– Further development of moral and spiritual values of the Kazakh people.

It was necessary to continue the implementation of the program “Cultural Heritage” and, thus, the comprehensive development of modern culture through the understanding of the past. Here, as in many other topical issues aimed at the development of spiritual education, the head of state separately emphasized that, guided by them, we realize our main goal in educating students in various ways in our daily educational activities. Thus, the main problem in educational activity is the development, improvement of personal communication of students, the development of the value of each person, the formation of identity, consciousness, self-esteem. In the education of spiritual and moral education, it is supposed to instill a conscious and qualitative understanding of student youth, paying attention to significant changes in their lives. Therefore, if we educate today's younger generation, including students in various educational institutions, in the Religious, philosophical and scientific direction, then we get humane, loyal and initiative student youth. If the younger generation does not have religious knowledge, cannot analyze it philosophically and does not have evidence on a scientific basis, then its spiritual development is ambiguous. Because life itself consists of these three foundations. The knowledge of religion, customs, beliefs, superstitions was born in the human child from the very beginning. Then the foundations of his philosophical worldview were revealed. Therefore, these three directions should be considered without breaking away from each other [10].

The main necessary issue in spiritual and moral education is respect, respect for a person, understanding that every future young person, including students, should strive for self-education, self-education for self-development, improvement.

Only then he will embark himself on the path of maturity, development. It is obvious that the matter of spiritual and moral education is not limited only to the education of I. this forms the worldview of the student youth, affecting her consciousness, as a result of the awakening of her inner soul. In this context, using the legacy of Yasawi in the educational process, we can improve educational work in the following manifestations. These are: 1. Sharia, 2. Tariqa, 3. Truth, 4. Magrifat. In addition, taking into account our national characteristics, which are the most in demand today. In it: on the basis of customs, beliefs, superstitions and prohibitions

1. self-control;
2. self-esteem;
3. self-education;
4. self-awareness.

For the development of the promising younger generation, if we held lectures in schools on religious studies, the basics of spiritual development, improvement of schoolchildren in accordance with the program, we would be of great help in getting them spiritual nutrition.

It is not for nothing that Al-Farabi, known as a great scientist, the second teacher, Aristotle of the East, highly appreciated the person who instructs the younger generation, calling him “a servant of eternal light”. In the formation of modern teenagers as people, the work of teachers is invaluable. They have a great responsibility in educating the future younger generation.

It is obvious that the matter of spiritual and moral education is not limited to education. This is due to the fact that, acting on the child's consciousness, as a result of the awakening of his inner soul, his worldview is formed. The personality traits of teenagers include character. Character is a sign of the uniqueness of the soul of a person's own orientation. Educational behavior indicates the presence of moral qualities in a person. Caring for others, respect, responsible honesty are the main qualities of character. The stability of character stems from a person's moral ideas. In general, people can be divided into five groups: 1. a person without knowledge, 2. an intelligent person, 3. an insightful person, 4. a mature person, 5. a garshi person [15].

The first is someone who has no mind, does not go to the essence of anything known, the second is an intelligent person, that is, someone who knows the positive side of things, the third is an astute person, this is a scientist, the fourth is a mature person, according to Abai, “a smart person who makes decisions on the case with his heart”, the fifth- man-Garshi only prophets and saints belong to them.

“A person is a guest in this world, so he should always leave behind a good deed with good words. To do this, we must always be wary of bad behavior and be honest”. Thus, the upbringing of the future younger generation as a full-fledged mature citizen through spiritual and moral education is the main goal of our country and society. Spiritual upbringing, education, provides an understanding of the harmony of human development, maturity. It should be remembered that spiritual education brings up a person in the principles of morality, virtue, directs the mind and actions to humane ideals, forms spiritual attitudes.

Raising children is a matter of national importance. The children of our country are the future builders and citizens of a new society as a sovereign country. Therefore, the issues of education of children and youth are a matter of national spiritual progress and prospects of our country.

The schools of our country play a crucial role in educating the younger generation in the national spirit. The school not only does not give children and young people knowledge, but also equips them with all the cultural qualities inherent in a person, but also educates them in a moral spirit [10].

The high moral qualities of the youth of a sovereign country are their ardent love for the Motherland, National humanism, high discipline, honesty, comradely mutual assistance, courage and heroism — all this is largely the result of the successful educational work of the country's schools. Teachers and youth organizations, together with the public of the whole country, should carry out the task of educating children in the national spirit in the families of our sovereign country. Children are influenced by their parents and their family from the day they are born. Their first ideas and concepts appear in the family, their character, artistic feelings and habits are formed. Children go through the first morality school in the family.

The problem of upbringing deeply worries parents. Every mom, every dad tries to raise as many of their children as possible healthy and strong, hardworking, courageous, highly cultured and conscious citizens, infinitely devoted to their homeland. It is impossible to find parents who do not love their children.

But also, “.. Even the chicken knows how to love its children” writes M. Gorky. And raising children is a great state affair that requires a lot of knowledge and talent in life [12].

Proper upbringing of children in the family is a responsible and difficult matter. Whatever the degree of education and the knowledge base of parents, they should all strive to master the accumulated experience of scientific pedagogy about the upbringing of children. It is undeniable that most fathers and mothers of children in the country have such an aspiration. That's why parents enthusiastically listen to lectures about parenting and give a variety of wood. Every day, the editorial offices of newspapers and magazines, radio and television, the Internet receive letters from parents with requests about how to raise their children.

Parents are particularly interested in questions about how to raise children with the highest moral qualities: how to raise them honest, disciplined and hardworking.

Among the many means and methods of educating children and youth in humanity, parents and educators receive everything that is of great importance in the mores of comrades and friends, famous and advanced people, scientists and minds, poets and zhyraus. Our children, teenagers, and youth, relying on positive morals, easily and well understand national morals and norms. It has long been known that the educational impact on children cannot be limited only by verbal beliefs. The effect of the word should

always be supported by action, morality. Children usually understand well what they hear. Therefore, moral education is one of the main means of forming the moral image of our children. If we talk about it in the words of Abai: “try even if you're not like that” is one word.

Undoubtedly, the task of raising children in the family will be successfully completed only with the use of methods and various means of educational influence. Methods such as persuasion and praise are of particular importance in moral education.

Persuasion is an influence on the consciousness of children in order to form positive moral qualities and perseverance. The persuasion itself is carried out through explanation, instruction, moral and ethical conversations. Using persuasion, we teach children to faithfully fulfill their rules with national moral norms, educate them in a National conscious and higher ideological spirit.

While training, he repeats actions with pleasant deeds a lot, teaches children to fulfill national, moral norms and rules. This will help our children develop the necessary skills and moral behavioral habits and become more attentive.

Other methods and means of influencing children also occupy a large place in moral education. In particular, training, work, maintaining a healthy body, forming a healthy lifestyle, etc. Such opportunities should be used in family education.

Conclusion. But the very education of children with the help of the above means should always be complemented by the educational effect of morality. It is well known that the moral image of educators and parents, their daily behavior, the attitude of children have a great influence on the formation of their will and character. The mores of life and activity of the best people will undoubtedly become one of the main tools in the formation of moral images of children. The successful application of the product in educational work depends on the knowledge of its meaning and essence before determining the ways of its use in educational work.

If we consider the oral stories and legends told based on the life of Yasavi, then this also has a great instructive and educational value. This is due to the fact that the origins of ethnopedagogic problems were preserved by an ancient source in a network of legendary stories. Therefore, the plots and proverbs given in it, cherished words and other mysterious statements help a lot to broaden a person's horizons [15].

Therefore, we must tell the future younger generations about the noble legacy of our grandfather Yasavi day by day. How nice it would be if these issues were often raised in schools, at educational hours, at interviews, meetings. A country with such a “Trusted Person” does not wear out in any way.

In this form, lectures “Yasavi studies” are held in multidisciplinary universities and schools located in the city of Turkestan. All this corresponds to the program and takes into account age characteristics, as well as the size of the hours up to 24–45. For the full development of this discipline, special attention is paid to such national educations as “ethnopsychology”, “ethnopedagogy”, “religious studies”, “spiritual education of schoolchildren”, etc. Basically, such subjects are taught in the form of a special course or an optional lecture. In addition, educational hours and other lectures provide a lot of information relevant to the topics covered. If necessary, interviews with specialists are conducted. Additionally, seminars, conferences and congresses are organized. The materials considered in it are published in the form of collections or in scientific and methodological journals. The issues considered in it are packages or are published in scientific and methodological journals. Thus, some measures are being taken to spread this legacy of Yasavi in society. The only drawback is that this problem does not extend beyond Turkestan. If we spread this throughout Kazakhstan, the issue of spiritual and moral education would go forward.

References

- 1 Орешкина А.К. Методологические основы развития педагогических систем непрерывного образования: моногр. / А.К. Орешкина. — М.: Институт эффективных технологий, 2013. — 284 с.
- 2 Yakunin V.A. The scientific heritage of Valery Alexandrovich Yakunin is the resource basis of modern research in pedagogical psychology / V.A. Yakunin // Pedagogy. Psychology. — 2022. — Vol. 28. — No. 4. — P. 133–139.
- 3 Шипилина Л.А. Методология психолого-педагогических исследований / Л.А. Шипилина. — М.: Флинта, 2011. — 204 с.
- 4 Бабанский Ю.К. Педагогика / Ю.К. Бабанский. — М.: Просвещение, 1983. — 607 с.
- 5 Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения / П.Ф. Каптерев. — М.: Педагогика, 1982. — 704 с.
- 6 Коджаспиров А.Ю. Психолого-педагогическая безопасность образовательной среды детских учреждений: учеб. пос. / А.Ю. Коджаспиров, Г.М. Коджаспирова. — М.: Проспект, 2017. — 461 с.

- 7 Выготский Л.С. История развития высших психических функций. (Фрагменты) / Л.С. Выготский // Проблемы дефектологии. — М.: Просвещение, 1995. — С. 264–284.
- 8 Қазақ хандығы / Құраст.: Т. Жұмаханов, Б. Жұматаев, Т. Шанбай. — I бөлім. — Алтын Орда. — X-XV ғасырлар. — Алматы: Аруна, 2007. — 224 б.
- 9 Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы [Бес томдық] / Құраст.: Т.Е. Қыдыр, Б. Нұрман. — Т. 2. Қарахандықтар дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (IX-XII ғғ.). — Алматы: «Evo Press», 2020. — 560 б.
- 10 Келімбаев Н. Ежелгі дәуір әдебиеті / Н. Келімбаев. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 264 б.
- 11 Tadzhiyev K. Traces of Ahmed Yasawi in Turkestan religious and educational literature of the late 19th and early 20th centuries / K. Tadzhiyev, N. Khasanov, T. Kydyr // Turk kulturu ve Haci Bektas Veli — Arastirma Dergisi. — 2020. — P. 319–344. <https://www.acarindex.com/turk-kulturu-ve-haci-bektas-veli-arastirma-dergisi/19yuzyl-sonlarinda-ve-20yuzylin-baslarinda-turkistan-dini-maarifi-edebiyatinda-ahmed-yesevi-izleri-258552>
- 12 Смағұлов Ж.Қ. Қазақ әдебиеттану тарихы / Ж.Қ. Смағұлов. — Алматы: Отан, 2018. — 400 б.
- 13 Сыздықова Г.М. Әлемнің ежелгі тарихы. Антикалық әлем / Г.М. Сыздықова. — Шымкент: «Нұрлы бейне» баспасы, 2013. — 121 б.
- 14 Қыдыр Т. Алтын Орда әдебиеті [Электрондық ресурс] / Т. Қыдыр // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2021. — 7 маусым. — Қолжетімділігі: <https://egemen.kz/article/277512-altyn-or-da-adebi-eti>.
- 15 Күмісбек М. Ежелгі дәуір елесі [Электрондық ресурс] / М. Күмісбек // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2021. — 17 тамыз. — Қолжетімділігі: <https://egemen.kz/article/285244-edgelgi-dauir-elesi>

Ж.Б. Кдыралиева, Г.С. Балтабаева, Д.О. Айтенова, Г.О. Мукаметкалиева, А. Аширбекова

Ежелгі әдеби мұралар арқылы оқу-тәрбие процесінде адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру

Мақалада білім беру процесінде инновациялық технологияларды пайдалану ежелгі әдеби мұраларды оқытудағы жаңа деңгей ретінде қарастырылған. Ежелгі әдеби мұралардың адамның таным-білігін арттырудағы ықпалы сөз болады. Сондай-ақ ежелгі әдеби мұраларды оқыту процесінде қолдануға байланысты әдістемелік ұсыныстар айтылған. Ақпаратты жинақтау, өңдеу және тарату мәселесі адам дамуының барлық кезеңдерінде және барлық іс-әрекет салаларында, соның ішінде оқыту үдерісінде де маңызды құралдың бірі. Сондықтан да мақалада Қ.А. Яссауидің хикметтерін оқу-тәрбие үрдісінде қолдану арқылы білім алушылардың бойында адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудың ерекшеліктері жаңа көзқарас тұрғысынан талданып, сараланған. Оқу-тәрбие үдерісіндегі педагогикалық шарттардың мәніне аса мән берілген, зерттеуде салыстырмалы талдау әдісі қолданылған. Әдістің негізінде ежелгі әдеби мұраларды жаңа инновациялық технологияларға бейімдеп оқыту, оқушылардың бойында адами қасиеттердің дамуына, жан-жақты тұлға болып өсуіне ерекше ықпал ететіндігі дәлелденді. Ежелгі әдеби мұраларды озық педагогикалық әдістер арқылы оқыту отандық мектепте бұрын-соңды қолданылмаған. Мақалада оқытушыларға ежелгі әдеби мұраларды инновациялық әдіс-тәсілдермен оқытудың тиімді жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: білім беру, құндылық, әдеби мұра, цифрлық білім беру, этнопедагогика.

Ж.Б. Кдыралиева, Г.С. Балтабаева, Д.О. Айтенова, Г.О. Мукаметкалиева, А. Аширбекова

Формирование нравственных ценностей в учебно-воспитательном процессе через древнее литературное наследие

В статье использование инновационных технологий в образовательном процессе рассмотрено как продуктивный инструмент обучения древнему литературному наследию. Речь идет о познании древнего литературного наследия, влиянии человека на формирование его познания. Также были высказаны методические рекомендации, связанные с использованием в процессе обучения древнего литературного наследия. Проблема накопления, обработки и распространения информации является одним из важнейших инструментов на всех этапах развития человека и во всех сферах деятельности, в том числе в процессе обучения. Поэтому в статье проанализированы и дифференцированы с новой точки зрения особенности формирования у обучающихся нравственных ценностей посредством применения хикметов Х.А. Ясауи в учебно-воспитательном процессе. В исследовании использовался метод сравнительного анализа, который придавал большое значение сущности педагогических условий в учебно-воспитательном процессе. Доказано, что обучение древнему литературному наследию с адаптацией к новым инновационным технологиям особенно способствует развитию у учащихся человеческих качеств, росту разносторонней личности. Статья показывает преподавателям эффективные способы обучения древнему литературному наследию инновационными методами.

Ключевые слова: образовательный, ценность, литературное наследие, цифровое образование, этнопедагогика.

References

- 1 Oreshkina, A.K. (2013). *Metodologicheskie osnovy razvitiia pedagogicheskikh sistem nepreryvnogo obrazovaniia* [Methodological foundations of the development of pedagogical systems of continuing education]. Moscow: Institut effektivnykh tekhnologii [in Russian].
- 2 Yakunin, V.A. (2022). The scientific heritage of Valery Alexandrovich Yakunin is the resource basis of modern research in pedagogical psychology. *Pedagogy. Psychology*, 28(4), 133–139.
- 3 Shipilina, L.A. (2011). *Metodologiya psikhologo-pedagogicheskikh issledovaniy* [Methodology of psychological and pedagogical research]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 4 Babansky, Yu.K. (1983). *Pedagogika* [Pedagogy]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 5 Kapterev, P.F. (1982). *Izbrannye pedagogicheskie sochineniya* [Specific pedagogical approaches]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 6 Kodjaspirov, A.Yu., & Kodjaspirova, G.M. (2017). *Psikhologo-pedagogicheskaya bezopasnost obrazovatelnoi sredy detskikh uchrezhdeniy* [Psychological and pedagogical safety of the educational environment of children's institutions]. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 7 Vygotsky, L.S. (1995). *Istoriia razvitiia vysshikh psikhicheskikh funktsii. (Fragmenty)* [The history of the development of higher mental functions (Fragments)]. *Problemy defektologii — Problems of defectology*. Moscow: Prosveshchenie, 264–284 [in Russian].
- 8 Zhumakhanov, T., Zhumataev, B., Shanbai T. (Comp.). (2007). *Qazaq khandygy. Altyn orda. I-bolim. X-XY gasyrlar* [Kazakh Khanate. Golden Horde. Part I. X-XV centuries]. Almaty: Aruna [in Kazakh].
- 9 Kydyr, T.E., & Nuriman, B. (Comp.). (2020). *Yezhelgi dauir adebietinin antologiyasy* [Anthology of ancient Kazakh literature]. Vol. 1-5. Tom 2. Qarakhandyqtar dauirindegi adebi zhadigerler — Vol. 2. Literary relics of the Karakhan era (IX-XII centuries). Almaty: «Evo Press» [in Kazakh].
- 10 Kelimbetov, N. (1991). *Ezhelgy dauir adebiaty* [Literature of antiquity]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 11 Tadzhiyev, K., Khasanov, N., & Kydyr, T. (2020). Traces of Ahmed Yasawi in Turkestan religious and educational literature of the late 19th and early 20th centuries. *Turk kulturu ve Haci Bektas Veli — Arastirma Dergisi* (pp. 319–344). <https://www.acarindex.com/turk-kulturu-ve-haci-bektas-veli-arastirma-dergisi/19yuzyl-sonlarinda-ve-20yuzylin-baslarinda-turkistan-dini-maarifi-edebiyatinda-ahmed-yesevi-izleri-258552>.
- 12 Smagulov, Zh.K. (2018). *Qazaq adebiattan tarikh* [History of Kazakh literary studies]. Almaty: Otan [in Kazakh].
- 13 Syzdykova, G.M. (2013). *Alemnin ezhelgi tarikhi. Antikaliq alem* [Ancient history of the world. Antique world]. Shymkent: “Nurly beine” baspasy [in Kazakh].
- 14 Kydyr, T. (2021). *Altyn Orda adebiaty* [Literature of the Golden Horde]. *Egemen Qazaqstan*, June 7th. Retrieved from: egemen.kz/article/277512-altyn-orda-adebiaty [in Kazakh].
- 15 Kumisbek, M. *Ezhelgi dauir elesi* [The ghost of antiquity]. *Egemen Qazaqstan*, August 17th. Retrieved from: egemen.kz/article/285244-edelgi-dauir-elesi [in Kazakh].

Information about the authors

Zhandai, Baiganinovna Kdylalievna — Kazakh National Women's teacher training University, Institute of Kazakh language and world languages, On the educational program «8D01701-Kazakh language and literature», Doctoral student of the 3rd year, Almaty, Kazakhstan. E-mail: jandai88@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9381-6516>

Baltabayeva, Gaukhar Sayilovna — Doctor of philology, acting associate professor, Kazakh National Women's teacher training University, Institute of Kazakh language and world languages. Almaty, Kazakhstan. E-mail: gauhar-128@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7555-0766>

Aitenova, Dinara Orazbaevna — PhD, Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: daytenova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5765-3625

Mukhametkalieva, Gulnar Okuskanovna — Candidate of philological sciences, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Ashirbekova, Anar — Candidate of philological sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: anara-bokenovna@mail.ru ORCID: 0000-0001-9435-5205

Г.Т. Тлеубердина^{1*}, М.К. Нуржаксина², Б.С. Рахымов³, Г.Ш. Шахманова⁴

^{1,2,3}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан;

⁴Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru)

Қазіргі қазақ айтысының көркемдік-идеялық сипаты (Мұхамеджан Тазабек айтыстары негізінде)

Мақалада қазіргі ақындар айтысының, оның ішінде қазақ айтысын жоғары деңгейге көтерген суырып-салмалық өнердің шебері, белгілі ақын, қоғам қайраткері Мұхамеджан Тазабектің шебер сөз саптауы, айтыстарындағы тақырыптық жаңалығы қарастырылған. Оған қоса, айтыс өнері әсерлі поэтикалық тіл мен әсем әуеннің жарасымы ғана емес, өткір тіл мен ақиқат сөзді тура айтар шындық алаңы екені дәлелденген. Аталмыш мақалада мынадай мәселелер қамтылған: М. Тазабектің Әселхан Қалыбековамен, Айбек Қалиевпен, Дәулеткерей Кәпұлымен, Балғынбек Имашевпен айтыстарындағы сөз саптауы, ақын көтерген тақырыптардың сонылығы. Жүргізілген зерттеулердің негізінде М. Тазабек айтыстарында тәуелсіздік алған тұстағы елдегі жағдай, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелер, әртүрлі діни ілімдердің насихатталуы, ақша құлдырауы, шенді-шекпенділердің ел қазынасынан қаражатты ұрлауы және т.б. мәселелерді уақытылы қозғағаны анықталып отыр. Сонымен қатар, айтыскердің ақын ретінде орамды ойларын түйдекті сөздермен, жыршылық сарынды ұстана отырып, тұрақты сөз тіркестерін авторлық қолданыста шебер жұмсайтыны айқындалады. Талданған айтыс үлгілері аудионұсқада, ғаламтор бетінде көп тыңдарманның ыстық ықыласына бөленіп көпшіліктің көкейінде жүрген түйткілді мәселелерді қозғаған сөз жарыстары болып табылады. Мақаланың мақсаты — Мұхамеджан Тазабек айтыстарының қазіргі қазақ айтысының көркемдік-идеялық сипатын арттыруға қосқан үлесін анықтау.

Кілт сөздер: сөз жарысы, айтыс өнері, суырып-салмалық өнер, көркем сөз, поэтикалық тіл, шыншылдық.

Kipicne

Халқымыз қашан да сөз өнерін ерекше бағалаған. Сөз өнерімен қатар шығармашылықтың сан түрін бойына жинақтаған айтыс болса, халық дүниетанымының төрінен ойып тұрып орын алатын қасиетті өнер. Халқымыз қымбат жәдігері ақындар айтысын ұрпақтан-ұрпаққа мұра еткен. Кеңес Одағының 1980–90-жылдарында Тәушен Әбуова, Манап Көкенов, Әсия Беркенова, Әселхан Қалыбекова, Қонысбай Әбілов, Есенқұл Жақыпбек сынды айтыскер ақындар ұшқыр ой, ұтымды сөз үлгісін көпшілікке паш етті.

Егемендік алғаннан кейін айтыста жарқылдап көрінген ақындар Айтақын Бұлғақов, Шорабек Айдаров, Серік Құсанбаев, Құдайберлі Мырзабеков, Аманжол Әлтаев, Мәлс Қосымбаев, Мұхамеджан Тазабек, Бекарыс Шойбековтер айтыс өнерін жаңғыртуда жаңа леп пен екпін әкелді. Оралымды ой, айшықты сөз, өткір мінез, тапқырлық, әлеуметтік маңызды мазмұн — осының барлығы қазіргі қазақ айтысының соны жаңалығына айналды. Бекжан Әшірбаев, Оразалы Досбосынов, Дәулеткерей Кәпұлы, Айнұр Тұрсынбаева, Айбек Қалиевтер жарқ етіп көрінген айтыстың келесі буыны Мұхтар Ниязов, Жандарбек Бұлғақов, Дидар Қамиев, Мейірхан Сұлтанхандар жалғастырып келеді.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі айтыс тарихын жасаушы ақындар, ғалымдар қатары да айтарлықтай толысты. Мәселен, Қойлыбай Асанов айтыс өнерінің публицистикалық сипатын түбегейлі зерттесе [1], Мәлс Қосымбаев Маңғыстау ақындары шығармашылығының материалдары негізінде XIX-XX ғасырлардағы ақындар дәстүрін дамыту ерекшеліктерін [2], Балғынбек Имашев «Айтыстағы сатира мен юмор» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап [3], ақын Айбек Қалиев Торғай ақындық мектебі өкілдерінің шығармашылығын [4] зерттеді.

«Zhambyl and His Contribution to Aitys» мақаласында зерттеуші Оспанов Еділбай XIX ғасырдағы айтыс үлгілерін зерттей отырып, бәсекеге қабілетті сөз жарысында қашан да әлеуметтік өткір тақырыптар қозғалғанын, бұл айтыстардың тарихи дереккөзі ретіндегі маңызын баса айтады. Айтыс өнерінің қай заманда болмасын үлкен маңызға ие болғанын байқатады [5].

«Küresel salgın (COVID-19) sürecinde Kazakistan'da aşıklar atışmaları ve salgınla ilgili şairlerin incelenmesi» мақаласында Бекарыс Нуриманов, Жұлдызай Кішкенбаева 2020 жылы әлемде болған пандемия кезінде елімізде өткізілген онлайн айтыстарға жанрлық тұрғыдан кеңінен талдау жасайды [6].

Зерттеуші ғалым Г.Т. Тлеубердина «Көкшенің айтыс өнерінің қалыптасу және даму тарихы» атты мақаласында аталмыш өңірдегі айтыстың даму мен қалыптасуына кеңінен тоқталады [7].

Айтыс халықтың рухани азығы ғана емес, халықпен қауышқан сырлас, мұңдас өнер. Айтыстың бұқаралық, демократиялық сипаты тәрбиенің қарымды құралы ретінде пайдалануға жол ашады. Асыл мұраны жалғастырушы бүгінгі айтыс ақындары, ойға түйген жүрек сезімін қызу сөзжарысында айтып озып шығатыны белгілі. Сондай жарқылдаған айтыстармен тыңдарман мен көрерменді тәнті еткен қазақ айтысының алмастай жарқылдаған өкілі — Мұхамеджан Тазабек. Тәуелсіздік алған тұста қазақ айтысына алмастай жарқылдап келіп қосылған 17–18 жасар жас ақын суырып-салмалық өнердің шеберіне айналып, алдына келген қарсыласының үрейін ұшырып, құтын қашырып, дүйім жұрттың үлкен ықыласына ие болды. М. Тазабектің белгілі қазақ айтыскерлерімен сөз жарысын текстологиялық, көркемдік тұрғыдан зерттеп, салыстыру жүргізіп, сөз саптаудағы авторлық қолтаңбасын анықтау, айтысқа түскен кезеңдегі қоғамдық мәселелерді уақытылы қозғап, көрермен ықыласына ие болуын зерттеу басты нысанға алынып отыр.

М. Тазабек қазақ айтысын жоғары деңгейге көтерген ұлттық айтыс өнерінің феномені десек артық айтқандық болмас. Белгілі ғалым Мырзатай Жолдасбеков «Мұхамеджан Тазабек — айтыс өнерінің құбылысы» деген жоғары баға береді. Ақын бозбала шағынан алмастай жарқылдап сөз додасында көзге бірден түсті. Жиырма жасында Абай Құнанбайұлының 150 жылдығына арналған айтыста көрсеткен өнері үлкен танымалдық әкелді. 1996 жылы Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығына, 1999 жылы Қарасай батырдың 500 жылдығына арналған айтыста бас жүлдеге ие болса, 1998 жылы республиканың түкпір-түкпірінен мықты ақындар қатысқан өнер додасында жеңімпаз атанады. М. Жұмабаев, Бауыржан Момышұлы, Бөгенбай батыр, Сыпатай батырлар құрметіне өткен халықаралық, республикалық айтыстарда топ жарды.

Зерттеушілер А.К. Каринов, О. Сөйлемез ақын М. Тазабек пен А. Бердалиннің «Дін ислам — діңгегім», «Арақ пен қазақ» атты өлеңдері 2000-жылдары көпшілік санасына айтарлықтай әсер еткенін айтады [8]. Т.Ж. Тоқсанбаева, Е.П. Әбдікәрім «Қазіргі айтыс тілінің көркемдік ерекшелігі» мақаласында М. Тазабек айтыстарындағы метафораларға тоқталса [9], З.Н. Сейітжанов, Л.А. Мекебаева, А.О. Нуртазина айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктерін қарастырған мақаласында М. Тазабек пен Б. Шойбеков арасындағы айтыста қолданған айшықты ойларды талдайды [10].

Есет Досалы өз мақаласында 16 жасар жас айтыскер М. Тазабектің А. Әлтаевқа айтқан ұшқыр, батыл ойларын мысалға келтіріп Дінмұхамед Қонаев ықыласына бөленгенін тілге тиек етсе [11], ғалым С.Ә. Дуанаева өз зерттеуінің «Төкпе ақын келбеті» бөлімінде қазіргі айтыста шебер сөздерімен, әуезді әуенімен көпшілікті тәнті етіп жүрген ақындар қатарында Мұхамеджан Тазабекті атайды [12].

Қазіргі айтыстың идеялық-көркемдік ерекшеліктеріне тоқталған Ш.С. Қойлыбаев: «Мұхамеджанның өзінің тісқаққан ағалары мен апаларын қапы қалдыруы қазақ айтыс өнерінің жетілгендігінің белгісі болатын» дей отырып [13, 28], Қуаныш Мақсұтов пен Мұхамеджан Тазабек айтысынан тәуелсіздік жайлы жыр шумақтарын мысалға келтіреді [13, 39].

Қазіргі айтыс өнеріндегі заман келбетін қарастырған белгілі айтыскер әрі ғалым Аманжол Әлтаев Бекжан Әшірбаев мен Мұхамеджан Тазабек арасындағы 1998 жылы өткен сөз сайысындағы өтпелі кезеңдегі халық басынан кешірген қиыншылықтарды үзіндімен келтіріп, Мұхамеджан ақынның турашылдығын дәлелдейді. Ғалым М. Тазабектің Б.Шойбековпен (2000 жылы), Айбек Қалиевпен (2011 жылы) айтыстарында көтерілген әлеуметтік тақырыптарды сөз етеді [14, 46].

Аталмыш мақаланың басты мақсаты — Мұхамеджан Тазабек айтыстарының тәуелсіздік алған тұстағы өткір мәселелерді қозғауын тақырыптық тұрғыдан талдау, суырыпсалмалық өнер өкілінің ақын ретінде сөз шеберлігі, авторлық сөз қолданыстары, аға буын өкілдерімен, замандас ақындармен сөз жарысындағы сөз көркемдігі мен тіл өрнегі кеңінен талдау. Жоғарыда айтылған зерттеулерден басты айырмашылығы суырыпсалмалық өнерді биік дәрежеге көтеріп даралана білген ақын М. Тазабектің авторлық бейнесі сан қырынан жаңаша пайымдалды, бірегей өнерінің айтыс өнеріне қосқан үлесі жүйелі талданды, өзіндік авторлық қолтаңбасы дараланды.

Зерттеудің деректері

Қазіргі қазақ айтысының даму бағыттарын айқындау арқылы ондағы тақырыптық, мазмұндық, көркемдік ерекшеліктеріне мән беру мақсатында 2014 жылы «Күлтегін» баспасынан шыққан 25 томдық «Қазақ өнерінің антологиясының» 5–6 томдарындағы, 2018 жылы «Атамұра» баспасынан шыққан Мұхамеджан Тазабектің «Айтыстар» жинағындағы Әселхан Қалыбековамен, Дәулеткерей Кәпұлымен, Айбек Қалиевпен, Балғынбек Имашевпен т.б. айтыскер ақындармен айтыстарының мәтіндері нысанаға алынып, тақырыптық-көркемдік тұрғыдан талдап сараланды. Ақынның авторлық сөз қолданыстары www.youtube.com бейнехостингінде жарияланған айтыстарының бейнежазбалары, айтыскер ақыннан алынған сұхбаттар зерттеу барысында қарастырылды.

Зерттеудің әдістері

Ғалымдардың әр жылдары жарық көрген еңбектерін саралай отырып, ақынның әр жылдардағы айтыстары жарияланған «Қазіргі айтыс» кітабының 2004 жылы «Күлтегін» баспасынан шыққан 2-ші және 3-ші кітабы; «Айтыстану» ғылыми жинақтары пайдаланылды. Жиналған мәліметтерге, ғылыми еңбектерге теориялық талдау, баяндау, айтыстарды саралап салыстыру, жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. М. Тазабектің қазіргі қазақ айтысын дамытуға қосқан үлесі мен шындықты бейнелеудегі өзіндік қолтаңбасын зерделеу, автордың авторлық қолтаңбасын анықтау мәтінмен жұмыс әдісі, материалдарды теориялық талдау әдістері, еңбектерді саралау және салыстыру, хронологиялық, объективті-аналитикалық әдістер арқылы, жүзеге асырылды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

www.youtube.com бейнехостингінде айтыскердің көп қаралым жинаған 30-дан астам айтыстары бар. Көп қаралымға ие болған айтыстар қатарында Оразалы Досбосыновпен, Әсия Беркеновамен, Аманжол Әлтаевпен, Бекарыс Шойбековпен, Дәулеткерей Кәпұлымен сөз жарыстары. Айтысқа жаркылдап келіп жалынды сөзбен көптің көзайымына айналған ақынның сөз шеберлігі тәуелсіздік алған тұстағы халықтың көңілінен сөзсіз құтты орын алды.

Мұхамеджан Тазабектің 2018 жылы жарық көрген «Айтыстар» атты топтама жыр кітабына белгілі айтыс ақындарымен 32 айтысы жинақталған. Баспасөз беттерінде берген сұхбаттарында ақын көпшілік алдында сөйлеген сөздің салмағы ауыр болатынын ескеріп, халқымыз сөзді адамдықты, арлылықты тасымалдайтын құрал ретінде қолданғанын да айтады [15].

Жүректің түбіндегі сөзді айтайық,

Сыпайының тісінен сыр алғандай.

Жерұйық жемісіндей уылжысаң

Сөздің сөлін кім ішпес құмарланбай, – дейді ақын Дәулеткерей Кәпұлымен айтысында [16; 37].

Ақынның аузын ашар-ашпастан көркем сөзбен көрікті сурет салады.

Айтыскер ақынның Мәліс Қосымбаевпен, Аманжол Әлтаевпен, Бекжан Әшірбаевпен айтыстары халық арасында аңызға айналған.

Абай Құнанбайұлының 150 жылдық мерейтойына арналған аламан айтыста Мұхамеджан Тазабек қазақ айтысының ақтаңгері Әселхан Қалыбековамен сөз жарыстырады. Ардақты ақын апаның ақындық қуатын Алатаудай алып тауға жан бітіре келістіреді.

Армысың, Әселхандай ардақты апа.

Әрдайым артында асыл сөз қалатын.

Өзіңізден қанатты сөз естуге

Алатаудан ақ бұлттар қозғалатын...

Бұл апам тектілікті жол қылғандай,

Айтатын өлең сөзін мол қылғандай.

Асыл сөзің қалмасын аяқ асты,

Ханның қызын жасыққа қор қылғандай [17; 119].

Немесе,

Айбары елден бөлек апам едің,

Арystанның аузынан олжа алатын [17; 119], деп Әселхан Қалыбекованың мерейін өсіре түседі. Ардақты айтыскерді бөріге, ал өзін бөлтірікке балап сөз келістіреді.

Топтан торай бермейтін өзің едің,

Қасқа тісін қандаған кәрі бөрі.

Бойдағы қалған күшті сығымдап көр,
Бөлтірікті лақтырып әрі-бері [17; 120].

Абай Құнанбайұлының құрметіне өткен айтыста астарлы сөздің керемет үлгілерін ұсынып, *жүректің дәрігері, Абайдың қалың елі* көрікті тіркестерін шебер қолданады.

«Беу, дүние» деп ән айтатын қазақпыз ғой,
Құлап бара жатсақ та жарқабақтан.
Жылы сөз — жүректердің дәрігері,
Абайдың қабылдаса қалың елі [17; 120].

Мұхамеджан Тазабек дауысты, дауыссыз дыбыстарды үндесе қайталануына құрылған жыр шумақтарын әрдайым сәтті қолданады.

Сегіз ақын келіп ек сұрыпталған,
Секілді сұлу ойдың сұлтандары.
Бірімізді-біріміз толықтырдық,
Сегіз тұяқ секілді сұңқардағы
Өнерім өмірдегі өз қанатым,
Өзгенің мойындармыз озған атын [17; 121].

Келесі үзіндіде ақын Әселхан Қалыбекова соңынан ерген шәкірті екенін дыбыстық үйлесіммен жеткізеді.

Әрдайым ардақты бол, ақын апа,
Алты алаштың аузынан атың түспей.
Аяндап артыңыздан мен келемін,
Асықпай шығатұғын ақыл тістей [17; 120]

Абай ақынның ұлы тойын ұлықтап ойшылды мұхитқа құятын Ертіске теңесе, енді бірде Абай ақынды әлемге ортақ болмаса Еуразия кіндігінде дүниеге келер ме еді деген риторикалық сұрақ қояды.

Біздің Абай бұл күні әлемге ортақ,
Мұхитқа құйған Ертіс өзеніндей...
Тұратын тобықтылар бірлігінде,
Көрсетіп барлық қазақ ірілігін де.
Дәл осындай той, ағайын, өтті ме екен?

Осынау алты алаштың тірлігінде.
Әлемге Абай ортақ болмаса егер,
Туар ма еді Евразия кіндігінде? [17; 124].

Әлемге ортақ Абай қазынасын насихаттап, көпшілікке, әлемге танытыңдар деген сөз айтады.

Ұлы бабам қазына қалдырыпты,
Орныменен олжадан сауға алыңдар.
Қазақтың қоржынында қор ғып қоймай,
Әлемнің қазанына аударыңдар [17; 125].
Мұхамеджан Тазабек авторлық қолданыс астарлы сөзді сан құбылта қолданады.

Жақсы сөз — жүректің валидолы,
Әркім тауып айтпайды, әрине, оны.
Алға ұста Абайлардың адал ойын,
Бастасын бақыттарға фәни жолы [17; 124].

Айтыс өнерінің қайта жаңғырып, қарыштауының бастауында тұрған Әселхан ақынның бейнесін қазақ ұғымындағы көрікті сөзбен көркемдей береді.

Құнарлы сөздеріңді ақтардың-ау,
Жылқының жсілік майын толтырғандай.
Мықтыға мақсат емес бәрін білген,
Жақсы сөз айтқан сайын жаным кірген.
Жаныңда құмырсқадай балаң едім,
Дәніңді татқаннан-ақ дәмін білген.
Баяғының биіндей бір апамсыз,
Баянды жақсылыққа жаның күлген.
Құмырсқа жолын білсе болғаны да,
Аяз би оған қарап әлін білген [17; 124].

2001 жылы Алматы қаласында Республика сарайында тікелей эфирде өткен Айбек Қалиевпен үш жарым сағатқа созылған жекпе-жек айтыста көтерген мәселе, айтылған ой ауқымдылығы жағынан маңызды сөзжарысы көпшіліктің есінде өшпестей із қалдырды. Тақырыптық тұрғыдан аталмыш айтыстың көтерер жүгі ауыр болды. Қоғамдағы дін мәселесі, түрлі дінді насихаттаушы миссионерлер тақырыбы, елдегі 2000 жылдардағы қаражат тапшылығының мәселесі «ақшасы аз, банкісі көп елге айналдық, пайдасы қандай мұның тиіп тұрар» деген Айбек Қалиев ойын М. Тазабек былайша жалғастырады:

Мың адамның мұрты тек майланып жүр,

Миллиондардың бақыты байланып жүр.

Ауылдың аузынан кеткен ақша,

Шетелдің банкілерін айналып жүр [17; 33].

Парақорлық, мансапқұмарлық мәселесін айтыс ақыны турап айтады:

Қаланың құрылысына барған ақша,

Қалтаның қуысында қалмаса екен.

Рушылдық, жүзшілдік деген бәле,

Бас қалаға бас сұғып бармаса екен [17; 24],

енді бірде:

Шенеуніктер шіренген бүгіндегі,

Шерменде ғып өз халқын неге алдайды...

Ұмытып ұлтымыздың ұлылығын,

Ұлықтар да ұқсайды шатысқанға [17; 23].

Ақын өз айтысында шетел асып сатылып кетіп жатқан сәбилер жайын, қаракөз қазақ қыздарының ар-ұяты мәселесін де қалыс қалдырмаған.

Әдемі қыз әдебі болмаса егер,

Әсіре қызыл жігітке лайық тұрар.

Алдын егер алмасаң бұл аурудың,

Ертең емі табылмас айықтырар.

Ұятсыз қыз, иодсыз тұз секілді,

Ұлтыңның ұлылығын жойып тынар... [17; 20]

Жезөкшенің желкесін қиятұғын,

Жетпей тұр біздерге де бір Құнанбай [17; 21].

Тәуелсіздіктің 10 жылдығы тұсында өткен Айбек Қалиевпен айтысты ақын былайша қорытындылап, егемендіктің бағасын, қадір-қасиетін түсінуге шақырады:

Туған ел тарихыңа оралмасаң,

Бақыттың да сынады шөлмектері.

Тәуелсіздік біздің ол нәресте зой,

Қорғамасаң қорғансыз жөргектегі [17; 35].

Мұхамеджан Тазабек айтыс сахнасында көркем сөзді қолданудың асқан шебері ретінде де белгілі. Ойды айшықтау мақсатында ұлт танымымен астасып жатқан терең ұғымдарды қолдана отырып теңеу сөз үлгісін ұтымды да орынды жұмсайды: *суытылған торы аттай, сұғарылған болаттай, сауытындай сияның, тамырындай мияның, көкпаршыдай тақымдап, көкбөрідей сақылдап, хан ұлындай, ұзатылар қыздай, бәйбіше білектеген текеметтей, денесін таза ұстайтын дегелектей, жуас атты тулатқан бөгелектей, қырғыз турап, қазақтар жеген еттей, жемісін жер жасырған қылышадайын, үйірге жаңа түскен құлжадайын, егіздейін, теңіздейін, бау-бақшадай, құландай, баладай тымаққа сап асыраған, терек басын сипаған самал желдей, керегеге байлаған уық құсап, аш бөрідей жалақтайсың, көпшілікте көңіл мұздай, жігітінен алданған момын қыздай.*

2003 жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ақындарының арасындағы жыр сайысында Дәулеткерей ақынның тұлғалық шығармашылық өсуін жаңа қала мен ескі қаланы байланыстыра отырып, синтаксистік параллелизм тәсілін қолдана отырып сипаттайды.

Алматыда тілінген таспа едің,

Астанада оралдың камшы болып.

Алматыда иірілген асық едің,

Оралдың сақа алшы болып.

Алматыдан көтерілген ақ бу едің,

Астанада оралдың тамшы болып [18; 105].

Дәулеткерей Кәпұлына «шындықты жасырмай тура айт» деген ойды ұлт танымындағы тамаша ұғыммен сабақтайды:

Маңызды пікіріңді айт майлы сүттей,

Шілденің ыстығында ашымаған... [18; 106].

2003 жылы Астанада өткен халықаралық Наурыз айтысында азаттыққа жеткен қазақ елінің әр қадамын бақылап отырған әлемді сөз етеді.

Ырза боп азат елдің өміріне,

Көкжиекке балбырап дала жатыр.

Өздерін қазақ қайда сүйрейді деп,

Көздерін көлегейлеп ғалам отыр [18; 189].

Ақын теңеу сөзді ойды нақты, дәлдеп жеткізу үшін жиі қолданады: *бұрқасындай, салмақты болған екен кір тасындай, құстың ұласындай, қоғадай жапырылды, жымдағы жолбарыстай, тас қайрақтай, жабағысын тастаған жас тайлақтай, түймедей сөзі жыққан түйе белін, құландай теп, өлеңді құмандай төк, хан ұлындай, үкідей үлгідетін, жез құманның мойнындай жерге иілген, торғай жұтқан жылындай, мұзда жатып шираған мұзбалақтай, айтысты қазан қылып қайнатайық, жанымыз қуырдақтай қуырылып, бірімізді біріміз жаныйықшы, кәдімгі пышақ пен қайрақ құсап, жайнайықшы жантақтың гүліндей болып.*

Халқымыздың мінез-болмысын бір жол өлеңге сыйдырған тұсы да бар: *келбеті күз секілді күрең елім.* Дәулеткерей ақынды сипаттау мақсатында тапқыр теңеу қолданады:

Нар қамыстай жігіттің егесі едің,

Тарамыстай тартылған сіңірлері.

Кеуденді кеулеп сөздер тұрған шығар,

Тас тесетін тамшыдай үңгірдегі.

Үңіліп әйтпесе сен қарар ма едің,

Үкінің баласындай іңірдегі [18; 62].

Келесі кезекте ақынмен айтысты жорыққа шыққан аңшыдай тартысты етейік деген ой тастайды.

Болғанда ойым — орақ, тіл — ұстарам,

Қақпан ауыз, қанжар тіс, құрыш табан.

Жасайық айтысқанда аңшы жорық [18; 65].

Ақын ұйқастың ерекше түрін өлең тармақтарының алғашқы сөздерінде қолданып өлеңге өзгеше ренк беретін тұстары да бар:

Сорпасын сөздің бүгін шығарайық,

Тортасын сары майдың айырғандай.

Жыр құмар жұртқа басты ие келдім.

Көрегендей боп отқан көрерменге,

Керегемдей мен бүгін сүйенемін [18; 27].

Мұхамеджан Тазабек жаңа қоғаммен келген әлемдік стандарт, ғалам, террор сияқты жаңа сөздерді қолдана отырып, жаһанданудың ұлттық дүниетанымға қауіп төндірірін жырмен жеткізеді.

Сақтанған салт-дәстүрлер құтың боп бір,

Әлемдік стандартқа бүкір кеп тұр.

Ғаламдассақ екен деп бүкіл ғалам,

Бұл ғасырдың жемсауы бүлкілдеп тұр.

Қаруына қарсы елді қарауылға ап,

Мылтығының ауызы түтіндеп тұр.

Террорды айтып сылтауға сынық іздеп,

Америка алыстан дікілдеп тұр [16; 113].

Немесе:

Болмасын Америка босқа бедел.

Батыстың батпағына батуы оңай [16; 113].

Табиғи қазба байлықтарына бай елімізден өндірілетін уранмен салыстыра жан-жақтан келіп жатқан түрлі ағымды, мәдениет деп көпшілік қабылдаған шетелдік бағыттарды жұмбақтап жеткізеді.

Уранмен қатар шыққан у секілді,

Мың бәле азаттықпен бірге келді,

Ақынның сөз қолданысында метафоралық ұғымдар да баршылық. Мәселен:

Содан соң ел-жұртына дат айтады,
Жапқандай-ақ көзді — сор, тілінді — тер...
Ақын Айбек Қалиевті тасты жарған бұлақтай нәрлі поэзия иесіндей таниды.
Айбек сен тасты жарған тас бұлақсың,
Мен сені жылға болып жетелейін...

Қазақтың кең сахарасын шексіз сүйетін ақын Жетісу мен Сарыарқасын бірдей қадір тұтады,
сөзбен сурет салып, көркем сипаттайды.

Жетісу — жерұйығым болған кезде,

Сарыарқам — берекенің сар табағы [18; 60].

Жаңа астана мен арман қала Астананы да бейнелеуде ұтымды метафора қолданған.

Алматы жұмыртқаның ағы болса,

Сарысы Астана деп мақалдайын [18; 65].

Елорданың абыройын асқақтатады.

Астана — Тәуелсіздік туындысы,

Азаттық қайта тапқан алтын сақан,

Ал, Астана құйылған ақ қорғасын.

Алматыдан көтерілген ақ бу едің,

Астанадан оралдың тамшы болып [18; 65].

Ұлылардың ұсағы түрмеде жүр,

Ұрылардың үлкені іргеде жүр

Айтыскер ақын өлең құрастыруда бірыңғай дауысты дыбыстарды, дауыссыз дыбыстарды сәтті қолданады. Сөздің интонациялық-әуездік мәнін, экспрессивтік-эмоционалдық бояуын күшейтіп, ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой-сезімнің әсерлілігін арттырады.

Асыл да жұртым аман ба?

Асыға күтіп айтысты,

Ас ішпей келген «хабарға».

Асығың алшы түскендей,

Асқақтап келсең жаман ба?

Асқардай биік сіздерді,

Аспандай ұшып жер шарын,

Алты айналсам табам ба? [18; 4].

Алдыңдағы арба арынды болса сондай,

Адымы ашылады артқы арбаның [18; 31].

Ұлағатын сақтаған ұлт емес пе ек,

Ұл түгіл құл сатуды ұнатпаған [18; 18].

Мұхамеджан ақын Айбек Қалиевпен айтысын Қазыбек бише толғап дамыта түседі.

Алматының жұртымен,

Қауышқалы келдің бе?

Алтын айдар ағаңмен,

Табысқалы келдің бе?

Арыстандай алысып,

Жолбарыстай жұлысып,

Айқасқалы келдің бе? [18; 4].

Мұхамеджан Тазабектің айтыстары ақындық қуатқа толы. Сөз саптау шеберлігі, шабытпен айтылған құнарлы сөздер тізбегі арқылы қуаттана түседі.

2000 жылдың елімізде Мәдениет жылы деп жариялануына байланысты Жезқазғанда өткен айтыста Балғынбек Имашев пен Мұхамеджан Тазабек сөз қағыстырады.

Наркескен нар халқыма сәлем бердім,

Намысы сексеуілдің қызуындай [19], – деп айтысты оралымды сөзбен бастап:

Айтысты қазан қылып қайнатайық

Жанымыз қуырдақтай қуырылып [19], – деп қисынды ойды жалғайды.

Балғынбек ақынмен сөз таластыра отырып, үлкен әлеуметтік мәселелерді қамтып отырады. Елордадан келіп отырған Балғынбек Имашевқа ақын сауал жолдайды:

Балықтың бас жағында не жаңалық,

Халықтың сол жақта ғой сенгендері [19].

Билік басында отырған шенді-шекпенділердің әрекеттерін астарлы сөзбен айшықты байқатады.
 Ағылар қазынадан бұлақ боп тұр,
 Атын атап, түсін түстеп берген жандар,
 Олардан қалған тірлік мирас боп тұр.
 Әрқайсысы көпіртіп өз тақтарын,
 Әр жылғаға ағылған жылас боп тұр.

Қойға қасқыр көп шапса ит семіреді,

Деген сөзі қазақтың рас боп тұр [19].

М. Тазабек қасиетті мекен ауылдың хал-жағдайын да тілге тиек етіп, сыбайлас жемқорлық, пайдакүнемдік, қара бастың қамы үшін тура жолдан адасып жүрген билік басындағыларды қатты сынға алады.

Ауылға жырын ақын арнаса екен,
 Ел жайын Кетбұғадай қолға алса екен.
 Еліміз сеніп таққа отырғандар,
 Көлеңкеге көміліп бармаса екен.

Аяғын үзеңгіге салатындар,

Желкесіне жұртымның салмаса екен.

Үкіметтің уысынан шыққан ақша,

Қалтаның қуысында қалмаса екен [19].

Батыс пен АҚШ-тың жаһандану үдерісіне жұтылып бара жатқан ұлттық болмыс пен бітімді де сөзге қосады ақын айтыста.

Батыс мықты деген бір ұғым боп тұр,
 Тыныштық болса деп жұрт ырымдап тұр.
 Демократия дегенің сол екен ғой,
 АҚШ сөйлеп, басқа елдер шыбындап тұр [19].

Жоғарыда келтірілген сөз жарыстарынан көріп отырғанымыздай, айтыс бұл тілмен семсерлескен үлкен шайқас іспетті. Қай ақынның тілі өткір, ойы сұңғыла болса, сол ақын білегі мықты балуандай озып шығады. Қуатты ойдан сөз құрап, көкейдегі мазалы ойды маңызды сөзбен жұртқа паш етеді.

Қорытынды

Айтыс өнерінің ажары айтыскер аузынан кесек-кесек мәнді де мағыналы, көрікті сөздер төгіле түссе ашыла береді, жарқырай түседі. Көнеден қалған сөз өнерімізді жоғалтпай жандандырып дамыту өзекті мәселелердің бірі. Айтыскер М. Тазабек халықтың қалың ортасынан жарып шығып, ел мен жер, қоғам, жаһандану т.б. мәселелерді айшықты сөзбен жеткізе білген. Бұл қазіргі қазақ айтысының тақырыптық, идеялық көкжиегін айтарлықтай кеңейтеді.

Ойы да терең, сөзі де терең Мұхамеджан Тазабек жұртты елең еткізіп, жарқ етіп шықты. Айтысып отырған ақынға мін тақпай, көшелі ой толғау, елдің рухани толысуын айшықтап көрсету, ел ішіндегі келеңсіз құбылыстарды да дәл басып, тайға таңба басқандай қылып, маңдайға ұрып отырып айта білу де айтыскерге тән қасиеттер. Ақын шебер тілді шыңғырған шындықты жеткізуде ұтымды қолданып қоймай, айтыс өнерін жаңа деңгейге көтергенін, ұлттық таным мен ұғымды, халық әдебиетінің тереңінен нәр алған шұрайлы сөз өрнегімен тыңдармен мен көрерменнің жүрегіне кілт тапқанын байқаймыз.

Қазақ айтысын жаңа деңгейге көтерген айтыскердің турап айтқан турашылдығы, қара қылды жарған жарқыраған айтыстары қазақ қауымының есінде жатталып қалары сөзсіз. Ақынның ұрпаққа тағылымды тәрбие беретін ұлағатты ойлары мен орамды сөз өрнектері айтыс сынды қасиетті өнердің туын желбіретіп, мерейін өсірері де ақиқат.

Мақала ЖСН АР19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1 Асанов К.Д. Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты: монография / К.Д. Асанов. — Астана: Фолиант, 2010. — 400 б.

- 2 Косымбаев М.А. Особенности развития традиций акынов XIX–XX вв. (на материале творчества акынов Мангистау. автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.А. Косымбаев. — Алматы, 1999. — 132 с.
- 3 Имашев Б.Қ. Айтыстағы сатира мен юмор [Мәтін]: Филол. ғыл. канд. ... автореф. Маманд. 10.01.02. — қазақ әдебиеті / Б.Қ. Имашев. — Астана, 2006. — 24 б.
- 4 Қалиев А.К. Топжарған (Торғай ақындық мектебі өкілдерінің шығармашылығы) / А.К. Қалиев. — Қарағанды: Экожан ӨК., 2013. — 423 б.
- 5 Ospanov Y. Zhambyl and His Contribution to Aitys / Y. Ospanov. — 2017. — [Electronic resource]. — Access mode: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3046342> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3046342>
- 6 Nurimanov B. Küresel salgın (COVID-19) sürecinde Kazakistan'da aşık atışmaları ve salgınla ilgili şiirlerin incelenmesi / B. Nurimanov, Zh. Kishkenbayeva // Millî Folklor. — 2021. — Cilt 17. — Sayı 129. — P. 98–110.
- 7 Тлеубердина Г.Т. Көкшенің айтыс өнерінің қалыптасу және даму тарихы / Г.Т. Тлеубердина, Б.К. Аубакирова, Г.Т. Батыргалиева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 4(104). — Б. 116–125.
- 8 Каринев А.К. Коучинг пен менторингтің әдебиетті оқытуда қалыптасуы мен дамуы / А.К. Каринев, О. Сөйлемез // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 3(111). — Б. 101–113.
- 9 Тоқсанбаева Т.Ж. Қазіргі айтыс тілінің көркемдік ерекшелігі / Т.Ж. Тоқсанбаева, Е.П. Әбдікәрім // С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің хабаршысы. — 2018. — № 2 (60). — Б. 48–53.
- 10 Сейітжанов З.Н. Қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктері / З.Н. Сейітжанов, Л.А. Мекебаева, А.О. Нуртазина // «Керуен» ғылыми журналы. — 2022. — 77-том, № 4. — Б. 17–27.
- 11 Досалы Е. Атамұра айтыс — төл өнердің төресі [Электрондық ресурс] / Е. Досалы. — “Aq jol” газеті. — 2023. — 2 наурыз. — Қолжетімділігі: <https://aqjolgazet.kz/151482/atamyra-ajtys-tol-onerding-toresi/madeniet/>.
- 12 Дуанаева С.А. Қазіргі ақындар айтысы: Филол. ғыл. канд. ғыл. ... автореф. / С.А. Дуанаева. — Алматы, 1997. — 282 б.
- 13 Қойлыбаев Ш.С. Қазіргі айтыстың идеялық-көркемдік ерекшеліктері: Филол. ғыл. канд. ғыл. ... автореф. / Ш.С. Қойлыбаев. — Алматы, 2009. — 30 б.
- 14 Әлтай А. Қазіргі айтыс өнеріндегі заман келбеті: әдеби талдау / А. Әлтай — Нұр-Сұлтан: Кәусар баспасы, 2020. — 176 б.
- 15 Байдалы Ж. Мұхамеджан Тазабектің 310 беттік «Айтыстар» туралы кітабының ешкім білмейтін 31 дерегі [Электрондық ресурс] / Ж.Байдалы. — 2018. — 05 желтоқсан. — Қолжетімділігі: <https://qamshy.kz/article/44145-mukhameddgan-tazabektinh-310-bettik-aytystar-turaly-kitabynynh-eshkim-bilmeytin> (Анықтама күні: 18.11.2023).
- 16 Кәпұлы Д. Шертолғақ. Айтыстар жинағы. / Д. Кәпұлы. — Астана: Фолиант, 2013. — 392 б.
- 17 Қазақ өнерінің антологиясы [25 томдық] / Құраст.: М. Жолдасбеков, Ш. Қойлыбаев. — Айтыс. VI том. Тәуелсіздік кезеңіндегі айтыс. — Астана: «Күлтегін» баспасы. — 2014. — 400 б.
- 18 Қазақ өнерінің антологиясы [25 томдық] / Құраст.: М. Жолдасбеков, Ш. Қойлыбаев. — Айтыс. V том. Тәуелсіздік кезеңіндегі айтыс. — Астана: «Күлтегін» баспасы. — 2014. — 400 б.
- 19 Мұхамеджан Тазабеков пен Балғынбек Имашовтың айтысы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://youtu.be/V0CW3MNYHCw?si=ougcS_zLzlmQ69Oj

Г.Т. Тлеубердина, М.К. Нуржаксина, Б.С. Рахымов, Г.Ш. Шахманова

Художественно-идейный характер современного казахского айтыса (на основе айтысов Мухамеджана Тазабека)

В статье рассмотрена тематическая новизна айтысов современных акынов, в том числе искусное выступление известного акына, общественного деятеля Мухамеджана Тазабекова, мастера словесного искусства, поднявшего казахский айтыс на высокий уровень. Кроме того, показано, что искусство айтыса — это не только сочетание впечатляющего поэтического языка и изящной мелодии, но и площадка для выражения острого слова и истины. Авторами освещены следующие вопросы: айтысы М. Тазабека с Асельхан Калыбековой, Айбеком Калиевым, Даулеткереем Кабулы, Балғынбеком Имашевым; актуальность тем, поднятых акыном. На основании проведенных исследований установлено, что айтысы М. Тазабека своевременно затронули вопросы ситуации в стране на момент обретения независимости, социально-бытовых вопросов, пропаганды различных религиозных учений, денежного спада, хищения средств из казны страны чиновниками и др. Кроме того, было продемонстрировано как айтыскер умело использует устойчивые словосочетания. В качестве объекта исследования выступили образцы текстов айтысов, которые затрагивают актуальные вопросы в обществе, сохраненные в аудиозаписи и распространенных на просторах Интернета. Цель статьи — выявить вклад айтысов Мухамеджана Тазабека в повышение художественно-идейного характера современного казахского айтыса.

Ключевые слова: состязание слов, искусство айтыса, художественное слово, импровизаторское искусство, поэтический язык, правдивость.

G.T. Tleuberdina, M.K. Nurjaksina, B.S. Rakhimov, G.Sh. Shakhmanova

Artistic and ideological character of modern Kazakh aitys (Based on the aitys of Mukhamedzhan Tazabek)

In the article the thematic novelty of aytys of modern akyns was discussed, including the skillful performance of the famous akyn, public figure Mukhamedzhan Tazabek, a master of verbal art, who raised the Kazakh aytys to a high level. In addition, it turns out that the art of aytys is not only a combination of impressive poetic language and graceful melody, but also a platform for expressing the sharp word and truth. This article covers the following issues: aytys of M. Tazabek with Aselkhan Kalybekova, Aibek Kaliev, Dauletkerey Kabuli, Balgynbek Imashev, the relevance of the topics raised by the akyn. On the basis of the conducted research it is established that M. Tazabek's aitysty timely touched upon the issues of the situation in the country at the time of independence, social and domestic issues, propaganda of various religious teachings, money recession, embezzlement of funds from the country's treasury by officials and others. Besides, it is found out that aytysker, as a poet, skillfully uses regular expressions in author's usage, adhering to clear words. The analyzed samples of aytys are contests of words, which caused exciting questions in the audio recording, on the vastness of the Internet. The aim of the article is to identify the contribution of Mukhamedzhan Tazabek's aytys to enhance the artistic and ideological character of modern Kazakh aytys.

Keywords: word contest, art of aytys, artistic word, improvisational art, poetic language, truthfulness.

References

- 1 Asanov, K.D. (2010). Aitys onerining publitsistikalyq sipaty: monografia [Journalistic nature of the art of Aitys: monograph]. Astana: Folio [in Kazakh].
- 2 Kosymbaev, M. (1999). Osobennosti razvitiya traditsii akinov XIX-XX vv. (na materiale tvorchestva akinov Mangistau) [Features of the development of the Akyn tradition of the XIX-XX centuries (material on the creation of Mangistau akyns)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 3 Imashev, B. (2006). Aitystagi satira men iumor [Satire and humor in Aitys]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Astana [in Kazakh].
- 4 Kaliyev, A. (2013). Topzhargan (Torgai aqyndyq mektebi okilderining shygarmashylygy) [Topzhargan (work of representatives of the Turgai poetic school)]. Qaragandy, Ekozhan OK [in Kazakh].
- 5 Ospanov, Y. (2017). Zhambyl and His Contribution to Aitys. Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3046342> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3046342>.
- 6 Nurimanov, B., & Kishkenbayeva, Z. (2021). Küresel salgın (COVID-19) sürecinde Kazakistan'da aşık atışmaları ve salgınla ilgili şiirlerin incelenmesi. *Milli Folklor*, 17 (129), 98–110.
- 7 Tleuberdina, G.T., Aubakirova, B.K., & Batyrgalieva, G.T. (2021). Kokshenin aitys onerinin qalyptasy zhane damu tarikhy [The history and establishment of Aitys (spontaneous oral language poetry) art of Kokshe region. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 4 (104), 116–125 [in Kazakh].
- 8 Karinov, A.K., & Soylemez, O. (2023). Kouching pen mentorintin adebietti oqytuda qalyptasuy men damuy [Formation and development of coaching and mentoring in teaching literature]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 3(111), 101–113 [in Kazakh].
- 9 Toksanbayeva, T.Zh., & Abdikarim, E.P. (2018). Qazirgi aitys tilinin korkemdik erekshelegi [Artistic features of modern aitys]. *S. Baishev atyndagy Aqtobe universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Aktobe University by S. Baishev*, 2 (60), 48–53 [in Kazakh].
- 10 Seyitzhanov, Z.N., Mekebayeva, L.A., & Nurtazina A.O. (2022). Qazirgi aitystyn taqyryptyq-ideialyq zhane zhanrlyq erekshelekteri [Ideological, thematic and art features of modern aitys]. "Keruen" gylimi zhurnaly — "Keruen" scientific journal, Vol. 77, 4, 17–27 [in Kazakh].
- 11 Dosaly, Ye. (2023). Atamura aitys — tol onerdin toresi [Atamura aitys is the judge of original art]. Retrieved from <https://aqjolgazet.kz/151482/atamyr-ajtystol-onerdin-toresi/madeniet/>. (Reference Date: 18.11.2023) [in Kazakh].
- 12 Duanaeva, S.A. (1997). Qazirgi aqyndar aitysy [Aitys of modern poets]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 13 Koylybayev, Sh.S. (2009). Qazirgi aitystyn ideialyq-korkemdik erekshelekteri [Ideological and artistic features of modern aitys]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 14 Altai, A. (2020). Qazirgi aitys onerindegi zaman kelbeti: adebi taldau [The appearance of the times in modern art of aitys: literary analysis]. Nur-Sultan: "Kausar" baspasy [in Kazakh].
- 15 Baidaly, Zh. (2018). Muhamedzhan Tazabekting 310 bettik «Aitystar» turaly kitabynyng eshkim bilmeitin 31 deregi [Baidaly Zh. Mukhamedzhan Tazabek's 310-page book «Aitys» 31 facts that no one knows about]. Retrieved from <https://qamshy.kz/article/44145-mukhameddgan-tazabekting-310-bettik-aytystar-turaly-kitabynyng-eskim-bilmeytin>. (Reference Date: 18.11.2023) [in Kazakh].

16 Kapuly, D. (2013). Shertolgaq. Aitystar zhinagy [Shertolgak. Collection of aitys.] Astana: Foliant [in Kazakh].

17 Zholdasbekov, M., & Koylybayev, Sh.S. (Comp.). (2014). Qazaq onerining antologiasy [Anthology of Kazakh art]. (Vols. 1–25). VI Tom. Aitys. Tauelsizdik kezenindegi aitys Aitys — Vol. 6. Aitys during the period of independence. Astana: “Kultegin” baspasy [in Kazakh].

18 Zholdasbekov, M., & Koylybayev, Sh.S. (Comp.). (2014). Qazaq onerining antologiasy [Anthology of Kazakh art]. (Vols. 1–25). V Tom. Aitys. Tauelsizdik kezenindegi aitys — Vol. 5. Aitys during the period of independence. Astana, “Kultegin” baspasy [in Kazakh].

19 Mukhamedzhan Tazabekov pen Balgynbek Imashovtyng aitysy [Aitys of Mukhamedzhan Tazabekov and Balgynbek Imashov]. Retrieved from: https://youtu.be/V0CW3MNYHCw?si=ougcS_zLzlmQ69Oj [in Kazakh].

Information about the authors

Tleuberdina, Gulden Tokatovna (contact person) — Candidate of science (philology), assoc. Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: gulentleuberdina@inbox.ru

Nurzhaksina, Mahabbat Karataevna — Master of philological Sciences, Kokshetau university named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: makosya_06@mail.ru

Rakhimov, Berik Serikpaevich — Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: berik_aktubek@inbox.ru

Shakhmanova, Gulshat Shamelievna — Master of pedagogical sciences, Kokshetau university named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

Ретракция туралы мәлімет: Абайдың ділге қатысты дәйектемелері

С.А. Кенжеғалиев, Қ.Қ. Нұржанова

*Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: sayan582@mail.ru)*

Мақаланы қайтаруды (ретракциялауды) жүзеге асыру: **С.А. Кенжеғалиев, Қ.Қ. Нұржанова.** Абайдың ділге қатысты дәйектемелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — № 3(99). — 2020. — Б. 6–13. <https://philology-vestnik.ksu.kz/index.php/philology-vestnik/article/view/132>

«Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы» журналының бас редакторы бұл мақаладан бас тартуға шешім қабылдады, себебі оны бұрын авторлар жариялаған. Редакциялық алқаның тергеуі 1-мақаланың мәтіні 2-мақалада қайталанғанын анықтады. Редакция алқасы бұл мақаланы артық деп санайды.

Мақалалар:

- 1 Кенжеғалиев С.А., Жақұлаев Ә.М. Ділдік лексиконға сипаттама // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — № 2 (94). — 2019. — Б. 34–40. <https://philology-vestnik.ksu.kz/index.php/philology-vestnik/article/view/81/74/>
- 2 Кенжеғалиев С.А., Нұржанова Қ.Қ. Абайдың ділге қатысты дәйектемелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — № 3 (99). — 2020. — Б. 6–13. <https://philology-vestnik.ksu.kz/index.php/philology-vestnik/article/view/132>